М. МЕҺДИЗАДӘ

Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јоллары

М. М. МЕҺДИЗАДӘ

ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ-ТӘРБИЈӘ ПРОСЕСИНИН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы—1982

74—21
М—44

Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јолларынын, хүсусилә шакирдләрдә идрак, ичтимаи-сијаси, әмәк фәаллығы мөвгеләринин формалашдырылмасы илә әлагәдар проблемләрин вә бунларын һәлл едилмәси үзрә мәктәбләрдә топланмыш габагчыл тәчрүбәнин ишыгландырылмасына һәср едилән һәмин китаб мүәллимләр, мәктәб рәһбәрләри, халг маариф органлары ишчиләри вә али педагожи мәктәб тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Елми редактору педагожи елмләр намизәди *Ә. Ағајев*

$\frac{6С501-000}{М-652}$ 171—81 4306010000

КИРИШ

Коммунизм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, мәктәб тәһсили саһәсиндә дә әзәмәтли наилијјәтләрә јијәләнмиш олдуғумузу исбат етмәјә еһтијач јохдур. «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» Сов.ИКП МК вә ССРИ назирләр советинин гәрарында (1977-чи ил) гејд олунур: «Өлкәдә маариф саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышдыр. Һамылыгла ичбари орта тәһсилә кечмәјин баша чатдырылмасы Коммунист партијасынын вә совет халгынын, сосиалист ичтимаи гурулушунун көркәмли наилијјәтидир.

Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә өлкәмизин бөјүмәкдә олан нәсли там орта тәһсил алмыш һалда һәјата гәдәм гојур ки, бу да әмәк мәһсулдарлығынын, зәһмәткеш күтләләрин мә'нәви мәдәнијјәтинин вә шүурунун даһа да артмасы, коммунизм чәмијјәти адамларынын формалашмасы үчүн јени имканлар јарадыр».

Халг маарифи саһәсиндәки наилијјәтләримиз партијамызын XXVI гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабат-мә'рузәсиндә ачыг көстәрилир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш һәмин мә'рузәдә гејд едир ки, «Һесабат дөврүндә партијанын XXV гурултајынын халг маарифинин инкишафына аид көстәришләри бүтөвлүкдә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмишдир.

Мүһүм мәрһәлә фәтһ едилмишдир—һамылыгла ичбари орта тәһсилә кечилмәси баша чатдырылмышдыр» (9 сәһ. 79). Бу мисилсиз наилијјәтләрин Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасына да, онун мәктәбләринә дә хас олдуғуну демәк артыгдыр.

Бүтүн бунларла бәрабәр XXVI гурултај дөврүмүзә хас олан сүр'әтли игтисади вә сосиал инкишаф зәмининдә мәктәб тәһсилини даһа да тәкмилләшдирмәји, хүсусилә тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини јүксәлтмәји тә'хирәсалынмаз вәзифә кими гаршыја гојур. Һесабат мә'рузәсиндә гејд едилир: «Бу күн башлыча вәзифә

мәктәбдә тә'лимин, әмәк тәрбијәсинин вә мә'нәви тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәкдән, мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализми арадан галдырмагдан, ишдә тә'лимин һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирмәкдән, мәктәблиләри ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламағы јахшылашдырмагдан ибарәтдир. Бурада мүәллимләр, әлбәттә, һәлледичи рол ојнајырлар. Онларын әмәјинә, мәишәтинә, ихтисасынын артырылмасына диггәти әсиркәмәк лазым дејилдир. Лакин онларын ишинә тәләбкарлыг да артыр» (9 сәһ. 79—80). Леонид Илич мә'рузәдә мәктәб програмлары вә дәрсликләринин дә јахшылашдырылмасына ајрыча фикир вермәји мүһүм вәзифә кими гаршыја гојмушдур.

XXVI гурултајын ирәли сүрдүјү бүтүн мүһүм игтисади вә сосиал сәчијјәли вәзифәләрин, о чүмләдән мәктәб тәһсилинин кејфијјәтини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг вәзифәсинин јеринә јетирилмәси үчүн јоллар гурултајын гәрарларында ајдын көстәрилмишдир. Гурултајын гәбул етдији «1981—1985-чи илләрдә вә 1990-чы иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә гејд едилир: «Сәксәнинчи илләрдә Коммунист партијасы өз игтисади стратекијасыны ардычыл сурәтдә һәјата кечирмәкдә давам едәчәкдир: бу стратекијанын али мәгсәди бүтүн ичтимаи истеһсалын сәмәрәлилијинин даһа да јүксәлдилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы, совет адамларынын сосиал вә әмәк фәаллығынын күчләндирилмәси әсасында халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсини дурмадан јүксәлтмәкдән, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы үчүн даһа јахшы шәраит јаратмагдан ибарәтдир» (бах: 22. 55—56, 1981).

Инди әмәли вәзифәмиз һәр шејдән әввәл, мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә ишләринин мәзмун, форма, васитә вә методларыны тә'хирә салмадан даһа да јахшылашдырмагдан, мүәллимләрин һәр мәктәбдә јарадычылығыны артырмагдан вә беләликлә, мәктәб ишләринин кејфијјәтини бүтүнлүклә партијанын тәләбләри сәвијјәсинә галдырмагдан ибарәтдир.

Бу мүнасибәтлә мәктәб тәһсили илә әлагәдар вә она хидмәт едән елмләрин, хүсусилә педагожи елмләрин вә психолокијанын үзәринә бөјүк вә јени вәзифәләр дүшүр.

Доғрудур, сон 10—15 ил әрзиндә һәмин елмләр саһәсиндә, хүсусән ССРИ Педагожи Елмләр Академијасы

васитәсилә рус дилиндә бир сыра дәјәрли әсәрләр јарадылмыш вә нәшр едилмишдир (истифадә едилән әдәбијјат сијаһысына бах). Лакин онларын кифајәт дәрәчәдә олмамасы вә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилиб кениш мүәллим күтләләринә чатдырылмамасы нөгсан кими гејд едилмәлидир. Сөз јох ки, мүәллимләримизин бир гисми, һәмин әсәрләрдән истифадә едир. Сон илләрдә Азәрбајчан дилиндә дә республика Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институту васитәсилә бу истигамәтдә үмуми дидактика вә хүсуси методикаја даир бир нечә әсәр нәшр едилмишдир. Бу институтун көмәклији илә педагожи мәтбуатымызда педагокика саһәсиндәки јениликләр мүәјјән дәрәчәдә мүәллимләрә чатдырылыр. Бүтүн бунлара бахмајараг республика мүәллимләринин педагожи, психоложи вә методик әдәбијјата олан еһтијачы һәлә дә өдәнилмәмиш галыр. Мүәллим вә мәктәб рәһбәрләри үчүн хүсуси китабхана тәшкил етмәк мәсәләси республикада һәлә дә һәлл едилмәмишдир. Охучулара тәгдим олунан бу китаб гејд олунан кәсирләри, гисмән дә олса, арадан галдырмағы гаршыја мәгсәд гојур.

Тә'лим-тәрбијә ишләрини дөврүн тәләбләринә мүвафиг гурмаг мәгсәдилә әдәбијјатда ирәли сүрүлән педагожи проблемләр, мүддәалар һәмин китабда гисмән вә мүхтәсәр олараг ишыгландырылыр. Лакин бу мүддәа вә јени фикирләр садәчә олараг тәсвир едилмир, һәмчинин, онлар имкан дахилиндә китабда тәһлил олунур. Әкәр бунларын бир гисмини мүәллифләринә миннәтдарлыг һиссилә гәбул едириксә, дикәр бир гисми илә разылаша билмәдијимиз үчүн өз мүлаһизәләримизи билдирир, јә'ни педагожи фикирләрин мүәллимләримизә даһа чох ајдын олмасына чалышырыг. Бунунла бәрабәр, јени педагожи һәгигәтләрин, мүддәаларын, тә'лим формасы вә методларынын вә с. республика мәктәбләринин һәјатында нә чүр тәтбиг едилмәјә башландыглары ишыгландырылыр. Бундан башга, педагокикада һәлә чох аз ишыгландырылмыш мүһүм проблемләрдән бирини — шакирдләрдә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы проблемини шәрһ етмәјә китабда ајрыча јер верилир. Бунларын тәтбиги илә әлагәдар мәктәбләримиздә топланмыш габагчыл педагожи тәчрүбәнин ишыгландырылмасына, гисмән дә олса үмумиләшдирилмәсинә сә'ј көстәрилир. Мәһз она көрә ки, мәктәбдә наилијјәт-

ләримизин ачары мүәллимләрин, илк нөвбәдә габагчыл тәчрүбә мүәллифләринин әлиндәдир. Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Әлијев јолдашын дедији кими «Мүәллимин мә'нәви-әхлаги симасы, идеја инамы, бахышларынын сабитлији, һәрәкәтләринин ардычыллығы, мараг даирәсинин кенишлији, сәмимилији вә вичданлылығы мәктәбдә гүдрәтли тәрбијә амилидир» (31 сәһ. 38).

Габагчыл педагожи тәчрүбәнин маһијјәти вә мәгсәди һаггында мәтбуатда тәәссүф ки, мүхтәлиф рә'јләрә раст кәлмәк олур. Она көрә дә бу мәсәләјә өз мүнасибәтимизи билдирмәк үчүн бир нечә сөз демәк истәјирик.

Бә'зиләринин фикринчә педагожи тәчрүбәдә новаторлуг олдуғу заман ону габагчыл һесаб етмәк олар. Буна биз ПЕА академики Е. И. Моносзонун мәгаләсиндә раст кәлирик. О јазыр: Габагчыл педагожи тәчрүбә мәһз ону һесаб етмәк олар ки, «орада мәктәб вә мүәллимләрин јарадычы ахтарышларынын нәтичәси олсун, јени педагожи фактлар кәшф едилсин, педагокика елминә вә мәктәб практикасына әввәлләр мә'лум олмајан дәјәрли педагожи мүддәалар јарансын, вә јахуд мөвчуд олан тә'лим-тәрбијәнин форма, метод вә пријомлары мүасир тәләбләрә ујғун олараг әһәмијјәтли дәрәчәдә јениләшдирилсин» (бах: 148, 2/1979. сәһ. 8).

Илк бахышда бу фикрә ирад тутмаға әсас јохдур, габагчыл тәчрүбәнин јенилик доғурмасы үмумән гәбул едилән бир мүддәадыр. Мәктәбләримизин тарихи тәчрүбәси дә буну сүбут едир. Сон заманларда совет педагокикасынын, әсасән тәчрүбәдән доған бир сыра јени фактлар, мүддәалар, нәзәријјәләрлә зәнкинләшмәси исбата еһтијачы олмајан бир һәгигәтдир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг габагчыл педагожи тәчрүбәни анчаг һәр һансы бир јени педагожи факт доғуран вә ја һеч олмаза, мөвчуд педагожи мүддәаны јениләшдирән һадисә кими сәчијјәләндирмәклә разы олмаг чәтиндир. Габагчыл педагожи тәчрүбә јениликләр ирәли сүрмәјә истигамәтләндирир.

Лакин габагчыл тәчрүбә елә дә ола биләр ки, јенилик кәтирмәсин, лакин габагчыллыг сәчијјәсиндән дә мәһрум олмасын. Мәкәр, там мәс'улијјәт вә фәдакарлыгла, мәһарәт вә мүтәшәккилликлә ишләјиб В. И. Ленинин, партијанын тә'лим-тәрбијә ишинә даир ирәли сүрдүкләри идеја вә вәзифәләри, классик педагокиканын, хүсусилә совет педагокикасынын ирәли сүрмүш олдуғу инкаредилмәз мүддәа вә нәзәријјәләри, совет мәктәбинин јени програмларынын бүтүн мүасир тәләбләрини јеринә јетириб јүксәк кејфијјәтләр әлдә едән мүәллим вә мәктәб рәһбәрләринин тәчрүбәсини габагчыл һесаб етмәмәлијикми? Јүзләрлә сосиалист әмәји гәһрәманы, он минләрлә әмәкдар мүәллим, јүз минләрлә баш мүәллим вә методист мүәллимләрин тәчрүбәси «јенилик» кәтирмәмиш олса белә, габагчылдыр.

Габагчыл педагожи тәчрүбәнин маһијјәти вә әһәмијјәти һаггында ССРИ маариф назири М. А. Прокофјев дејир: «Габагчыл тәчрүбәјә јијәләнәнләр елә адамлардыр ки, онлар, мүхтәлиф методик пријомлары күлли мигдарда амилләрдән асылы олараг вә бу амилләри һесаба алмагла тәтбиг едир, максимум дәрәчәдә нәтичәләр алырлар. Габагчылларын тәчрүбәсини мәнимсәјән мүәллимләр, она һәртәрәфли јанашырлар вә тәһлил едирләр, јахшы методик тәчрүбәни башга мүһитә формал кечирдикдә нәтичәси һәмишә мүсбәт дејил, мәнфи дә ола биләр» (бах: 136. сәһ. 20).

Көрүндүјү кими, габагчыл тәчрүбә дедикдә, тәкчә новаторлуг дејил, габагчыл һесаб етдијимиз метод вә пријомларын тәтбиг едилмәси јолу илә јахшы нәтичәләр әлдә етмәји дә нәзәрдә тутуруг. Бу тәчрүбәнин јајылмасына, «башга мүһитә» көчүрүлмәсинә исә формал дејил, ону тәһлил етмәклә јанашмалыјыг.

Габагчыл педагожи тәчрүбәни шәрти олараг ики мәрһәләјә бөлмәк олар. Мә'лум педагожи һәгигәт вә вәзифәләрин мәһарәтлә јеринә јетирилиб јүксәк тә'лим-тәрбијә кејфијјәти газанмаг тәчрүбәси—габагчыллығын биринчи мәрһәләси һесаб едилә биләр. Әлавә олараг, јени педагожи фактлар јаратмаг габагчыллыгын икинчи—даһа јүксәк мәрһәләси һесаб едилә биләр.

ПЕА мүхбир үзвү М. Н. Скаткин јазыр: «Әкәр педагожи әмәјин устасы мүәллим вә шакирдләрин оптимал дәрәчәдә гүввә вә вахтларыны сәрф етмәклә тә'лим, тәрбијәнин јүксәк вә сабит нәтичәләрини әлдә едирсә, белә тәчрүбә габагчыллыг дәрәчәсинә лајигдир. Онун ичтимаи дәјәри вардыр, һәлә мәһарәт газанмамыш олан бүтүн мүәллимләри бу сәвијјәјә чыхармаға чәһд етмәк лазымдыр» (бах: 148, 2/1979, сәһ. 14).

Ајдындыр ки, габагчыл тәчрүбә дедикдә, һеч дә һә-

мишә новаторлуғу нәзәрдә тутмуруг, мә'лум педагожи һәгигәтләрин мәһарәтлә тәтбиги вә габарыг нәтичәләр әлдә етмәк дә габагчыл тәчрүбәдир. Әлавә едәк ки, мүәллим вә методистләрин өзләри дә габагчыл педагожи тәчрүбә дедикдә, һәр шејдән әввәл, мә'лум педагожи һәгигәтләрин мәһарәтлә јеринә јетирилмәсини нәзәрдә тутурлар (бах: 143, 5/1979, сәһ. 65).

Беләликлә, әкәр Е. И. Моносзон габагчыл тәчрүбәни анчаг новаторлуг көстәрмәклә бағлајырса, чохлары о чүмләдән дә биз ону, һәм новаторлуг, һәм дә педагожи һәгигәтләрин мәһарәтлә истифадә едилмәси кими ики вәзифә илә бағлајырыг.

Әлавә едәк ки, мүасир тәләбләрлә ајаглашан тә'лим нәзәријјәләринә әсасланан метод, форма вә пријомларла әлдә едилән репродуктив габагчыл тәчрүбә новаторлуғу өзүнә мәгсәд гојан габагчыл педагожи тәчрүбә үчүн зәмин јарадыр. Исбат етмәјә еһтијач јохдур ки, габагчыл тәчрүбәнин илк мәрһәләсини кечирмәјән мәктәб вә мүәллим нә гәдәр арзу вә чәһд етсә белә, новаторлуг нүмунәси көстәрә билмәз. Бу исә јеримәк бачармајан ушағы јүјүртмәк фикринә дүшмәк кими сәсләнәрди.

Республиканын педагожи мәтбуатында да бу барәдә јазылар верилмәјә башландығыны мүсбәт бир һал кими гејд етмәк олар. Профессор Бәшир Әһмәдовун «Мәктәб тәчрүбәсини нечә өјрәнмәли» башлығы алтында «Азәрбајчан мәктәби» журналында дәрч олунан мәгаләси буна мисал ола биләр (бах: 29. 9/1978. сәһ. 54—55). Габагчыл тәчрүбәни өјрәнмәк, арашдырмаг илк нөвбәдә она көрә лазымдыр ки, педагожи һәгигәтләрин, принсип вә мүддәаларын, форма, метод вә пријомларын вә с. нә чүр јолларла истифадә едилдијини, алынан дәјәрли нәтичәләри ашкара чыхараг, ону мүәллимләр күтләсинә чатдыраг. Ајдын дејилми ки, әкәр, үмумијјәтлә педагожи тәчрүбәни јахшылашдырмаг мәгсәд гојулурса, әсас јоллардан бири будур, әкәр педагокика елмини јени-јени һәгигәтләрлә зәнкинләшдирмәк мәгсәд гојулурса, әсас иш истигамәтләриндән бири будур. Мәһз она көрә дә «ССРИ Педагожи Елмләр Академијасынын фәалијјәтинин әсас истигамәтләри һаггында» (1969-чу ил) адлы гәрарында Сов.ИКП МК бу мәгсәдлә ирәли сүрдүјү бир сыра истигамәтләр арасында һәм дә тәләб етмишдир ки, кәнч нәслин тәрбијә вә тә'лими үзрә топланмыш

габагчыл тәчрүбәни кениш бир сурәтдә истифадә етмәк үчүн «ушаг вә кәнчләрин коммунист тәрбијәси практикасы өјрәнилиб үмумиләшдирилсин» (24. сәһ. 502).

Көрүндүјү кими, сөһбәт һәр һансы тәчрүбәнин өјрәнилмәсиндән дејил, анчаг габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәсиндән кедир.

Китабын мүхтәлиф фәсилләриндә ишыгландырылан тәчрүбә һәм инкаредилмәз партија көстәришләринин, габагчыл педагожи мүддәаларын нә чүр, нә кими мәһарәтлә тәтбигинә наил олмағы, јүксәк вә сабит нәтичәләр әлдә етмәји көстәрир, һәм дә мүсбәт нүмунә кими мүәллимләрин тәчрүбәдән мәнфәәт көтүрмәләрини нәзәрдә тутур. Бәлкә бу ишыгландырылан тәчрүбәдән республикада вә ја ондан кәнарда даһа јахшысы вар? Ола да биләр. Лакин ишыгландырылан тәчрүбәләрин һәлә пис олдуғуну исбат едән олмамышдыр. Бүтүн бу тәчрүбәләр нисбидир. Кәләчәкдә бунлардан даһа јахшысынын әмәлә кәлмәси шүбһәсиздир. Педагожи тәчрүбәнин габагчыл олуб-олмамасыны ајдынлашдырмаг исә һеч дә мүәммалы бир иш дејилдир. Әкәр мәктәб, тәкрар едирик, тә'лим-тәрбијәнин кејфијјәтини өлчән критериләрә там чаваб верирсә, мә'лум педагожи мүддәалары бөјүк бир мәһарәтлә јеринә јетирә билирсә, програм тәләбләринә јүксәк чаваб алырса, партија вә һөкумәтин мәктәб тәһсилини даһа да јахшылашдырмаг һаггында ирәли сүрдүкләри тәләбләр, вердикләри көстәришләр јеринә јетирилирсә, мәктәб вә ја мүәллим новаторлугла мәшғул олурса, бүтүн бунлар тәсадүфи һалларын нәтичәси дејил, ишкүзар, јеткин, јүксәк сијаси вә педагожи һазырлыға малик фәдакарлыгла чалышан мүәллимин вә ја мүәллимләр коллективинин кәркин әмәјинин нәтичәсидирсә, мәкәр бу габагчыллыг дејилми? Әлавә етмәлијик ки, габагчыл тәчрүбәси олан мәктәбин вә ја мүәллимин дә ишиндә нөгсанлар ола биләр вә бу, һеч дә онларын габагчыллығыны нәзәрдән сала билмәз (әкәр нөгсанлар дәрк едилир вә онлары арадан галдырмаг үчүн лазыми тәдбирләр көрүлүрсә). Ону да әлавә едәк ки, бу вә ја дикәр иш саһәси үзрә габагчыллыг бүтүн ишләриндә габагчыл олмајан мәктәбләрин ишиндә, ајры-ајры габагчыл мүәллимләрин фәалијјәтиндә, коллектив ичәрисиндә «орта сәвијјәли» һесаб олунан мүәллимин ишиндә дә ола биләр. Шүбһәсиз, бунлары да диггәтлә өјрәнмәли

вә үмумиләшдирмәлијик. Габагчыллыг ајры-ајры мүәллимин, нечә дејәрләр, «бојуна бичилмәјиб». Габагчыллыг, кәркин вә мәһарәтлә, фәдакарлыг, гајғыкешлик вә инадла чәрәјан едән педагожи әмәјин бәһрәсидир.

«Габагчыл олмаг» һүгугу исә һәр бир мүәллимә верилмишдир, чүнки, һәр бир мүәллимдән там мәс'улијјәт һисси вә мәһарәтлә ишләмәји тәләб етмәк, ади бир тәләб олмушдур.

Бүтүн бунлары гејд етмәклә охучулара әввәлчәдән демәк истәјирик ки, ирәлидә габагчыл тәчрүбәләринә мүрачиәт етдијимиз мүәллимләр арасында габагчыллыглары дөвләт гәрарлары илә рәсмиләшдирилмиш: социалист әмәји гәһрәманы кими, әмәкдар мүәллим, кими, баш мүәллим, методист мүәллим кими шәрәфли адлара ијиләнән, ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилән, республика Али Советинин Фәхри фәрманыны, ССРИ Маариф Назирлији вә республика Маариф Назирлијинин Маариф ә'лачысы дөш нишаныны алмаға лајиг көрүләнләрдән вә с. башга елә мүәллимләрин дә габагчыл тәчрүбәсиндән сөһбәт ачылыр ки, онлар бу вә ја башга габагчыл тәчрүбәләринә көрә мүкафат алмасалар да габагчыллыг јолуна дүшмүшләр, онларын дәјәрли ишләри, ишләринин парлаг нәтичәләри адамда фәрәһ һисси доғурур, һәтта мәтбуат сәһифәләриндә ишыгландырылыр. Ону да демәји борч билирик ки, инди тәкчә габагчыл мүәллимләрдән дејил, габагчыл мүәллим коллективләриндән фәрәһлә сөһбәт ачмаға кениш имканларымыз вардыр. Белә мәктәбләр тәкчә шәһәрләрдә дејил, һәм дә кәнд јерләриндә күтләви сурәтдә јарадылмышдыр. Буна аид мисаллары јери кәлдикчә мүвафиг бөлмәләрдә охучулара тәгдим едирик. Ону да јаддан чыхармаг лазым дејилдир ки, ичтимаи-елмләр саһәсиндә ирәли сүрүлән мүддәаларын ишыгландырылмасы һәјатла, габагчыл тәчрүбә илә әлагәләндирилмәдикдә схоластик нәзәријјәбазлыгла растлашачағыг (бах: 6, ч. 5. сәһ. 578—579). Педагокика бурада мүстәсналыг тәшкил едә билмәз. Сов.ИКП XXVI гурултајын мәктәб һаггындакы көстәришләрини һәјата кечирмәјин јолларыны ишыгландырмаға һәср едилән «Мәктәбин бөјүк вәзифәләри» адлы баш мәгаләсиндән «Правда» гәзети јазыр: мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләринин, о чүмләдән «Әмәк, әхлаг, естетик тәрбијәнин форма вә методларыны тәкмилләшдирәрәк ишдә олан формализмдән тәти

сурәтдә хилас олмаг үчүн совет мәктәбинин чохлу педагожи әмәк усталарынын тәчрүбәсинә истинад етмәк лазымдыр. Бу тәчрүбәнин әсасында исә, бөјүјән шәхсијјәтин мараг вә габилијјәтләринә јөнәлмиш сајыг диггәт, кәнчләр коллективини ичтимаи фајдалы ишләрлә бирләшдирмәк, әмәк адамлары илә әлагә јаратмаг... бачарығы дурур» (19. 2/IV—1981).

Китабда истифадә едилән мәнбәләрә кәлинчә демәлијәм ки, марксизм-ленинизм тә'лими, о чүмләдән Сов.ИКП МК Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын кәнч нәслин тә'лим, тәһсил вә тәрбијәси һаггында ирәли сүрмүш олдуғу мүддәалар, Сов. ИКП гурултајларынын, Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин мәктәб тәһсили һаггында гәбул етдикләри гәрарлар методоложи әсас тәшкил етмәклә онлардан апарычы компас кими истифадә едилмишдир. Бу мәгсәдлә һәм дә Азәрбајчан КП гурултајларынын материалларындан, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдашын мә'рузәләриндә ирәли сүрүлән әлагәдар мүддәалардан истифадә едилмишдир.

Китабда классик педагокиканын сынагдан чыхмыш вә актуаллығыны итирмәмиш мүддәалары, даһа кениш сурәтдә исә совет педагокикасынын корифејләри Н. К. Крупскајанын, А. С. Макаренконун, В. А. Сухомлинскинин вә б. инкаредилмәз, совет педагокикасынын гызыл фондуна дахил едилмиш олан нәзәријјәләриндән јери кәлдикчә кениш истифадә едилмишдир.

Бу проблемләрин ишыгландырылмасында көркәмли алим-педагогларын, о чүмләдән РСФСР Педагожи Елмләр Академијасынын мүхбир үзвләри Б. П. Јесиповун вә М. А. Даниловун, ССРИ Педагожи Елмләр Академијасынын академикләри Ј. К. Бабанскинин, И. Д. Зверјевин, Е. И. Моносзонун, М. Махмудовун, Д. Ө. Лордкипанидзенин, ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзвләри М. Н. Скаткинин, Г. И. Шукинанын, И. Т. Огородниковун вә бир сыра башга көркәмли алимләрин сон заманларда педагокика саһәсиндә, хүсусилә дидактика аспектиндә нәшр етдикләри гијмәтли әсәрләриндә ирәли сүрүлән мүддәалар гисмән дә олса диггәтлә нәзәрдән кечирилир.

Совет психолокијасынын, хүсусилә педагожи психолокијанын әлагәдар мүддәаларындан истифадә етмәји

ајрыча гејд етмәлијик. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, педагожи проблемләрин ишыгландырылмасында бир гајда олараг буна чох јер верилмир. Инкаредилмәз бир һәгигәтдир ки, бу вә ја башга педагожи мүддәанын психоложи әсасларыны шәрһ етмәдән о мүддәаны бүтүн варлығы илә нә ишыгландырмаг, нә дә јеринә јетирмәк олар. Педагожи мүддәалар психоложи бахымдан кениш вә ајдын шәрһ едилмәдији үчүн тәчрүбә аләминдә дә мүәллимләр бундан јан кечирләр. Бунун тәгсиринин бир чәһәтини әкәр мүәллимләрдә ахтармаг лазымдырса, икинчи чәһәтини психологларын өзләриндә ахтармаг лазымдыр, чүнки педагожи мүддәалары психоложи бахымдан чох заман елә чәтин, мүәллимләрә о гәдәр дә ајдын олмајан терминләр васитәсилә шәрһ едирләр ки, баша дүшүлмүр. Бүтүн бунлара бахмајараг проблемләрин психоложи әсасларындан сөһбәт ачыланда китабда психологларын, о чүмләдән РСФСР ПЕА-нын академики, С. Л. Рубинштејнин, ССРИ ПЕА-нын академикләри Л. В. Занковун, А. Н. Леонтјевин, Г. С. Костјукун, В. В. Давыдовун вә бир сыра башга көркәмли психологларын әсәрләриндә ирәли сүрүлән мүддәалардан истифадә едилир.

Ајрыча олараг јерли материаллардан әтрафлы истифадә олундуғуну да гејд етмәлијик. Бу исә ики чүрдүр. Биринчиси, габагчыл мәктәб вә мүәллимләримизин топламыш олдуглары дәјәрли тәчрүбәдән ибарәтдир. М. А. Прокофјев ССРИ-дә милли мәктәбләрин ролуну гејд едәрәк јазыр: Совет мәктәбләри фәхр едирләр ки, милли мәктәбләрдә шакирдләр ана дилиндә охујурлар. «Биз, гоһумлуғу дәрк етмәјән Иванлар дејилик. Милли мәктәбләр бејнәлмиләлчиләр јетишдирән мүһүм тәрбијә очагыдыр. Өз милли көкләриндән ајрылан адам космополитә чеврилмәјә риск едир. Өлкәнин милли мәктәбләриндә чохлу мигдарда јахшы мүәллимләр вардыр» (136. 9/1980. сәһ. 4).

Китабда мәһз бу чүр габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндән истифадә олунур. Икинчиси, јерли алимләрин, о чүмләдән профессорлардан Н. Казымовун, Б. Әһмәдовун, Ч. Әһмәдовун, Ә. Бајрамовун, Ә. Әфәндизадәнин, Ј. Кәримовун, М. Мурадхановун вә б. әлагәдар проблемләрә даир ирәли сүрдүкләри јазылардыр. Шүбһәсиз, бу јазылара да мүнасибәтимиз јухарыда дејилән кимидир.

Миннәтдарлыг һисси илә демәлијәм ки, гејд олундуғу кими, јерли педагожи мәтбуатда, хүсусилә «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, «Азәрбајчан мәктәби» журналы вә онун әлавәләриндә, «Русскиј јазык и литература в азербајджанској школе» журналында дәрч олунан материаллардан—мәгаләләрдән китабда чох истифадә едилмишдир. Сон илләрдә бунларын мөвзуларынын хејли јахшылашдырылмасы сајәсиндә муасир совет педагожи проблемләрә, хүсусилә дидактика вә хүсуси методикалара аид самбаллы материаллар дәрч етмәләри ајрыча олараг гејд едилмәлидир.

Нәһајәт, китабда ишләдилән шәрти ишарәләр һаггында. Вәрәгәләрә гәнаәт етмәк мәгсәдилә истифадә едилән мәнбәләр китабын сәһифәләриндә дејил, онун сонунда «истифадә едилән әдәбијјатын сијаһысы» башлығы алтында сијаһыда көстәрилир. Сәһифәләрдә исә мө'тәризә арасында мәнбәјин сијаһыдакы сыра нөмрәси, сонра истифадә едилән мәтнин јерләшдији сәһифәнин нөмрәси көстәрилир. Әкәр материал бу вә ја башга күллијјата дахил олан һәр һансы бир чилддән алынарса мө'тәризә арасында әввәлчә күллијјаты көстәрән сыра нөмрәси, сонра чилдин нөмрәси, нәһајәт сәһифәнин вә ја сәһифәләрин нөмрәси көстәрилир. Мә'лумат дөври мәтбуатдан—журнал, мәчмуә, гәзетләрдән олдугда мө'тәризәдә јенә дә әввәлчә мәнбәјин сыра нөмрәси, сонра кәсрин сурәтиндә мәнбәјин ил үзрә нөмрәси, мәхрәчиндә нәшр олундуғу ил, сонра сәһифәси вә ја сәһифәләри гејд олунур.

Әдәбијјатын үмуми сијаһысына кәлинчә әввәлчә һәр ики дилдә—рус вә Азәрбајчан дилләриндә истифадә едилән К. Маркс вә Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин вә Л. И. Брежневин әсәрләри, партија вә һөкумәтин рәһбәр ишчиләринин әсәрләри, партија вә һөкумәт сәнәдләри вә мәтбуаты, сонра исә Азәрбајчан дилиндә, нәһајәт рус дилиндә истифадә едилән мәнбәләрин сијаһысы верилир.

I ФӘСИЛ

МӘКТӘБЛИЛӘРИН ФӘАЛ ҺӘЈАТ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ ПРОБЛЕМИ

Јеткин сосиализм дөврүндә сосиал тәрәггинин, игтисади јүксәлиш вә елми-техники ингилабын мүасир мәрһәләсиндә зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсинин күчләндирилмәси вә даһа да јахшылашдырылмасы ән актуал проблем олмушдур. Мәһз она көрә ки, коммунизм гуручулуғу совет адамларынын һәртәрәфли инкишафыны, онларын тәһсилинин, ичтимаи шүурунун, дахили јеткинлијинин јүксәк сәвијјәсини тә'мин етмәји тә'хирә салынмаз вәзифә олараг гаршыја гојмушдур. Бу әзәмәтли вәзифә Коммунист партијасы тәрәфиндән әзмлә, планлы вә мәгсәдјөнлү олараг һәјата кечирилир, совет адамларынын һәр бири коммунизм гуручулуғу naминә фәал шәхсијјәт кими формалашдырылыр. Сов.ИКП XXV гурултајына МК-нын һесабат мә'рузәсиндә Л. И. Брежнев јолдаш гејд етмишдир: «Шәхсијјәти ән чох јүксәлдән онун һәјатда фәал мөвге тутмасыдыр, ичтимаи борча шүурлу мүнасибәт бәсләмәсидир, бу заман онун сөзү илә ишинин бир-биринә ујгун кәлмәси күндәлик давраныш нормасы олур. Мә'нәви тәрбијәнин вәзифәси белә бир мөвге тәрбијә етмәкдир (6. ч. 5., сәһ. 584).

Сов.ИКП МК бу мәгсәдлә мүасир мәрһәләдә идеоложи, идеја-сијаси ишин әсас истигамәтләрини мүәјјән етмиш, әһалинин мүхтәлиф груплары, о чүмләдән јетишмәкдә олан кәнч нәсл арасында тәрбијә ишинин узунмүддәтли програмыны мүәјјәнләшдирән бир сыра гәрарлар гәбул етмишдир. Ишин бу мүһүм саһәсиндә узун илләр үчүн програм характери дашыјан «Идеоложи иши, сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» (апрел, 1979) Сов.ИКП МК-нын гәрарында гејд олунур ки, өлкәнин игтисади, сосиал-сијаси вә мәдәни инкишафынын кедиши, инкишаф етмиш сосиализмин имканларындан там истифадә етмәк, Совет Иттифагынын Ленин харичи сијасәт хәттини һәјата кечирмәк, онун бејнәлхалг мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк «идеоложи ишин, сијаси тәрбијә ишинин мүвәффәгијјәтиндән кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә асылыдыр» (бах: 23. 6/1979. сәһ. 6).

Һәмин гәрарын тәләбләри истигамәтиндә көрүлән мүһүм тәдбирләр чохдур. Онлардан бири, 1979-чу ил апрел ајынын 17-дән 27-дәк Азәрбајчан ССР-ин пајтахты Бакы шәһәриндә кечирилән «Фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри»нә һәср олунан үмумиттифаг елми-практик конфрансыдыр. Л. И. Брежневин конфранс иштиракчыларына көндәрдији мәктубда дејилир: «Јеткин сосиализм шәраитиндә гаршымызда дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири совет адамларыны коммунист идејалылығы вә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр руһунда, сосиалист бирләјашајыш нормаларына чидди әмәл етмәк руһунда, буржуа идеолокијасына вә әхлагына гаршы, чәмијјәтә зидд давранышын вә чәмијјәтимизә јабанчы адәтләрин тәзаһүрләринә гаршы барышмазлыг руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир (бах: 22. 96/1979). Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП XXVI гурултајына һесабат мә'рузәсиндә јенидән совет адамынын шәхсијјәтинин формалашдырылмасы проблеминә тохунур, онун «јени дүнјанын гуручусуна хас олан гајнар һәјат» сүрдүјүнү гејд етмәклә бәрабәр, һәм дә дејир ки, бу о демәк дејилдир ки, биз јени инсанын формалашмасы илә әлагәдар олан бүтүн мәсәләләри һәлл етмишик. Бу саһәдә һәлә көрүләси ишләрин чохлуғуну көстәрмәклә Леонид Илич тәрбијәнин мүвәффәгијјәтини онун сосиал-игтисади сијасәтин мөһкәм бүнөврәсинә әсасланмагда көрүр вә дејир: «Шәхсијјәтин кетдикчә даһа долғун инкишафы үчүн бизим бөјүк мадди вә мә'нәви имканларымыз вардыр вә кәләчәкдә бу имканлары даһа да артырачағыг. Лакин бунунла јанашы һәр бир адамын һәмин имканлардан ағыллы истифадә етмәји бачармасы вачибдир. Бу исә, нәтичә е'тибарилә шәхсијјәтин марағынын тәләбатынын нечә олмасындан асылыдыр, мәһз буна көрә партијамыз шәхсијјәтин марағынын, тәләбатынын фәал, мәгсәдјөнлү шәкилдә формалашдырылмасыны сосиал сијасәтин мүһүм вәзифәләриндән бири һесаб едир» (9. сәһ. 84). Көрүндүјү кими, Леонид Илич Совет адамынын шәхсијјәтинин

формалашдырылмасы зәруријјәтини гејд етмәклә бәрабәр, бу бөјүк, шәрәфли вә мүрәккәб просесин принсипиал јолларыны да көстәрир. Шүбһә јохдур ки, партија вә Совет дөвләти бу истигамәтдә дә ардычыл олараг тәдбирләр һәјата кечирир. (о чүмләдән бах: 22. 77/1981).

Јухарыда ады чәкилән гәрарла әлагәдар бу проблемә һәср олунмуш Үмумиттифаг партија конфрансынын ишинә нәзәр салаг.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдашын конфрансда гејд олунан мөвзуда етдији дәрин мәзмунлу, елми чәһәтдән әсасландырылмыш мә'рузәсини, дикәр мә'рузәләри вә чыхышлары динләјиб мүзакирә едән һәмин конфранс јүксәк тәшкилати, идеја-сијаси вә нәзәри сәвијјәдә кечмиш, өлкәнин партија тәшкилатлары, о чүмләдән Азәрбајчан партија тәшкилаты тәрәфиндән идеоложи иш саһәсиндә әмәк адамларынын коммунист тәрбијәсинә даир ирәли сүрүлән вәзифәләри јеринә јетирмәк ишиндә топланмыш зәнкин тәчрүбәни үмумиләшдирмишдир. Конфранс өзүнүн 12 бөлмәсиндә зәһмәткешләрин мә'нәви тәрбијәсини даһа да күчләндирмәк вә совет адамында фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг үчүн елми чәһәтдән әсасландырылмыш төвсијәләр гәбул етди (бах: Г22. 2/1980. сәһ. 99—110).

Һ. Әлијев јолдаш мә'рузәсиндә көстәрир ки, «коммунист тәрбијәси мүрәккәб елмдир, јүксәк мәһарәт тәләб едән бир сәнәтдир, кәркин, фәдакар әмәкдир. Партија бу иши јени сәвијјәјә галдырмаг, совет чәмијјәтинин сосиал-игтисади вә мә'нәви инкишафы тәләбатына үјғунлашдырмаг вәзифәсини гаршыја гојмушдур» (10. сәһ. 58—59). Нәзәрдән кечирилән проблемин нә гәдәр актуал олдуғуну исбат етмәјә еһтијач јохдур. Лакин бу, бөјүмәкдә олан кәнч нәсл барәсиндә даһа актуалдыр. Чүнки буну, тәкчә бизим мүасир һәјат дејил, һәм дә јахын вә узаг кәләчәјимиз тәләб едир. Совет чәмијјәтинин даһа сүр'әтлә инкишаф етмәси, хејли дәрәчәдә, индики кәнчләримизин фәал шәхсијјәт кими формалашмасындан асылыдыр. Кәнчләрин коммунист тәрбијәсини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг мәгсәдилә Сов.ИКП МК өзүнүн јухарыда гејд олунан гәрарында халг маариф органларына бир вәзифә олараг тапшырыр ки, тә'лим вә тәрбијә просесләринин үзви сурәтдә бирләшмәсинә, шакирдләрдә вә тәләбәләрдә елми дүнјакөрүшүнүн, јүксәк мә'нәви-сијаси кејфијјәтләрин вә әмәксевәрлијин формалашмасына наил олсунлар. «Кәнчләрә сијаси биликләрә мараг ашылансын, онларын ичтимаи фәаллығы һәр васитә илә инкишаф етдирилсин. Мәктәбдәнкәнар ишин, техники вә бәдии јарадычылығын, бәдән тәрбијәсинин вә идманын даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн тәдбирләр көрүлсүн» (бах: 23. 6/1979, сәһ. 12).

Бу көстәришләрин һәјата кечирилмәси—мәктәблиләр арасында көстәрилән истигамәтләр үзрә тәрбијә ишинин күчләндирилмәси вә даһа да јахшылашдырылмасы, шүбһәсиз ки, коммунизм ишинә садиг олан совет вәтәндашларынын јетишмәсинә көмәк едәчәк, һәлә мәктәб парталарында отуран шакирдләрдә фәал һәјат мөвгејинин әввәлчә мөһкәм өзүлүнүн гојулмасыны, сонра там формалашмасыны тә'мин едәчәкдир.

Шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин маһијјәти һаггында. Педагожи әдәбијјатда бу анлајыш һәләлик кифајәт гәдәр ишыгландырылмамышдыр. Бу истигамәтдә апарылан тәдгигатларын нәтичәләри исә һәлә көрүнмүр. Ашағыда гејд едилдији кими, бу барәдә әдәбијјатда анчаг ајры-ајры фикирләрә раст кәлмәк олур. Сијаси әдәбијјатда исә бу анлајыш зәһмәткешләрин јашлы груплары бахымындан шәрһ едилмишдир. Һ. Әлијев јолдашын јухарыда ады чәкилән мә'рузәсиндә шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасынын әсас истигамәтләри илә бәрабәр онун маһијјәти дә әтрафлы шәрһ едилмишдир. Орада гејд едилир: «Фәал мөвге шәхсијјәтин коммунист әгидәсини, онун ирадә зәнкинлијини, идеја-мә'нәви дүшүнчәләрини ифадә едәрәк, инсана јени-јени мәсәләләри ирәли сүрүб һәлл етмәкдә, чәтин шәраитдә өзүнү итирмәмәкдә, гәтијјәтли һәрәкәт етмәкдә, өз үзәринә мәс'улијјәт көтүрмәкдә көмәк едир. Фәал мөвге бәшәријјәтин һазырладығы бүтүн мә'нәви сәрвәтләр илә өз дахили аләмини даим зәнкинләшдирмәји тәләб едир» (10, сәһ. 15).

Көрүндүјү кими, бурада шәхсијјәти, фәал һәјат мөвгејиндән хүсусилә характеризә едән идеја-мә'нәви вә ирaди хассәләр көстәрилир. Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Нәзәрдән кечирилән анлајышы даһа там ајдынлашдырмаг мәгсәдилә Һ. Әлијев јолдаш дејир: «Фәал һәјат мөвгеји сосиализмин дүшмәнләринә, марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләриндән һәр һансы шәкилдә кери чәкилмәјә гаршы барышмаз

3029—2

мүнасибәт демәкдир. Белә бир мөвге буржуа вә тәфтишчилик идеолокијасына гаршы, хүсуси мүлкијјәтчилик психолокијасынын галыгларына гаршы, коммунист әхлагынын антиподларына гаршы мүбаризәдә мөһкәмләнир» (10. сәһ. 15—16).

Әкәр тә'рифин биринчи һиссәсиндә, тәкрар едирик, шәхсијјәтин идеја-мә'нәви вә ирадә хассәләри,онун артмасы вә руһи потенсиалынын зәнкинләшмәси гејд олунурдуса, икинчи һиссәдә, әсасән шәхсијјәтин фәалијјәт истигамәтләрини мүәјјән едән идеја-сијаси чәһәтләр шәрһ олунур. Мүәллиф бунунла кифајәтләнмир вә өз тә'рифини һәмин анлајышын үмуми характеристикасы илә баша чатдырыр: «Фәал һәјат мөвгеји күтләләрин идеја-мә'нәви тәрбијәсинин сәмәрәлилијинин үмумиләшдиричи көстәричисидир, шәхсијјәтин мә'нәви кејфијјәтләрини јохламаг үчүн ән тә'сирли бир васитәдир. Белә бир мөвге совет адамынын ән јахшы кејфијјәтләринин тәзаһүр демәкдир» (10. сәһ. 16).

Көрүндүјү кими, бу мөвге, һаглы олараг үмумиләшдирилмиш анлајыш кими, күтләләрин еффектли идеја-мә'нәви тәрбијәсинин нәтичәси кими, совет адамынын ән јахшы кејфијјәтләринин тәзаһүрү вә мәчмују кими сәчијјәләндирилир.

Сијаси әдәбијјатда башга бир тә'риф дә вардыр ки, бу да маһијјәт е'тибарилә јухарыдакына охшардыр, лакин кәнч нәсил үчүн даһа характерикдир. Јол. Т. М. Тјжалников јазыр: «Ленинә көрә совет адамынын фәал һәјат мөвгеји, коммунизмин һәгигәтән тәләб етдији кими һәрәкәт етмәјә һазыр олмагдан вә ону бачармагдан ибарәтдир. Милјонларла оғлан вә гыз үчүн, фәдакар әмәк, биликләрини даим зәнкинләшдирмәк, өз пешә усталығыны јүксәлтмәк вә ичтимаи сијаси фәалијјәт, дахили тәләбат, инсан хошбәхтлијинин ме'јары олмушдур» (156. сәһ. 279). Буна анчаг ону әлавә етмәк олар ки, бу, совет адамынын ләјагәтинин ме'јарыдыр.

Һәмин анлајышын дикәр тәрәфләри дә вардыр. Белә ки, академик Г. М. Марчук јухарыда ады чәкилән елми-практик конфрансда «Елм вә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы» мөвзусунда етдији мә'рузәдә гејд едир ки, инсанын фәал һәјат мөвгеји «нәтичәләри, чәмијјәтин мәнафејинә истифадә үчүн јөнәлдилмиш бахыш вә һәрәкәтләрин мәчмујудур» (106. сәһ. 2). Әкәр онун «универсал» характери, онун формал мәнтиги көрүнүшү

көзә бу гәдәр ачыг чарпмасајды белә бир гыса тә'рифи гәбул етмәк оларды. Чүнки тә'рифдә шәхсијјәт вә чәмијјәт «һаггында данышылан бахышлар» вә «һәрәкәтләрин» характери гаранлыг галыр. Лакин елми нөгтеји-нәзәрдән гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин әлавә мә'рузәнин мәтни илә әтрафлы танышлыгдан сонра мә'лум олур ки, мүәллифин үнвансыз ишләтдији бу анлајышлар, марксизм-ленинизм бахышларына, јеткин социализмин мәнафејинә олан һәрәкәтләрә аиддир.

Педагожи әдәбијјатда, шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгеји проблеми өз шәрһини һәлә тәләб олунан сәвијјәдә тапмаса да, о анлајыша, мүхтәсәр тохунанлар вардыр. Мәсәлән, проф. Ј. И. Болдырјев өзүнүн мәзмунлу монографијасында јазыр ки, фәал һәјат мөвгеји һәр шејдән әввәл, инсанын һәјата, адамларын фәалијјәтинә, бу фәалијјәтин характеринә олан бахышлар системидир. Бунунла јанашы бу, јалныз бахышларын дејил, һәм дә ичтимаи мәнафејә вә коммунист әхлаги нормаларына чаваб верән һәрәкәтләрин системидир. Она көрә дә белә мөвгејин формалашдырылмасы мә'нәви тәрбијәнин әсас, һәлледичи вәзифәләриндән биридир. Фәал һәјат мөвгеји ичтимаи вәтәндашлыг борчунун вә шәхсијјәтин мә'нәви мәс'улијјәтинин әринтиси, инсанын чәмијјәт тәрәфиндән онун үзәринә гојулан вәзифәләрини дәрк етмәсидир. Ахы һәјат мөвгејинин фәаллығы, һәр шејдән әввәл, чәмијјәтин, инсанларын хејринә ишләрлә өлчүлүр вә јохланылыр» (68. сәһ. 38—39).

Фәал һәјат мөвгејинә верилән бу тә'риф әсасән дүзкүн фикирләр үзәриндә дурур. Орада сөһбәт шәхсијјәтин һәјат мөвгејинин тәдричән формалашдырылмасындан кедир. Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, бу мөвге коммунист әхлагы нормасы илә әлагәләндирилир. Буна бахмајараг, фикримизчә бу тә'рифә дә ајры-ајры дүзәлишләр едилсә јахшы оларды. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгеји анлајышындан данышаркән, ону, әһалинин ајры-ајры јаш групларына, јә'ни јеткин јашлы әмәкчиләрә, кичик вә јухары јашлы мәктәблиләрә ејни дәрәчәдә шамил етмәк олмаз.

Һәмин анлајыша елми-практик конфрансда верилән тә'рифә бир дә нәзәр салаг. Орада шәхсијјәтин кејфијјәти социализмин дүшмәнләринә, марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләриндән һәр һансы кәнарачыхмалара гаршы барышмаз мүнасибәт кими

2*

характеризә едилир, буржуа вә тәфтишчилик идеолокиjасы илә, хүсуси мүлкиjјәтчилик идеолокиjасынын галыглары илә, коммунист әхлагынын антиподлары илә вә с. мүбаризәдә мәтинләшир. Аjдындыр ки, белә кеjфиjјәтләри там шәкилдә ушагларда, һәтта там мә'нада кәнч оғлан вә гызларда деjил, истеһсалат, елм вә техника саһәсиндә, мәдәниjјәт саһәсиндә, ичтимаи-сиjаси ишә, әмәк фәалиjјәтинә гошулмуш, совет ордусу сыраларында хидмәтдә олан јеткин јашлы кәнчләрдә ахтармаг лазымдыр. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк деjилдир ки, шәхсиjјәтин фәал һәјат мөвгеjинин јухарыда көстәрилән кеjфиjјәтләри јалныз јеткин јашда јаранырvә формалашыр. О, һәгигәтән ушаглыг дөврүндән јаранмага башлаjыр. Фәал һәјат мөвгеjинин өзүлү кичик вә орта мәктәб јашында формалашыр, онун да базасында јухары јашлы мәктәблиләрдә, јеткин јашда даһа да инкишаф едир, тәкмилләшир вә совет адамынын елә бир кеjфиjјәтләр системинә чеврилир ки, бу ону өз коллективи ичәрисиндән, коллективи исә күтләләр ичәрисиндән зирвәjә галдырыр. Проф. Н. И. Болдырјевин тә'рифиндә нәзәрдән кечирилән мөвгеjи формалашдыран амилләр вә васитәләр һаггында да бә'зи гејдләр етмәк олар. Орада деjилир ки, бу мөвгеjин формалашдырылмасында аиләнин, мәктәбин, ушаг вә кәнчләр тәшкилатларынын, әмәк коллективинин бөјүк ролу вардыр. Буна шүбһә јохдур. Лакин һансы јашлылар үчүн? Әкәр сөһбәт бу мөвгеjин өзүлүнүн (мәктәблиләрдә) формалашдырылмасындан кедирсә—доғрудур, әкәр јеткин јашлылар нәзәрдә тутулурса, бу о гәдәр дә дәгиг деjилдир. Јеткин јашда шәхсиjјәтин формалашмасында, онун әмәк фәалиjјәти, әмәк коллективиндә вә коллективлә бирликдә негатив һаллары тәзаһүрләринә гаршы мүбаризәси, мә'нәви сәрвәтләрә јиjәләнмәси просеси, совет ганунчулуғуна, јени Конститутсиjанын муддәаларына уjғун олараг өз вәтәндашлыг борчуну вә вәзифәләрини шүурлу дәрк етмәси, өз һүгугларыны билмәси вә онлары јеринә јетирмәjә сә'ј көстәрмәси һәлледичи әһәмиjјәт кәсб едир.

Мәһз буна көрә дә нәзәрдән кечирилән анлаjышын тә'рифини верәркән бүтүн бунларла һесаблашмаг лазымдыр.

З. В. Каваленко вә М. М. Јашшенко јолдашлар да бу мәсәлә илә сәтһи марагланмышлар (86). Онларын китабы чох мәзмунлудур вә һәчминин кичиклиjинә бахмаjараг, фикримизчә, өзүнүн башлыча мөвзусуну кифаjәт гәдәр там вә долғун шәрһ едир. Лакин орада мүәллифләр көрүнүр ки, өзләри һисс етмәдән шәхсиjјәтин фәал һәјат мөвгеjи анлаjышыны бир гәдәр мүрәккәбләшдирир, бу мөвгеjин формалашдырылмасы мәнбәjи илә (мә'нәви тәрбиjә) идеjа әгидәлилиjини гарышдырырлар. Онлар јазырлар: «Идеjа әгидәлилиjи инсанын фәал, јарадычы, һүчумчу мөвгеjи демәкдир. Бу онун фәал һәјат мөвгеjинин формалашдырылмасыны нәзәрдә тутур» (86. сәһ. 12).

Беләликлә, мүәллифләр бу анлаjышы јалныз идеjа әгидәлилиjи илә әлагәләндирирләр. Дикәр мүәллиф дә белә һәрәкәт едир. «Фәал һәјат мөвгеjи—сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин бүтүн мәчмуjу үзәриндә формалашмыш шәхсиjјәтинән мүһүм әламәтидир. Ону коммунист идеjалылығы—биликләрин, әгидәләрин вә практик ишин әринтиси характеризә едир. Мәһз коммунист әгидәлилиjи совет адамына коммунизм гуручулуғунун шүурлу, фәал иштиракчысы олмага имкан верир. Јалныз шүурлу мәс'улиjјәт, коллективин, чәмиjјәтин һәјатында өз јерини дәрк етмәк коммунизм гуручусунун фәал һәјат мөвгеjинә кәтириб чыхарыр» (бах: 71. 2/1979. сәһ. 16).

Биз тамамилә белә бир фикрә шәрикик ки, коммунист әгидәлилиjи илә силаһланмадан, шүурлу мәс'улиjјәт олмадан, шәхсиjјәт фәал һәјат мөвгеjи сәвиjјәсиндә дура билмәз. Лакин нәзәрдән гачыра билмәрик ки, әмәк вә ја ичтимаи фәалиjјәтдә фәал мөвге мүрәккәб функсиjадыр, онун јеринә јетирилмәси үчүн физики вә мә'нәви гүввәләрин кәркин ишләмәси тәләб олунур, һәтта бу онун үчүн тәһлүкәли олса белә шәхсиjјәт бу аддымы атмалыдыр. Бу һалда тәкчә идеjалылыг фәал мөвгеjи һәјата кечирмәк үчүн кифаjәт деjилдир, фәрди бачарыг вә хүсусилә мөһкәм ирадә кеjфиjјәтләр: гәтиjјәтлилик, фәдакарлыг, мүтәшәккиллик олмадан шәхсиjјәт, һәтта үрәкдән арзу етсә белә фәал һәјат мөвгеjиндә дура билмәз. В. И. Ленинин инкаредилмәз сөзләри буну тәсдиг едир: Бизә елә адамлар лазымдыр ки, онлара замин дурмаг мүмкүн олсун. Онлар дәлилсиз-сүбутсуз бир сөзә белә инанмасынлар, виҹдана зидд олан бир сөз белә демәсинләр,—һәр һансы чәтинлиjи е'тираф етмәкдән горхмасынлар, гаршыларына гоjдуглары чидди мәгсәдә наил олмаг үчүн һеч бир мүбаризәдән горхмасынлар (бах: 2. ч. 45. сәһ. 391—392).

Фәал һәјат мөвгејиндә дуран шәхсијјәтин башлыча әламәтләриндән бири будур.

В. И. Ленин шәхсијјәти сәчијјәләндирән әламәтләр һаггында јазыр: «Реал шәхсијјәтин «реал нијјәт вә һиссләрини» биз һансы әламәтләрлә тә'јин етмәлијик? Ајдындыр ки, бу; јалныз белә бир әламәтдән ибарәт ола биләр: һәмин шәхсијјәтләрин фәалијјәтләри—лакин јалныз ичтимаи «нијјәт вә һиссләрдән» бәһс олундуғу үчүн, буну да әлавә етмәк лазымдыр: шәхсијјәтин ичтимаи фәалијјәтләри, јә'ни ичтимаи фактлар» (3. ч. 1. сәһ. 445).

Л. И. Брежнев јолдаш гејд етмишдир ки, «Күтләләрин сијаси тәрбијәсинин мүвәффәгијјәти, әлбәттә, конкрет ишләрлә өлчүлүр. Коммунист идејалылығы билик, әгидә вә әмәли фәалијјәт бирлијидир» (6. ч. 5. сәһ. 582).

Фәал һәјат мөвгеји, «бахыш вә һәрәкәтләрин мәчмују» анлајышына, «идеја әгидәлији» анлајышына нисбәтән даһа кениш анлајышдыр. Бу анлајыш шәхсијјәти, халгын мәнафеји үчүн фәдакар фәалијјәтдә өзүнү көстәрмәјә габил олан, ән јахшы инсани кејфијјәтләрә, о чүмләдән әхлаги-сијаси, ирадн, физики кејфијјәтләрә малик олан индивидиум кими характеризә едир.

Демәли, там тәһсилли олмаг, әсил елми-сијаси идејалара там инам бәсләмәк, һеч дә шәхсијјәтин өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирмәјә там һазыр олмасы демәк дејилдир. Идеја әгидәлилији јалныз о вахт мә'нәви гијмәтә малик олур ки, о, чәмијјәтин хејринә мүсбәт, јүксәк сәвијјәли фәалијјәтлә мөһкәмләндирилсин. Л. И. Брежнев гејд едир: «Нәзәријјәни билмәк јалныз о заман гијмәтлидир ки, бу билик әгидәјә чеврилсин, ишлә мөһкәмләндирилсин» (6. ч. 7. сәһ. 323).

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, өз-өзлүјүндә дүнјакөрүшү вә әгидәләр фәалијјәт көстәрмир, бунлар һәрәкәт үчүн рәһбәрликдир, истигамәтдир. Әгидәли адам ајдындыр ки, һәм дә әхлаг кодекси илә силаһланмыш шәхсијјәт демәкдир.

Сөһбәт ондан кедир ки, гаршыда дуран ишләрин дүзкүнлүјүнә әмин олмаг, лакин онун һәјата кечирилмәсинә гошулмамаг инсана лајиг олмајан кејфијјәтдир. Бу барәдә көркәмли совет јазычысы К. Симонов јахшы демишдир: «Өзүнү әсл вәтәндаш һесаб едән инсан ејни заманда јери кәлдикдә рәшадәтә һазыр дејилсә—белә адам һәлә һәгиги инсан дејилдир. Она архаланмаг олмаз» (бах: 88. 12/1975).

Һаггында данышылан проблемлә марагланан педагог алимләрдән бири дә ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзвү Г. И. Шукинадыр. О, һәмин анлајыша белә бир тә'риф дә вермишдир: «Фәал һәјат мөвгеји, јалныз реал һәрәкәт вә иш дејилдир, бу ичтимаи һәјатын сосиалист әсасларына зидд олан идеја пучлуғу, сијаси корлуг, әхлаг позғунлуғу, түфејлилик, тамаһкарлыг, сәһләнкарлыг, сәлигәсизлик кими һаллара гаршы дахилән зидд олан инсанын хүсуси әһвали-руһијјәсидир» (164. сәһ. 26—27).

Дејиләнләр, шүбһәсиз, фәал һәјат мөвгеји анлајышыны мүәјјән дәрәчәдә сәчијјәләндирир, чүнки бу, дејилдији кими, чохпланлы анлајышдыр, лакин, фикримизчә, онун маһијјәтини о гәдәр дә там шәрһ етмир. Һәр һансы бир анлајышын тә'рифи вериләркән, ону сәчијјәләндирмәјән кејфијјәтләри садаламаг әвәзинә сәчијјәләндирән кејфијјәтләри көстәрмәк лазымдыр. Она көрә дә, биз һесаб едирик ки, һәмин тә'риф нә гәдәр дүзкүн елми мөвгеләрдә дурса белә, јенә дә она дүзәлишләр едилмәли, тамамланмалыдыр. Биз бу сөһбәти давам етдирә биләрдик, јә'гин ки, буна еһтијач јохдур. Бир шеј мә'лумдур ки, фәал һәјат мөвгеји анлајышынын педагожи әдәбијјатда һәләлик мәктәблиләрә мүнасибәтини характеризә едән там тә'рифи јохдур. Белә бир тә'рифин олмасы она көрә зәруридир ки, анлајыш мүәллимләр вә валидејнләр, ејни дәрәчәдә ушагларын вә мәктәбли кәнчләрин ичтимаи-сијаси тәшкилатлары үчүн там ајдын олсун. Бу, сәмәрәли шәраитин јарадылмасында, мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгеји руһунда тәрбијәси үчүн ән јахшы јол вә васитин сечилмәсиндә дә онлара көмәк көстәрир.

Мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгејинин маһијјәтини елми сурәтдә ишыгландырмаг үчүн бунунла әлагәдар вә принсипиал әһәмијјәти олан бә'зи анлајышлара нәзәр салаг. Сөһбәт, үмумијјәтлә, «шәхсијјәтин» фәал һәјат мөвгејиндән кетдији үчүн, әввәла, онун кимдән вә ја кимләрдән ибарәт олдуғуна бахаг. Әдәбијјатдан мә'лум олдуғу үзрә шәхсијјәтин маһијјәти һаггында бир-биринә зидд олан ики фикир вардыр. Буржуа психологлары, мәсәлән, шәхсијјәт мәфһуму алтында хүсуси мүлкијјәти олан вә ја јүксәк мәнсәби олан адамлары нәзәрдә тутурлар. Беләләри сәрвәти әлиндән чыхдыгда вә ја тутуг-

лары јүксәк вәзифәдән мәhрум олдугда артыг шәхсијјәт hесаб едилмирләр. Елми коммунизмин баниләри исә шәхсијјәт мәфhумуна әкс истигамәтдән јанашырлар.

К. Маркс јазыр: «Инсанын маhијјәти ајры-ајры фәрдләрә мәхсус олан мүчәррәд бир шеј дејил. О, hәгигәтдә, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмујудур» (1. ч. 3. сәh. 3).

Мәhз бу вә бу кими елми көстәришә әсасән истәр философлар вә ја hүгугшүнаслар, истәрсә дә психологлар вә ја педагоглар hаглы олараг hәр бир конкрет адамын чәмијјәтдә шәхсијјәт олдуғуну гејд едирләр.

А. Ануфријев јазыр: «Инамла тәсдиг етмәк олар ки, hәр бир адам өзүнү шәхсијјәт hесаб едир, hәр кәс шәхси ләјагәт hиссинә маликдир» (63. сәh. 24).

Бу мәсәләјә С. А. Рубинштејн дә тохунур, о гејд едир ки, «шәхсијјәт, сөзүн гејд едилән вә спесифик мә'насында елә бир адамдыр ки, онун өзүнәмәхсус мөвгеји вардыр, өзүнүн hәјата ачыг ифадә олунан шүурлу мүнасибәти вардыр, онун, шүурлу вә кениш фәалијјәт нәтичәсиндә әлдә етдији дүнјакөрүшү вардыр. Шәхсијјәтин өзүнәмәхсус симасы вардыр. Белә адам, садәчә олараг башгаларында доғурдуғу тәәссүрат нәтичәсиндә фәргләнмир. О, шүурлу сурәтдә өзүнү дүшдүјү мүhитдә фәргләндирир. Өзүнүн али тәзаhүратында онун мүәјјән фикир мүстәгиллији, мә'налы дујғулары, ирадә гүввәләри, мүәјјән мүтәшәккиллији вә дахили еhтирaслыгы вардыр» (141. сәh. 679). Илк бахышда белә көрүнүр ки, С. Л. Рубинштејнин тәсвир етдији шәхсијјәт «сечилмиш» адамдыр. Белә олсајды бу, јухарыда шәхсијјәтин елми әсаслара истинад едән тә'рифинә мүғајир оларды. Лакин белә дејил. Шәхсијјәтә верилән бу хассәләр әслиндә hәр конкрет адамдан ибарәт олан шәхсијјәтә дә мәнсуб ола биләр. Бунунла јанашы бу хассәләр шәхсијјәтин бириндә бир гәдәр мәhдуд, о бириндә бир гәдәр кениш тәзаhүр едә билир. Әлавә едәк ки, зәhмәт адамларынын әсл мә'нада шәхсијјәт олдугларыны, марксизм-ленинизм идејалары зәмининдә доғуб инкишаф едән бәдии әдәбијјат баниләри дә бүтүн варлыглары илә сүбут едир, онлары варидатлары олмадығындан «адам» hесаб етмәјәнләрә гаршы өз гәти е'тиразларыны парлаг бојаларла вә инандырычы шәкилдә билдирирдиләр. Мәсәлән, М. Горкинин «Ана» романында, Пелокеја Ниловналарын—фәhләләрин чар Русијасында чәсарәтлә ингилаби hәрәката гошулдугларыны, севимли шаиримиз М. Ә. Сабирин, зүлм алтында әзилән Азәрбајчан фәhлә вә кәндлиләринин азадлыглары уғрунда ингилаби көрүшлә сәсләнән сатирик ше'рләрини ким билмир. Физики әмәк адамларыны инсан белә hесаб етмәјән бојнујоғун, моталгарын ағалара вә капиталистләрә гәти е'тиразыны билдирән Сабир одлу ше'рләриндә hәр бир зәhмәт адамынын инсан олдуғуну, шәхсијјәт олдуғуну сүбут едирди:

> Фәhлә өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан!?
> Пулсуз киши инсанлығы асанмы санырсан!?
> Инсан оланын чаhү-чәлалы кәрәк олсун,
> Инсан оланын дөвләти, малы кәрәк олсун»... (52. с. 54).

Горки, Сабир, онларын hәммәсләкләри белә өз јазылары илә тәhсилдән мәhрум олан зәhмәткешләрә онларын да шәхсијјәт олдугларыны билдирирдиләр.

Азәрбајчан мүтәфәккирләринин етик көрүшләринә hәср етдији әсәриндә Азәрбајчан ССР ЕА мүхбир үзвү, проф. З. Көјүшов hаглы олараг јазыр ки, «әкәр адам өз инсани ләјагәтини вә шәрәфини дәрк едиб гијмәтләндирмирсә о, әслиндә шәхсијјәт олмур» (75. сәh. 475)... Зәhмәт адамлары өз ләјагәт вә шәрәфләрини јахшы дәрк едирдиләр. Лакин јенә дә онлар шәхсијјәт hесаб едилмирдиләр.

Шәхсијјәтлә фәрдин мүнасибәти мәсәләсиндә проф. Н. Қазымовун фикирләри диггәтәлајигдир. О дејир: «Шәхсијјәти фәрдлә ејниләшдирмәк олмаз. Фәрд физики варлыг кими мөвчуддур. Шәхсијјәт исә физики варлыг олан фәрдин малик олдуғу сосиоложи вә психоложи кејфијјәтләрин системидир» (29. 10/1978. сәh. 11).

Бунунла бәрабәр шәхсијјәтлә фәрд арасында учурум да јохдур. Һәр бир конкрет фәрдин өзүнәмәхсус шәхсијјәти вардыр. Беләликлә, hүгугшүнаслар демишкән, hәм гул саhиби, hәм дә гул, hәм феодал, hәм дә тәhкимчи кәндли, hәм капиталист, hәм дә фәhлә... буннларын hәр бири шәхсијјәтдир. Һазырда бизим чәмијјәтимиздә hәм алим, hәм дә чобан вә ја механизатор, hәм бәстәкар, рәссам, шаир, hәм дә фәhлә, колхозчу вә ја бәнна, hәм назир, hәм дә хадим... бунларын да hәр бири шәхсијјәтдир. Бүтүн бу сосиоложи мәсәләләри мә'лумат аспектиндә јада салмагда мәгсәдимиз јенә дә шакирд мәсәләсинә гајытмагдыр.

Демәлијик ки, ушағын өзү дә, шакирд дә шәхсијјәт-

дир. Лакин јеткин шәхсијјәтә нисбәтән фәрг ондан ибарәтдир ки, ушаг формалашмагда олан шәхсијјәтдир. Мәкәр ушаг, бағча јашында белә ичра етмәјә габил олдуғу һәрәкәтләрдә мүстәгил олмаға чан атмырмы, мәкәр ушаг, хүсусән мәктәбли өзләјагәтини дујмурму, она тохундугда, ону објектив сурәтдә гијмәтләндирмәјәндә күсмүрмү? Мүәллимлә шакирд арасында баш верән конфликтләрин чох заман шакирдин билијинә мүәллимин әдаләтсиз оларағ дүзкүн гијмәт вермәмәсинин сәбәб олдуғуну ким билмир.

А. С. Макаренконун тәрбијә системиндә ушағын шәхсијјәтинә һөрмәт етмәк бөјүк јер тутурду. Онун «ушагдан тәләб етмәклә бәрабәр ушағын шәхсијјәтинә һөрмәт етмәк лазымдыр» кәламы чохдан мә'лумдур. А. С. Макаренко јазырды: «Шәхсијјәт проблеми, о заман һәлл едиләр ки, һәр бир адамын шәхсијјәт олдуғуну гәбул едәсән. Әкәр, шәхсијјәт анчаг һәр-һансы сечмә јолла бә'зи адамларда лајиһәләшдирилсә, шәхсијјәт проблеми јоха чыхар» (104. ч. 4. сәһ. 210).

Бурадан бизим елә бир гәнаәтә кәлмәјә һаггымыз вардыр ки, фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы проблеми тәкҹә јеткин нәслә дејил, шәхсијјәт олан ушаға да аиддир. Фәал һәјат мөвгејинин икинчи тәрәфини «фәаллыг»—«активлик» мәфһуму тәшкил едир. Бунун маһијјәтинә мүхтәсәр көз кәздирән И. Ф. Харламов јазыр: «Активлик дедикдә, субјектин, јә'ни ишләјән шәхсин фәалијјәтдә олмасы нәзәрдә тутулур (163. сәһ. 31). Әкәр бурада иксин игрикль шәрһинә тәшәббүс едилмәсәјди бунунла разылашмаг оларды. Ајдындыр ки, фәалијјәтдә олан һәр кәсә «актив» демәк олар, лакин һәр һансы сәвијјәдә фәалијјәт һеч дә һәмишә актив субјект тәрәфиндән ичра олунмур. Бу анлајышы шәрһ етмәјә Ч. И. Шукина да тәшәббүс етмишдир. О да «активлик вәзијјәтинин субјектин фәалијјәтдә олмасы»ндан ибарәт олдуғуну гејд едир (164. сәһ. 27). Бу да јухарыдакына охшајыр, лакин Шукина «Инсанын һәјата кечирдији һәр һансы фәалијјәтин, онун физики вә зеһни гүввәләрини актив вәзијјәтә кәтирдији»ни дә гејд едир. Бу исә әслиндә о демәкдир ки, субјектин һәр һансы фәалијјәти онун активлијини тәзаһүр едә билмәз.

Психологларын, бу «активлик» анлајышына олан мүнасибәтләринә мүрачиәт едәк. Мә'лумдур ки, бу анлајышы ишыгландырмагла да онлар чох мәшғул олурлар вә буну «фәалијјәт» анлајышы илә бағлајырлар. Г. С. Костјук ачыг јазыр ки, «фәалијјәт—инсанын әтраф мүһитә олан актив мүнасибәтинин мүһүм тәзаһүр формасыдыр» (бах: 131. ч. 1. сәһ. 709). Бурада јенә дә һансы сәвијјәдә олан фәалијјәтин активлијин тәзаһүр формасы олдуғу ајдын олмур. Әкәр һәр чүр «фәалијјәт» активлијин тәзаһүр формасы олсајды, фәалијјәт олан идрак просесинин активләшдирилмәсиндән сөһбәт кетмәзди (бах: 74. сәһ. 11—38). Педагокика вә психолокијаја артыг ајдын олан бу анлајышлар һаггында мүбаһисә ачмаг артыгдыр. Әдәбијјатда «активлијин» нә кими «фәалијјәтлә» әлагәдар олдуғу ачыг гејд едилир вә дејилир ки, активлик, адамын чох мүһүм хассәсидир, «онун, өз тәләбатына, әгидәләринә, мәгсәдләринә мүвафиг олараг әтраф варлығы дәјишдирмәк габилијјәтидир. Адамын шәхси хүсусијјәти олмагла активлик әмәкдә, тә'лимдә, ичтимаи һәјатда јарадычылығын мүхтәлиф нөвләриндә, идманда, ојунда вә с. күчлү вә интенсив фәалијјәтдә тәзаһүр едир. Активлијин әкси пассивликдир» (бах: 131. ч. I. сәһ. 61).

Демәли, «активлик» фәалијјәтдир, лакин һәр һансы фәалијјәт дејил, интенсив фәалијјәтдир, елә фәалијјәтдир ки, адам бурада бүтүн гүввә вә габилијјәтләрини сәфәрбәр едир, ичтимаи-сағлам әгидәләринә, үјғун мәгсәдләринә наил олмаг үчүн тәшәббүс вә инадла, мүтәшәккил вә јарадычылыгла гаршысына гојмуш олдуғу вә ја гојулмуш олдуғу вәзифәни јеринә јетирир.

Фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы проблеминә чох јахын олан «шәхсијјәтин сосиал фәаллығы» анлајышына да нәзәр салаг. Бунлар бир-биринә һәгигәтән чох јахындыр. Лакин бунлары ејниләшдирмәјә әсас јохдур. Бунларын һәр икиси дә ејни истигамәтдә олан анлајыш олсалар да биринчијә нисбәтән икинчи мәһдуддур. Ј. А. Ануфријев әсәриндә шәхсијјәтин ичтимаи фәаллығыны ашағыдакы гајдада сәчијјәләндирир: сосиал фәаллыг, ичтимаи-фајдалы фәаллыг кими шагули вә үфүги олмагла мүрәккәб сәвијјәләрә ајрылыр. Шагули һиссәсиндә, һәјатын бир конкрет саһәсиндә, мәсәлән, әмәкдә, онун фәаллығы, үфүгидә исә онун фәаллығынын кенишлији вә мүхтәлифлији, мәсәлән, ичтимаи-сијаси һәјатда иштирак етмәси әдәбијјата, инчәсәнәтә вә с. мүнасибәти һесаба алыныр. Она көрә дә, ичтимаи-фәал шәхсијјәт фәалијјәтин интенсивлији вә кенишлијинин

аһәнкдар сурәтдә әлагәләндирилмәси илә сәчиjjәләнир. Әкәр шәхсиjjәт өз ихтисасы үзрә кифаjәт дәрәчәдә интенсив фәалиjjәт көстәрир, лакин ичтимаи-сиjаси һәjатда иштирак етмирсә (буна чох мисал көстәрмәк олар) белә шәхсиjjәти ичтимаи фәал һесаб етмәк олмаз. О бири тәрәфдән әкәр адам фәалиjjәтин мүхтәлиф нөвләриндә иштирак едир, лакин һеч бириндә инадлы вә күчлү фәалиjjәт көстәрмирсә белә адамы да ичтимаи-фәал адам һесаб едә билмәрик (бах: 63. сәһ. 113).

Шәхсиjjәтин сосиал фәаллығына даир вердиjи бу изаһатдан сонра мүәллиф јазыр: «Беләликлә, сосиал фәаллыг мәфһуму адамын чохтәрәфли фәалиjjәти илә фәалиjjәт нөвләринин һәр биринә онун јарадычы мүнасибәтинин әлагәләндирилмәсиндән ибарәтдир» (Јенә орада).

Тәәссүф ки, сосиал фәаллыға верилән бу тә'рифлә, она верилән изаһат о гәдәр дә үзлашмыр. Изаһатда сосиал фәаллығын бир әмәк саһәсиндә шәхсиjjәтин интенсив ишләмәси, башга фәалиjjәт саһәләринә биканә олмамагдан сөһбәт кетдиjи һалда, тә'рифдә бу анлаjыш мүхтәлиф ичтимаи фәалиjjәтләрин һәр биринә јарадычы мүнасибәт көстәрмәкдән данышылыр.

Мадам ки, фәалиjjәтин һәр нөвүнә јарадычы мүнасибәт көстәрмәк, еjни заманда онлара интенсив јанашмағы да нәзәрдә тутур, о заман шәхсиjjәтин буна имканы олмасы шүбһә алтына дүшүр. Она көрә дә, доғру олмаздымы ки, шәхсиjjәтин сосиал фәаллығы мәфһумуну, мүәллифин өзүнүн дедиjи кими, әмәjин интенсив фәалиjjәти илә кениш ичтимаи-сиjаси фәалиjjәтинин аһәнкдар әлагәләндирилмәсиндән ибарәт олдуғу кими баша дүшәк.

Көрүндүjү кими сосиал фәаллыг мәфһуму бурада јеткин јашлы шәхсиjjәтә аид едилир. Јухарыда шәхсиjjәтин фәал һәjат мөвгеjи анлаjышы вә сосиал фәаллыг мәфһумуна верилән тә'рифләр мүгаjисә едилдикдә, тәкрар едирик, биринчинин икинчиjә нисбәтлә нә гәдәр кениш олдуғу ашкар көрүнүр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, шәхсиjjәтин фәал һәjат мөвгеjинин формалашдырылмасы һаггында Л. И. Брежневин ирәли сүрдүjү мүддәа јени инсан тәрбиjәси һаггында марксизм-ленинизм нәзәриjjәси хәзинәсинә едилән чох мүһүм вә дәjәрли јени әлавәдир. Бунун әмәли сурәтдә һәjатымызын мүхтәлиф саһәләриндә, зәһмәт адамларынын тәрбиjәси системиндә

сынагдан чыхмасы, тәтбиги үчүн кениш истигамәтләр көтүрүлмәси, бу јени нәзәриjjәнин кениш тәтбиги јоллары һаггында дәjәрли фикирләр исә Бакыда кечирилән Үмумиттифаг конфрансында Һ. Әлиjев јолдашын мә'рузәсиндә ирәли сүрүлмүшдүр.

Сосиал фәаллығынын мәктәб һәjатында шакирдләрдә тәзаһүрүнә кәлдикдә исә әдәбиjjатда бу барәдә дә фикирләр вә тәклифләр аз дејилдир. А. В. Засимовски јазыр: «Ичтимаи фәаллығы Совет мәктәблиси шәхсиjjәтинин кеjфиjjәти һесаб етмәклә биз онун чәмиjjәт мәнафеjинә һәрәкәт етмәjә сә'јини, һазырлығыны вә бачарығыны нәзәрдә тутуруг» (82. сәһ. 6). Бу тә'риф шакирдләрин ичтимаи фәаллыға аид кеjфиjjәтләринин әсасән билдирсә дә фәал һәjат мөвгеjинин маһиjjәтини, хүсусән онун формалашдырылмасы просесини ачмаг үчүн кифаjәт едә билмәз. Шакирдин фәал һәjат мөвгеjи дедикдә ону, тәрбиjәлилиjин, һәтта ән јахшы характер дашыjан әламәтләриндән бири кими белә тәсәввүр етмәк олмаз. Јухарыда гејд олунан елми-практик конфрансын материалларындан көрүндүjү кими, о, чохпланлы, үмумиләшдиричи вә топлајычы характер дашыjыр. Бу бүтүн тәрбиjә тәдбирләри системи вә ичтимаи әмәк фәалиjjәти просесиндә марксизм-ленинизм идеjалары тәләбләри зәмининдә шәхсиjjәтин формалашдырылмыш ән јахшы әхлаги-сиjаси вә әхлаги-иради кеjфиjjәтләринин мәчмују кими ифадә олунур.

Беләликлә, инсанда белә бир мөвгеjин јарадылмасы, тәкрар едирик, узун просесдир вә мәктәбәгәдәр јашдан башлајыр. Кичик вә орта јашлы мәктәблиләрдә бу мөвгеjин јалныз өзүлү формалашыр. Шакирдләрдә фәал һәjат мөвгеjинин формалашмасы јухары мәктәб јашында анчаг баша чатыр, чүнки психолокиjадан мә'лум олдуғу кими бунун үчүн әхлаги, интеллектуал психи јеткинлиjин мүәjjән дәрәчәси зәруридир.

Јери кәлмишкән бу анлаjышда иштирак едән «формалашма» мәфһумунун да маһиjjәтинә бахаг. «Формалашма»нын лүғәт китабларында олан мә'наларына, о чүмләдән «там јеткинлик, битмиш инкишаф» кими мә'насына нисбәтән педагокикада онун башга шәрһи олдуғуну гејд едән Г. И. Шукина јазыр ки, «формалашма инсанын мүәjjән һәjат шәраити, фәалиjjәти, мәгсәдәуjғун тә'лим-тәрбиjә просесиндә әлдә етдиjи инкишаф феноменини дәринләшдирир.

Мәгсәдәујғун, мүтәшәккил тәрбијә просесиндән фәргли олараг формалашма, чохлу мигдарда харичи-објектив вә дахили субјектив шәхсијјәтә бә'зи амилләрин кортәбии шәкилдә тә'сирини дә өзүнә гәбул едир» (164. сәһ. 9). Буна бизим әлавә едәчәк бир фикримиз јохдур. Анчаг даһа ајдын олмаг үчүн демәк истәрдик ки, формалашма тә'лимин, ирәлидә көрәчәјимиз үч әсас функсијасынын: тәһсил, тәрбијә вә инкишафын тә'сириндән әлавә бә'зи башга амилләрин дә тә'сиринә мә'руз галмагла чәрәјан едир.

Мәктәблинин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы дедикдә елә бир програмлашдырылмыш просеси нәтичәси нәзәрдә тутулур ки, орада шәхсијјәт мүкәммәл тәһсил вә тәрбијә васитәсилә елми дүнјабахыша вә коммунист идејалылығына, онларын базасында исә коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә нәзәрдә тутулмуш мә'нәвијјат нормаларынын әсасында јијәләнир, мүхтәлиф амилләрин тә'сири алтында инкишаф едир, мөһкәм ирадә, естетик вә физики кејфијјәтләрлә силаһланараг әсасән камилләшир, јалныз өз вәтәндашлыг борчуну дәрк етмәјә дејил, һәм дә ону истәнилән шәраитдә, чәмијјәтин хејринә вичданла вә фәал јеринә јетирмәјә, коммунист идејаларына зидд көрүшләрлә гәти мүбаризәјә һазыр олур.

Нәзәрдән кечирилән анлајышын тәгдим олунан бу тә'рифинин бүтүн чәһәтләри әһатә етмәјә гадир олдуғуну иддиа етмәк фикриндә дејилик, лакин проблемин мәһијјәтинин баша дүшүлмәси үчүн ону даһа анлашыглы һесаб едирик. Она көрә ки, бурада: биринчиси, мәктәблиләрдә һәмин мөвгејин формалашдырылмасы анлајышы конкретләшдирилир, икинчиси, јығма анлајыш кими кејфијјәтләрин мәчмују илә характеризә олунур, үчүнчүсү, мәктәблинин һәмин мөвгејинин формалашмасында онун әсас мә'нәви вә физики компонентләрини вә дөрдүнчү, бу мөвгејин әсас вәзифәләрини көстәрир.

Әлавә етмәк лазымдыр ки, бу тә'рифдән һәм дә ајдын олур ки, шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин формалашмасы, әсасән, кәнчләрин мәктәб јашында баша чатыр. Лакин бу, сонралар јеткин инсанын ичтимаи-сијаси вә әмәк фәалијјәтиндә даһа да инкишаф едир, јаранмыш шәраитә ујғун олараг чәмијјәтин мәнафејинә тәкмилләшир.

Мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы мә'нәви тәрбијәнин вәзифәсидир. Бу, тәсадүфи дејилдир, һазырда бүтүн мәктәб ишинин мәркәзиндә дуран әсас мәсәлә шакирдләрин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә олунмасыдыр. В. И. Ленинин белә бир көстәриши бизим үчүн рәһбәрдир: «Һазыркы кәнчләрин бүтүн тәрбијә, тәһсил вә тә'лим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбијә етмәкдән ибарәт олмалыдыр» (4. ч. 31. сәһ. 290—291).

Бу көстәриш инди дә өзүнүн јүксәк актуаллығыны сахлајыр. Бурада мәктәблиләрин мә'нәви тәрбијәсинин нәзәријјә вә практикасынын шәрһи үзәриндә әтрафлы дајанмаға еһтијач јохдур. Она көрә ки, һәмин нәзәријјә, мә'лум олдуғу кими, коммунист тәрбијәси системиндә ән дәрин ишләнән саһәләрдән биридир. Сон ики-үч илдә бу саһәјә аид бизим тәрбијә мүәссисәләринин габагчыл иш тәчрүбәсини нәзәрә алараг вә классик совет педагогикасынын ирәли сүрдүјү әсаслы мүддәалара истинад едәрәк апарылан хүсуси тәдгигатлар нәтичәсиндә јазылмыш бир сыра монографијалар нәшр едилмиш, рус дилиндә јүзләрлә гәзет вә журнал мәгаләләри дәрч едилмишдир. Биз һәлә ССРИ халгларынын башга дилләриндә (о чүмләдән, Азәрбајчан дилиндә) вә сосиализм бирлији өлкәләриндә дәрч олунанлары демирик. Бундан әлавә педагокикаја аид дәрсликләрин вә дәрс вәсаитләринин бүтөв фәсилләри бу мөвзуја һәср олунмушдур. Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, мә'нәви тәрбијә мәсәләләри совет педагокикасы классикләринин әсәрләриндә, хүсусилә кәнч нәслин тәһсили вә тәрбијәси һаггында марксизм-ленинизм тә'лими әсасларында ишләнмиш Н. К. Крупскајанын, А. С. Макаренконун, В. А. Сухомлинскинин вә б. әсәрләриндә мәркәзи јер тутур.

Коммунист әхлаги мәсәләләринин ишыгландырылмасында бүтүн бунлар бөјүк сәрвәтдир. Мүасир педагогларын һәмин проблемә аид китаб вә мәгаләләриндә нәзәрә чарпан гүсурлардан бири ондан ибарәтдир ки, онларын хејли һиссәсиндә проблемин һәјата кечирилмәси үзрә методиканы вә габагчыл иш тәчрүбәсини ишыгландырмаг әвәзинә, ејни бир идеја вә мүддәалар, «педагожи һәгигәтләр» дәфәләрлә тәкрар олунур. Даһа сонра, тәкрар етмәкдән чәкинмәк вә «орижинал» көрүнмәк үчүн бә'зи мүәллифләр әхлаги-сијаси кејфијјәтләри (мәсәлән, совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији)

коммунист тәрбијәсинин бир груп мәсәләләринин тәркибиндә, дикәр мүәллифләр исә мәктәб иши практикасындан ајры дикәр һиссәдә нәзәрдән кечирирләр. Ајдындыр ки, бүтүн бунлар, мүһүм бир проблемин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш әдәбијјатын дәриндән өјрәнилмәсинә олан марағы бир гәдәр азалдыр. Тәәссүф ки, бу сәтирләрин мүәллифи дә һәмин гүсурлардан һәлә јаха гуртара билмәмишдир, көрүнүр ки, «педагожи һәгигәтләри» тәкрар етмәк бизим һамымызда «адәтә» чеврилмишдир вә она көрә дә бирдән-бирә бундан әл чәкмәк чәтиндир.

Нә илә изаһ етмәк олар ки, мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгеји мә'нәви тәрбијәнин вәзифәсинә дахил едилмишдир? Бу, онунла изаһ олунур ки, биринчиси, мә'нәви тәрбијә—коммунист тәрбијәси системиндә мәркәзи јерләрдән бирини тутур, икинчиси, илк дәфә В. И. Ленин тәрәфиндән е'лан едилмиш коммунист әхлагы әмәкчи бәшәријјәтин мәнафејини ифадә едән ән әдаләтли вә хејирхаһ әхлагдыр. Халг күтләләринин мин илләр әрзиндә сосиал бәла, зүлм вә мә'нәви һагсызлыгларла мүбаризәдә јаранмыш, ән јахшы үмумбәшәр әхлаг нормаларыны әһатә едән бу коммунист әхлагы, социализм гуручулуғу дөврүндә јени мәзмун, принсип вә методика илә зәнкинләшиб бәргәрар олмушдур.

Коммунизми өјрәнмәк вә бу мәгсәдлә башга кејфијјәтләрлә јанашы, әсасында «коммунизми мөһкәмләндирмәк вә баша чатдырмаг» дуран (4. ч. 31, сәһ. 295) коммунист мә'нәвијјаты илә силаһланмаг һаггында Владимир Иличин кәнчләрә етдији вәсијјәт мә'лумдур. Бүтүн бунлар бир јердә көтүрүлдүкдә шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы үчүн әхлаги әсас тәшкил едир. Коммунизм чәмијјәтинин рәсми әхлагы кими о, «коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси» башлығы илә Сов.ИКП Програмына дахил едилмишдир. Онлары бир даһа хатырлатмаг фајдалыдыр:

— коммунизм ишинә сәдагәт, социалист Вәтәнинә, социализм өлкәләринә мәһәббәт;
— чәмијјәт хејринә вичданла ишләмәк; ишләмәјән дишләмәз;
— ичтимаи сәрвәти горујуб сахламаг вә артырмаг гајғысына һәр кәсин галмасы:
— чәмијјәт гаршысында өз вәзифәсини дәриндән баша дүшмәк, ичтимаи мәнафејин позулмасы һалларына дөзмәмәк;

— коллективчилик вә гаршылыглы јолдашлыг јардымы; һәр кәс һамы үчүн, һамы һәр кәс үчүн;
— адамлар арасында инсанпәрвәрлик мүнасибәтләри вә гаршылыглы һөрмәт: инсан инсана дост, јолдаш вә гардашдыр;
— дүзлүк вә доғручулуг, мә'нәви сафлыг, ичтимаи вә шәхси һәјатда садәлик вә тәвазөкарлыг;
— аиләдә гаршылыглы һөрмәт, ушагларын тәрбијәси гајғысына галмаг;
— һагсызлыға, мүфтәхорлуға, әлијәрилијә, мәнсәбпәрәстлијә, гәниматчилијә гаршы барышмазлыг;
— ССРИ-нин бүтүн халгларынын достлуғу вә гардашлығы; милли вә ирги әдавәтә гаршы барышмазлыг;
— коммунизмин, сүлһ ишинин вә халглар азадлығынын дүшмәнләринә гаршы барышмазлыг;
— бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләри илә, бүтүн халгларла гардашчасына һәмрә'јлик (16. сәһ. 117).

Мәктәблиләрин јашларыны вә фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг онлары бу әхлаг нормалары илә силаһландырмаг һеч дә асан иш дејилдир. Мәктәблиләри фәал һәјат мөвгејинә һазырлајан бу мүһүм ишин практик јоллары вә васитәләри һаггында данышмаздан әввәл, онларын әсаслары үзәриндә дајанаг.

Мә'лум олдуғу кими, мә'нәви тәрбијә коммунист тәрбијәсинин үзви һиссәси олмагла, тәчрид олунмуш тәрздә дејил, комплекс вәһдәтдә, онун дикәр һиссәләри илә әлагәли сурәтдә һәјата кечирилир. Бу, хүсусилә, һәм шәхсијјәтин елми дүнјакөрүшүнүн тәрбијәсинә, һәм дә онун идеја-сијаси әгидәлилијинә истинад едир. Һәлә вахтилә К. Маркс демишдир ки, фикирләримизин мәнсуб олдуғу идејалар әгидәләримизи өзүнә табе едир, ағыл исә вичданымызы бунлара бағлајыр. Бу елә бир бәнддир ки, гәлбини гырмасан, ондан ачылмаг мүмкүн дејилдир (бах: 1. ч. I сәһ. 118). Марксизм-ленинизм идејаларынын инди, бүтүн дүшүнчәләримизи, әмәл вә фәалијјәтимизи коммунизмин там гәләбәси намынә истигамәтләндирмәси буну ачыг көстәрмәкдәдир. Л. И. Брежнев јолдашын бу барәдә ирәли сүрдүјү фикри јада салаг. О дејир: **«Кениш зәһмәткеш күтләләриндә коммунист дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг,** онлары марксизм-ленинизм идејалары әсасында тәрбијәләндирмәк партијанын бүтүн идеја-тәрбијә ишинин чаныдыр» (6, ч. 3, сәһ. 311).

3020—3

Леонид Илич сонра көстәрир ки, ән габагчыл идеолоҝија јалныз о вахт идеал гүввә олур ки, о, күтләләр тәрәфиндән јијәләндикдә онлары фәал ишә сөвг едир, онларын давраныш нормаларыны мүәјјәнләшдирир. Бу фикир белә бир һәгигәти ашкара чыхармага имкан верир ки, коммунист дүнјаҝөрүшү мә'нәви тәрбијәнин идеја-сијаси әсасыны тәшкил едәрәк, шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы үчүн зәмин јарадыр.

Бу һәгигәт һаггында дәфәләрлә јазылмышдыр. Белә бир фикирлә разылашмамаг олмаз ки, елми дүнјаҝөрүшү вә коммунист идејалылығы шәхсијјәтин әсас фәалијјәт јолунун үмуми истигамәтләрини, онун ајдын мәгсәдјөнлүлүјүнү мүәјјән едир, характерә дөзүмлүлүк вә мөһкәмлик верир, инсанын бүтүн симасында, давраныш вә фәалијјәтинин хүсусијјәтләри мәчмујунда, адәт вә мејлләриндә өзүнү көстәрир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә чыхыр ки, мә'нәви тәрбијә просеси о вахт мүвәффәгијјәтли олар ки, шаҝирдләрдә мә'нәви тәрбијәнин идеја әсасыны тәшкил едән елми дүнјаҝөрүшүнүн формалашмасы илә шәхсијјәтин, совет адамынын руһи зәнкинлијинин сых әлагәләндирилмәси һәјата кечирилсин.

Бунун сәбәби ондадыр ки, елми дүнјаҝөрүшү инсанын аләмә олан елми-ичтимаи бахышларынын системи олмагла өзүндә инсанын сосиал мүһитә, тәбиәт һадисәләринә олан мүнасибәтини әкс етдирир.

Әлавә етмәк лазымдыр ки, белә дүнјаҝөрүшү гејри-елми, о чүмләдән дини бахышларын әксинә олараг шаҝирдләрдә бирдән-бирә дејил, тәдричән, һәр шејдән әввәл, онларын көзү гаршысында тәбиәтин, чәмијјәтин вә инсан тәфәккүрүнүн објектив инкишаф ганунларыны шәрһ едән тәдрис фәнләринин өјрәнилмәси зәмининдә формалашыр. Мәктәб тә'лими нәтичәсиндә тәбиәтин вә чәмијјәтин објектив ганунаујғунлуглары, әшјалар вә һадисәләр арасындакы сәбәб, нәтичә әлагәләри шаҝирдләр үчүн ајдынлашыр.

Н. К. Крупскаја хатырлајараг дејирди: В. И. Ленин мәктәбләрдә елә јени програмлар тәртиб етмәји вә тә'лими елә гурмағы төвсијә едирди ки, о, өз маһијјәтинә ҝөрә һадисәләр арасында олан әлагәләри ачыг ҝөстәрсин, тәсәррүфатда, ичтимаи һәјатда олан мүхтәлиф әлағәләри, онларын бир-биринә бағлы олдуғуну ҝөстәрсин,

о, һадисәләрин инкишафыны ҝөстәрсин—бу исә марксизмин әсасы демәкдир (бах: 92. ч. 5. сәһ. 156—157).

Севинч һисси илә гејд етмәк лазымдыр ки, рәһбәрин бу ҝөстәриши ирәлидә ҝөрәчәјимиз үзрә мәктәбләримиздә өзүнә мөһкәм јер тутмушдур. Мәсәлән, ирәлидә ҝөрәчәјимиз үзрә, мәктәбләрдә һәјата кечирилән фәнләрарасы әлагә әшја вә һадисәләр арасында мөвчуд олан диалектик мүнасибәтләри шаҝирдләрә дәрк етдирир.

Шаҝирдләрдә елми дүнјаҝөрүшүнүн мөһкәм формалашмасы, онларда коммунист идејалылығы вә әгидәлилијинин әсасыны гојмагла бәрабәр, һәм дә партијанын өлкәни ингилаби зәминдә јенидән гурмасына, онун даһа јахшы инкишаф перспективләринин тә'мин етмәсинә, бүтүн дүнјада демократија вә сүлһүн мөһкәмләндирилмәсинә јөнәлдилмиш сијасәтини онларын дәрк етмәси үчүн ҝениш јол ачыр.

Демәли, һәр шејдән әввәл, шаҝирдләрин елми биликләринин әһәмијјәти бурада өзүнү ҝөстәрир. В. И. Ленинин—бәшәријјәтин һазырланмыш олдуғу биликләр сәрвәти илә һафизәни зәнкинләшдирдикдә анчаг коммунист ола биләрсән—дејә ирәли сүрдүјү төвсијәнин тарихи әһәмијјәти бу бахымдан бир даһа ајдын олур. В. И. Ленинин бу сөзләринин сијаси вә елми-педагожи әһәмијјәти өлчүлә билмәјәчәк дәрәчәдә бөјүкдүр, сөһбәт ҝәнчләрин енсиклопедик биликләриндән дејил, елмә елә јијәләнмәләриндән ҝедир ки, орада һәмин әсаслар үзәриндә коммунист бахышларынын, коммунист әгидә вә идеалларынын формалашдырылмасы үчүн әлверишли мә'нәви шәраит јарансын.

Өз нөвбәсиндә бүтүн бунлар бир јердә ҝәнчләрин, үмумијјәтлә, шәхсијјәтин ону әһатә едән ҝерчәклијә мүнасибәтини мүәјјән едир, онун дүнјаҝөрүшүнү формалашдырыр.

Беләликлә, дүнјабахышы өзүнүн мүхтәлиф, сых бирләшмиш идеја-елми компонентләри вә коммунист идејалылығы илә бирликдә мә'нәви тәрбијәнин идеја елми әсасыны тәшкил етмәклә бәрабәр, шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин формалашмасында она зәмин јарадыр вә бөјүк гүввә верир. Лакин бу вәзифә һеч дә асан дејилдир, ашағыда ҝөрәчәјимиз үзрә мүхтәлиф јоллар тәләб едир.

Мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасынын психоложи әсаслары һаггында. Шәхсијјәтин психолоҝијасына, о чүмләдән шаҝирдләрдә елми

дүнјакөрүшүн, коммунист әгидәсинин формалашдырылмасы просесинә аид тәдгигатлар аз дејилдир. Бу, әлбәттә, чох вачибдир, лакин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы, тәәссүф ки, һәләлик өз елми-психоложи әксини тапмамышдыр. Бунунла јанашы, мүәллимләрин һәмин проблеми мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәси үчүн, онун психоложи әсасларынын шәрһ едилмәси олдугча зәруридир. Мүәллиф бурада белә бир проблеми һәлл етмәји өз гаршысына вәзифә гојмамышдыр. Бу, психологларын өз ишидир вә бунун үчүн онларын кениш имканлары вардыр. Лакин биз фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасына јахын олан вә психологлар тәрәфиндән артыг ишләнмиш тәдгигатлара истинад едәрәк һәмин вәзифәнин маһијјәтинә аид бир неча сөз демәк истәрдик. Белә бир мүддәа мә'лумдур ки, фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы јалныз тәрбијә илә әлагәдар дејил, һәм дә инкишафла, онларын бирликдә тә'сири илә әлагәдардыр. Јухарыда гејд етмишдик ки, индивид нә гәдәр јүксәк әхлаги кејфијјәтләрә малик олса белә, онда мөһкәм ирадә кејфијјәтләр олмаса о, фәал һәјат мөвгејинә јијәләнә билмәз. Она көрә дә тәсадүфи дејилдир ки шакирдләрин фәаллығыны формалашдыраркән, һабелә онун психоложи әсасларына вә психоложи төвсијәләрә истинад олунур. В. А. Сухомлински һаглы олараг көстәрмишдир ки, тәрбијә—һәр шејдән әввәл фәалијјәтдир. «Бу фәалијјәтдә шакирдин дахили, мә'нәви гүввәләри, бу вә ја башга мә'нәви принсипин һәјата кечирилмәси уғрунда фәал мүбаризә һәвәси һәлледичи рол ојнајыр» (151. сәһ. 120). Тәсәввүр етмәк олармы ки, мәктәблинин бу «сә'ји» онда ирадә кејфијјәтләр, о чүмләдән инадла һәрәкәт, мүтәшәккиллик, гәтијјәтлик вә с. олмадан һәјата кечирилә билсин? Мәктәблинин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы, тәкрар едирик, бирдән-бирә, илдырым сүр'әти илә баш вермир. О инкишаф едәрәк формалашыр. Она көрә дә онун формалашдырылмасы просесини ушағын инкишаф просесиндән кәнарда нәзәрдән кечирмәк олмаз.

Совет психологлары бә'зи буржуа алимләринин биокенетик гануну ушағын психоложи инкишафына аид етмәләрини, бу гануну механики олараг психолокија вә педагокикаја аид етмәләрини рәдд едәрәк шәхсијјәтин

инкишаф етмәсинин јеткин нәзәријјәсини јаратмышлар (бах: 131. ч. I, сәһ. 237—238).

Г. С. Костјук јазыр: «Һәр бир шәхсијјәт бүтүн индивидләр үчүн умуми јаш дәрәчәләрини кечир, лакин бу кечмә мүхтәлифдир. Инкишаф просесинин өзүндә вә онун нәтичәләриндә: синир системинин функсионал хүсусијјәтләриндә, инсанларын физики, зеһни, емосионал, мә'нәви вә дикәр хассәләриндә, марагларында, мејлләриндә, исте'дадларында, темпераментләриндә вә характерләриндә индивидуал фәргләр мејдана чыхыр. Онлар мөһкәмләнәрәк давранышын динамикасыны, инсанын тә'лимдә вә әмәкдә, ичтимаи һәјатда наилијјәтини мүәјјәнләшдирирләр. Бу фәргләрин мәншәји инкишаф шәраитиндән асылыдыр» (91. сәһ. 148—149). О һәм дә гејд едир ки: шәхсијјәт, онун давранышыны мүәјјән едән елә чох мүрәккәб, бүтөв вә дифференсиал, дөзүмлү вә дәјишән дахили шәраитин системидир ки, чәмијјәтин һәјаты илә бағлы олан өз индивидуал тарихинин кедишиндә формалашыр» (91. сәһ. 153).

Бурадан белә бир нәтичә чыхыр: шәхсијјәтин синир системинин, физики, зеһни вә б. хассәләринин, марагларынын, мејлләринин, темпераментләринин вә с. функсионал хүсусијјәтләри нәтичәсиндә јаранмыш фәрди фәрг вә хүсусијјәтләри нәзәрә алараг мәктәблидә фәал һәјат мөвгејинин формалашмасы шаблон үзрә дејил, мүхтәлиф форма вә сәвијјәләрдә чәмијјәтин мәнафејинә ујғун олараг кедир. Бир индивиддә идрак, дикәриндә—ичтимаи-сијаси, үчүнчүсүндә әмәк мөвгеји үстүнлүк тәшкил едир. Мәктәб јашында шәхсијјәтин инкишаф етмәсинин кедиши, мә'лум олдуғу кими, әсасән тәһсил вә тәрбијә илә, јеткин јашда исә тәрбијә ишинин бүтүн системинин тә'сири алтында, ичтимаи-сијаси вә әмәк фәалијјәти илә һәлл олунур. Лакин тәрбијә вә инкишаф просеси, конфликтсиз дејил, зиддијјәтләрин мүбаризәсиндә чәрәјан едир.

Е. И. Моносзон јазыр: «Тәрбијә вә инкишафын һәрәкәтетдиричи гүввәси дахили вә харичи шәраит системиндә зиддијјәтләрин мүбаризәсидир. Организмлә мүһит арасында таразлығын позулмасы харичи зиддијјәтдир ки, бу да онларын гаршылыглы тә'сириндән «арадан көтүрүлүр». Шәхсијјәтин јени тәләбләри илә онун тә'мин етмәк үчүн лазым олан јијәләнмә васитәләринин мөвчуд сәвијјәси арасындакы фәргләр; јени идрак вәзифәләри

илә әввәлләр газанылмыш билик, бачарыг вә вәрдишләр арасындакы зиддијјәтләр, јени ситуасија илә әввәлки тәчрүбә арасындакы зиддијјәт вә и. а. дахили зиддијјәтләрә аиддир. Мүәллимин вәзифәси ондан ибарәтдир ки, јаранмыш зиддијјәтләрдән һәрәкәтләндиричи гүввә кими шакирдләрин һәртәрәфли инкишафы вә тәрбијәси үчүн бачарыгла истифадә етсин» (117. сәһ. 35—36).

Шәхсијјәтин инкишафы проблеминә бизим психологлар сосиал формалашма ады илә дикәр бир анлајышы да әлавә едирләр. Ајдындыр ки, фәал һәјат мөвгеји, сосиал формалашманын нәтичәсидир, онун да һаггында көркәмли совет психологу, Б. Г. Ананјев јазырды: «Инсанын сосиал формалашмасы, шәхсијјәтин ичтимаи давраныш вә коммуникасијалар субјектинин формалашмасы илә мәһдудлашмыр. Инсанын сосиал формалашмасы онунла бәрабәр, әкәр бәшәр фәалијјәти нөвләринин тәснифатына риајәт етсәк, ојун вә тә'лимдән башлајараг әмәјә гәдәр идрак вә фәалијјәт субјекти олан инсанын тәшәккүл тапмасыдыр. Ојундан тә'лимә кечид, тә'лимин мүхтәлиф нөвләринин нөвбәләшмәси, чәмијјәтдә әмәјә һазырлашмаг вә и. а. бу ејни заманда идрак вә фәалијјәт субјектинин хассәләринин, чәмијјәтдә сосиал мөвгеләрин, ролларын дәјишилмәси, статусда ирәлиләмәләр мәрһәләсидир, јә'ни инсанын тәшәккүл тапмасыдыр» (61. сәһ. 108).

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә чыхыр ки, шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгеји индивидин сосиал формалашмасы просесиндә баша чатыр ки, бунун да башлыча компонентләри кениш мә'нада тәрбијә вә инкишафдыр. Лакин бурада тәрбијәнин апарычы ролуна һеч бир шүбһә ола билмәз. Тарихи тәчрүбә, совет мәктәбинин һазыркы тәчрүбәси, һәтта көрмә вә ешитмә габилијјәтини итирмиш ушагларла апарылан хүсуси експеримент буну сүбут едир.

Психоложи әсаслардан данышаркән психоложи һадисәләр олан вә шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин формалашмасында аз әһәмијјәти олмајан тәләбаты, мотивләри вә стимуллашдырманы да нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Һәр шејдән әввәл, индивидин тәләбаты вә онларын нәзәрдән кечирилән проблемин һәллиндә ролу һаггында бир нечә сөз дејәк.

Инсан тәләбаты тәрбијәсинин әһәмијјәти һаггында

А. С. Макаренко јазмышдыр: «Тәрбијә ишинин вә хүсусән аилә коллективи ишинин ән дәрин мә'насы инсан тәләбатыны сечмәкдән вә тәрбијә етмәкдән, ону елә бир мә'нәви јүксәклијә кәтирмәкдән ибарәтдир ки, бу јалныз синифсиз чәмијјәтдә мүмкүндүр вә јалныз о, инсаны даһа да тәкмилләшмәк уғрунда мүбаризәјә вадар едә биләр» (104. ч. 4. сәһ. 39).

Көрүндүјү кими, Макаренко һаглы олараг гејд едир ки, инсан тәләбатынын сечилмәси вә тәрбијәси, онларын коммунист мә'нәвијјаты јүксәклијинә чатдырылмасы адамы даһа да тәкмилләшмәк уғрунда мүбаризәјә вадар едә биләр. Мәһз буна көрә дә мәктәблинин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы мәнафејинә тәләбатын учоту, сечилмәси вә тәрбијәси сон дәрәчә зәруридир. Она көрә дә инсанын һәр һансы фәалијјәти, онун тәләби вә ја тәләбаты илә әлагәдардыр. Инсанын һәјатда нәјә исә еһтијачы, тәләбаты вардыр. Бу еһтијачы, тәләбаты өдәмәк һәрәкәтә сәбәб олур.

С. Л. Рубинштејн јазыр ки, инсанын тәләбаты онун фәалијјәтә сөвг едән илкин амилләрдир; онларын сајәсиндә вә онларын тәркибиндә инсан фәал, кәсәрли варлыг кими чыхыш едир. «Тәләбатда, беләликлә, елә бил ки, еһтијач һисс едән вә ејни заманда кәсәрли бир варлыг кими, әзаб чәкән вә онунла бирликдә фәал еһтираслы варлыг кими артыг инсанын өзү јерләшмишдир». (141. сәһ. 526).

Мәктәблинин тәләбаты, мә'лум олдуғу кими, мүхтәлифдир: елмләрин әсасларына јијәләнмәк, техники, мусиги, тәсвири вә тәтбиги инчәсәнәт, кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилији, ичтимаи-сијаси фәаллыг, сағламлыг, тәләбаты вә с. Бүтүн бу тәләбаты өдәмәк үчүн мәктәблинин фәалијјәти лазымдыр. Шәхсијјәтин фәалијјәтини догуран мотивләр исә онун көмәјинә кәлир. А. Н. Леонтјев јазыр: «һәр һансы фәалијјәт үчүн шәрт бу вә ја дикәр тәләбатдыр. Лакин тәләбат, өз-өзлүјүндә, фәалијјәтин конкрет истигамәтләрини мүәјјән едә билмәз. Тәләбат өз мүәјјәнлијини јалныз фәалијјәтин мөвзусундан алыр: о санки өзүнү орада тапмалыдыр. Тәләбат өз мүәјјәнлијини фәалијјәтин мөвзусунда тапдығына көрә (ораде мүәјјәнләшир) бу мөвзуда, фәалијјәт мотиви, ону вадар едән дә о олур (99. сәһ. 303). Јәгин ки, бу дејиләнләри кениш шәрһ етмәјә еһтијач јохдур. Тәләбатын өзү шәхсијјәтин мүвафиг фәалијјәтинин шәртидир, фәа-

лиjjәти исә мүвафиг мотив доғурур. Мәсәлән, биликләрә олан тәләбат өз-өзлүјүндә идрак фәалиjjәтинин конкрет истигамәтини мүәjjәнләшдирмир. Буну исә јахшы мүтәхәссис, чәмиjjәтдә шанлы-шөһрәтли шәхс олмаг үчүн елми биликләрә јиjәләнмәк кими мотив мүәjjән едир. Бах, бу елә мотивдир ки, шакирддә фәал идрак мөвгеjини доғурур. Шәхсиjjәти фәал ишә тәһрик етмәк үчүн исә мотивләрә һәм мә'нәви (фәхри фәрман, тә'рифнамә, гызыл медал алмаг вә с.) вә һәм дә мадди (мүкафат) характерли стимуллашдырма тәтбиг етмәк дә көмәк едир.

Мәктәблиләрин фәал һәjат мөвгеjинин формалашдырылмасынын әсас истигамәт вә васитәләри. Проблемин истигамәт вә васитәләри мүхтәлифдир. Бу да онунла әлагәдардыр ки, јухарыда деjилдиjи кими, шәхсиjjәтин әсас хассәси олан фәаллыг, мүхтәлиф сәвиjjәләрдә тәзаһүр едир, бунларын да һәр бири формалашдырылмаг үчүн өз спесификасына уjғун олан истигамәтләрдә мүхтәлиф васитәләр тәләб едир. Бу васитәләр ичәрисиндә мәктәб тәһсили, тә'лим-тәрбиjә просесинин мүкәммәл тәшкил едилмәси әсас васитә һесаб едилир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, елми коммунизм баниләринин инкар едилмәз фикирләринә көрә мәктәб тәһсили һәр нә гәдәр вачиб олса белә онун мүтләг һәjатла, практика, мүбаризә илә бағлы олмасы мүһүм шәртдир.

Бу фикир В. И. Ленинин, коммунист кәнчләр иттифагынын III гурултаjында (1920-чи ил) кәнчләрә вердиjи тарихи төвсиjәләриндә габарыг бир сурәтдә инкишаф етдирилмишдир. В. И. Ленин мәсләһәт көрүрдү ки, Вәтәнин һәгиги саһиби, һәгиги коммунист олмаг үчүн кәнчләр «коммунизми өjрәнмәлидир»ләр. Бу мүрәккәб, лакин реал вә чохпланлы вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн Ленин кәнчләрә мүрачиәтлә деjирди: «Гаршымызда гуручулуг вәзифәси дурур вә сиз бу вәзифәни јалныз о һалда јеринә јетирә биләрсиниз ки, бүтүн мүасир билиjә јиjәләнмиш оласыныз, коммунизми әзбәрләнмиш һазыр формуллардан, мәсләһәтләрдән, ресептләрдән, әмр вә програмлардан дөндәриб билаваситә көрдүјүнүз иши бирләшдирән чанлы бир шеjә чевирә биләсиниз, коммунизми өз әмәли ишиниз үчүн рәһбәрлиjә чевирә биләсиниз» (4. ч. 31. сәһ. 290). Коммунизми өjрәнмәк үчүн В. И. Ленин елмләрин әсасларыны өjрәнмәjи, коммунист әхлагына јиjәләнмәjи, тәһсили һәjатла сых әлагәләндирмәjи, коммунизм уғрунда мүбаризәдә әмәли олараг фәал иштирак етмәjи, бу мәгсәдлә бу вә ја башга, кичик дә олса конкрет иши јеринә јетирмәjи, мөһкәм интизамлы олмағы вә с. кәнчләрә мәсләһәт көрүрдү.

В. И. Ленинин кәнчләрә вердиjи бу төвсиjәләр 60 ил бундан әввәл олдуғу кими инди дә актуалдыр. Бунлар тә'лим-тәрбиjә ишиндә әсас истигамәтләр олмуш вә олараг галыр. Мәһз бу истигамәтләр үзрә шакирдләрин шәхсиjjәтини формалашдырмышыг вә буна инди даһа кениш меjдан вермәк әзминдәjик. фәал һәjат мөвгеjинин формалашдырылмасынын програмы да әслиндә бундан ибарәтдир. Бу мәгсәдлә шакирдләрин фәал һәjат мөвгеjи истигамәтләрини, конкрет ишләрин нөвләринә көрә деjил, мәктәбин тә'лим-тәрбиjә вәзифәләринә уjғун сурәтдә тәсниф етмәк мәгсәдә даһа мүвафиг олардыр.

Бу әсаса көрә, һәмчинин, әдәбиjјатда сосиал фәаллыг үчүн мәсләһәт көрүлмүш ашағыдакы үч истигамәтин фәал һәjат мөвгеjинин формалашдырылмасы үчүн ишыгландырылмасыны лазым билирик:

Идрак фәаллығы мөвгеjи.

Ичтимаи-сиjаси фәаллыг мөвгеjи.

Әмәк фәаллығы мөвгеjи.

Гејд етмәлиjик ки, белә бир бөлкү шәртидир, бу әсас фәаллыг мөвгеләриндән, әсас истигамәтләрдән башга фәал һәjат мөвгеjинә хас олан башга мөвгеләр, истигамәтләр дә вардыр: шакирдләрин бәдии өзфәалиjjәт фәаллығы, идман фәаллығы вә с. Бурада биз, үч әсас фәаллығын ишыгландырылмасы үзәриндә даjаныб, галанына өтәри тохунмагла кифаjәтләнмәк фикриндәjик. Деjилдиjи кими, бу фәаллыг мөвгеләриндән һәр бири формалашдырылмаг үчүн мүвафиг иш формалары вә васитәләри тәләб едир. Лакин бу, сосиал характерә малик олан фәаллыг мөвгеләринин һамысы формалашмаг үчүн мадди-техники базаjа, шакирдләри əһатә едән сосиал мүнасибәтләрә истинад едәрәк јетишир, билаваситә онлары јетишдирән тәрбиjә мүәссисәләринин васитәсилә, ушаг вә кәнчләрин ичтимаи-сиjаси тәшкилатларынын (пионер, комсомол, өзүнүидарә), мүхтәлиф тәрбиjә вәзифәли шакирд коллективләринин тә'сири алтында күтләви информасиjа васитәләринин: мәтбуатын, радио вә телевизиjа верилишләринин, кино вә театрларын, китабханаларын, кениш совет ичтимаиjjәтинин вә с. көмәjи илә камилләшир. Лакин бүтүн бу васитә вә амилләрин

сырасында мәктәб тәһсилинин мәркәзи јери, һәллedичи ролу олдуғуну ајрыча гејд етмәлијик.

Һ. Әлијев јолдаш фәал һәјат мөвгејини формалашдырманын әсас истигамәтләри вә васитәләри һаггында данышаркән әмәк коллективи, азад әмәк, шәхси тәһсил, али мәктәб вә с. кими чох мүһүм васитә вә истигамәтләр ичәрисиндә үмумтәһсил мәктәбинин, мәктәб коллективинин ролуну ајрыча гејд етмишдир: «Биздә кәнч вәтәндаш үчүн совет мәктәби мүәллим олмуш, олмагдадыр вә олачагдыр. Һамылыгла орта тәһсил шәраитиндә һәр бир кәнч һәјата мәктәб васитәсилә гәдәм гојур—башга јол јохдур. О бурада билikләрлә бәрабәр коллективчилик вә јолдашлыг әлифбасыны өјрәнир, гондарма мә'нәви сәрвәтләри дејил, һәгиги мә'нәви сәрвәтләри өјрәнир. Мәктәб кәнч оғлан вә гызлара марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнүн әсасларыны өјрәдир, онларда әмәксевәрлик, буржуа идеолокијасына вә әхлагына гаршы барышмазлыг, сосиалист Вәтәнини мүдафиә етмәјә һазыр олмаг кими кејфијјәтләр тәрбијә едир. Бу да синиф отағы, мәктәб партасы васитәсилә кечиб кәлән фәал һәјат мөвгеји формалашдырманын конкрет јолларыдыр.

Коммунист тәрбијәсинин бу саһәсиндә, шүбһәсиз, мүвәффәгијјәтләримиз аз дејилдир. Лакин, кәнчләри әмәли ишә, сөзүн кениш мә'насында, һәјата һазырламаг үчүн тәдрис просесини мә'нәви тәрбијә илә кет-кедә даһа долғун шәкилдә әлагәләндирмәк лазымдыр. Бу исә кәнчләрә нәинки «Ким олмалы?» суалына чаваб вермәкдә, һәтта даһа әһәмијјәтли олан башга бир суала «Нә чүр адам олмалы?» суалына чаваб тапмагда көмәк етмәк демәкдир (10. сәһ. 35—36).

Мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмагда мәктәб тәһсилинин һәллedичи рол ојнадығы онда көрүнүр ки, мәһз бурада, ушаг вә кәнчләр үчүн проблемин һәллиндән өтрү бүтүн әлверишли шәраит вә имканлар јарадылыр. Тә'лимин мәзмуну вә тәшкилат формалары, мүхтәлиф метод вә пријомларынын тәтбиги, шакирдләрин ичтимаи ишләрә, ичтимаи-фајдалы вә мәһсулдар әмәјә чәлб едилмәси, тәрбијә мәгсәдилә тәшкил едилән мүхтәлиф шакирд коллективләри, мәктәбин һәјатла, коммунизм гуручулуғу иши илә сых әлагәдә олмасы, мүәллимләрин, шакирд тәшкилатларынын фәалијјәти вә с. нәтичәсиндә шакирдләрдә бүтүнлүкдә фәал һәјат мөвгеји, о чүмләдән онларда идрак фәаллығы, ичтимаи-сијаси вә әмәк фәаллығы мөвгеләри формалашыр, синифдән-синифә тәкмилләшир, онлар өзләри үчүн кәләчәк һәјат јолуну сечмәклә бу истигамәтдә, јә'ни һәјата һазырлашмагда мүәјјән пешә габағы һазырлыг алыр, елми билikләр, әмәли бачарыг вә вәрдишләрлә силаһланырлар. Гејд едилән фәаллыг мөвгеләрини нәзәрдән кечирәк.

II ФӘСИЛ

ШАКИРДЛӘРДӘ ИДРАК ФӘАЛЛЫҒЫ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Шакирдләрин идрак фәаллығыны формалашдырмаг—«идрак фәалијјәтини активләшдирмәк» ады алтында совет дидактикасында чохдандыр ки, мәркәзи јерләрдән бирини тутур.

Мәктәб ишинин мүхтәлиф истигамәтләри арасында елми биликләрин әсасларына јијәләнмәк апарычы рол ојнадығы кими, мәктәблиләрин идрак фәаллығы мөвгеји дә фәал һәјат мөвгејинин мүхтәлиф истигамәтләри арасында апарычыдыр, башга мөвгеләрин формалашдырылмасы үчүн зәмин тәшкил едир.

Сон илләрдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини активләшдирмәк мәсәләсинә даир, рус дилиндә бир сыра дәјәрли әсәрләр нәшр едилмишдир (о чүмләдән бах: 118, 163, 164). Бу исә һәмин проблеми һәм нәзәри, һәм дә әмәли (мәктәбләрдә) һәлл етмәк үчүн бөјүк бир тәкан олмушдур. Бунунла бәрабәр проблемин там һәлли үчүн әмәли чәһәтдән көрүләси иш һәлә чохдур.

Г. И. Шукина бу проблемә һәср етдији әсәриндә шакирдләрдә идрак фәаллығы мөвгејинин әһәмијјәтини гејд етмәк үчүн јазыр: «Мәһз тә'лим кениш һәјати, фәал мәнимсәнилән вә истифадә олунан биликләрин газанылмасы еләә әсасдыр ки, онун да үзәриндә мәктәблинин фәал һәјат мөвгеји формалашыр вә инкишаф едир. Тәдрис просеси систематик вә күндәлик олдуғу үчүн онун ардычыллығы програмлашдырылмышдыр. О, шәхсијјәти вә онун мүһүм хассәләрини формалашдырмағын кениш сосиал мәгсәдләринин прогнозуну вермәлидир» (164. сәһ. 146).

Инди ким билмир ки, елмләрә јијәләнмәк кәнчләрин сон дәрәчә зәрури тәләбатыдыр. Она көрә ки, јеткин сосиализм шәраитиндә елм, вәтәндашын һәм сосиал, һәм дә идеја-сијаси чәһәтдән јүксәлмәсинин апарычы амилидир. О, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсинә, cәмијјәтин башлыча мәһсулдар гүввәси олан инсанын һәртәрәфли инкишафына һәлледичи тә'сир көстәрир. Академик Г. И. Марчук јазыр: «Елми-техники тәрәгги, мүһүм сосиал проблемләрин һәлли үчүн шәраит јарадараг, инсана, керчәклијә фәал јанашмаға, сосиал фәалијјәтдә јарадычы иштирак етмәк үчүн онун планларыны һәјата кечирмәјә имкан верир. Елм вә техниканын инкишафы шәхсијјәтин пешә вә әхлаги-сијаси кејфијјәтләринә верилән тәләбләри актуаллашдырыр. Шәхсијјәтин фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә онун фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы, сосиалист истеһсалатынын сәмәрәлилијинин елмин практик фајдасыны јүксәлтмәјин, елми потенсиалы артырмағын ән мүһүм амилләриндән биридир» (106. сәһ. 2).

Г. И. Шукина әсәрини (164) бүтүнлүклә бу проблемә һәср едир вә орада бу мәгсәдлә бир сыра чох гијмәтли фикирләр дә ирәли сүрүр. О чүмләдән идрак фәалијјәтини активләшдирмәк үчүн мүхтәлиф тә'лим типләринин тәтбигини, шакирдләрдә мараг ојадыб тәрбијә етмәји, билијә тәләбат ојатмағы вә с. мәсләһәт көрүр. Китабынын сонунда һәтта фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг үчүн дә бир сыра тәклифләр, о чүмләдән мүстәгил ишләрин тәтбиги, тә'лимин һәјатла әлагәләндирилмәсини вә с. верир. Хүсусилә, онун дәрсдә шакирдләри фәал мөвгејә чыхаран бир сыра пријомлары садаламағыны ајрыча гејд етмәк олар. О чүмләдән:

— Шакирдин өз фикрини мүдафиә етмәси, ону әсасландырмаг үчүн аргумент, дәлил, факт кәтирмәси, газандығы билик вә тәчрүбәдән истифадә етмәси;

— Шакирдин өз мүәллиминә вә чаваб верән шакирдләрә әлавә суал вермәси, чавабларa әлавә етмәси; гаранлыг галан чаваблары тамамламаға чалышмасы;

— Јолдашларынын чавабларына, ишләринә вә с. рә'ј вермәси;

— Чәтинлијә дүшән јолдашларына јардым көстәрмәси вә с. (164. сәһ. 146—149).

Үмумијјәтлә, фәал идрак мөвгејини, о чүмләдән идрак фәаллығыны формалашдырмаг үчүн ирәли сүрдүјү бу гијмәтли фикирләринә бахмајараг Г. И. Шукина көзләнилмәдән мүбаһисә доғуран нәтичә чыхарыр. О јазыр: «Мүәллим өзүнү програмын там кечилмәсинә истигамәтләндирмәлидир. Онун башлыча оријентири тәдрис про-

сесиндә шакирдин идрак фәаллығыны тә'мин етмәкдир» (164. сәһ. 148). Бу фикирлә разылашмаг чәтиндир, јалныз она көрә јох ки, шакирдләрин фәаллығыны јүксәлтмәк хатиринә дөвләт програмыны ихтисар етмәк олмаз, һәм дә она көрә ки, дәрин елми биликләр олмадан бизим чан атдығымыз идрак фәаллығы мөвгејинә, һәмин мөвгејин идеја-сијаси әсасыны тәшкил едән әсил елми дүнјабахышына вә коммунист идејалылығына наил олмаг чәтиндир. Классик совет педагокикасынын мәшһур—«бош башла мүһакимә јүрүтмәк олмаз» (Блонски) кәламыны унуда билмәрик.

Шакирдләрин идрак фәалијјәтини активләшдирмәк проблеминә һәср едилмиш икинчи әсәрдә (163) мүәллиф әсасән јухарыда гејд едилән фикирләрин үзәриндә дајаныр. Биз бу китабларын һәр икисини фајдалы һесаб едирик. Лакин тәәссүф едиләчәк һал ондан ибарәтдир ки, бунларын һеч бири шакирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг проблеминин јолларыны ишыгландырмагы өзләринә мәгсәд гојмамышлар, онлар анчаг проблемин бир истигамәтинин,—идрак фәаллығыны ишыгландырмагын үзәриндә дајаныб галмышлар, онун да әсас јолунун,—тә'лимин һәјатла әлагәләндирилмәсинин анчаг адыны чәкмәклә кифајәтләнмишләр. Һалбуки, тә'лими һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә бағлаја билмәји шакирдләрә өјрәтмәдән, идрак фәаллығы мөвгејинин там формалашдырылмасы јолларыны ишыгландырмағы тә'мин етмәк олмаз. Биз бурада хүсусилә, бу мәсәләни ишыгландырмаға чалышачағыг. Лакин әввәлчә идрак фәаллығы мөвгејинин маһијјәтинә нәзәр салаг.

Идрак фәаллығынын маһијјәти һагында. Шакирдләрин идрак фәаллығы, бир проблем кими дидактика проблемләри сырасына дахил олундуғундан, онун маһијјәтини, һәр шејдән әввәл, дидактикаја мәнсуб олан башга бир мәсәләјә—тә'лим просесинин өзүнүн маһијјәтинә нәзәр салмагла ишыгландырмаг олар. Совет дидактлары чохдандыр ки, јекдилликлә тә'лим просесини, В. И. Ленинин гнесолокијаја даир ирәли сүрдүјү мәшһур идрак нәзәријјәсилә бағлајыр вә она әсасән ишыгландырмаға чалышырлар. Марксизм-ленинизм идрак нәзәријјәсини тә'лим нәзәријјәсинин методоложи әсасы кими гәбул етмишләр. Мәһз она көрә дә тә'лим нәзәријјәси сон 20 ил әрзиндә хүсусилә сүр'әтлә инкишаф етмиш вә тә'лимин әмәли саһәсинә өз мүсбәт тә'сирини

кестәрмәкдәдир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, идрак нәзәријјәси илә тә'лим нәзәријјәси арасында олан мүнасибәтләрин шәрһи үчүн ирәли сүрүлән консепсијалар арасында мүәјјән фәргләрә, һәтта зидд фикирләрә дә јер верилмишдир. Бә'зиләри идрак нәзәријјәси илә тә'лим нәзәријјәсини тамамилә ејниләшдирир, бунларын арасында олан фәргләри унудурлар, тә'лим просесинин тәшкилини идрак просесинин кедиши кими гәләмә вермәклә шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини вә имканларыны нәзәрә алмағы јаддан чыхарыр вә беләликлә дә әслиндә дидактиканын өзүнү инкар етмәк дәрәчәсинә қолирләр.

Башгалары ганунн оларағ бу ики просес арасында олан фәргләри ајдын шәрһ едирләр, лакин онларын, идрак просеси илә тә'лим просеси арасында олан вәһдәтини унудурлар. Белә бир мүхтәлиф консепсијаларын педагокикада мөвчуд олдуғуну вә һәр биринин сәһвләрлә әлагәдарлығыны гејд едәрәк Л. С. Рубинштејн һәлә 1946-чы илдә јазырды ки, «Бу әсас мәсәләнин јеканә дүзкүн һәлли—тә'лим јолу илә идрак просесинин вәһдәтини (ејниләшдирилмәсини јох) вә фәргләрини (там шәкилдә мүхтәлиф олмаларыны дејил) гәбул етмәкдәдир» (141. сәһ. 601).

Инди дидактлар үчүн там ајдындыр ки, бу ики мүхтәлиф мәгсәд вә маһијјәт дашыјан, лакин вәһдәт тәшкил едән просесләри—тә'лим просесини вә идрак просесини нә ејниләшдирмәк, нә дә бирини о бириндән чох узаг һесаб етмәк олмаз. Бунларын һәм фәргләри, һәм дә охшарлыглары вардыр. Идрак нәзәријјәси тә'лим просеси нәзәријјәсинин методоложи әсасыны тәшкил етмәклә онун даһа дүзкүн елми әсасларда чәрәјан етдијини, даһа ајдын ишыгландырылмасыны тә'мин едир. Идрак нәзәријјәсинин әсас хәттини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә В. И. Ленин јазырды: «Елмин бүтүн башга саһәләриндә олдуғу кими, идрак нәзәријјәсиндә дә диалектик сурәтдә дүшүнмәк лазымдыр, јә'ни идракымызы һазыр вә дәјишмәз фәрз етмәк дејил, билијин билмәзликдән нечә мејдана кәлдијини, там вә дүрүст олмајан билијин нечә даһа там вә даһа дүрүст билијә чеврилдијини тәһлил етмәк лазымдыр» (3. ч. 18. сәһ. 106—107).

Бу нәзәријјәнин тә'лим просеси нәзәријјәси илә вәһдәт тәшкил етдијини онда көрмәк лазымдыр ки, бурада әкәр «билик» истилаһы илә реал варлыға даир араш-

дырылан «һәгигәт»ләр нәзәрдә тутулурса, тә'лим просесиндә артыг бәлли олан «һәгигәт»ләрин—биликләрин өјрәнилмәси дә диалектик јолла кедир, шакирд билмәдијини өјрәнир, там вә дүрүст билмәдијини, даһа там вә даһа дүрүст өјрәнмәјә наил олур. Идрак нәзәријјәсини кенишләндирәрәк В. И. Ленин идрак просесинин зиддијјәтли олдуғуну вә бу зиддијјәтләрин мүбаризәси шәраитиндә онун чәрәјан етдијини дә көстәрирди. О јазырды: Идрак, тәфәккүрүн објектә даими, сонсуз олараг јахынлашмасыдыр. Тәбиәтин инсан тәфәккүрүндә әкс олунмасыны «чансыз», «мүчәррәд» һалда дејил, һәрәкәтсиз, зиддијјәтсиз дејил, даими олараг һәрәкәт просесиндә, зиддијјәтләрин әмәлә кәлмәси вә онларын һәлл едилмәси һалында баша дүшмәк лазымдыр (бах: 2. ч. 29. сәһ. 177). Бу нәзәријјә дидактлара имкан верди ки, шакирдләрин идрак фәалијјәтиндә дә—тә'лим просесиндә дә зиддијјәтләрин јер тутдуғу фикринә кәлсинләр. Һәлә 1960-чы илдә М. А. Данилов јазырды: «Тә'лим просесинин һәрәкәтверичи гүввәси—тә'лимин кедишиндә ирәли сүрүлән тәдрис вә практики вәзифәләрлә шакирдләрин мөвчуд билик, бачарыг вә зеһни инкишафларынын сәвијјәси арасында олан зиддијјәтләрдир» (79. сәһ. 42).

Бунун психоложи әсасы исә мәшһур психолог-академик Г. С. Костјукун тәдгигатларында үзә чыхмышдыр. О јазыр: ушағын инкишаф мәнбәји она хас олан дахили зиддијјәтләрдир. «Инкишафын һәр бир мәрһәләсиндә бу зиддијјәтләр өзләринә мәхсус сәчијјә кәсб едир. Мәсәлән, ушағын тәләбаты, истәкләри, сә'ји илә онун инкишаф имканларынын сәвијјәси арасында олан зиддијјәтләр беләдир...» (148. 2/1956, сәһ. 71).

Тә'лим просесини ишыгландыраркән бүтүн бу мүддәалары нәзәрдән гачырмаг олмаз, һәм дә о сәбәбә көрә ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин өјрәндикләри јени биликләрлә онларын үмуми һазырлыг сәвијјәләри арасында әмәлә кәлән зиддијјәтләри унутмаг олмаз.

Бурада В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү идрак нәзәријјәсинин тә'лим просесинин структуруну (гурулушуну) ишыгландырмасыны да ајрыча гејд етмәлијик. В. И. Ленинин: «Чанлы мүшаһидәдән мүчәррәд тәфәккүрә, орадан да практикаја—һәгигәти дәрк етмәнин, објектив реаллығы дәрк етмәнин диалектик јолу беләдир» (2. ч. 29, сәһ. 152)—дејә ирәли сүрдүјү фикир мә'лумдур. Һәгигәти дәрк етмәнин бу диалектик јолуну

да дидактлар һаглы олараг шакирдләрин идрак фәалијјәтинин, тә'лим просесинин әсасына гојурлар, онун гурулушуну бунунла мүәјјәнләшдирирләр. Лакин механики олараг биринчини икинчиләрә аид етмирләр. Бунлар арасында чох охшарлыг олдуғу кими, мә'лум фәргләрин дә варлығыны инкар етмәк олмаз. Идрак јоллары илә шакирдләрин идрак фәалијјәти арасында олан охшарлығы совет психологлары чох јахшы сүбут етмишләр.

С. Л. Рубинштејн шакирдләрин билик системини мәнимсәмәләри просесинин маһијјәтини ајдынлашдырмаг мәгсәдилә дејир ки, бу просесдә «бир-бирилә сых гаршылыглы әлагәдә олан бир нечә момент, тәрәф вардыр, белә ки: материалла илк танышлыг вә ону сөзүн кениш мә'насында гаврамаг, баша дүшмәк, ону мөһкәмләндирмәк үчүн хүсуси ишләр вә нәһајәт, ону мүхтәлиф шәраитдә истифадә едә билмәк имканына малик олмаг, тәчрүбәдә тәтбиг етмәк мә'насында дәриндән өјрәнмәкдир» (141. сәһ. 608).

Проблемә психологларын белә јанашмаларынын әсасында идракын јоллары һаггында Ленин нәзәријјәси дурур. Лакин дидактлара тә'лим просесиндә билијин мәнимсәдилмәсинин дикәр јоллары да мә'лумдур. Белә ки, мә'лум биликләрин үмумиләшдирмә вә мүгајисәләринә, һәмчинин һадисә вә фактларын анализ вә синтезинә, индуксија вә дедуксија мәнтиг үсулларынын тәтбиги нәтичәсиндә мә'лум биликләрә истинад едәрәк шакирдләрә әввәлләр билмәдикләри биликләр дә өјрәдилир (М. А. Данилов).

Бунун физиоложи әсасында исә мәшһур Совет физиологу академик И. П. Павловун (1849—1936) ирәли сүрдүјү икинчи сигнал системи—инсан тәчрүбәси илә әлагәдар олуб шеј вә һадисәләрин билаваситә өзләриндән алынан сигналлары әвәз едән сөз вә нитг дурур. Бу да әслиндә физиоложи чәһәтдән һәгигәтин идрак јоллары һаггында Ленин нәзәријјәсини мүдафиә едир. Инди ким билмир ки, шакирдләрә өјрәдилән биликләрин бир гисми (мәсәлән, физика, кимја, биолокија вә с. үзрә) тәчрүбәнин, шејин вә ја һадисәнин өзүнүн, ону көстәрән васитәләрин—әјани, техники васитәнин нүмајиш етдирилмәси, мүшаһидә едилмәси васитәсилә, дујғулар васитәсилә гавранылырса, дикәр гисми (хүсусән ријазијјат, тарих, әдәбијјат вә с. үзрә) мүәллимин чанлы сө-

3029—4

зү, шакирдләрин мүгајисәләри, мүһакимәләри, тәһлил вә тәркибләри васитәсилә өјрәдилир.

Беләликлә, тә'лим просесинин ики тәрәфли олдуғуну, јә'ни јени биликләри һәм индуктив јолла, дујғулар васитәсилә шакирдләрә вердији кими, һәм дә дедуктив јолла, сөз вә нитг васитәсилә биликләрин мәнимсәдилмәсини тә'мин едир.

Јени тә'лим програмларында дедуктив јолун күчләндирилмәси, һеч дә индуктив јолла, дујғулар васитәсилә јени биликләр алмағын ролуну азалтмыр. Буну исә совет философлары хүсуси олараг гејд едирләр.

Совет философлары јени дәлилләрлә идрак һаггында Ленин нәзәријјәсинин әһәмијјәтини гејд едирләр. М. М. Розентал јазыр: Ленинин «чанлы мүшаһидә» анлајышы илә јекунлашдырдығы идрак просесинин, өз мә'насына көрә, бу кениш вә дәрин мәрһәләси—дујғу вә һисс илә газанылан идраксыз, һеч бир идрак мүмкүн дејилдир. Бу да ејни дәрәчәдә, абстраксијанын һансы бир сәвијјәсилә әлагәдар олса да мүасир елмә аиддир.

Инди, идрак просесинин гурулушунда расионал әсасларын, мәнтиг вә дедуктив методларын хүсуси чәкиси артдығы вахтда, хүсусилә ону гејд етмәлијик ки, бизим бүтүн биликләримизин мәнбәји кими, бәшәр идракынын мүрәккәб гурулушунда мүһүм вә илк елемент әввәлләрдә олдуғу кими идракын реал просесиндә һәр нә гәдәр васитәләрлә кизли ифадә олунса да һиссләә гавранылан емпирик билик чыхыш едир (бах: 70 «а». 10/1965—сәһ. 139—140).

Гаршымыза бурада һеч дә тә'лим просесинин аз-чох мә'лум олан маһијјәтини јенидән ишыгландырмаг вәзифәсини гојмуруг. Ону демәк истәјирик ки, тә'лим просеси механики олараг идрак просесинин структуруну тәкрар етмир. Шакирдләрин мәнимсәмә просеси һәм «чанлы мүшаһидәдән...», һәм дә кениш өлчүдә мүәллимин чанлы сөзүндән башланыр, һәм емприк материалын өјрәнилмәсиндән, емпирик тәфәккүрдән, һәм дә расионал тәфәккүрә истинад етмәклә башланыр. Унуда билмәрик ки, бу расионал тәфәккүрә истинадән алынан биликләрин дә көкү чанлы мүшаһидәдир.

Тә'лим просесинин маһијјәти һаггында верилән тә'рифләрә кәлинчә ону әввәлчәдән демәлијик ки, бунлар харичи чәһәтдән фәргли көрүнсәләр дә маһијјәт е'тибарилә чох јахындырлар. М. А. Данилов јазыр: «Тә'лим просеси мүәллим вә онун рәһбәрлик етдији шакирдләрин елә ардычыл фәалијјәтләринин мәчмујундан ибарәтдир ки, мәктәблиләрә билик, бачарыг вә вәрдишләр системини шүурлу вә мөһкәм сурәтдә мәнимсәтмәјә, бунун да нәтичәсиндә, онларын идрак гүввәләрини инкишаф етдирмәјә, онлары зеһни вә физики әмәк мәдәнијјәти илә силаһландырмаға, шакирдләрин дүнјакөрүшү вә давранышларынын әсасларыны формалашдырмаға јөнәлдилир» (128, сәһ. 176).

Буна едиләчәк чидди гејдимиз јохдур. Лакин ону гејд етмәлијик ки, шакирдин дүнјакөрүшүнүн вә давранышынын формалашмасына јөнәлдилән амилләр чохдур, тә'лим просеси дә онларын сырасындадыр, лакин һәлледичи дејил.

М. А. Данилов тә'лим просесинин ардычыл олан алты мәрһәләдә чәрәјан етдијини дә гејд едир: а) шакирдләрдә өјрәнмәјә һәвәс вә марағын әмәлә кәтирилмәси, б) јени материалын гавранылмасы вә јени биликләрин дәрк олунмасы, в) елмин ганунларыны мәнимсәмәк вә елми анлајышларын формалашдырылмасы, г) биликләрин мөһкәмләндирилмәси, бачарыг вә вәрдишләр ашыланмасы, ғ) билик, бачарыг вә вәрдишләрин тәтбигинә јијәләнмәк, д) мәнимсәнилмәнин јохланылмасы (бах: 128. сәһ. 188).

Тә'лим просесини мәрһәләләрә бөлмәк јахшы тәшәббүсдүр. Лакин онун бу чүр бөлкүсү тә'лим просесинә верилән тә'рифлә дүз кәлмир. Орада мүәллиф тә'лимин маһијјәтини ачмаг үчүн онун һәр үч вәзифәсиндән: тәһсил, инкишаф вә тәрбијәдән сөһбәт ачдығы һалда мәрһәләләрдә анчаг тәһсил вәзифәси көстәрилир.

Башга тә'рифә дә нәзәр салаг. Ј. К. Бабански јазыр: «Тә'лим просеси, сосиализм мәктәбинин бүтүнлүкдә олан педагожи просесинин елә үзви һиссәсиндән ибарәтдир ки, шәхсијјәтин һәртәрәфли аһәнкдар инкишафыны формалашдырмаға јөнәлдилмишдир» (66. сәһ. 10). Мүхтәсәр олдуғу үчүн јахшыдыр. Лакин конкрет дејил, нечә дејәрләр, бир нөв бурада да «икс, игрикләә ачылыр». Башга бир јердә Бабански бу тә'рифи бир гәдәр конкретләшдирир, јахшылашдырыр: «Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим просеси мүәллим вә шакирдләрин елә хүсуси тәшкил олунан фәалијјәтләридир ки, тәһсил, тәрбијә вә инкишаф вәзифәләринин һәллинә јөнәлдилир» (65. с. 5). Маһијјәт е'тибарилә Бабанскинин бу тә'рифи һәгигәтә

даhа чох јахындыр. Лакин, фикримизчә, мәсәлә јенә дә ачылмамыш галыр. Тә'лим просесинә, шәхсијјәтин формалашдырылмасына јөнәлдилән биркә фәалијјәт демәк олар, лакин бу чох үмуми сәчијјә дашыјан тә'рифдир. Мәкәр, синифдәнхарич тәдбирләр, аилә тәрбијәси вә с. бу бөјүк вәзифәнин һәллинә јөнәлмәмишми?

Биз бу проблемин үзәриндә чох дајанмаг истәмирик. Анҹаг ону демәк истәјирик ки, тә'лим просесинә верилән бу тә'рифләр бир-биринә чох јахын вә мә'надан мәһрум олмасалар да бунлары тәкмилләшдирмәк лазымдыр.

Бу тә'рифләрин бөјүк гүсуруну биз һәм дә онда көрүрүк ки, бурада тә'лим просесинин компонентләри там көстәрилмир. Тә'лим просесиндә мүәллим вә шакирдләр фәалијјәт көстәрән башлыҹа компонентләрдир. Лакин башга компонентләр дә вардыр ки, бунлар әдәбијјатда көстәрилир (бах: 80, сәһ. 51).

Беләликлә, мүасир совет мәктәбиндә тә'лим просеси мүәллим вә шакирдләрин мүәјјән гурулуша малик олан елә биркә фәалијјәтидир ки, билик, баҹарыг вә вәрдишләр системи, тә'лимин форма, нөв вә методлары, дидактик, әјани вә техники васитәдән ибарәт компонентләрдән истифадә едәрәк шакирдләрин тәһсил, тәрбијә вә инкишафларыны тә'мин етмәјә јөнәлдилир. Тә'лим просесинә белә бир тә'риф вермәклә һеч дә орижиналлыг иддиа етмирик. Лакин бунун даhа чох мүнасиб олдуғуну онда көрүрүк ки, бурада һәм тә'лим просесинин мәгсәдләри, һәм онун биркә фәалијјәт көстәрән әсас компонентләри (мүәллимләр, шакирдләр), һәм дә икинчи дәрәҹәли компонентләри (тә'лимин мәзмуну, формасы, методлары, дидактик вә әјани-техники васитәләри) ачыг көстәрилир.

Шакирдләрин идрак фәаллығы мәһз белә сәчијјәләндирилән тә'лим просесиндә мејдана чыхыр.

Јухарыда (I фәсил) «фәаллығын», үмумијјәтлә, маһијјәтиндән сөһбәт ачылмышды. Фәаллыг мәфһумуна верилән үмуми сәчијјәни конкрет олараг шакирдләрин идрак фәаллығына да шамил етмәк олар.

Шакирдин идрак фәаллығы мөвгеји дедикдә ону, мәктәблинин тә'лимә олан актив мүнасибәтинин елә тәзаһүр формасы, елә фәалијјәти кими нәзәрә алырыг ки, орада шакирд көнүллү олараг бүтүн гүввә вә габилијјәтләрини сәфәрбәр едир, бөјүк мәс'улијјәт һиссилә вә интенсив сурәтдә ишләмәклә верилән тә'лим тапшырыгларыны мүәјјән едилән вахт ичәрисиндә јеринә јетирир.

Фәаллыг мөвгејинин, үмумијјәтлә, үч сәвијјәси олдуғуну көстәрирләр (бах: 164, сәһ. 27). Идрак фәаллығы бурада истисна тәшкил етмир. Ону да шакирдләрин фәалијјәтиндә үч сәвијјәдә көрмәк олур. Идрак фәаллығынын илк сәвијјәсини репродуктив—тәглидедиҹи, јә'ни тапшырыглары тәглид етмәклә ичра етмәк фәаллығыдыр. Икинҹи сәвијјәси ахтарыҹы—ичраедиҹи фәаллыгдыр ки, нисбәтән јүксәк сәвијјә олмагла шакирдин даhа јүксәк дәрәҹәдә мүстәгил фәалијјәт көстәрмәсиндә тәзаһүр едир. Нәһајәт, үчүнҹү сәвијјә—јарадыҹы фәаллыг һесаб едилир ки, бу, онун али сәвијјәси олмагла шакирдин өзүнүн өзүнә вәзифә гојмасы вә ону јеринә јетирмәк үчүн орижинал јоллар ахтарыб мүәјјән етмәси илә сәчијјәләнир.

Шакирдләрдә идрак фәаллығы мөвгеји һеч дә кортәбии сурәтдә—өзбашына формалашмыр. О һәм тә'лим просесиндә: тә'лимин мүхтәлиф методлары вә пријомларынын, нөвләри вә тәшкилат формаларынын мүкәммәл вә јүксәк сәвијјәдә истифадә едилмәси нәтиҹәсиндә, һәм тә'лим принсипләринин, хүсусилә «Коммунизми өјрәнмәк» наминә тә'лимин коммунизм гуруҹулуғу, һәјатла сых бағланмасынын ардыҹыл тәтбиги нәтиҹәсиндә, һәм дә шакирдин «дахили» имканларынын, о ҹүмләдән мараг вә тәләбатынын истифадә едилмәси нәтиҹәсиндә формалашыр. Бу ахырынҹылар исә идрак фәаллығынын психоложи әсаслары илә шәрһ едилә биләр. Бурада биз бу јолларын анҹаг икиси үзәриндә: шакирдләрин дахили имканларынын вә хүсусилә тә'лимин һәјатла әлагәләндирилмәси проблеминин һәллиндә олан ролларынын, һәмчинин бу саһәдә мәктәбләримизин топламыш олдуглары тәҹрүбәнин ишыгландырылмасына чалышаҹағыг. Идрак фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасы үчүн башга дидактик јоллар һаггында исә ирәлидәки (III—VII) фәсилләрдә сөһбәт ачылаҹагдыр.

Идрак фәаллығынын психоложи әсаслары һаггында. Бу проблем дә чох мүрәккәбдир, бөјүкдүр, мүһүм вә зәрури олан бир чох мәсәләни әһатә едир. Онларын нәзәрә алынмасы вә онлара әмәл олунмасы тә'лим просесинин сәмәрәлилијини јүксәлдир. Сон вахтларда педагожи психолоҝија онлары даhа чох вә даhа ајдын ишыгландырмаға башламышдыр ки, бу да мүәллимләрә бөјүк көмәкдир. Лакин тәәссүф ки, бу саһәдә дә иш ләнк кедир. Әввәлән, она көрә ки, һәмин мәгсәдләрә мувафиг

психоложи тәдгигатлар аздыр, икинчиси, бу истигамәтдә мә'лум психоложи төвсијәләр ләнк тәтбиг едилир, чүнки кифајәт гәдәр ајдын шәкилдә шәрһ едилмир. Буну исә психологларын өзләри е'тираф едирләр. Мәсәлән, психолог Л. Т. Охитина јазыр: «Чох мүәллимләр вә методистләр дејирләр ки, психоложи әсәрләри чәтин охумаг олур. Бу сөзләрин әсасы вардыр. Бундан әлавә тә'лимин психоложи мәсәләләринин һеч дә һамысы ахырадәк һәлл едилмәмишдир, бир чоху һәлә мүбаһисәлидир вә мүәллимләр нәји јалныз нәзәрә алмаг, нәји исә фәалијјәтә рәһбәрлик кими гәбул етмәк лазым кәлдијини асан мүәјјән едә билмирләр» (129. сәһ. 4).

Һәмин нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн бу истигамәтдә тәдгигатлары нәинки кенишләндирмәк, һәм дә тә'лимин психоложи әсасларыны мүәллимләр арасында кениш јајмаг, габагчыл тәчрүбәнин учотуну апармаг, бу ишдә, јә'ни дәрсдә психоложи төвсијәләрдән истифадә етмәк ишиндә тәчрүбә мүбадиләси тәшкил етмәк лазымдыр. Бундан әлавә, тә'лим просесиндә психоложи әсаслара риајәт олунмасы мүәллимдән мүтләг мүәјјән психоложи һазырлыға малик олмағы тәләб едир. Онун үмуми вә педагожи психолокијанын али мәктәб курсуну мөһкәм билмәси, хүсусән мәктәбјашлы ушагларын јаш вә фәрди хүсусијјәтләринин әсас мүддәаларыны, онларын зеһни вә физики инкишафынын ганунаујғунлугларыны билмәси лазымдыр. Бу мәгсәд үчүн тә'лим просесинин өзүнү, һәм педагокика бахымындан, һәм дә психолокија бахымындан маһијјәтини ајдын тәсәввүр етмәк зәруридир.

Педагокика проблеми кими ону характеризә етмәк асандыр. Лакин тә'лим просеси һәм дә психолокија проблеми һесаб едилир, онун маһијјәти психолокија үзрә дә нәзәрдән кечирилир. Биз бу барәдә әтрафлы дајанмаг нијјәтиндә дејилик. Бу хүсуси, һәм дә психологлар арасында һәлә мүбаһисәли мәсәләдир. Лакин бу, мүбаһисәли мәсәлә олса да, психолокија, үмумијјәтлә, тә'лимә (демәли, һәм дә өјрәнмәјә), һәмчинин тәрбијәјә, фәрдин дахили просесиндә харичи тә'сирләрин трансформасијасы кими бахыр. А. Н. Леонтјев јазыр: «...Ушағын инкишафынын әсас мәзмуну онун, бәшәријјәтин тарихи инкишафынын наилијјәтләрини, о чүмләдән инсан дүшүнчәсинин, инсан идракынын наилијјәтләрини мәнимсәмәсидир. Бу наилијјәтләр харичи һадисәләр—предметләр, сөз

анлајышлары, биликләр формасында онларын гаршысына чыхыр. Бунларын тә'сири ушагда бу вә ја дикәр реаксија әмәлә кәтирир вә онда һәмин һадисәләрин ин'икасы јараныр». Мүәллиф бу ин'икасын маһијјәтини исә «харичи тә'сирләрин дахили, зеһни тә'сирләрә...» тәдричән чеврилмәсиндә көрүр (99. сәһ. 383, 382).

О, психолокија бахымындан биликләрә јијәләнмәк просесини ајдынлашдыран заман бу барәдә даһа ајдын фикир сөјләјир. А. Н. Леонтјев јазыр: «Биликләрә јијәләнмәк елә просесдир ки, ушагда дахили дәркетмә фәалијјәтинә—зеһни фәалијјәт вә әмәлијјатларын формалашмасына кәтириб чыхарыр. Бу исә өз нөвбәсиндә анлајышлары әлагәдә, һәрәкәтдә өјрәнмәк үчүн зәмин олур» (јенә орада, сәһ. 382). Сонра о изаһ едир ки, бүтүн бунлар фәрдлә тәкликдә дејил, кәнар шәхсин (мүәллимин) рәһбәр шәкилдә иштиракы, фәрдин өзүнүн актив фәалијјәти нәтичәсиндә баш верир. Бүтүн бунлары вә тә'лимин буна бәнзәр психоложи характеристикасы нәзәријјәсини билмәк тә'лимин сәмәрәли тәшкили үчүн дә зәруридир.

Даһа бир мәсәләни гејд етмәк истәрдик. Психолокија һәтта јени анлајыш—шакирдләрин биликләри мәнимсәмәсинин психоложи компонентләрини дә ирәли сүрүр. Психоложи компонентләр дедикдә шакирдләрин психикасынын бир-бирилә бағлы олан мүхтәлиф чәһәтләри нәзәрдә тутулур. Бунлары фәаллашдырмадан вә мүвафиг шәкилдә истигамәтләндирмәдән тә'лим гаршыја гојулан мәгсәди тә'мин едә билмәз. Психолог Н. Д. Левитова көрә тә'лимин психоложи компонентләри ашағыдакылардыр:

1. Шакирдләрин тә'лимә мүсбәт мүнасибәти;

2. Материалла билаваситә һисси танышлыг просеси;

3. Өјрәнилән материалын фәал ишләнмәси просеси олан тәфәккүр просеси;

4. Әлдә едилмиш вә ишләнмиш информасијанын јада салынмасы вә јадда сахланмасы просеси. (бах: 94. сәһ. 153).

Шакирдләрин биликләри мәнимсәмәсинин, һәмчинин хејли дәрәчәдә тә'лимин психоложи әсасларыны тәшкил едән бу психоложи компонентләрин үзәриндә дајанаг. Әввәла, шакирдләрин тә'лимә мүнасибәти һаггында. Мә'лумдур ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин

өјрәнмәјә мүнасибәти хүсуси јер тутур. Мүрәккәб зеһни әмәк просеси олан өјрәнмәдә әсил мүвәффәгијјәти шакирд јашлыларын—мүәллимләрин, валидејнләрин гәзјиги илә дејил, опа (өјрәнмәјә) мүсбәт, марагды јанашмасы нәтичәсиндә әлдә едир ки, буну да сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Педагожи практика чох заман көстәрир ки, шакирдләр арасында өз јашыдларындан фәргләнмәклә истисна тәшкил едән елә шакирдләрә дә тәсадүф едилир ки, онлар тәһсилә лагејд вә һәтта мәнфи мүнасибәт бәсләјирләр. Онларын тәһсилә белә мәнфи мүнасибәтини психологлар бир сыра сәбәбләрлә: хәстәликлә, охумаг габилијјәтинин мәһдуд олмасы илә, аиләдә шәраитин пислији, шакирдин өз гүввәсинә инамсызлығы, һәр һансы кәнар бир ишә ујмаг вә с. илә изаһ едирләр; бу һалларын нәтичәсиндә белә ушагларда идрак фәалијјәтинә тәләбат, һәвәс формалашмыш олмур (бах: 129. сәһ. 60). Хошбәхтликдән белә һаллар аздыр. Лакин буну да нәзәрдән гачырмаг олмаз. Тәһсилә, биликләрин мәнимсәнилмәсинә шакирдләрин мүсбәт мүнасибәти исә күтләви һалдыр. Һамылыгла ичбари орта тәһсилин һәјата кечирилмәси вә мәктәбдә тәдрис ишинин динамик инкишафы бунун үчүн педагожи зәмин јарадыр. Лакин бу илкин шәртләр шакирдләрдә һеч дә гејри-ирадн олараг өјрәнмәјә мүсбәт мүнасибәт әмәлә кәтирмир. Бунун үчүн шакирдләрә бир сыра педагожи тә'сирләр көстәрмәк вә ән әввәл ушагларда идрак марағыны инкишаф етдирмәк тәләб олунур. Идрак марағыны инкишаф етдирмәк психолокијанын әсас тәдгигат мөвзуларындан бири олса да, онунла педагокика да мәшғул олур, чүнки ушагларын идрак марағы һаглы олараг мүһүм тә'лим васитәси һесаб едилир. Классик педагокика онун әһәмијјәтини дәфәләрлә гејд етмишдир. Инди исә бу мәсәлә совет педагогларынын да дәрин тәдгигат објекти олмушдур. Сон илләрдә бу мәсәлә илә бир сыра психологлардан әлавә, бир нечә педагог да, о чүмләдән Г. И. Шукина сәмәрәли бир шәкилдә мәшғул олур. Ән әввәл идрак марағынын маһијјәтини нәзәрдән кечирәк. Психолог Н. Г. Морозова јазыр: «Марағы (о чүмләдән идрак марағыны) фәннә вә ја билаваситә әсасландырылмыш фәалијјәтә емосионал-идрак тәәссүратындан доған емосионал-идрак мүнасибәтә, әлверишли шәраитдә шәхсијјәтин емосионал-идрак истигамәтинә чеврилән мүнасибәт кими бахмаг олар» (118. сәһ. 11). Биз мүәллифлә мүбаһисә етмәк истәмирик, лакин демәк истәјирик ки, идрак марағынын маһијјәтини мүәллимләр бу тә'рифдән чәтин баша дүшәрләр. Г. И. Шукина идрак марағыны даһа садә вә ајдын шәкилдә шәрһ едир. О јазыр: «Идрак марағы идрак саһәсинә, ону доғуран шејләрә вә биликләрә јијәләнмәк просесинин өзүнә јөнәлдилмиш сечмә шәхсијјәт истигамәти кими гаршымыза чыхыр. Идрак марағынын хүсусијјәти идрак марағына малик адамын һадисәләрин сәтһиндә олмаг дејил, дәрк едилән шејин маһијјәтинә дәриндән нүфуз етмәк мејлиндәдир». Даһа сонра о јазыр: «Идрак марағы «шакирдин идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәк» васитәсидир. «Мүәллимә тә'лим просесини чәлбедичи етмәјә имкан верән» сәмәрәли васитәдир» (165. сәһ. 13. 22).

Әлавәјә еһтијач јохдур. Һәр шеј ајдын дејилмишдир. Көркәмли совет психологу С. Л. Рубинштејн дә мараг, хүсусән елмә мараг, јә'ни идрак марағы барәдә әтрафлы јазмышдыр: «Мараг шәхсијјәтин мејлинин тәзаһүрүдүр, елә бир мотивдир ки, о өзүнүн дәрк едилмиш әһәмијјәти вә емосионал чәлбедичилији илә тә'сир көстәрир». Даһа сонра о јазыр: «Емосионал чәлбедичиликлә вә әһәмијјәтинин дәрк едилмәси илә шәртләнмиш олдуғуна көрә мараг ән әввәл диггәтдә тәзаһүр едир. Шәхсијјәтин үмуми мејлини ифадә едән мараг бүтүн психи просесләри—гаврајышы, јаддашы, тәфәккүрү әһатә едир вә истигамәтләндирир. Мараг бүтүн психи просесләри мүәјјән бир истигамәтә јөнәлтмәклә јанашы шәхсијјәтин марағына мүвафиг истигамәтдә кедән фәалијјәтини гүввәтләндирир. Инсан марагла ишләдикдә мә'лум олдуғу кими, раһат вә мәһсулдар ишләјир, чүнки бу заман онун диггәти өз ишинә јөнәлир вә бүтүн гүввәси бу иш үчүн чәмләнир» (141. сәһ. 630, 631). Сон дәрәчә мүһүм олан бу мүддәа тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин психоложи әсасыны тәшкил едир. Тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн бунун педагожи әһәмијјәти һамыја мә'лумдур. Лакин мәсәлә бундадыр ки, тә'лим просесини сәмәрәли кечирмәк үчүн шакирдләрин идрак марағыны нечә инкишаф етдирмәли? суалына чаваб верилмәлидир. Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, ушагларда идрак марағы анадангәлмә һал олмајыб тәрбијә просесиндә јаранса да (С. Л. Рубинштејн), онларда, һәјат тәчрүбәсиндән көрүндүјү кими, бағча јашындан әввәл белә јенилији дәрк етмәјә мејлин варлы-

ғы мүшаһидә олунур. Һәтта мәктәбә дахил оланадәк аиләдә вә тәрбијә очагларында онларын дил өјрәнмәләри вә ади вәрдишләрә тәдричән јијәләнмәләри буну ајдын сүбут едир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, ушагларда идрак марағы, нечә дејәрләр, өзбашына, гејри-ади инкишаф едир. Ону бу мәгсәд үчүн дә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Психолокија вә педагокика бунун үчүн дә мүһүм јоллар мүәјјән етмишләр, онлары биз бурада јалныз хатырлатмаг истәјирик. Ән әввәл јенидән С. Л. Рубинштејнә мүрачиәт едәк. О, ушагларда марағын онлары әһатә едән аләмлә кет-кедә даһа шүурлу вә дәрин әлагәјә кирдикчә, фәрди инкишафын кедишиндә, тарихән јаранмыш вә инкишаф едән мәдәнијјәтин нәтичәләрини тә'лим, тәрбијә просесиндә мәнимсәдикчә формалашмасы идејасыны ирәли сүрәрәк, бу мәсәләни дә ишыгландырыр. Бу консепсијаны әсас көтүрәрәк о јазыр: «**Мараг һәм тә'лимин илкин шәрти , һәм дә онун нәтичәсидир. Тә'лим ушагларын марағына архаланыр вә марағы да формалашдырыр, буна көрә дә мараг бир тәрәфдән, тә'лими даһа сәмәрәли етмәк үчүн педагогларын истифадә етдији васитәдир, дикәр тәрәфдән исә, мараг, онун формалашмасы педагожи ишин мәгсәдидир, мүхтәлиф мараглары**н (биринчи нөвбәдә әлавә едәк ки, идрак марағынын—М. М.) **формалашмасы тә'лимин ән мүһүм тәрбијәви вәзифәсидир»** (141. сәһ. 634).

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, тә'лим, марағы вә ән әввәл идрак марағыны һеч дә автоматик шәкилдә формалашдырмыр. Бу мәгсәд үчүн хүсуси педагожи тә'сир, хүсуси јанашма вә үсуллар тәләб олунур, бунлар мәһз мүәјјән истигамәт верир вә үмумијјәтлә марагларын, хүсусән дә идрак марағынын јаранмасыны сүр'әтләндирир. «Кәрәк педагожи просес марагларын формалашмасыны шүурлу шәкилдә истигамәтләндирсин» (јенә орада, сәһ. 636). Көрүндүјү кими, тә'лим просесиндә мәктәблиләрдә мүхтәлиф мараглар, о чүмләдән пешә сечмә марағы јараныр. «Јенијетмә дөврүндә јаранан мараглардан пешә марағынын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр, бу мараг пешә сечилмәси вә адамын бүтүн кәләчәк һәјат јолунун мүәјјәнләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Марағын, хүсусән јенијетмә вә кәнчлик јашларында, пешә сечмәк лазым кәлән заман јаранмасы үзәриндә диггәтли педагожи иш апарылмасы.. сон дәрәчә мүһүм вә мәс'ул вәзифәдир» (141. с. 636--637).

Бүтүн бунлар көстәрир ки, тә'лим просесиндә маргларын формалашдырмаг үчүн даһа чох сәмәрәли тә'сир көстәрмәк тәләб олунур. Бу мәгсәд үчүн ән әввәл өјрәнмәнин әсасландырылмасыны, онун әһәмијјәтини баша салмаг мүрәккәб психоложи-педагожи проблемдир вә шакирдләрдә биликләрә јијәләнмәк үчүн дахили арзу вә сә'ј ојатмаға јөнәлдилмишдир. Франсыз јазычысы Анатол Франсын (1844—1924) ашағыдакы мә'лум зәрбмәсәли: «Биликләри һәзм етмәк үчүн онлары иштаһа илә јемәк лазымдыр» демәси (бах: 132. сәһ. 272) диггәтәлајигдир.

Өјрәнмәнин әсасландырылмасы бу чәһәтдән шакирдин биликләри «иштаһа илә јемәси», мәктәбә һәвәслә кетмәси, тә'лим просесиндә фәал иштирак етмәси үчүн мәһз мүһүм васитәдир. Белә бир һәгигәт дә мә'лумдур ки, шакирдләрин јашы вә тәһсил дәрәчәси артдығча өјрәнмәнин әһәмијјәтини көстәрән мотивләр дә дәјишир, инкишаф едир, хүсусән јухары синифләрдә даһа да әсасландырылмыш олур. Өјрәнмәнин «чох билмәли вә бачармалы», «чәмијјәтдә һазырлыглы, фајдалы вә биликли мүтәхәссис олмалы» вә с. кими сосиал мотивләри чох мәшһурдур. Мәктәб практикасында белә мотивләрдән әлавә, мә'лум олдуғу кими башга чүр мотивләр дә вардыр. Мүәллимин һәм нүфузу, һәм мәһарәтлә дәрс демәси, һәм мәктәбдә коллективлә сәмимијјәтлә тә'лим иши апармасы, һәм синифдә педагожи ишкүзар шәраит јарадылмасы, һәм аиләнин нормал гајғыкешлији, һәм дә шакирдләрин билијини мүәллимин әдаләтлә гијмәтләндирмәси вә и. а. шакирдләрин сә'јлә ишләмәси үчүн мотивләр ола биләр.

Хүсусилә гејд етмәлијик ки, шакирдләрин билијинә објектив олмагла әдаләтлә гијмәт вермәк, тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини јүксәлтмәјә, шакирдләрдә идрак марағынын јүксәлдилмәсинә хидмәт едир, онлары өјрәнмә фәалијјәтинә сөвг едир.

Јухарыда дејилдији кими, Сов.ИКП XXVI гурултајына һесабат мә'рузәсиндә Л. И. Брежнев јолдаш, тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини јүксәлтмәк мәгсәдилә ирәли сүрдүјү вәзифәләрдә «Мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализмин арадан» галдырылмасыны да ајрыча гејд едир. (9. сәһ. 80). Бу мәсәләдә формализм, һәр шејдән әввәл, онда ифадә олунур ки, бир сыра мәктәбдә, тә'лим му-

вәффәгијјәтини сүн'и сурәтдә һесабатларда јүксәк көстәрмәк үчүн мәс'улијјәтсизлик нәтичәси оларағ өјрәнмәјә сә'ј көстәрмәјиб пис охујан шакирдләрә мүсбәт гијмәтләр верирләр. Бу исә, нәтичәдә дәрсдә сә'ј көстәрмәјәнләри «ширинләшдирмәклә» бәрабәр сә'јлә охујанлара да мәнфи тә'сир көстәрир, идрак фәаллығынын синифдә зәифләмәсинә сәбәб олур. Биз һәлә бунун нәтичәсиндә мүәллимин шакирдләрин әмәјинә објектив гијмәт вермәмәсинин үзә чыхмасыны демирик. Мәһз она көрә дә бу вә бунлар кими формализмин арадан галдырылмасы, шүбһәсиз ки, шакирдләрдә өјрәнмә марағынын күчләндирилмәсинә хидмәт едән амилләрдәндир.

Шакирдләрдә идрак марағыны инкишаф етдирмәк үчүн тә'лимдә әјләнчәлик үнсүрләринин тәтбиг едилмәсини дә әһәмијјәтли һесаб едирләр.

Бу мәсәлә бир гәдәр мүбаһисәли вә бу фикрин әлејһдарлары олса да бу ишдә әјләнчәлијин әһәмијјәтини инкар етмәк олмаз. Сөз јох ки, ибтидаи синифләрдә тә'лим просесиндә материалын мәзмуну илә әлагәдар ојун үнсүрләринин тәтбигинә јол верилир. Лакин шакирдләрин мүрәккәб зеһни тә'лим әмәјини һеч дә ојун практикасы, әјләнчәли ишлә әвәз етмәк олмаз. Тә'лим ишиндә әјләнчәлилик дедикдә дәрсләрдә әјләнчәли елмләрдән (занимательная наука) истифадә едилмәси, јә'ни дәрсдә чох мараглы елми фактлар, кәшфләр—елм вә техникадан практикада, һәјатда, космосун фәтһиндә, өлкәнин мүдафиә ишиндә вә с. истифадә едилмәси фактлары барәдә шакирдләрә мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур. ССРИ-дә әјләнчәли елм жанрынын баниси Ј. И. Перелман јазыр ки, әјләнчәли елм шакирдләрин биликләрә јијәләнмәләрилә әлагәдар олан зеһни әмәји гәтијјән зәифләтмәјә чалышмыр. «О јалныз әмәји (шакирдләрин әмәјини— М. М.) мараглы етмәк мәгсәдини күдүр, буна көрә дә хоша кәлир, тә'лимин ачы көкләри һаггында мин илләр боју давам едән зәрб-мәсәли тәкзиб етмәјә чалышыр» (бах: 132. сәһ. 28).

Габагчыл мүәллимләр шакирдләрин идрак марағыны инкишаф етдирмәк мәгсәдилә өз дәрсләриндә әјләнчәли елмдән мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр. Бакы шәһәриндәки 30 нөмрәли мәктәбин биолокија мүәллими З. Ј. Измајылованын тәчрүбәси бу чәһәтдән парлаг нүмунә ола биләр. О демәк олар ки, һәр бир дәрсин мәзмунунун мүхтәлиф әдәбијјатдан—елми, елми-күтләви әдәбијјатдан кәтирилән материалларла зәнкинләшдирир ки, бунлар да шакирдләрин диггәтини чәлб етмәкдә, өјрәнилән материала онларда мараг ојатмагда, онларын билијини дәринләшдирмәкдә мүәллимә көмәк едир. Мәсәлән, V синифдә «Күбрә» мөвзусуну өјрәнән заман о, үзви вә минерал күбрәләр барәсиндә әсас биликләр һаггында мә'лумат вермәкдән әлавә, биткиләрин бој артымы стимулјаторлары һаггында мә'лумат да верир. О, електрик бошалмаларындан вә биткиләрин бој артымынын радиоактив стимулјаторларындан бәһс едән «Гығылчым вә сүнбүл» мәгаләсиндән бир парча охујараг, јени материалын мәзмунуну баша дүшүлән бир шәкилдә шәрһ едир.

IX синифдә «Тәсвири ботаника вә зоолокијанын инкишафы» мөвзусуну кечәркән З. Ј. Измајылова «Природа» журналындакы «Һербари—систематик вә чоғрафи ботаниканын әсасыдыр», «Коллексија вә музејләр нәјә лазымдыр?» вә с. материалларындан истифадә едир. X синифдә о, «Зүлалларын биосинтези» мөвзусуну кечәркән «Кенин модели», «Молекулјар биолокијанын јени наилијјәтләри», «Кенин иши нечә тәзним олунур» мәгаләләриндән вә с. истифадә едир.

Мүәллим әлавә материалдан истифадә етмәклә бүтөвлүкдә биолокија курсунун, һабелә онун ајры-ајры мөвзуларынын әһәмијјәтини мәһарәтлә шәрһ едир, хүсусән тәбабәт, кәнд тәсәррүфаты, космонавтика саһәләриндә мүхтәлиф елми проблемләрин һәллини ишыгландырыр. Бу исә шакирдләрдә фәннә дәрин мараг, өјрәнилән материалла дәриндән таныш олмаг арзусу јарадыр.

Лакин дәрсдә әјләнчәлијә һәддиндән артыг ујмаг да лазым дејилдир, чүнки һеч дә бүтүн тәдрис материалы, хүсусән информасија характерли материаллар үзрә бу, тәләб олунмур, она көрә ки әввәлән, белә үсулла дәрси һәддиндән артыг ағырлашдырмаг олар вә дәрсин дидактик вәзифәләринин һәртәрәфли һәлли үчүн кифајәт гәдәр вахт галмаз, икинчиси, материал о гәдәр дә «мараглы» олмаса да шакирдләрә биликләр системинин өзүнә јијәләнмәјә дәрин мараг көстәрмәји өјрәтмәк лазымдыр (К. Д. Ушински). Беләликлә, һәм өјрәнмәнин әсасландырылмасы, һәм дә тәдрис ишиндә әјләнчәлилик, шакирдләрдә дәрс үчүн идрак марағыны инкишаф етдирмәк мәгсәди күдүр, һамылыгла ичбари орта тәһсилин һәјата кечирилмәси вә синифдә мүвәффәгијјәтли, динамик

тə'лим иши бу мəгсəд үчүн објектив олараг əлверишли шəраит јарадыр. Бүтүн бунлар исə дəрсдə шакирдлəрин даим диггəтли олмаларыны тə'мин едир ки, бу да тə'лим просесинин əн мүһүм психоложи əсасларындандыр. Бунсуз сəмəрəли педагожи просес тəшкил етмəк чəтиндир.

Бурада белə бир мə'лум мүддəаны да гејд етмəк јеринə дүшəр ки, шакирдлəрдə дəрсə даими диггəт бир чох амиллəрлə, о чүмлəдəн мəшғəлəнин нə чох јаваш, нə дə чох сүр'əтлə дејил, нормал шəкилдə апарылмасы, шакирдлəри гычыгландыран əлавə һалларын арадан галдырылмасы, синифдə мүəллимин педагожи нəзакəти, нүфузу вə с. илə јараныр. Тə'лимин əһəмијјəтини үзə чыхаран дикəр психоложи компонентлəр үзəриндə дајанмаға еһтијаҹ јохдур. Кимə мə'лум дејилдир ки, əкəр тə'лим просесиндə материал шакирдлəр тəрəфиндəн «чанлы сејр» вə ја чанлы сөз васитəсилə ајдын дəрк едилмəсə, гавранылмаса, əкəр шакирдлəрдə тəфəккүр просеси илə гавранылан материал дəрк олунмаса, дəриндəн баша дүшмə дəрəчəсинə чатмаса, тə'лим просесиндə өјрəнилəн əшја вə һадисəлəрин сəбəб-нəтичə əлагəлəри вə бир-бириндəн асылылығы анализ вə синтез, мүгајисə вə мүһакимə јолу илə мүəјјəн едилмəсə, өјрəнилмиш билик вə бачарығларын јаддa сахланылмасы тə'мин едилмəзсə тə'лим сəмəрəли ола билмəз. Белəликлə, тə'лим просесинин кејфијјəтинин јүксəлдилмəси үчүн мəшғəлəлəрдə психоложи төвсијəлəри даим нəзəрдə сахламаг вə онлара даим риајəт етмəк тəлəб олунур. Тə'лимин елə бир мəрһəлəси јохдур ки, орада ишин кејфијјəтини јүксəлтмəк үчүн психоложи төвсијəлəрə мүрачиəт етмəк лазым кəлмəсин. Бу проблем чох кенишдир, һаггында даһа чох данышмаг оларды. Лакин биз үмумəн гəбул олунмуш бир фикри гејд етмəклə кифајəтлəнирик. М. А. Прокофјев һаглы олараг јазыр: «Шакирдин тəрбијə едилмəси просесинə мүəллим рəһбəрлик етмəјə чалышыр. Лакин, рəһбəрлик етмəк үчүн, рəһбəрлик едилəн објектин имканларыны, мүəллимин бу вə ја дикəр тə'сирлəринə онун нə чүр риајəт етдијини билмəк лазымдыр. Мүəллим стандартлашмыш бир проблемлə дејил, чанлы, мүхтəлиф амиллəрин тə'сир етдији, дəјишмəкдə олан систем илə мəшғулдур. Мəһз она көрə дə адам һаггында, онун инкишаф ганунаујғунлуглары һаггында, ушаға, јенијетмəјə сəмəрəли тə'сир көстəрмəк методлары һаггында биликлəрлə мүəллимин даима өз һазырлығыны артырмасына тəлəбат мејдана чыхыр...» (135. сəһ. 6).

Мəктəблəримиздə јарадылмыш шəраит вə имканлар һəр бир мəктəблинин фəрди јарадычылығыны, онун шəхсијјəтинин аһəнкдар инкишафыны тə'мин едир, онун һəјатыны өз мəзмунуна вə чəмијјəтимиз үчүн əһəмијјəтинə көрə даһа зəнкинлəшдирир. Мəктəблəрдə идрак фəаллығы мөвгеји шəраитиндə елмлəрин əсасларына јијəлəнмəјə хүсуси тəлəбат верилир.

Мəһз бурадан белə бир педагожи нəтичə чыхыр ки, мəктəбли өјрəндији елми биликлəри һəјатла əлагəлəндирмəјин мөһкəм вəрдиш вə бачарығларыны газанмалыдыр. В. И. Ленин буна мүстəсна дəрəчəдə əһəмијјəт верирди. Бу да идрак фəаллығы мөвгејинин мүһүм əлaмəти, «коммунизми өјрəнмəјин» башлыча каналы һесаб едилир. Сов.ИКП XXVI гурултајына һесабат мə'рузəсиндə дə тə'лимин һəјатла əлагəсини мөһкəмлəтмəк мəсəлəси хүсусилə гејд едилир (бах: 9. сəһ. 80).

Унуда билмəрик ки, тə'лимин һəјатла, коммунизм гуручулуғу илə сых əлагəсини шакирдлəрə ајдын бир сурəтдə дəрк етдирмəдəн идрак фəаллығы мөвгејинин формалашдырылмасыны баша чатдырмаг мүмкүн олмаз. Һəр шејдəн əввəл, тəлимин һəјатла əлагəлəндирилмəсинин маһијјəти һаггында бир нечə сөз дејəк. Мə'лум олдуғу кими бу, совет педагокикасында В. И. Ленин идејалары зəмининдə башлыча тə'лим принсиплəриндəн бири кими бəргəрар олмушдур. Рəһбəрин бу кəламыны јада салаг: «Əкəр тə'лим, тəрбијə вə тəһсил јалныз мəктəб чəрчивəси илə мəһдудлашдырылыб чошгун һəјатдан узаглашдырылсајды, биз онлара инанмаздыг...» (4. ч. 31. сəһ. 296). Ленинин һəмин көстəриши партија вə һөкумəтин мəктəб һаггындакы гəрарларында, о чүмлəдəн ССР Иттифагынын вə мүттəфиг республикаларын «Халг маарифи һаггында ганунверичилијинин Əсаслары»нда, һəмчинин «Бөјүмəкдə олан нəслин тə'лим вə тəрбијəсинин һəјатла, коммунизм гуручулуғу тəчрүбəси илə əлагəли олмасы» барəдə халг маарифи һаггында Азəрбајчан ССР Ганунунда совет тəһсил вə тəрбијə системинин һəллeдичи принсиплəриндəн бири кими нəзəрдə тутулмушдур (бах: 29. 2/1975. сəһ. 4).

Тə'лимдə һəмин принсипин һəјата кечирилмəси, һəр шејдəн əввəл, өјрəнилəн сијаси вə елми информасијанын, тəбии вə ичтимаи һадисəлəр һаггында нəзəријјə вə ганунларын, сосиал, игтисади вə мəдəни һəјатда, сəнаје вə кəнд тəсəррүфатынын, техника вə технолокијанын инки-

шаф етдирилмәсиндә, шәхсиііәтин өзүнүн интеллектуал вә физики гүввәләринин инкишаф етдирилмәсиндә, идеоложијанын вә дүнјакөрүшүнүн формалашмасында практик әһәмијјәтини дәрк етмәкдир.

Шакирдләр дәрк етмәлидирләр ки, инсан елмә истинад едәрәк харүгәләр јарадыр. Елми-техники ингилаб дөврүндә елм билаваситә мәһсулдар гүввәјә чеврилмишдир. Ејни заманда да бәшәријјәтин социал, истеһсалат тәчрүбәси елмин инкишафынын башлыча мәнбәји олмаг е'тибарилә елм васитәсилә зәнкинләшир вә ишыгланыр. Елм вә техника инсанын әмәјини јүнкүлләшдирир, ону даһа мәһсулдар едир. Совет адамы елмә, тәһсилә, идарәетмә системинә вә техникаја истинад едәрәк коммунизмин гурулмасында мүһүм рол ојнајан әмәк мәһсулдарлығыны күндән-күнә јүксәлдир.

Бу принсипин әһәмијјәти идрак вәзифәси илә мәһдудлашмыр. Һәлә В. И. Ленин хәбәрдарлыг едирди ки, ишсиз, мүбаризәсиз, китабларла коммунизми өјрәнмәк, һеч нәјә дәјмәз. Һәр бир мәктәбли тә'лими һәјатла, коммунизм гуручулуғу практикасы илә әлагәләндирәрәк кәләчәк һәјатда өз ролуну вә вәзифәсини ајдын дәрк едәр, шүурлу әмәкдә мүәјјән јер тутмаға һазырлашар, коммунизм уғрунда халг һәрәкатынын үмуми ахынына гошулмаға һазыр олар.

Әлавә едәк ки, тә'лимин һәјатла әлагәләндирилмәси, һәм дә, бир сыра мәктәбдә, тәдрис просесиндә һәлә дә јер тутан формализмин арадан галдырылмасына көмәк едәр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, тә'лимин һәјатла әлагәләндирилмәси «тә'лим фәнни» дејил, хүсуси бир пријом дејил, еләә бир әсаслы принсипдир ки, бүтүн мәктәб фәнләринин тәдриси просесинә, бүтүн тәрбијә тәдбирләринин кедишинә нүфуз едир.

Бу әлагәнин һәјата кечирилмәсинин әсас јоллары үзәриндә дајанаг.

В. И. Ленинин нәзәри ирсини, партија вә һөкумәтин мүһүм сәнәдләрини, Л. И. Брежневин ирәли сүрдүјү идејалары шакирдләрә өјрәтмәк. Мүасир мәктәбләримизин башлыча вәзифәләриндән бири, шакирдләри бу материалларла әсаслы сурәтдә таныш етмәкдән ибарәтдир. Әкәр тә'лимин идеја-нәзәри сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, мәктәб проблемләри сырасында башлыча вәзифә һесаб едилирсә, Ленин нәзәри ирсинин шакирдләрә өјрә-

дилмәси, мүһүм партија вә дөвләт сәнәдләринин, Л. И. Брежневин мәгалә, китаб вә нитгләринин әсас мүддәалары, идејалары илә онларын јаш хүсусијјәтләринә ујғун олараг таныш едилмәси бу тәдбирләр ичәрисиндә апарычы, истигамәтверичи компасдыр. Бу материалларын шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәси, еләә даһи Ленинин «Коммунизми өјрәнмәк» вәсијјәтинин јеринә јетирилмәси мәһз бурадан башланыр, чүнки коммунизмин гурулмасы, баша чатдырылмасы, јоллары, јеткин социализм гурулушунун мүасир вәзијјәти вә коммунизм гуручулуғунун перспективләри, социализм бирлијинин планетимиз үзәриндә сүр'әтлә кенишләнмәси, сүлһ, демократија уғрунда мүбаризәнин гәләбәси вә с. мәһз бу материалларда ачыг шәрһ едилир. Ленинин нәзәри ирсинин өјрәнилмәси, коммунизмин бөјүк ме'мары олан бу адамын тарихин нә гәдәр бөјүк шәхсијјәти олдуғуну шакирдләрә ајдынлашдырыр, нечә охумағы, нечә ишләмәји, нечә јашамағы билмәк үчүн Лениндән нүмунә көтүрмәји көстәрир, бунун үчүн кениш имканлар ачыр.

Бу тәдбир, Ленин курсунун лајагәтлә давам етдирилмәсиндә, мүвәффәгијјәтлә коммунизм гуручулуғунда, бүтүн дүнјада сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәдә партијанын, онун мәркәзи комитәсинин, МК Сијаси Бүросунун, Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежневин бөјүк ролуну өјрәнмәјә кениш имканлар ачыр, совет халгынын коммунизм гуручулуғу саһәсиндә јеринә јетирдији нәһәнк ишләрлә шакирдләрин әтрафлы таныш олмасы үчүн шәраит јарадыр. Бу биликләр һәјатымызын динамик инкишафыны һәм сијаси вә игтисади чәһәтдән, һәм дә социал вә мәдәни чәһәтдән ишыгландырыр. Бунунла да тә'лимин һәјатла әлагәләндирилмәси кәнч нәсил үчүн ајдын олур, ону бу нәһәнк јарадычы һәјата чәлб едир. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, тарих, ичтимаијјат, әдәбијјат вә дикәр фәнләрин тәдриси просесиндә шакирдләрин Ленин идејаларыны, Сов.ИКП-нин сијасәтини кучләри чатан сәвијјәдә өјрәнмәләри онлары марксизм-ленинизм идејалары илә силаһландырыр, онларда марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн өзүлүнү формалашдырыр, тә'лимин идеја-сијаси сәвијјәсини јүксәлдир, коммунизмин шүурлу гуручуларынын тәрбијә олунмасына дәриндән көмәк едир. Сон илләрдә X синифләрдә, өз маһијјәтинә көрә, марксизм-ленинизм әсасларынын

гыса курсуну тәмсил едән ичтимаијјат курсунун өјрәдилмәси илә әлагәдар бу тәдбирин һәјата кечирилмәсиндә дәгиг систем јарадылмышдыр.

Орта тәһсил мәктәбләри үчүн «В. И. Ленинин әсәрләри мәчмуәсинин» Азәрбајчан дилиндә нәшр едилмәси (1977-чи ил) јухары синиф шакирдләринә бөјүк төһфә олду. Онлар үчүн күндәлик истифадә едилән илкин мәнбә ролуну ојнајан бу китаб, мәктәб гаршысында гојулан мүһүм идеја-тәрбијә вәзифәсинин јеринә јетирилмәсини хејли јүнкүлләшдирди. Бундан әлавә, мәктәблиләрин мүһүм тарихи һадисәләрә аид материалларла таныш едилмәсинә бөјүк диггәт верилир. Белә ки, онлар ССРИ Маариф Назирлијинин вә Республика Маариф Назирлијинин төвсијәләринә ујғун олараг Сов.ИКП гурултајларынын вә Сов.ИКП МК Пленумларынын материаллары илә, В. И. Ленинин анадан олмасынын илдөнүмү, Бөјүк Октјабрын илдөнүмү илә вә с. мүһүм јубилејләрә аид сәнәд вә материалларла дәриндән таныш едилирләр. Һазырда мәктәблиләрин идеја-сијаси тәрбијәси үчүн бөјүк мәнбә вә көзәл вәсаит олан Л. И. Брежневин хатирә әсәрләринин: «Кичик торпаг», «Дирчәлиш», «Хам торпаг»адлы китабларынын өјрәнилмәсинә хүсуси јер верилир.

Мәктәбләрдә, һабелә Азәрбајчан КП гурултајларынын, Мәркәзи Комитә пленумларынын материалларынын, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нин биринчи катиби Һ. Әлијев јолдашын мә'рузә вә чыхышларынын, һәмчинин, Азәрбајчан Коммунист Партијасынын вә Азәрбајчан ССР-ин јаранмасы илә әлагәдар кечирилән јубилеј материалларынын өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилир. Бүтүн бунлар мүтәшәккил кечирилән мүсаһибә вә сијаси информасијалар заманы, хүсусилә фәнләрин тәдриси просесиндә һәјата кечирилир ки, бу да тәдрис материалыны хејли зәнкинләшдирир, ону өлкәнин вә республиканын бүтүн һәјаты илә әлагәләндирир, мараглы вә анлашыглы едир, шакирдләрин диггәтини коммунизм гуручулуғунун күндәлик вә тә'хирәсалынмаз, һәмчинин јахын вә узаг кәләчәк вәзифәләринә чәлб едир. «Орта мәктәбдә В. И. Ленинин һәјатынын, фәалијјәтинин, әсәрләринин, Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәси» мөвзусунда кечирилән елми-практик конфрансын (1975) иштиракчыларына Л. И. Брежнев јолдашын көндәрдији мәктубда бу

тәдбирин мүһүм әһәмијјәти көстәрилир. Орада дејилир: «Партијанын вә халгын бүтүн ишләри Ленин фикри илә нурланмышдыр. Владимир Илич Ленинин бөјүк һүнәр нүмунәси олан һәјат вә фәалијјәтинин, Сов.ИКП-нин, Совет халгынын ингилаби, дөјүш вә әмәк ән'әнәләринин—чәмијјәтимизин мисилсиз сәрвәтинин өјрәнилмәси зәһмәткешләрин идеја-сијаси тәрбијәсинин әсасыдыр, онларын марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнүн, идеја инамынын, синфи шүурунун формалашмасында күчлү васитәдир.

Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә Ленинин «Коммунизми һәмишәлик гура билән нәсил тәрбијә етмәли» вәсијјәтинин һәјата кечирилмәсиндә үмумтәһсил мәктәбинин ролу кетдикчә даһа да артыр. Совет мүәллими Ленин идејаларынын бөјүк бејнәлмиләлчилик хәзинәсини мәктәбли кәнчләрин шүур вә гәлбинә чатдырыр, дәрин вә мөһкәм билик вермәјә чалышыр, шакирдләрә ингилаби марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә мүстәгил јијәләнмәк бачарығы өјрәдир, јабанчы идеолокијаја вә әхлага гаршы мәтин мүбаризләр һазырлајыр» (6. ч. 5. сәһ. 399).

Мәктубда һәм дә гејд едилир ки, кәнчләрин Ленин ирсини өјрәнмәјә чан атмасыны, Сов.ИКП-нин тарихи тәчрүбәсини баша дүшмәк тәшәббүсүнү һәр васитә илә мүдафиә етмәк партија ташкилатларынын, педагожи коллективләрин, комсомолун шәрәфли вәзифәсидир. «Чох вачибдир ки, Ленинин «Коммунизми өјрәнмәли» вәсијјәтини јеринә јетирмәк һәр бир кәнч үчүн дәрин дахили тәләбат олсун» (јенә орада). Сон дәрәчә ајдын вә мәгсәдәјөнлү бу көстәришин јеринә јетирилмәси үзрә республика мәктәбләриндә зәнкин тәчрүбә топланмышдыр.

Гисмән дә олса буна нәзәр салаг. 125 нөмрәли орта мәктәбин (Бакы) директору Т. Новрузов мәктәбин габагчыл тәчрүбәсиндән данышараг јазыр: Шакирдләрин коммунист идејалары руһунда тәрбијә олунмасы вә онларын елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы мәгсәдилә «Тарих мүәллимләри дәрсләрдә В. И. Ленинин әсәрләриндән вә Сов.ИКП XXV гурултајынын материалларындан јерли-јериндә вә сәмәрәли истифадә едир, В. И. Ленинин «Узагдан мәктублар», «Һазыркы ингилабда пролетариатын вәзифәләри һаггында», «Кәнчләр Иттифагларынын вәзифәләри» вә с. әсәрләри, Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илә әлагәдар шакирд-

ләрә рефератлар јаздырыр, суал-чаваб кечәләри кечирир, диаграмлар, стендләр һазырлајырлар». Бүтүн бу тәдбирләр һәм дә Азәрбајчан КП XXIX, XXX гурултајларынын материаллары әсасында тәшкил едилир, республиканын игтисади, сосиал вә мәдәни саһәдә сүр'әтлә тәрәгги етмәсини парлаг мисаллар, инандырычы фактлар вә рәгәмләрлә шакирдләрә өјрәдирләр. (бах: 29. 3/1977. сәһ. 19—23).

Республиканын әмәкдар мүәллими, 23 №-ли мәктәбин (Бакы) директору В. П. Курдјумова гејд едир ки, мәктәбин бүтүн мүәллимләри бу мүһүм вә мүрәккәб вәзифәнин һәллинә һәвәслә киришир вә тә'лим просесиндә В. И. Ленинин нәзәри ирсини, мүһүм партија сәнәдләрини өјрәнмәјә ајрыча фикир верирләр. «Хүсусилә тарих вә ичтимаијјат дәрсләриндә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинин, онун әсәрләринин өјрәнилмәси чох кениш јер тутур. Шакирдләр мүвафиг мөвзулары кечәркән В. И. Ленинин «Москва үсјанынын ибрәт дәрсләри», «Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси», «Апрел тезисләри», «Бөјүк тәшәббүс», «Кәнчләр Иттифагларынын вәзифәләри» адлы вә бир сыра башга әсәрләри илә таныш олурлар. В. И. Ленинин елми тәрчүмеји-һалынын, Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәсинә мүәллимләримиз хүсуси диггәт јетирирләр» (29. 9/1976. сәһ. 48).

Ленинин һәјат вә фәалијјәти һаггында мә'лумат шакирдләрә ибтидаи синифләрдән верилмәјә башланыр. Ибтидаи синиф мүәллими Ј. Абдуллајев (Хачмаз 1 №-ли мәктәб) Л. И. Брежнев јолдашын Үмумиттифаг мүәллимләр гурултајында дедији «Гој оғлан вә гызларымызда бүтүн һәјатлары боју Ленин вәсијјәтләринә әмәл етмәк арзусу даһа да мөһкәмләнсин. Гој бу арзу бүтүн кәнчләримизин дәрин мә'нәви тәләбатына чеврилсин» сөзләрини хатырладараг бу саһәдә II синифдә апардығы мәзмунлу вә мә'налы ишләриндән сөһбәт ачыб јазыр ки, В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтиндән вә Бөјүк Октјабр ингилабындан бәһс едән 14 саатлыг материал ана дили дәрслијинә дахил едилмишдир. Орада: «Володја Улјанов», «Әзиз бабамыз», «Графини ким сындырды», «Бәхшиш» вә с. һекајәләр васитәсилә В. И. Ленинин ушаглары үрәкдән севмәсиндән, онларын күмраһ бөјүмәләри үчүн һәр чүр шәраит јаратмаға чалышмасындан сөһбәт ачылыр, ушагларын гәлбиндә Ленинә мәһәббәт аловлары јарадылыр (бах: 40. 3/1977. сәһ. 10—13).

Шәки рајону Гохмуг кәнд орта мәктәбинин гочаман ибтидаи синиф мүәллими Сәфурә Әлијеванын зәнкин тәчрүбәсилә таныш олаг. Бу мүәллимин тә'лим-тәрбијә ишиндән бөјүк китаб јазмаг олар. О, Ленинин һәјат вә фәалијјәтини кичик јашлы шакирдләрә чох мараглы, мәзмунлу вә тә'сиредичи шәкилдә чатдырыр. Әввәлә мүәллим Бөјүк Октјабр вә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән зәнкин кушә тәшкил етмишдир. Орада В. И. Ленинә вә Бөјүк Октјабр ингилабына аид китабларла јанашы, ајры-ајры дөврләри әкс етдирән мараглы фото шәкилләр, открыткалар, албомлар сахлајыр вә јери кәлдикчә онлардан истифадә едир.

Ана дили дәрсләриндә С. Әлијева бөјүк мәһарәтлә шакирдләрин диггәтини Бөјүк Октјабра аид бир сыра мөвзулардакы («Октјабр ушаглары» (З. Хәлил), «Шанлы Октјабр» (М. Сејидзадә) вә с). габарыг идејалара (мәсәлән, «Зәфәрләрин кәлмәз саја», «Ишыг вердин бу дүнјаја» («Шанлы Октјабр» ше'риндән) чәлб едир. С. Әлијева Ленинин ушаглыг илләринә һәср едилән мөвзулары, о чүмләдән «Володја Улјанов», «Ленин әмәји чох севирди» кими мөвзуларда Ленинин нә чүр јашадығыны, охудуғуну вә ишләдијини елә данышыр вә шәрһ едир ки, шакирдләрдә дәрин мә'налы мүсбәт емосионал һиссләр доғур, онлары «Ленин кими охумаг...» әхлаги сифәтинә јијәләнмәјә һазырлајыр. Мүәллимин Ленинин һәјат вә фәалијјәтинә, Бөјүк Октјабра һәср едилмиш «В. И. Ленинин ев музеји», «Ленин Октјабрда», «Улјановлар аиләси», «Түфәнкли адам», «Ленин һаггында сөз», «Ленинин үч баһары» вә с. кино филмләринин ушаглара көстәрилмәсини тәшкил етмәси тә'лим ишини даһа да тәкмилләшдирир.

Мә'лум олдуғу кими, шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүн формалашдырылмасы һәр бир фәнн мүәллиминин биринчи дәрәчәли вәзифәсидир. Бурада һуманитар фәнләрин, илк нөвбәдә ичтимаијјатын бөјүк ролу вардыр. 240 №-ли мәктәбин (Бакы) тарих-ичтимаијјат мүәллими Елмира Һәсәнова бу мөвзуја һәср олунмуш дәрси чох диггәтлә тәшкил едир. Онун дәрс планындакы гејдләринә нәзәр салаг:

1. Дүнјакөрүш нәдир?
2. Елми вә дини дүнјакөрүшләрин зиддијјәти.
3. Коммунист вә буржуа дүнјакөрүшү—ики барышмаз идеолокијадыр.

Мүәллим шакирдләрин фәаллығыны јүксәлтмәк мәгсәди илә дүнјакөрүшү һаггында тәсәввүрү вә инсанын һәјатында онун ролуну бир даһа јада салыр. Бу мәгсәдлә о дүшүнүлмүш бир сыра суаллар верир: Дүнјакөрүш нәдир? Инсанын һәјатында онун ојнадығы рол нәдән ибарәтдир? Коммунист дүнјакөрүшүнүн елми әсасыны нә тәшкил едир? Нә үчүн елми-коммунизмә јијәләнмәк лазымдыр? вә с. Шакирдләр верилмиш суаллара әтрафлы чаваб верир вә көстәрирләр ки, инсан тәсәввүрү вә әгидәләринин, ичтимаи бахышларын үмумиләшдирилмиш системи олан дүнјакөрүш, инсанын ону әһатә едән керчәклијә мүнасибәтини ифадә едир вә о, өз фәалијјәтиндә буну рәһбәр тутур.

Мүәллим хүсусилә гејд едир ки, дүнјакөрүшү илә әлагәдар фикирләр инсанын давранышында, онун дикәр адамлара вә чәмијјәтә олан мүнасибәтиндә һәјата кечирилир. Она көрә дә дүзкүн, елми чәһәтдән әсасландырылмыш дүнјакөрүшүн формалашдырылмасы һәр бир кәсин һәјат зәрурәтидир. Јеканә елми вә мүасир дөврүн ән мүтәрәгги дүнјакөрүшү—коммунист дүнјакөрүшүнүн әсасыны тәшкил едән марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин дәриндән өјрәнилмәси бунун үчүн кениш имканлар ачыр. Е. Һәсәнова дәрсдә Сов.ИКП МК сәнәдләриндән, Сов.ИКП Програмындан, партија гурултајларынын сәнәдләриндән һәртәрәфли истифадә едир. Партија сәнәдләриндән өјрәнилмиш биликләрдән һәјатда нечә истифадә етмәји шакирдләрә өјрәдир, коммунизм гуручулуғунда марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин әһәмијјәтинин, сосиализм чәмијјәтиндә партијанын рәһбәр ролунун мәктәблиләр тәрәфиндән дәриндән дәрк олунмасына наил олур. Мүәллим шакирдләри фәал һәјат мөвгејинә чыхармаг үчүн Ленин планларынын күндәлик һәјатда нечә әзмлә јеринә јетирилдијини, партијанын мөһтәшәм планларындан сабаһкы күнүн нечә тәсәввүр етдијини парлаг мисалларла ајдынлашдырыр. О чалышыр ки, шакирдләр артыг индидән «коммунизми өјрәнмәјин» мүһүм мәзмунуну тәшкил едән коммунизм гуручулуғунда күчләри чатан фәалијјәтә гошулсунлар.

Мүәллим һәмин мөвзу үзрә мәшғәләләри апаран заман дикәр методик пријомларла јанашы, тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу практикасы илә әлагәсини һәјата кечирмәк үчүн дәрс вахтынын бир һиссәсини мүасир идеоложи мүбаризә мәсәләләринә һәср едир. Шакирдләрин ән јени тарих дәрсләриндә алдыглары биликләрә истинад едәрәк инандырычы дәлилләрлә ајдынлашдырыр ки, синфи мүбаризәнин кәскин формасы, гаршы-гаршыја дуран ики ичтимаи системин мүбаризәсинин башлыча чәбһәси олан идеоложи мүбаризәдә галиб кәлмәјин әсас шәрти мәғлубедилмәз марксизм-ленинизм елми дүнјакөрүшүнә дәриндән јијәләнмәкдир. Мүәллимин мәсләһәти илә шакирдләрин «Капитализм зоракылыг вә нифрәт аләмидир», «Капитализм чәмијјәтиндә зәһмәткешләрин вәзијјәти», «Капитал аләминдә чинајәткарлығын артмасы» мөвзусунда етдикләри мә'рузәләрин бөјүк тәрбијәедичи сәмәрәси олмушдур. Шакирдләр истифадә етдикләри материаллар үзәриндә капитализм аләминдә зәһмәткешләрин кечирдији ачы һәјаты, һөкм сүрән әдаләтсизлији, буржуа тәблиғатынын ифтирачылығыны вә икиүзлүлүјүнү бачарыгла ифша едирләр. Бурада һәм тәдрис материалынын һәјатла, мүасир дөврлә нечә бачарыгла әлагәләндирилдији, һәм дә дәрсин елми вә идеја-сијаси сәвијјәсинин јүксәлдилмәси һаггында тәләбләрә ујғун олараг мәктәблиләрин фәал иштиракынын нечә тә'мин едилдији ајдын көрүнүр. (53. 1/1976. сәһ. 18—21).

Мартуни рајонундакы Г иши кәнд мәктәбинин тарих мүәллими Р. Саакјанын дәрсләри дә бу чәһәтдән характерикдир. Тәдрисин идеја-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк, тә'лимин тәрбијә истигамәтини күчләндирмәк вә мә'зунлары һәјатда фәал иштирак етмәјә һазырламаг мәгсәдилә, о, тәдрис материалларындан, тарихи сәнәдләрдән, Сов.ИКП Програмындан, партија гурултајларынын материалларындан, Сов.ИКП МК сәнәдләриндән, Л. И. Брежнев јолдашын китабларындан вә чыхышларындан, ССРИ-нин Јени Конститусијасына аид материаллардан јарадычылыгла истифадә едир. Саакјан сечдији фактларын инандырычы вә һәјати олмасына, шакирдләрин тәдрис материалыны чәмијјәтимизин инкишаф ганунларыны дәриндән мәнимсәмәләринә хүсуси сә'ј көстәрир. Бу мәктәбдә диггәтәлајиг чәһәтләрдән бири дә В. И. Ленинин әсәрләриндән, Сов.ИКП, һабелә бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатына аид топланмыш зәнкин материалдан тарих вә ичтимаијјат дәрсләринин идеја-сијаси сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн, шакирдләрин биликләрини дәринләшдирмәк үчүн, IX—X синиф шакирдләриндә сијаси әдәбијјат үзәриндә мүстәгил иш вәрдишләрини күчләндирмәк үчүн һәртәрәфли истифадә олунмасыдыр.

Бакы шәһәр 6 №-ли мәктәбин директору, республика мәктәбинин әмәкдар мүәллими С. Гулијева мәктәбин иш тәчрүбәсиндән данышаркән «шакирдин нечә вәтәндаш олачағы мүәллимдән асылыдыр» педагожи һәгигәти гејд едәрәк, мәктәб мүәллимләринин бу мәгсәдлә партија гурултајларынын материалларындан нечә истифадә етдикләринә аид мисаллар көстәриб јазыр ки, тарих вә чоғрафија мүәллимләри өз дәрсләриндә Азәрбајчан КП XXIX, XXX гурултајларынын материалларында, Һ. Әлијев јолдашын мә'рузәсиндә республиканын игтисади вә мәдәни вәзијјәтинә аид мә'луматлардан кениш истифадә едир, республика игтисадијјатынын чошғун инкишафыны тә'мин едән мүһүм амилләрлә шакирдләри таныш едир, республиканын партија тәшкилаты тәрәфиндән һәјата кечирилән чох планлы вә мәгсәдјөнлү тәдбирләр барәдә әтрафлы мә'лумат верирләр (бах: 21. 245/1976).

Диггәтәлајиг чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, мүәллимләр бу мәс'улијјәтли, мүрәккәб, дәрин нәзәри вә әмәли әһәмијјәти олан тә'лим материалыны јери кәлдикчә республиканын тарихи илә әлагәләндирирләр. Мәсәлән, мүәллим А. Нуријев (Зәрдаб, Алычанлы кәнд мәктәби) Азәрбајчан тарихи дәрсләриндә Ленин идејаларына истинад етдијиндән, В. И. Ленинин Азәрбајчан зәһмәткешләринә көстәрдији гајғыдан сөһбәт ачыр, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбә чалмасы мүнасибәтилә Ленинин көндәрдији тәбрик телеграмындан данышараг јазыр:

«Ленинин нәзәри ирсинин Азәрбајчан тарихинин тәдрисиндә өјрәнилмәси мүһүм јер тутур. Ленинин Азәрбајчанла бағлы олан әсәрләрини, сәнәд вә материаллары өјрәнмәдән Азәрбајчан зәһмәткешләринин вә Азәрбајчан партија тәшкилатынын чаризмә, капитализмә гаршы, совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда, социализм гуручулуғу уғрунда мүбаризәсинин тарихини шүурлу сурәтдә мәнимсәмәк чәтиндир» (53. 2/1977. сәһ. 13).

Белә мисаллардан чох кәтирмәк олар. Бунлар, кәнд мүәллимләринин, демәли, кениш мүәллимләр күтләсинин рә'ји, фикри вә диләјидир.

Ленин харичи сијасәти, Сов.ИКП-нин харичи сијасәтә даир фәалијјәтинин өјрәнилмәси тәчрүбәсиндән дә чохлу мисаллар кәтирмәк олар.

Тарих мүәллими Баһадыр Меһдијевин (Чәбрајыл гәсәбә орта мәктәби) тәчрүбәсинә диггәт едәк. Өз зәнкин тәчрүбәсиндән сөһбәт ачан мүәллим X синифдә «Јени тарих» курсуну тәдрис едәркән ССРИ илә капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасындакы мүнасибәтләрә, ССРИ-нин дүнја социализм системи өлкәләри илә әмәкдашлығына хүсуси диггәт верир. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары илә һәмин мәсәләләри сых бағлајыр.

Бу мәгсәдлә о, дүнјада сүлһү мөһкәмләндирмәк һаггында Ленинин көстәришләрини, XXIV вә XXV партија гурултајларынын сүлһү горумаг һаггында гәрарларыны, Л. И. Брежнев јолдашын сүлһ уғрунда кәркин фәалијјәтинә даир мә'луматы, гаршылыглы игтисади јардым шурасынын, һәмчинин Варшава мүгавиләси сијаси мәсләһәт комитәсинин мәгсәд вә вәзифәләрини вә с. шәрһ едир (бах:-53. 2/1977. сәһ. 16—19).

В. И. Ленинин нәзәри ирси тә'лим просесиндә бүтүн фәнләр үзрә шакирдләрә чатдырылыр. Бу чәһәтдән дә әдәбијјат дәрсләринин даһа зәнкин имканлары олдуғу шүбһәсиздир. Бурада, јери кәлдикчә вә ја зәрури олдугча, дәрс просесиндә Ленинин әдәбијјат һаггында вә ја әлагәдар башга фикирләринин шакирдләрә шәрһ едилмәсиндән башга Ленинә, онун һәјат вә фәалијјәтинә һәср едилмиш бәдии әсәрләрин өјрәнилмәсиндә онун нәзәри ирси—өлмәз нәзәри, ичтимаи, фәлсәфи фикирләри, төвсијә вә көстәришләри дә шакирдләрә шәрһ едилир. Мәсәлән, В. В. Мајаковскинин јарадычылығы, о чүмләдән «Владимир Илич Ленин» поемасы X синифдә өјрәдиләркән шаирин дәрин мә'налы вә тә'сирли ше'рини ифадәли шәкилдә охунмасынын нә гәдәр күчлү тәрбијәви тә'сири олдуғуну исбат етмәјә еһтијач јохдур. В. В. Мајаковски јазырды:

Партија—
Фәһлә синфинин
мөһкәм бел сүтунудур
Партија—
ишимизин өлмәзлији
демәкдир...
Партијамызла Ленин—
ики гардашдыр әкиз!
Һансы даһа әзиздир?—
Ана тарих сөјләсин.
Ленин дејән заманда—
партија дејирик биз.
Партија сөјләјәндә
дүшүнүрүк биз, Ленин.

Јенә һәмин синифдә халг шаири, Социалист Әмәји Гәһрәманы Р. Рзанын «Ленин» поемасындан сөһбәт ачыланда Ленинин һәр саһәдә үлвилијини кәнчләрә көстәрән мисраларын өјрәнилмәси шакирд гәлбинин дәринликләринә нүфуз едир, бу мисралар дилләр әзбәри олур, кәнчләрин гәлбинә даша һәкк олунан китабәләр кими бағланыр:

«Мән һансы бир инсана
бәнзәдим ки, Ленини
һәм халгын хидмәтчиси
һәм халга рәһбәр олду»...
(51. сәһ. 175)

Бунун кими дә унудулмаз халг шаиримиз С. Вурғуну өјрәдәркән «Заманын бајрагдары» поемасында Коммунист партијасынын шәрәфинә дедији мисралар шакирдләрин гәлбиндә даими олараг мөһкәм јер тутур. С. Вурғун јазырды:

Бәшәрин виҹданы,
ешги, үрәји,
Зеһни, дүшүнҹәси,
фикри, диләји
Бүтүн јер үзүнүн
хош кәләҹәји,
Һәр зөвгү, сәфасы—
партијамыздыр!
Одур илһамчысы
ше'рин, сәнәтин,
Даг үстә даг гојан
зеһнин, зәһмәтин,
Бир бајраг алтында
јүз мин милләтин
Гардашлыг дүнјасы—
партијамыздыр!...
Ингилаб гүдрәтли,
күнәш һәвәсли,
Һәгигәт бајраглы,
инсан нәфәсли,
Нечә мин нәғмәли,
нечә мин сәсли,
Һәјат симфонијасы—
партијамыздыр! (33. сәһ. 171—172).

Совет әдәбијјатынын башга көркәмли нүмајәндәләрини өјрәнәркән дә Ленин идејаларыны әсаслы сурәтдә тәрәннүм вә тәблиғ етмәк инди мәктәбләримиздә о гәдәр күтләвиләшмишдир ки, бунун үчүн мисал кәтирмәк белә артыг һесаб олунур. Буна бахмајараг, бу барәдә республиканын ән узаг кәндләриндән бирини мәктәбиндән бир нүмунәјә охучуларын диггәтини ҹәлб етмәк истәрдик. Сөһбәт әдәбијјат мүәллими Бајрамәли Аслановун (Лерик рајону) тәҹрүбәсиндән кедир.

«Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри Ленин идејалары руһунда нечә тәрбијә едирәм» адлы мәгаләсиндә мәшһур шаиримиз, әмәкдар инҹәсәнәт хадими Бәхтијар Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» поемасынын VIII синифдә тәдриси заманы Ленин идејаларынын шакирдләрә нечә ашыландырылмасындан сөһбәт ачараг о јазыр: «Ленинлә сөһбәт» поемасында ваһид композисија вә сүжет олмаса да (мүәллимин бу фикри илә шәрик олмаг чәтиндир М. М.) шаир «Ингилаб», «Халг, халг», «Ачыг сөһбәт», «Јахшы адам», «Һербарт—Уелс», «Әскәр—Сәркәрдә», «Һәгигәт» фәсилләриндә Ленин идејаларынын бәдии тәсвирини поетик шәкилдә вермишдир.

Әсәрин диггәтәлајиг ҹәһәти, һәр шејдән әввәл, ондадыр ки, мүәллиф совет халгыны «Коммунизмә апаран ленинизмин бүтүн идеја мигјасында ингилаби нәзәријјә олдуғуну, онун фәал дәјишдириҹи ролуну әсәрдә парлаг бојаларла әкс етдирир. Шаир бу күн дә бизимлә олуб, коммунизмә кедән јоллары нурландыран Ленини өз мүасири, һәмсөһбәти кими көстәрир» (27. 3/1977. сәһ. 25—26).

«Халг-халг» фәслини охујаркән мүәллим шакирдләрин диггәтини:

Мән сәни охудум
дедин—һәр заман,
Халг бир үммандыр ки, дамчылары биз,
Халгын габағында өзүнү даим,
дамчы саншығында сән үммандын!—

ше'р парчасына ҹәлб етмәклә, онлара изаһ едир ки, Ленин һәмишә халга истинад етмиш вә халга коммунизм гуруҹулуғу јолуну көстәрмишдир.

Поеманын «Һәгигәт» адлы сон фәслиндә шакирдләрин диггәтини:

«Ленинин сәпдији һагг тохумлары,
Чүчәрди дүнјанын һәр кушәсиндә.
Әсрин јарысында әрзин јарысы,
Ленин бајрағынын алтына кәлди»

ше'р парчасына ҹәлб едәрәк, мүәллим ленинизм идејаларынын бүтүн планет үзәриндә галиб кәлмәкдә олдуғуну шаирин парлаг бојалары илә шәрһ едир.

Диггəти чəлб едəн чəһəт һəм дə бундадыр ки, мүəллим вəзифəсини тəкчə шəрһ етмəклə битирмир. О һəм дə бу дəрин мə'налы поеманын ајры-ајры фəсиллəрини шакирдлəрин нечə баша дүшдүклəрини ајдынлашдырмаға чалышыр.

Мүəллим һаглы олараг јазыр ки, бүтүн əсəр боју, шаир һəјат, ингилаб, инкишаф, инам, һəгигəт, халг вə бу кими башга парлаг анлајышлара даир поетик мүлаһизəлəрини Ленинə хитабəн сөјлəјир. О ахырда:

Ән бөјүк мүнəччим Ленинди́р....
анчаг,
Ешги-һəјат олду, сəмасы торпаг.
Онун һүнəрилə анамыз чаһан,
Күнəшə јүксəлди, улдуза чатды.
Инсанын əн бөјүк арзуларындан
О өзү јерлəрдə күнəш јаратды—

һөкмүнү сөјлəјир. (бах: јенə орада, сəһ. 28).

Мүəллим дəрси јекунлашдыраряг шакирдлəрə поема əсасында «Ленинин идејалары јашајыр вə галиб кəлир» мөвзусунда ев иншасы јазмағы тапшырыр. Бу кими дəрслəрин нə дəрəчəдə фајдалы, тəрбијəви тə'сир күчүнү исбат етмəјə еһтијач јохдур. Әввəла, һəр бир əдəбијјат мүəллиминə, əкəр о өзүнү һəгигəтəн əдəбијјат мүəллими һесаб едирсə, мүјəссəр олан бир ишдир. Бурада диггəти чəлб едəн Аслановун шаирлə биркə дүшүнмəјə чалышмасы, дүшүнчəлəри шакирдлəрə чатдырмаға чəһд етмəси, поетик формада, емосионал тə'сир күчүндəн истифадə етмəклə шакирдлəрин гəлбинə нүфуз етмəјə, Ленин идејаларына шакирдлəрин гəлбиндə məһəббəт јаратмаға чалышмасы вə она наил олмасыдыр. Поемада мүəллимин вердији суаллара шакирдлəрдəн алынан чаваблар буну ачыг сүбут едир. Бүтүн бунлар габагчыл тəчрүбəдир. Ленин идејаларынын шакирдлəрə мүкəммəл вə анлышыглы шəкилдə, һиссəлəр вə там шəкилдə, статик вə динамик шəкилдə көстəрмəлəри педагокика елминин бөјүк тəрəггисидир. Мəһз белə тəшкил едилəн тə'лимин вердији нəтичəлəрə даир јаздығы мəгалəсиндə əдəбијјат мүəллими Нəчибə Мəммəдова (Бакы, 18 №-ли мəктəб) сијаси тəрбијəни тə'мин етмəк мəгсəдилə марксизм-ленинизм нəзəријјəсинə истинад етдијиндəн, шакирдлəри фəаллашдырмаг үчүн онлары мүстəгил мөвзулар вə тапшырыглар үзəриндə ишлəтмəсиндəн, шакирдлəри мүстəгил мүһакимə јүрүтмəјə вадар едəн вə дəрсликдə изаһы верилмəјəн суаллар əтрафында чалышдырдығындан бəһс едəрəк јазыр ки, «Белəликлə, кечдијим һəр бир мөвзуну вə нəзəри билији практик һəјатла əлагəлəндирирəм. Бунун нəтичəсиндə шакирдлəр һəр шеји шүурлу сурəтдə дəрк едир вə өзлəри нəтичə чыхарырлар... Кечилəн бəдии əсəрлəрин гəһрəманлары һаггында характеристика јазмағы бачарырлар...» (27, 4/1977. сəһ. 22). Белə кејфијјəтлəрин тəзаһүрү шакирдлəрдə идрак фəаллығы мөвгејинин формалашдырылмасыны көстəрир. Фəрəһли һалдыр ки, јалныз тарих, ичтимаијјат вə əдəбијјат мүəллимлəри дејил, һабелə ријазијјат, кимја, физика вə б. фəнн мүəллимлəри дə мөвзунун имканларындан истифадə едəрəк дəрси Ленинин идеја ирси илə, Сов.ИКП-нин сəнəдлəри илə, Л. И. Брежнев јолдашын мүддəа вə фикирлəри илə, Азəрбајчан КП-нин материаллары илə əлагəлəндирир, мəшғəлəлəрин идеја-сијаси сəвијјəсинин јүксəлдилмəсинə наил олур, шакирдлəрдə сијаси биликлəрə мараг, фəал һəјат мөвгејинин ајрылмаз һиссəси олан һəјатла əлагəлəндирмəк бачарығы тəрбијə едирлəр.

Сов.ИКП XXV вə Азəрбајчан КП XXIX гурултајлары материалларындан ријазијјат дəрслəриндə мүəллим Валеһ Мəммəдов (Бакыдакы 45 №-ли мəктəб) даһа кениш истифадə едир. Диггəти хүсусилə чəлб едəн чəһəт ондадыр ки, мүəллим ријазијјат дəрслəринин бир чох материалларыны гурултајын материаллары илə сых бағлајыр, ушагларда инкишафымызын парлаг перспективлəри һагында мөһкəм инам јарадыр. Мəсəлəн, XXV гурултајын гəрарына əсасəн чари бешилликдə ЕҺМ-ларын истеһсалы вə истифадə имканларындан сөһбəт ачылыр, шакирдлəрə əтрафлы мə'лумат верилир.

VIII синифдə «Һесабламаларын тəшкили вə һесаблама техникасы һаггында мə'лумат» мөвзусунун тəдриси заманы гурултај материалларындан кениш истифадə олунур. Мөвзу тəхминəн ашағыдакы ардычыллыгла өјрəдилир: алгоритмин маһијјəти, һазыр дүстурларла һесабламалар, инсан вə ЕҺМ, садə машын програмларынын тəртиби, хəтти програмлашдырма һаггында мə'лумат... «Инсан вə ЕҺМ» мөвзусунда изаһат апарар-

кән гурултајын ирәли сүрдүјү әсас инкишаф истигамәтләриндән «Һесаблајычы електрон техникасынын халг тәсәррүфатында кениш вә сәмәрәли тәтбигинә јөнәлдилмиш елми ишләр инкишаф етдирилсин» мүддәасы шакирдләрә шәрһ олунур. Бу тәләбин өдәнилмәси үчүн шакирдләрин јүксәк билијә малик олмасынын зәрурилији гејд едилир (бах: 57. 2/1977. сәh. 37—38). Мүәллим Инајәт Әлискәндәров (Газах рајону) һәмин проблемин һәлли үчүн XXV гурултајын материалларына ил боју тәдрис материаллары илә үзви сурәтдә әлагәли шәкилдә јер вердијиндән сөһбәт ачыр вә көстәрир ки, буна: 1) мүәјјән мөвзуларын тәдриси просесиндә, 2) мәсәләләр һәллиндә; 3) сәнаје, кәнд тәсәррүфаты објектләринә експедисијалар заманы; 4) гурултај нүмајәндәләри илә көрүшләр заманы наил олуруг. (бах: 57. 2/1977 сәh. 36—39). Физика дәрсләриндә В. И. Ленинин Совет елм вә техникасынын инкишаф етдирилмәси илә әлагәдар фәалијјәтинин ишыгландырылмасы мөвзусунда мәгаләсиндә мүәллим Ариф Талыбов (Күрдәмир рајону) јазыр: «Ајры-ајры мөвзулары тәдрис едәрәк Ленин ирсинә мүрачиәт етмәк мәгсәдилә «Тематик планлашдырма» заманы ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндә В. И. Ленинин һансы мәгаләләриндән вә нечә истифадә едәчәјини нәзәрә алыр вә хүсуси план тәртиб едирәм.

Планда В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәринин мејдана кәлмә сәбәбләри, өлкәнин електрикләшдирилмәси барәдә онун тәклифләри вә тәшкилати тәдбирләри, Курск магнит аномалијасынын мәнимсәдилмәсинә даир ишләри, радиотехниканын инкишафы үзрә көстәришләри барәдә тарихи фактлары вә сәнәдләри әкс етдирирәм. Дәрс просесиндә бунлардан истифадә имканларыны мүәјјәнләшдририрәм» (57. 2/1977 сәh. 17).

Ријазијјатын тәдриси илә әлагәдар Ленинин нәзәри ирсинин шакирдләрә өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән бәhс едән мүәллим Саһиб Бајрамов (Чәбрајыл рајону) проблемин чох мүрәккәб олдуғуну гејд едир, бу мәгсәдлә мүхтәлиф үсуллардан истифадә етдијини шәрһ едир. О көстәрир ки, бурада ашағыдакы форма вә үсуллардан истифадә едир:

1) Ријази имлалар;
2). В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинә аид сөһбәтләр;

3) Кроссвордлар үзрә иш;
4) В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинә аид мәсәлә тәртиби вә һәлли;
5) Мә'рузәләрин һазырланмасы вә онларын динләнилмәсинин тәшкили.

Мүәллим елми-практик конфрансда етдији чох марағлы мә'рузәсиндә бунларын һәр биринә даир мисаллар көстәрирди.

Т. Тағыјев (Ордубад рајону) вә И. Асланов (Саатлы рајону) биркә јаздыглары чох мәзмунлу мәгаләдә кимја дәрсләриндә Ленин идејаларынын шакирдләрә чатдырылмасындан сөһбәт ачыр вә көстәрирләр ки, бу мәгсәдлә: 1. Кимјадан ајры-ајры мөвзулара аид материаллары изаһ едәркән В. И. Ленинин елми фикирләринә әсасланмаг; 2. Шакирдләрдә елми-материалист дүнјакөрүшүнүн инкишаф етдирилмәси үчүн В. И. Ленинин фәлсәфи фикирләриндән мисаллар кәтирмәк; 3. Шакирдләрин елми-атеист руһунда тәрбијә олунмасы үчүн В. И. Ленинин дин һаггында фикирләринә әсасланмаг хејли сәмәрә верир. Онлар, бу чох мүһүм вәзифәни һәр бир мөвзу илә әлагәдар синифләрдә һәјата кечирирләр. Мәсәлән, VII синифдә «Кимја нәји өјрәдир? Маддәләр» мөвзусуну кечәркән В. И. Ленинин көстәришләринә әсасән өлкәдә кимја сәнајесининг инкишафына башланмасындан, бу мәгсәдлә мүһүм тәшкилаты тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндән сөһбәт ачырлар... Сов.ИКП МК-нын халг тәсәрүфатынын кимјалашдырылмасы, X бешилликдә кимја сәнајесинин инкишафы һаггында директивләри шакирдләрә шәрһ олунур. X синифдә «Нефт вә нефт мәһсуллары» мөвзусуну кечәркән шакирдләрин диггәти она јөнәлдилир ки, В. И. Ленин Азәрбајчан нефт сәнајесинин бәрпа вә инкишафына чидди фикир верирди (бах: 44. 3/1977. сәh. 34—35).

Сов.ИКП XXVI гурултајы, һәмчинин Азәрбајчан КП XXX гурултајынын материаллары илә шакирдләри әсаслы сурәтдә таныш етмәк инди мүһүм сијаси вә педагожи вәзифә кими мәктәбләримизин гаршысында дурур. Бунун һәдсиз тәрбијәви әһәмијјәти олдуғуну исбат етмәјә еһтијач јохдур. XXVI гурултаја мәркәзи комитәнин һесабат мә'рузәси, јарадычы марксизм-ленинизмин чох мүһүм сәнәдидир, елми коммунизмин нәзәријјә вә практикасына чох бөјүк јени бир хәзинәдир. Бүтүн совет адамларынын, һәмчинин планетимизин бү-

түн мүтәрәгги бәшәриjјәтинин үрәкдән бәјәндикләри бу тарихи сәнәд, гурултајын гәрары, шакирдләрин коммунист тәрбијәсинин, онларда елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасынын, марксизм-ленинизм елмини, сиjаси биликләри өјрәнмәjә марағы инкишаф етдирмәнин чох мүһүм амилидир.

Һәмин материаллар һагында шакирдләрә мә'лумат вермәк үчүн нәшр олунан тә'лиматда гејд едилир ки, тә'лим фәнләри үзрә тәдрис материалы өјрәдиләркән шакирдләри ардычыл олараг Сов.ИКП XXVI гурултајынын сәнәдләриндә ирәли сүрәлән мүддәа вә көстәришләрлә таныш етмәк лазымдыр. Јухары синифләрдә исә гурултајын сәнәдләрини шакирдләрә билаваситә өјрәтмә тәшкил етмәлидир (бах: 157. 34/1981). Мәктәбләримизин бу истигамәтдә топламыш олдуглары тәчрүбә, бу јени вәзифәнин дә мүвәффәгијјәтлә һәллини тә'мин етмәк үчүн мүһүм зәмин јарадыр.

Тә'лими һәјатла билаваситә әлагәләндирмәк јоллары һаггында. Тә'лими һәјатла әлагәләндирмәнин икинчи мүһүм јолу ону коммунизм гуручулуғу илә билаваситә бағламаг, о чүмләдән республиканын игтисади, ичтимаи, техники, мәдәни һәјаты илә сых бағламагдан ибарәтдир. Буну әсаслы сурәтдә һәјата кечирмәдән нә фәал идрак фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг, нә дә «Коммунизми өјрәнмәк» мүмкүн олар.

Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн дә габагчыл мүәллимләр, дәрсләриндә тә'лим материалларыны мәнтиги сурәтдә һәјатымызын бу вә ја башга саһәси илә бағлајыр, өјрәтдикләри билијин гурулушумузун бу вә ја башга саһәси үчүн мә'на вә әһәмијјәтини, дәрси ағырлашдырмадан, шәрһ едир. Буна чохлу мисаллар кәтирмәк оларды. Биз анчаг бир нечәсинә нәзәр салаг.

Гасым Исмајылов рајону, Хојлу кәнд орта мәктәбинин физика мүәллими М. Данијев јолдашын габагчыл тәчрүбәсиндән чох јазылмышдыр. О, дәрсләрдә шакирдләри өјрәнилән һадисә вә ганунлардан техника вә истеһсалатда нечә истифадә олундуғу илә әтрафлы таныш етмәклә кифајәтләнмир, еjни заманда шакирдләрин өзләрини мүстәгил јарадычылыг ишләринә сөвг едир, мүасир физиканын кениш проблемләринин һәлл едилмәсиндә фәал иштирак етмәjә һәвәсләндирир.

Мүхтәлиф метод вә пријомлардан истифадә едәрәк шакирдләрә онлары әһатә едән аләмә диггәтлә јанашмаг, онун һадисәләрини тәһлил едиб гијмәтләндирмәк, һәлли тәләб олунан идрак вә практик вәзифәләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн зәрури олан кејфијјәтләр ашылајыр. Педагожи әдәбијјатда бу барәдә кениш јазылмышдыр. (бах: 48. сәһ. 12—13).

Бакы шәһәриндәки 60 нөмрәли мәктәбин биолоҝија мүәллими С. Злотинанын да тәчрүбәси һаггында аз јазылмамышдыр. Онун да бу саһәдә чохлу тәчрүбәси вардыр. «Тохумларын сәпилмәси» фәслини өјрәнән заман, о мүвафиг тәчрүбәләри нүмајиш етдирмәк васитәсилә ајры-ајры амилләрин—сәпин дәринлијинин, торпағын механики тәркибинин, нәмлијинин вә с. тохумун чүчәрмәсинә тә'сирини ајдынлашдырыр, агротехники пријомлары билмәјин вә ону һәјата кечирмәјин мәһсулдарлығын артмасына көстәрдији тә'сири әјани сурәтдә шакирдләрә чатдырыр. Мүәллимә һүчејрәнин гурулушуну изаһ едәркән ушаглара мүстәгил иш пријомларыны—мүстәгил сурәтдә препаратлары һазырламаг вә рәнкләмәк, микроскопу ишә һазырламаг, ондан истифадә етмәк, көрдүкләрини изаһ етмәк вә кағыз үзәринә чәкмәк вә с. бачарыглар өјрәдир. Ишә белә јанашмагла о, дәрси мәзмунлу вә мараглы едир, тәбиәт вә чәмијјәтин инкишафы һаггында ганунларын објективлијини вә елми дүзкүнлүјүнү әјани олараг шакирдләрә көстәрир, шакирдләрин диалектик-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасы конкрет, тәбии вә ичтимаи һадисәләри мүстәгил тәһлил етмәк вәрдишләринин јаранмасына көмәк едир (бах: 47. сәһ. 114—115).

Тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әлагәләндирилмәсинә даир јаздығы мәгаләсиндә әмәкдар мүәллим А. Ш. Шаһвәлијев (174 №-ли мәктәбин директору) мәктәбин бу барәдә газанмыш олдуғу зәнкин тәчрүбәсиндән сөһбәт ачыр вә јазыр: «Мәктәбимизин коллективи тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әлагәләндирилмәсини һәјата кечирмәк үчүн мүәјјән систем јаратмаға чалышыр. Бу әлагәни һәлл едәркән мәктәбин мүәллимләри шакирдләри тәкчә елмләрин әсаслары илә таныш етмәк јолу илә дејил, һәм дә шакирдләрин мә'нәви инкишафына, һәјата һазырланмасына, әмәјә алышмаларына тә'сир көстәрмәји, онларда ичтимаи фәаллыг тәрбијә едилмәсини гаршыја мәгсәд гојурлар...' Дәрсләрин тәһлили заманы биз она хүсуси диггәт јетиририк ки, дәрсдә истифадә

олунан материал шакирдләрдә коммунист әгидәси тәрбијә едилмәсинә, тә'лимин нәзәри сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн инкишафына онларын әмәли фәалијјәтә һазырланмасына көмәк етсин. Тәләб едирик ки, бу материал дәрсин мәнтигинә вә мәктәблиләрин јаш хүсусијјәтләринә ујғун олсун» (29. 11/1976, сәһ. 56).

А. Шаһвәлијев һаглы олараг һәм дә ону гејд едир ки, мәктәбин педагожи коллективи белә бир чәһәти рәһбәр тутур ки, мүасир мәктәбдә физика, кимја, биолокија, рәсмхәт кими фәнләрин өјрәнилмәсини јалныз үмуми планда, онларын мүһүм елми мүддәаларынын халг тәсәррүфатына тәтбиги һаггында дәрин мә'лумат верилмәдән тәдрис едилмәсини тәсәввүр етмәк олмаз. Она көрә дә мүәллимләр тәдрис просесиндә шакирдләрә елми мүддәаларын вә нәтичәләрин һәјата практик тәтбиги һаггында мүфәссәл мә'лумат вермәјә вә тәсәввүр јаратмаға чалышырлар. Мәсәлән, «Етилен сырасы карбоһидрокенләри» мөвзусуну кечәркән шакирдләр полимерләшмә реаксијасы илә јахындан танышлыг нәтичәсиндә пластик күтләләрин вә синтетик лифләрин алынмасы, пластик күтләләрдән мөһкәм, коррозијаја давамлы, јарашыглы машын һиссәләринин һазырланмасы вә с. барәдә биликләр алырлар. Физика дәрсләриндә, мәсәлән, «Нүвәнин зәнчир реаксијалары» мөвзусуну кечәркән, шакирдләр атом енержисиндән практик истифадә едилмәсиндә бу реаксијаларын ролу, динч мәгсәдләр үчүн атом енержисинин истеһсалы вә тәтбиги барәдә мә'лумат алырлар. Һәм дә Сов.ИКП XXIV, XXV вә XXVI гурултајларынын гәрарларында гејд едилән башлыча вәзифәнин—халгын рифаһынын јүксәлдилмәси ишинин нечә јеринә јетирилдији барәдә мәктәбдә мүәллим тәрәфиндән шакирдләрә инандырычы, һәјатдан көтүрүлмүш дәлилләр үзрә мүнтәзәм мә'лумат верилир. Бу мәгсәдлә мүәллимләр дәрс дедикләри синифләрин шакирдләринин һәјатындан көтүрүлмүш мисаллардан истифадә едирләр. Белә ки, мүәллим зәһмәткешләрин madди рифаһынын нечә јахшылашдығыны әјани вә инандырыcы нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә «б» синфиндә апардығы сорғу илә мүәјјән етди ки, һәмин синифдә охујан 35 шакирдин һамысынын евиндә телевизор вардыр, 12 шакирдин аиләси јени мәнзил алмышдыр, јалныз 5 шакирдин валидејни минимум әмәк һаггы алыр, чохушаглы аиләләрә верилән тәгаүд артмышдыр вә с.

Өз аиләләринин һәјатындан көтүрүлмүш бу мисаллар совет халгынын madди рифаһыны јахшылашдырмаг мәгсәдилә партијанын әзмлә һәјата кечирдији тәдбирләрин тә'сирини көзәл әкс етдирир. Бүтүн бу тәдбирләр, хүсусилә В. И. Ленинин нәзәри ирсини, Л. И. Брежневин ирәли сүрдүјү мүддәалары, Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин мүһүм гәрар вә сәнәдләрини өјрәнмәк шакирдләрин гәлбиндә мөһкәм из бурахыр. Онларын дүшүнчәләриндә Бөјүк Ленинин образы чанланыр, онун кими олмаг арзусу көк салыр, совет һәјат тәрзинә һүсн-рәғбәт, буржуа һәјат тәрзинә нифрәт дујғулары дәрсдән-дәрсә күчләнир. Бүтүн бунлар, хүсусилә шакирдләрин сәрбәст мөвзулар үзрә олан иншаларында габарыг бир сурәтдә өз әксини тапыр.

Өзүнүн «Әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрин коммунист тәрбијәси» адлы әсәриндә педагожи елмләр намизәди Ш. Т. Сәфәров јазыр ки, «Әдәбијјатын башлыча вәзифәси—көзәлликләрин, гәһрәманлыг, али әхлаги кејфијјәтләрин, тәсбит едилмәси вә мә'нәви ејбәчәрликләрин, буржуа идеолокијасынын антикоммунизм сәфсәтәләринин инкар етмәкдән ибарәтдир...» Бу әхлаги кејфијјәтләри нечә мәнимсәдикләрини шакирдләрин өз јазыларында әкс етдирдикләрини гејд едәрәк мүәллиф һаглы олараг јазыр: «Шакирдләрин мүстәгил фикирләри, мүһакимәләри хүсусилә «Сәрбәст» мөвзулар үзрә иншаларында даһа ачыг ифадә олунур» (145, сәһ. 75). О бу барәдә чохлу мисаллар кәтирир. О чүмләдән, Нефтчала рајону орта мәктәбин шакирди К. јазыр: «Бәшәр гәһрәманларына мәним һөрмәтим вардыр. Лакин мәним гәлбимин дәринликләриндә олан хүсуси сөнмәз мәһәббәтим о садә Адама, һәгигәтин, адамлығын нүмунәси олан Адама—В. И. Ленинә јөнәлмишдир. Кичик јашларымдан мән онун һаггында чох ешитмишәм. Илдән-илә ону даһа јахындан, даһа дериндән танымаға башладым вә мөһкәм инандым ки, о Бөјүк Вәтәндаш вә Даһи Адам танындығым гәһрәманларын һамысындан чох јүксәкликдә дурур» (орада сәһ. 76).

Нахчыван шәһәри 1 №-ли орта мәктәбин X синиф шакирди Л. јазыр: «Мәним әзиз Вәтәним! Мән сәнин илыг гојнунда бөјүмүшәм. Сәнин не'мәтинлә гидаланмышам. Сәнин ағ сачлы дағларын, мејвәли бағларын, зәнкин сәнаје очагларын, һәтта һәр бир дашын белә

мәнә сонсуз дәрәчәдә әзиздир... Билирәм, јаделли гәсбкарлар сәнин халгыны әсарәтә салмаға чан атырдылар. Ганлы вурушмаларда сән һәмишә галиб кәлдин, она көрә ки, сәнин оғул вә гызларын сәни, азадлығымызы дөшләрини одлара кәрмәклә горудулар. Һәр кәсин, о чүмләдән мәним борчум сәнин ингилаби шөһрәтини горумагдыр...» (орада, сәһ. 78).

Бакы шәһәри 18 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Нәчибә Мәммәдованын апардығы инша јазыларынын бириндә шакирд А. јазыр: «Халгын рифаһыны даһа да јахшылашдырмаг партијамызын али мәгсәдидир. Сон илләрдә өлкәмизин зәһмәткешләринин күзәранышы јахшылашдырмаг үчүн хејли иш көрүлмүшдүр. Доггузунчу бешилликдә 56 милјон адамын мәнзил шәраити јахшылашдырылмышдыр. Онунчу бешилликдә исә бу рәгәм даһа да артачагдыр. Бүтүн өлкәмиздә, о чүмләдән «Совет Азәрбајчанында сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафында бөјүк наилијјәтләр газанылмышдыр». Партијанын XXV гурултајынын гәрарларыны өјрәнән вә тикинти јерләринә едилән екскурсијадан алдығы тәәссүратла әлагәдар кәнчин инамы беләформалашыр. Бу мә'луматы XXV гурултајын материалларыны өјрәндикдән сонра, һәмчинин Ленин музејинә екскурсијаја кетдикдән сонра јаздыглары «Биз Иличин нәвәләријик» адлы иншада шакирд И. јазыр: «Доғма Иличин һәјатыны өјрәнмәк һәр мәктәбли үчүн вачибдир. Одур ки, онун һәјатыны әкс етдирән һәр бир шәкил бизи марагландырыр. Хүсусилә рәссам Соколовун чәкдији «Ленин иммиграсијада» таблосу мәним хошума кәлди. Доғрудан да Ленин М. Горкинин дедији кими, «Һәгигәт кими садәдир». Биз дә Ленин кими охујаг, ишләјәк, вәтәнимизә хидмәт едәк. В. И. Ленинин ирсини өјрәнән, онун музејинә екскурсијаја кедән кәнчин гәлбиндән кәлән сөзләр, Ленинә олан мәһәббәтини ифадә едән чүмләләр, онун кәләчәкдә нә чүр олмаг вә нә чүр јашамаг арзусуну ифадә едир. Шәһәрин (Бакы) көркәмли јерләринә кәзинтидән сонра «Бакы республикамызын пајтахтыдыр» мөвзусунда јазылан иншада шакирд К. јазыр: «Фәһлә сәдагәтли, алим һикмәтли, Низами, Фүзули гүдрәтли, Вурғун илһамлы, Меһди мәтанәтли шәһәрим! Мәнә елә кәлир ки, сән дүнјада ән көзәл шәһәрсән. Әзәмәтли абидәләри, мөһтәшәм биналары, көзәл парклары, Хәзәр кими ајнасы, зәһмәткеш,

чошғун тәбиәтли халгы олан бир шәһәрсән. М. Горки демишдир: «Мән елә билирәм ки, Неапол дүнјанын ән көзәл шәһәридир, лакин Бакыда олдугдан сонра көрдүм ки, бу шәһәр Неаполдан да көзәлдир».

Дејирләр ки, көзәлләр ичәрисиндә јашамаг өмрү узадыр. Сән исә көзәлләр мәскәнисән. Елә исә бүтүн гәлбимлә дејирәм: Өмрүн даһа да узун олсун, Бакы!» (бах: 27. 4/1977, сәһ. 19—21). Шүбһәсиздир ки, бу вә бу чүр јазылар, гәлбинин дәринликләриндән ахыб кәлән сөзләр онун вә јашыдларынын мә'нәвијјатыны парлаг бир сурәтдә әкс етдирир, онун вә јолдашларынын долғун, сағлам вә мә'налы дүшүнчәләриндән хәбәр верир. Мәкәр бунлар Ленин ирсини, партија сәнәдләрини өјрәнмәнин, тә'лими һәјатла бағламағын илк вә долғун нәтичәләри дејилдирми? Шакирдләрдә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы уғрунда фәдакарлыгла чалышан мүәллимләримизин дәјәрли фәалијјәтинин парлаг нәтичәләри беләдир.

Сијаси көрүш тәрбијәси үчүн мүәллимләр мүхтәлиф дәрсләрдән, о чүмләдән: инша јазыларынын апарылмасындан белә истифадә едирләр. Мүәллим Чавад Мәммәдов (Әли Бајрамлы, 9 №-ли мәктәб) инша јазыларынын тәшкилинә хүсуси әһәмијјәт вердијиндән, бу барәдә топламыш олдуғу тәчрүбәсиндән данышараг көстәрир ки, јахшы тәшкил олунан инша јазылары шакирдләрдә идеја-сијаси тәрбијәнин јүксәлдилмәсинә хидмәт едир. Мүәллим «Вәтәним достлуг дијарыдыр» мөвзусунда јазылан инша јазысындан мисаллар кәтирәрәк көстәрир ки, шакирдләр бурада өз фикирләрини, дүшүнчәләрини ачыр, сијаси чәһәтдән елә јүксәк сәвијјәдә фикирләр сөјләјирләр ки, бу да онларын сијаси, әхлаги чәһәтдән јеткинләшмәләрини, формалашмаларыны ачыг бир сурәтдә әкс етдирир. X синифдә һәмин мөвзуда инша јазан шакирдләрин чоху бир-бириндән хәбәрсиз истеʼдадлы, тәвазөкар вә севимли шаир, мәрһум Әһмәд Чәмилин ашағыдакы мисраларыны епиграф сечмишләр:

Мән севирәм өз халгымы! Чүнки күч вар голунда,
Чүнки чохлу гурбан вериб о, ингилаб јолунда.
Чүнки халглар достлуғунун тәмәлини гојубдур,
Һаггын, сүлһүн, сәадәтин кешијиндә дурубдур.

Бунунла бәрабәр, онлар дәрин сијаси фикри тәрәннүм едән јазыларында ичтимаи-игтисади-сијаси һәја-

тымызын наилијјәтләрини Вәтәнимиздә гардашлыг вә достлуғун тәнтәнәси илә бағлајыр, бу достлуғу гәләбәләримизә илһам верән бир мө'тәбәр гүввә кими тәсвир едир, буна садиг олмаға һазыр олдугларыны билдирирләр. Шакирдләрдән бири јазыр:

«Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын ән көзәл наилијјәтләриндән бири халглар достлуғунун мөһкәм тәмәлинин гојулмасыдыр. Өзүлү фәһлә тә'тилләриндән гојулан, ингилаби дөјүшләрдә мәтинләшән бу достуг марксизм-ленинизм идејаларынын инсанлыға бәхш етдији ән үлви бир не'мәтдир. Чох сәчијјәви һалдыр ки, чәтин ингилаби дөјүшләрдә азәрбајчанлы, ермәни, рус, татар, јәһуди, күрчү, ләзки вә с. мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри бирләшәрәк бир мәсләк уғрунда мүбаризә апармышлар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан илһам вә гүввә алан 26-лар Шәргдә биринчи олараг бу ингилаба сәс вермиш, достлуғун гүдрәтинә архаланыб азадлыг бајрағыны учалтмышлар» (бах: 27. 2/1978. сәһ. 72).

Бу чүр мисаллардан һәдсиз мигдарда көстәрмәк олар. Бу мисаллар ону сүбут едир ки, тә'лим просесиндә «коммунизми өјрәнмәк», коммунизм әгидәләринин инкишафы зәмининдә јүксәк әхлаги кејфијјәтләр, о чүмләдән Вәтәнин аловлу вәтәнпәрвәрләри, халглар достлуғунун мүчаһидләри олмаг арзусу вә әмәлләри шакирдләримизин гәлбиндә дәрин көк салыр, онларда фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасыны тамамлајыр.

Синифдәнхарич тәдбирләр васитәсилә идрак фәаллығыны формалашдырмаға даир.

Проблеми уғурла һәлл етмәнин үчүнчү мүһүм јолу мәктәбләримиздә чохдан «Вәтәндашлыг һүгугу» газанмыш олан синифдәнхарич тәдбирләрин сәмәрәли тәшкилидир. Бу барәдә ирәлидә (VIII фәсилдә) әтрафлы сөһбәт ачылачагдыр. Лакин бурада һәмин тәдбирләрин анчаг биринин, идрак фәаллығы мөвгеји илә сых әлагәдар олан—шакирдләрин синифдәнхарич мүталиәсинин үзәриндә, мүхтәсәр дә олса, дајанмаг истәрдик. Шәхсијјәтин формалашмасында мүстәгил олараг елми биликләрә јијәләнмәнин нә гәдәр бөјүк ролу олдуғуну инди исбат етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Тарихин бүтүн мәшһур шәхсијјәтләринин, о чүмләдән Азәрбајчан мүтәфәккирләринин, илк нөвбәдә корифејләрин әт-

раф варлығы дәјишдирмәјә олан фәал мүнасибәтләринин о мәгсәд үчүн: мүнтәзәм вә ардычыл, тәнгиди вә јарадычы һалда мүталиәләрин мәһсулу олдуғуну инди ким билмир. Бу барәдә сајсыз-һесабсыз мисал кәтирмәк олар. Биз анчаг бир-ики мисалла кифајәтләнәчәјик. В. И. Ленин коммунизми өјрәнмәк мәгсәдилә кәнчләри бәшәријјәтин топламыш олдуғу биликләри тәнгиди олараг мәнимсәмәјә дә'вәт едир вә буну ајдынлашдырмаг үчүн бу биликләр сәрвәтинә К. Марксын нә чүр јанашмағыны, ону нә чүр өјрәндијини, нә кими нәтичәләр чыхардығыны мисал чәкир. В. И. Ленин дејирди: «Әкәр сиз: нечә олмуш ки, Марксын нәзәријјәси ән ингилабчы синфә мәнсуб милјонларла вә он милјонларла адамын гәлбинә һаким ола билмишдир—дејә бир суал ирәли сүрсәниз, буна јалныз бир чаваб ала биләрсиниз: она көрә белә олмушдур ки, Маркс, капитализм заманында әлдә едилән инсан биликләриндән ибарәт мөһкәм бир тәмәлә әсасланмышдыр; Маркс бәшәр чәмијјәтинин инкишаф ганунларыны өјрәнәрәк капитализмин коммунизмә доғру инкишафынын лабүдлүјүнү баша дүшмүшдүр, ән башлычасы исә одур ки, Маркс буну јалныз кечмиш елмин бүтүн вердикләрини тамам мәнимсәмәк сајәсиндә, һәмин капитализм чәмијјәтини ән дүрүст, ән әтрафлы вә ән дәриндән өјрәнмәк әсасында сүбут етмишдир. Бәшәр чәмијјәтинин јаратдығы һәр нә варса һамысыны Маркс тәнгиди сурәтдә тәһлил едәрәк һеч бир нөгтәсини нәзәрдән гачырмамышдыр. Инсан фикринин јаратмыш олдуғу һәр нә варса һамысыны Маркс фәһлә һәрәкаты тәчрүбәсиндә јохлајараг тәһлил вә тәнгид етмиш вә буржуа чәрчивәси илә мәһдуд олан вә ја буржуа мөвһуматына гапылмыш адамларын чыхара билмәдикләри нәтичәләри чыхартмышдыр». (4, ч. 31, сәһ. 286).

В. И. Ленин бурада көрүн мүталиәнин нә гәдәр ајдын вә нә гәдәр парлаг јолуну көстәрән классик нүмунәсини вермишдир. Сөз јох ки, «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» зәрб-мәсәлин күчүнә «Һәр мүталиә едән фөвгәл'адә мөвге тута билмәз»—демәк олар. Лакин һәр сәмәрәли мүталиә едән кәнчин биликләр сәрвәтинә кетдикчә даһа кениш өлчүдә јијәләнмәсини ким инкар едә биләр? Мәшһур Азәрбајчан маарифчиси Һ. Б. Зәрдаби, шакирдләри мүталиәјә һәвәсләндирмәнин бөјүк ролуну гејд едәрәк јазырды: «Бәлкә Сиз дәрсләрдә шакирдлә-

ки, дәрсдә, дәрнәк мәшғәләсиндә, рефератлар јазмагда, семинар мәшғәләләриндә, тә'лим диспутларында, олимпиадаларда, бу вә ја башга истигамәтләрдә јарадычылыг јолуна дүшмәкдә, факултатив мәшғәләләрдә вә с. нәзәрә чарпан дәрәчәдә, фәаллыг көстәрән шакирдләр синифдәнхарич мүталиәјә гуршананлардыр. Бунсуз шакирдләрдә нә шифаһи, нә дә тәһрири дил мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәјә чалышмаг мә'насыздыр. Шакирдләрин синифдәнхарич мүталиәсинә даир Азәрбајчан дилиндә чохлу әсәрләр јазылмышдыр, һәтта елми дәрәчә газанмаг мәгсәдилә мүдафиәләр дә олмушдур. Мәсәлән, педагожи елмләр намизәди А. Т. Хәләфов һаглы олараг јазыр, ки, «Синифдәнхарич оху, бүтүн тә'лим-тәрбијә просесинин компонентләриндән биридир» (162, сәһ. 15).

Лакин мүталиәни өзбашына ахына бурахмаг олмаз. Һәлә Н. К. Крупскаја јазырды ки: «Китаб васитәсилә тәрбијә етмәк ишиндә өзбашына ахына јол вермәк олмаз. Ушағын мүталиәсини шүурлу истигамәтләндирмәк лазымдыр» (93. сәһ. 621).

Проф. Ч. Әһмәдов «Шакирд бәдии әдәбијјатын охучусу кими» адлы мәгаләсиндә һаглы олараг мәктәбдә бәдии әсәрләрин шакирдләрин мә'нәви аләминә, онларын шәхсијјәт кими формалашыб, коммунизмин гуручусу олан бир инсан кими инкишаф едиб јетишмәләринә тә'сирини гејд едәрәк јазыр: «Мүасир информасијаларын боллуғу, бу информасијаларла силаһланмағын имканлары, онлары мәнимсәмәјин мөвчудлуғу шәраитиндә мүталиә јенә дә әсас вә апарычы рол ојнајыр, тә'лимин сәмәрәли тәшкилинин бир нөв бүнөврәси һесаб едилир. Она көрә дә мүасир мәктәбләрдә шакирд мүталиәсини елми-методик әсаслар үзрә тәшкил етмәк, она рәһбәрлији вә нәзарәти күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг инди мүәллимләрдән, хүсусилә дә дил-әдәбијјат мүәллимләриндән даһа чох асылыдыр» (27. 4/1979. сәһ. 19).

Бунунла разылашмамаға әсас јохдур. Бурада биз бу проблемин һәлли јолларыны јенидән ишыгландырмаг нијјәтиндә дејилик. Чүнки бу барәдә дә аз јазылмамышдыр. Анчаг буна аид 4 мә'лум әсасы јада салмагла кифајәтләнмәк истәрдик:

1. Синифдәнхарич оху әсас тә'лим просесилә бағлы олмалыдыр; 2. Идрак фәаллығы, реал варлығы дәрк

етмәк васитәси олан синифдәнхарич охунун спесифик хүсусијјәтләринә истинад едилмәлидир; 3. Шакирдләрдә мүталиәјә мараг ојатмаг, онлары тәрбијә етмәк лазымдыр; 4. Синифдәнхарич оху просесиндә һәр шакирдин инкишафы изләнилмәли, һесаба алынмалыдыр (бах: 162. сәһ. 17). Синифдәнхарич охунун мәктәбдә ролуну унутмаг, она лагејд олмаг тә'лим-тәрбијә ишини бүтүнлүклә, идрак фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасыны хүсусилә бу мүһүм васитәдән мәһрум етмәкдир.

Тә'лим просесини тәкмилләшдирмәк, долајысы јолла шакирдләрин идрак фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг јухарыда ишыгландырылан чох мүһүм јоллардан башга, бир сыра дидактик тәдбирләрин дә һәјата кечирилмәсини тәләб едир. Бунлар исә тә'лимин мәзмунуну тәкмилләшдирмәкдән, тә'лим принсипләринин ардычыл тәтбигиндән, фәнләрарасы әлагәнин әсаслы сурәтдә јарадылмасындан, тә'лим үсулларыны, тә'лим типләрини, шакирдләрин мүстәгил ишләрини бүтүнлүклә дәрсин мүасир тәләбләр зәмининдә тәшкилиндән ибарәтдир. Бүтүн бу проблемләрин ишыгландырылмасы зәруридир. Лакин тә'лим принсипләри әсасән мә'лум олдуғундан онлара јери кәлдикчә тохунулачаг. Тә'лимин мәзмунуну тәкмилләшдирмәк проблеми һаггында әтрафлы јазылдығындан (бах: 44) ашағыдакылары гејд етмәклә кифајәтләнмәк олар. Мәктәбләримизин мүасир елм, техника вә мәдәнијјәтин тәләбләринә мувафиг јени програмлара кечмәси мүһүм наилијјәтимиз кими гијмәтләндирилмәкдәдир. Лакин тәәссүфлә демәлијик ки, бу јени програм вә дәрсликләрин тәртибиндә дә мүәјјән нөгсанлара јол верилмишдир. Бу исә тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјә чидди манечилик көстәрир. Партијанын XXVI гурултајына һесабат мә'рузәсиндә бу нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн гәти көстәриш верилмишдир. Орада дејилир: «Мәктәб програмларынын вә дәрсликләринин кејфијјәти дә јахшылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, бунлар һәддиндән артыг мүрәккәбләшдирилмишдир. Бу, тә'лими чәтинләшдирир, ушагларын наһаг јерә һәддиндән артыг јүкләнмәсинә

сәбәб олур. Маариф назирлији, Педагожи Елмләр Академијасы бу вәзијјәти дәрһал дүзәлтмәлидирләр» (9. сәһ. 80).

Шакирдләрин идрак фәаллығынын формалашдырылмасында, тә'лим мүвәффәгијјәтләринин јүксәлдилмәсиндә тәкмилләшдирилмиш програм вә дәрсликләрин ролу инкар едилмәздир.

III ФӘСИЛ

ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫН ЈЕНИЛӘШДИРИЛМӘСИ

Сон илләрдә тә'лим методлары һаггында, онлары јениләшдирмәк, һәјатын тәләбләринә мүвафиг һала салмаг һаггында чох јазылыр. Бу да тәсадүфи дејилдир. Бу проблемин елми әсасларда һәлл едилмәси мәгсәдилә тә'лим-тәрбијә просесини тәкмилләшдирмәк, шакирдләрин идрак фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг дидактиканын гаршысында дурмагдадыр. Бу мүнасибәтлә бурада һәмин проблемә нәзәр салмамаг олмаз. Лакин биз бу мүрәккәб проблеми бүтөвлүкдә һәлл етмәјә дејил, онун бир нечә мүһүм чәһәтләринә: тә'лим методларыны јениләшдирмәнин актуаллығына, тә'лим методу анлајышынын шәрһинә, тә'лим методларынын тәснифатына, онларын сечилмәси јолларына диггәти чәлб етмәјә, һәмчинин аз да олса, мәктәбләримизин бу саһәдә топламыш олдуглары тәчрүбәнин ишыгландырылмасына чалышачағыг.

Проблемин актуаллығы һаггында. Тә'лим методларынын јениләшдирилмәси совет мәктәби вә педагогикасынын ән актуал проблемләриндән бири олмуш вә олмагдадыр. Она көрә ки, тә'лим просесинин мәркәзи компонентләриндән бири олмагла тә'лим методлары, мүәллимлә шакирдләрин биркә фәалијјәтини сых әлагәләндирир. Бу әлагәнин јүксәк педагожи дәјәри исә тә'лим методларынын јениләшдирилмәсиндән, тәкмилләшдирилмәсиндән вә сәмәрәли тәтбигиндән чох асылыдыр.

Елми-техники ингилаб (ЕТИ), мә'лум олдуғу үзрә, елә бир вәзијјәт јаратмышдыр ки, истеһсалатда автоматиканын тәтбиги, әмәк просесләринин механикләшдирилмәси сүр'әтлә кенишләнир, мүрәккәб машын вә агрегатларын ишә салынмасы, електрон һесаблајычы машынларын әмәк просесләринә кечирилмәси вә с. нәтичәсиндә технołожи просесләр тәкмилләшир. Бүтүн

бунлар јени бир вәзифәни—адамын јарадычы фәалијјәт саһәсини, илк нөвбәдә машынлары вә техноложи просесләри, мүрәккәб механизмләри идарә етмәк саһәсиндә кенишләндирмәк вәзифәсини ирәли сүрүр. Белә адамлар јетишдирмәк үчүн мүасир тәләбләрә әсасән тәкчә тә'лимин мәзмунуну дејил, һәм дә онун методларыны јениләшдирмәк тәләб олунур ки, шакирдләрин идрак фәалијјәти активләшсин, онларда әмәјә, истеһсалат вә ичтимаи вәзифәләри јеринә јетирмәјә јарадычылыгла јанашы билмәк бачарығы әмәлә кәлсин. Бунунла бәрабәр, мә'лумдур ки, ЕТИ нәтичәсиндә һазырда елм билаваситә истеһсал-гүввәсинә чеврилмишдир. Елә бир вәзијјәт јаранмышдыр ки, (кәләчәкдә бу даһа да кенишләнәчәкдир), елм бүтүн саһәләрдә әмәк просесләринин дәринликләринә нүфуз едир. Әмәк мәһсулдарлығыны кетдикчә инкишаф етдирмәк мәгсәдилә бу јени вәзијјәт јүксәк ихтисаслы, кениш елми-техники көрүшә вә дәрин сијаси шүура малик олан елә тәһсилли адамлар јетишдирмәји тәләб едир ки, онлар әмәк аләминдә елмдән, елми төвсијәләрдән истифадә етмәји бачарсынлар. Ајдын мәсәләдир ки, белә бир вәзијјәт тәшәббүскар адамлар јетишдирмәк үчүн тә'лим методларынын да јениләндирилмәсини вачиб бир тәләб кими ирәли сүрүр.

Даһа бир јени вәзијјәт һаггында. Елми-техники тәһсил, һәтта али сәвијјәдә олса белә, мүтәхәссисә күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә дајанмаға тә'минат вермир. О, әкәр шәхси тәһсил васитәсилә һазырлығыны артырмаса елми-техники чәһәтдән керијә галачагдыр. Бу исә истеһсалатын, әмәк мәһсулдарлығынын ләнкимәсинә сәбәб олачагдыр. Хүсусилә ашағыдакы вәзијјәти нәзәрә алмалыјыг. Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими: «Инсана лазым олан биликләрин һәчм е'тибарилә кәскин шәкилдә вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз... елми вә сијаси информасијанын сүр'әтли ахынындан баш ачмаг бачарығы ашыламаг вачибдир» (6. ч. 5. сәһ. 584). Совет адамы исә јалныз о заман мүвәффәгијјәт газаныр ки, «өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг... бачарығына» (јенә орада) јијәләнмиш олсун. Бу да, һәр шејдән әввәл, мәктәб партасы архасында ашыланмалыдыр. Бу исә тә'лим методларынын елә јениләшдирилмәсини, онларын елә

тәкмилләшдирилмәсини тәләб едир ки, онлар шакирдләрин дәркетмә фәалијјәтинин мүстәгил инкишафыны тә'мин етмиш олсун. Тәсадүфи дејилдир ки, мәктәб һаггындакы (декабр, 1977) гәрарда тә'лим-тәрбијә методларынын «тәһсилин мәзмунуна, һәјатын тәләбләринә ујғунлашдырылмасы» бир даһа гејд едилмишдир.

Сон илләрдә һәмин проблемин һәлли илә әлагәдар бу барәдә нәинки дәјәрли монографијалар нәшр олунур, һәтта истәр мәркәздә, истәрсә дә республикаларда, о чүмләдән Азәрбајчанда бу проблемә һәср олунмуш елми-практик конфранслар кечирилир, мүһазирәләр охунур, мәгаләләр јазылыр. Мәктәб тәһсили һаггында партија гәрарлары илә әлагәдар олараг ССРИ ПЕ Академијасы, тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәси проблеминин мүзакирәсинә һәср олунан үмуми јығынчаг (1976-чы ил, декабр), Ленинград шәһәриндә Үмумиттифаг елми-практик конфранс (1978-чи ил, јанвар) кечирмәклә тә'лим методларынын истәр нәзәри чәһәтдән ишыгландырылмасы, истәрсә дә онларын әмәли тәтбиги саһәсиндә бир сыра зәиф чәһәтләр олдуғуну ашкар етмишдир. Һәмин јығынчаг вә конфрансда мүәллимләрин тәчрүбәсиндә тә'лим методларынын бир сыра типик зәиф чәһәтләринин олмасы, методларын сечилмәсиндә тәсадүфә јол верилмәси, методларын истифадәси заманы шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләринин истәнилән сәвијјәдә нәзәрә алынмамасы, шакирдләрин мүстәгил иш пријомларынын мәһдудлуғу вә с. көстәрилмишдир.

Тә'лим методлары нәзәријјәсинин тәкмилләшдирилмәси вә онлардан әмәли сурәтдә истифадә олунмасы јеткин социализм чәмијјәтинин мәктәб гаршысында гојдуғу сосиал тәләбләрдән ирәли кәлмәси һаггында мә'лум һәгигәти гејд едәрәк, конфранс бир сыра төвсијәләр ирәли сүрмүшдүр. О чүмләдән: «Тә'лим методлары тәһсилин мәзмуну илә бирликдә шакирдләрин тә'лим, тәрбијә вә инкишафынын вәһдәтини тә'мин етмәлидир, онлары дәрин вә әсаслы биликләр, бачарыг вә вәрдишләр системи илә силаһландырмалы, коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына хидмәт етмәли, шакирдләрин елми вә әмәли тәфәккүрүнү, мүстәгил билик әлдә етмәк вә тәчрүбәдә, һәјатда ондан истифадә едә билмәк бачарығыны инкишаф етдирмәлидир. Тә'лим методу фәал һәјат мөвгејинин формалашмасына

тә'сир көстәрмәлидир..»—дејилир. Проблемин актуаллығыны көстәрән бу төвсијәләр фикримизчә, јериндә олсалар да, там дәгиг вә долғун дејилдир. Мүасир сосиалист мәктәбләринин тә'лим методлары, шүбһәсиз, тәкмилләшдирилмәлидир, о чүмләдән онларын номенклатурасы зәнкинләшдирилмәли, тәснифаты дүрүстләшдирилмәли, һәр бир метод елә јениләшдирилмәлидир ки, тә'лим просесинин башга компонентләри илә бирликдә бу просесин јүксәк сәвијјәдә чәрәјаныны тә'мин етмәјә јарасын, тә'лимин бүтүн функсијаларыны тә'мин етсин вә с.

Тә'лим методларынын јениләшдирилмәси проблеми о гәдәр дә садә вә асан иш дејилдир. Бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, бу истигамәтдә ирәли сүрүлән төвсијәләри нәзәрдән кечирмәклә бәрабәр, Совет педагогикасы классикләринин өлмәз төвсијәләринә дөнә-дөнә мүрачиәт етмәјимиз лазым кәлир. Н. К. Крупскаја јазыр: «Дүзкүн тәшкил едилмиш методика фәннин өз маһијјәтиндән ирәли кәлмәли, билик саһәсинин инкишаф тарихини өјрәнмәјә әсасланмалы, мәктәбин мәгсәдләри илә мүәјјәнләшдирилмәли, елмин, материалист психолокијанын наилијјәтләринә, ушағын һәртәрәфли өјрәнилмәсинә, онун јаш хүсусијјәтләринә вә һәмин дөврә мүвафиг олан мүһитдә бу хүсусијјәтләрин нечә әкс олунмасына әсасланмалыдыр» (92. ч. 3, сәһ. 557). Проблемин актуаллығына да ишарә едән бу төвсијәләр чидди нәзәрдә сахланмалыдыр. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, тә'лим методларынын јениләшдирилмәси саһәсиндәки чәтинликләр онун номенклатурунун јени метод вә ја пријомларла ләнк зәнкинләшдирилмәсиндән даһа чох (шүбһәсиз, бу да зәруридир) методлар хәзинәсинин, хүсусилә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини, нәзәри вә әмәли тәфәккүрүнү инкишаф етдирән методларын тә'лим просесиндә тәләб олунан сәвијјәдә тәтбиг едилмәмәсиндән ибарәтдир. Бу исә бир тәрәфдән мүәллимләрин бир гисминин һәлә методик чәһәтдән зәиф силаһланмасы илә, дикәр тәрәфдән бунун үчүн зәрури шәраитин: програмларын чох јүклү олмасы, техники тә'лим васитәләринин һәр мәктәбдә кифајәт дәрәчәдә олмамасы вә с. илә әлагәдардыр.

Бунун башлыча сәбәбләриндән бирини дә һәм дә мәктәбләримизин зәнкин габагчыл тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмамасында көрмәк лазымдыр. Тәәссүф ки, бу истигамәтдә, аз да олса фәалијјәт көстәрәнләри «имәкләјән емпиризм» бәласына тутуланлар кими сәчијјәләндирирләр вә беләликлә, елмин јени мәзмунунун практикадан, о чүмләдән мәктәб ишләри практикасындан доғмасы һаггында Ленин идејаларыны унудурлар.

В. И. Ленинин практики ишлә мәшғул олан маариф ишчиләринин тәчрүбәсини өјрәнмәнин зәрурилији һаггындакы көстәришләрини унуда билмәрик. Л. И. Брежнев демишдир: «Ајдындыр ки, бизим ичтимаи елмимиз гаршысында дуран вәзифәләр анчаг онун һәјатла ән сых әлагәси шәрти илә јеринә јетирилә биләр. Схоластик нәзәријјәбазлыг бизим ирәлијә доғру һәрәкәтимизи анчаг ләнкидә биләр. Јалныз практика илә әлагә елмин сәмәрәлилијини јүксәлдә биләр, бу исә бу күн, мәркәзи проблемләрдән биридир» (6. ч. 5. сәһ. 578—579).

Мәктәб практикасыны өјрәнмәк вә бу јолла дә тә'лим методларыны јениләшдирмәк әвәзинә, нәзәријјәбазлыгла мәшғул оланлар, тәәссүф ки, арамызда аз дејилдир.

Даһа писи будур ки, биз нәзәријјәчи—педагоглар вә психологлар арасында елмин инкишафы үчүн мәктәб тәчрүбәсини өјрәнмәнин ролуну азалтмаг вә педагожи експерименти фетишләндирмәк мејлләри көрүнмәкдәдир. Биз педагогикада, тәкрар едирик, експериментләр васитәсилә ахтарышлар апармағын әлејһинә дејилик, тәдгигат ишләриндә онун даһа чох кенишләндирилмәсинә дә үрәкдән тәрәфдарыг. Лакин бу мүһүм тәдгигат методларыны бир-биринә гаршы гојмағын әлејһинәјик, онлары узлашдырмағын даһа чох тәрәфдарыјыг ки, бу да тә'лим методларыны тәкмилләшдирмәјин ән е'тибарлы јолларындандыр.

Тә'лим методу анлајышы. Тә'лим методу анлајышынын ајдын дәрк едилмәси чох мүһүм мәсәләдир. Бу һәм тә'лим үсулларынын тәснифатыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк, һәм дә онларын дидактик вәзифәләрлә әлагәдар тә'лим просесинә лазым оланларыны дүзкүн сечмәк үчүн зәруридир. Һалбуки, бу мәсәлә дидактлар арасында узун мүддәтдир ки, мүбаһисә мөвзусу олмуш, инди дә бу мүбаһисә давам етмәкдәдир. Педагокика алимләри буна тә'риф вермәк үчүн мүхтәлиф мөвгедән она јанашырлар. ПЕ Академијасынын јухарыда гејд

3029—7.

едилән үмуми јығынчағында бу барәдә кедән мүбаһисә (бах: 148. 7/1977, сәһ. 64—65) дедикләримизә чанлы мисалдыр. Чыхыш едән алимләрин бөјүк бир гисми индики шәраитдә мәктәбин тә'лим үсулунун маһијјәтинин нечә олмасы үзәриндә дајандылар. Мәсәлән, академик Д. А. Епштејн, тә'лим үсулларынын әһәмијјәтини гејд едәрәк, онларын әслиндә әзбәрчилији вә проблемли тә'лими тә'мин етмәклә ики јерә бөлүндүкләрини иддиа етди. Белә бир фикирлә разылашмаға әсас олмадығыны исбат етмәјә еһтијач јохдур. Чүнки проблемли тә'лим нә гәдәр вачиб олса да мүәллимин чанлы сөзү илә әлагәдар методлар истифадә едилмәсә, шакирдләри проблемли тә'лимә һазырламаг олмаз. Академик Г. С. Костјук өз чыхышында тә'лим методунун маһијјәтини шакирдләрин тә'лим вәзифәләрини јеринә јетирмәләринә рәһбәрлик етмәкдән, ону идарә етмәкдән ибарәт олдуғуну гејд едир. Бунунла да разылашмаг чәтиндир. Белә чыхыр ки, тә'лим просесиндә шакирд билији өзү анчаг мүстәгил өјрәнир, мүәллим исә она анчаг рәһбәрлик едир. Бәс тәһсил вәзифәси мүәллимин өзү тәрәфиндән ишыгландырылдыгда буна нә ад гојмаг олар? Демәк олармы ки, бу, тә'лим үсулу дејилдир?

Көрүнүр бә'зи алимләр проблемли тә'лим методларынын имкан даирәсини һәддән артыг кенишләндирмәк фикриндәдирләр. Онларын фикринчә, бүтүн тә'лим просесиндә шакирдләр өзләри өјрәнмәлидир. Бу, мүмкүн ола билмәз, лазым да дејилдир.

Академијанын һәмин јығынчағында һәгигәтә даһа чох ујғун фикирләр дә ирәли сүрүлдү. Лакин мүзакирә ачыг бир сурәтдә көстәрди ки, тә'лим методларына мүхтәлиф, бә'зән исә бир-биринә зидд мөвгеләрдән јанашмаг һәлә чох јүксәк сәвијјәли алимләр арасында белә давам етмәкдәдир.

Мә'лумдур ки, елмдә вә бүтүн ичтимаи һәјатда метод, мәгсәдә наил олмаг јолу кими сәчијјәләндирилир. Тә'лим методу бу үмуми тә'рифдә истисна тәшкил етмир. О да педагожи әсәрләрдә вә дәрсликләрдә, үмумијјәтлә, тә'лим просесиндә дидактик мәгсәдләрә наил олмаг јолу вә гајдасы кими характеризә едилир. Мәсәлән, академик Д. И. Лордкипанидзе һәлә 1957-чи илдә јазырды: Тә'лим методу мүәллимин шакирдләрә билик вермәси, шакирдләрин билији мәнимсәмәси јолу, гајдасы вә васитәсидир» (102. сәһ. 113). Профессор Е. Ј. Голант јазырды: «Шакирдләри билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаға, онларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмаға, онларын зеһни гүввә вә габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә јөнәлдилән, мүәллим вә шакирдләрин гаршылыглы әлагәдә олан фәалијјәтинә тә'лим методу дејилир» (76. сәһ. 5). Икинчи тә'риф биринчијә нисбәтән даһа мүнасибдир, чүнки бурада һәм мүәллим вә шакирдләрин гаршылыглы фәалијјәти көстәрилир, һәм дә дидактик вәзифәләр сајылыр. Педагожи әдәбијјатда белә мүхтәлиф тә'рифләр аз дејилдир. Проф. Б. Л. Јесипов јазыр: «Тә'лим методу анлајышы шакирдләрә билик, бачарыг вә вәрдишләр вермәк, онларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг вә габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә мүәллим вә шакирдләрин иш гајдаларыны» (228, сәһ. 239) ифадә едир. Бу тә'рифләр мәтн үзрә нә гәдәр мүхтәлиф көрүнсәләр дә маһијјәт е'тибарилә ејнидир.

60-чы илләрин орталарындан е'тибарән тә'лим методуна тә'риф верилди, онларын номенклатурасы вә тәснифатына даир јени фикир мејдана чыхды. Бу барәдә биринчилик ики алимә: М. Н. Скаткинә вә проф. И. Ј. Лернерә мәнсуб олду. Онларын бу барәдә олан нәзәријјәси ондан ибарәтдир ки, орада тә'лим методунун, билији шакирдләрә вермәк јолу олан ән'әнәви тә'рифдән (харичи һәрәкәт) имтина едәрәк онун—тә'лим методу анлајышынын әсасына тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәалијјәтини гојурлар (дахили һәрәкәт). Онлар јазырлар: «Мадам ки, тә'лимдә башлыча чәһәт намә'лумун идрак просесидир вә кәнч нәсли, чәмијјәтин бүтүн фәалијјәтини јенидән һасил етмәјә һазырламагдыр, о чүмләдән намә'луму дәрк етмәкдир, о заман тә'лимин дәјәрли критериси, шакирдләрин, ичтимаи һәјатын јенидән һасил едилмәсинә мүстәгил вә мүкәммәл һазыр олмалары дәрәчәсиндән ибарәтдир. Она көрә дә, шакирдләрин мүстәгил идрак фәалијјәтинин инкишаф дәрәчәсини тә'лим методлары системинин әсасына гојмаг ганунаујғун олар» (148. 3/1965, сәһ. 177). Бу барәдәки гејдләриндә онлар дәфәләрлә өз фикирләрини шәрһ етмишләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу ики мүәллиф тә'лим методуну тәһсил сәвијјәси илә бағлајыр, елмин өз методу илә дә әлагәдар едирләр ки, бу да шакирдләрин идрак фәаллығыны вә јарадычы фәалијјәтини јүксәлтмәкдә бөјүк рол ојнајыр.

Елми әдаләт наминә демәлијик ки, бунунла онлар тә'лим методлары һаггында олан нәзәријјәни хејли зәнкинләшдирдиләр. Онларын нәзәријјәси, фикримизчә, дүзкүн јолдадыр, проблемин һәлли үчүн кениш мејдан ачыр. Лакин ону да демәлијик ки, онларын бу нәзәријјәсинин бә'зи принсипиал чәһәтләри, фикримизчә, мүбаһисәли һесаб едилир. О чүмләдән, һәр шејдән әввәл, тә'лим методуна вердикләри тә'рифә нәзәр салаг. Онлар јазырлар: «Тә'лим методу, мүәллимин еләһәрәкәт системидир ки, шакирдләрин әмәли вә идрак фәалијјәтини тәшкил едир, тәһсилин мәзмунуну мөһкәм мәнимсәдир» (80. сәһ. 151, 100. сәһ. 15). Бу тә'рифлә тә'лим методларыны сәчијјәләндирмәк үчүн ирәли сүрүлән әсас арасында зиддијјәт көрүнмәкдәдир. О әсасда—шакирдин мүстәгил идрак фәалијјәтинин дәрәчәси көстәрилдији һалда, метода верилән тә'рифдә мүәллимин јүксәк ролу гејд едилир.

Тә'лим методунун маһијјәтини, шакирдләрин фәалијјәтини һесаба елмадан, мүәллимлә шакирдләрин фәалијјәтләри арасындакы гаршылыглы әлагәни нәзәрә алмадан ајдын баша дүшмәк чәтиндир. Доғрудур, Скаткин вә Лернер белә гаршылыглы әлагәнин олдуғуну гејд едирләр. (бах: 80. сәһ. 151). Тәәссүф ки, бу изаһат бизим јухарыда етдијимиз тәнгиди гејди ләғв етмир. Белә чыхыр ки, мүәллимин фәалијјәти нәтичәсиндә шакирдләрин фәалијјәти тәшкил олунур вә сонра тәһсилин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси һәјата кечирилир. Белә олдугда, һәм мүәллимин, һәм дә шакирдләрин фәалијјәти сәчијјәси көлкәдә галыр. Мә'лумдур ки, онларын һәр биринин өзүнәмәхсус спесифик роллары вардыр. Она көрә дә тә'лим методуна та'риф верәркән һәм онларын арасында олан гаршылыглы әлагәни, һәм дә һәр биринин ролуну гејд етмәк мәгсәдәујғун оларды. Сон заманларда нәшр олунмуш педагожи әсәрләрин мүәллифләри мәһз белә һәрәкәт едирләр. Мәсәлән, академик Ј. К. Бабански дидактикаја һәср олунмуш монографијасында тә'лим методуна мәһз белә тә'риф верир. О јазыр: Тә'лим методу «гаршыја гојулан тә'лим-тәрбијә мәгсәдләринә наил олмаг үчүн мүәллим вә шакирдләрин гаршылыглы әлагә гајдасыдыр» (66. сәһ. 41). Тә'лим методларына верилән бир тә'рифә дә нәзәр салаг. Академик М. И. Маһмутов јазыр:

«Тә'лим методлары мүәллим вә шакирдләрин фәалијјат гајдаларынын мәчмујудур» (109. сәһ. 266).

Бу барәдә, јә'ни тә'лим методларына верилән тәрифләр һаггында даһа чох мисаллар кәтирмәк оларды.

Ону демәк истәјирик ки, И. Ј. Лернер вә М. Н. Скаткинин тә'лим методларына вердикләри тә'рифдән башга тә'рифләр дә мејдана чыхмышдыр. Бу јени тә'рифләр тә'лим методунун мүрәккәб, икитәрәфли анлајыш олдуғуну көстәрир. Белә ки, тә'лим методу өзүндә бир тәрәфдән өјрәтмә методуну (мүәллимин фәалијјәтини), о бири тәрәфдән өјрәнмә методуну (шакирдләрин фәалијјәтини) бирләшдирир. Онлар гаршылыглы әлагәдәдирләр. Һәр бир өјрәтмә методуна мувафиг өјрәнмә методу вә ја методлары олур. Лакин бунларын истифадә едилмәсиндә фәалијјәт мәркәзи даһа чох мүәллимләрин үзәринә дүшүр (кичик вә орта синифләрдә), чүнки мүәллим өјрәдәчәји материалы даһа кениш шәрһ етмәли, көстәрмәлидир. Шакирдләр исә ешитмәли, јадда сахламалы, тәмринләр апармалыдырлар вә с. Јухары вә орта синифләрдә исә чох заман фәалијјәт мәркәзи шакирдләрин үзәринә дүшә биләр, белә ки, мүәллим тә'лим материалыны изаһ етмәклә бәрабәр шакирдләр гаршысында мүстәгил ишләмәк үчүн вәзифәләр гојур, шакирдләр исә ахтарычылыгла мәшғул олур, јарадычылыға алышмаға сөвг олунурлар. Һәр бир һалда тә'лим просеси үзәриндә мүәллимин рәһбәрлији тә'мин едилир.

Бүтүн дејиләнләрә әсасән тә'лим методуна верилән тә'рифи бир гәдәр дәгигләшдирмәк истәрдик.

Тә'лим методу, мүәллим вә шакирдләрин гаршылыглы фәалијјәт гајдалары системидир ки, мүхтәлиф васитәләрдән истифадә етмәклә тә'лим просесиндә дидактик вәзифәләрин һәллинә хидмәт едир. Буну даһа мүнасиб һесаб едирик, она көрә ки, бурада һәм һәрәкәт едән тәрәфләрин фәалијјәт гајдалары, һәм истифадә едилән васитәләр, һәм тәрәфләрин гаршылыглы әлагәләри, һәм онларын фәалијјәтинин мәгсәди, һәм дә фәалијјәтин чәрәјан етдији јер (тә'лим просеси) көстәрилир.

Тә'лим просесиндә метод анлајышындан башга методик пријом анлајышы да ишләдилир. Бу исә тә'лим методунун үнсүрүндән вә ја үнсүрләриндән ибарәтдир, тә'лим методунун тәркиб һиссәләридир. Лакин мүстә-

сил, сәчијјә дашыјан пријомлар да вардыр. Мәсәлән, мә'лумдур ки, кириш мусаһибәсинин апарылмасы вә ја көрүләчәк ишләри шакирдләрлә биркә планлашдырмаг вә с. тә'лим методларына дахил едилмәдән дә истифадә олуна биләр.

Тә'лим методларынын номенклатурасы вә тәснифаты һаггында. Бу, јени бир мәсәлә дејилдир. Кечмишин методик ирсиндән башга Совет мәктәби тәчрүбәсиндә сынагдан чыхмыш чохлу тә'лим методлары јарадылмышдыр ки, бунлар марксист-ленинчи педагогикада нәзәри вә әмәли чәһәтдән ишыгландырылмышдыр. Бу методларын номенклатурасы тәдричән вә даими олараг мәктәб һаггында партија вә һөкумәт гәрарларына әсасән, тәһсилин тәрәггиси вә дидактиканын инкишафы нәтичәсиндә зәнкинләшир. Шүбһә јохдур ки, тә'лим методларынын ишыгландырылмасы вә сәмәрәли тәснифаты тәкчә нәзәри чәһәтдән дејил, әмәли чәһәтдән дә мүәллим үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир, чүнки о һәр күн мүасир тәләбләрә ујғун кәлән методлар сечмәли вә онунла иш апармалыдыр. Лакин, тәәссүф едиләчәк һал .һәм дә ондадыр ки, педагожи әдәбијјатда бу мәсәләјә даир һәлә јекдилликлә ишә јанашмаг јохдур. Тә'лим методлары мүхтәлиф шәкилдә тәсниф едилир, онларын номенклатурасында да јекдиллик јохдур. Нәзәри чәһәтдән проблемин ишыгландырылмасында јекдиллик јохлуғу горхулу дејил, даһа дүзкүн һәрәкәт етмәк үчүн мүбаһисәјә мејдан вермәк һәм дә фајдалыдыр. Лакин мүхтәлиф рә'јләр мүәллимә чатанда ону чашдырыр. Бу китабын мүәллифинә көндәрдији мәктубунда Губа рајону маариф шө'бәси инспекторларындан бири јазыр: «Тә'лим просесинин тәкмилләшдирилмәсинә һәср олунмуш мәгаләниздә (29. V/1972) сиз тә'лим методларынын бир сијаһысыны верирсиниз, профессор И. Ј. Лернер исә (29. II/1977) бу барәдә башга бир сијаһы верир. Һансынызын фикрини гәбул едәк?» Белә суаллар аз олмур. Бунлар сөз јох ки, тә'лим методлары тәснифатынын мүхтәлифлијиндән доғур. Шүбһәсиз ,тә'лим методларынын мүхтәлиф тәснифаты, тәсадүф нәтичәси дејил, мүхтәлиф әсасларла мүәјјәнләшдирилир. Бә'зиләри тә'лим методларынын тәснифаты әсасына билникләрин мәнбәјини, о бириләри—дидактик вәзифәләри, үчүнчүләр— тәфәккүр формаларыны гојурлар вә с. Һазырда педагожи әдәбијјатда билик вә бачарыгларын мәнбәјини әсас көтүрән тәснифат даһа чох јер тутур. Бүтүн тә'лим методлары белә тәснифатда: шифаһи, әјани вә практики олмаг үзрә үч јерә бөлүнүр. Педагокика дәрсликләриндә, хүсусән сон илләрдә нәшр едиләнләр, методлар тәснифаты буна әсасланыр. Бунун да өз мә'насы вардыр, она көрә ки, бу тәснифатда истәр ән'әнәви, истәрсә дә јени методларын һамысыны сәчијјәләндирмәк мүмкүн олур. Фикримизчә, бу, белә дә олмалыдыр, чүнки, педагокика дәрсликләри нәзәри мүбаһисә јүрүтмәк үчүн дејил, еләә кәнч мүәллимләр һазырламаға хидмәт едир ки, о мүәллимләр тә'лим методларынын тәснифатындан баш чыхарсынлар вә тә'лим .просеси үчүн әлагәдар метод сечмәји бачарсынлар. Билик мәнбәјинә көрә гурулдугда бу иш даһа асанлашыр. Буна бахмајараг, һәмин тәснифат үмумиликдә гәбул олунмамышдыр. Онун чидди нөгсаны ондан ибарәтдир ки, бу вә ја башга методу һансы група дахил етмәк үчүн дәгиг критери јохдур, сөз, нитг «билик мәнбәји дејил, идрак просесинин мүһүм компонентидир... тәсәввүр, образ әмәлә кәтирмәк—идрак просесинин илк мәрһәләсидир, билијин мәнбәји дејил, онун формалашдырылмасынын мәрһәләсидир». Практика исә идрак просесиндә тәкчә билик мәнбәји дејил, һәм дә һәгигәтин критериси мәнбәјидир. Бу тәнгид башгалары тәрәфиндән дә мүдафиә едилир (128. сәһ. 248).

Һәгигәт наминә демәлијик ки, һәмин тәснифат әлејһинә чеврилән бу тәнгиди гејдләр о гәдәр дә әсаслы дејилдир. Практиканын һәгигәтин критериси олмасы билик мәнбәји олмасына мане олмур. Сөзүн, нитгин билик мәнбәји олдуғуну дедикдә, һәр шејдән әввәл, мүәллимин чанлы сөзлә, шифаһи нитглә вердији билик нәзәрдә тутулур. Дәрслик, китаб һәмчинин билик мәнбәләридир вә бунларда олан биликләр, мәтнләр, тәһрири нитглә шакирдләрә верилир. Бүтүн бунлар һеч дә сөзә, нитгә бир тәрәфдән шакирдләрин идрак просесинин компоненти, о бири тәрәфдән шакирдләрә билик вермәк үчүн мүәллимин әлиндә силаһ олмасына дәлаләт етмир. Бүтүн бунлара бахмајараг һәмин тәснифаты биз нөгсансыз һесаб етмирик. Онун нөгсаны ондадыр ки, бурада да тә'лим методуна ики тәрәфли бахмаг (бинарност) јохдур, һансы методун мүәллимин фәалијјәтинә, һансынын шакирдләрин фәалијјәтинә аид олмасы ајдынлашмыр. Бу исә, зәннимизчә, чох чид-

ди мәсәләдир. Бу тәснифат, нөгсанларына бахмајараг, истифадә олунур.

Јухарыда гејд едилдији кими И. Ј. Лернер вә М. Н. Скаткин тә'лим методларынын орижинал номенклатурасыны вә тәснифатыны ирәли сүрмүшләр. Онлар чохлу мигдарда олан тә'лим методлары әвәзинә чәми ашағыдакы беш методун варлығыны тәсдиг етмәјә чалышырлар:

1. Изаһетмә—әјани вә ја мә'луматвермә—мәнимсәмә методу.
2. Репродуктив метод.
3. Проблемли шәрһ методу.
4. Гисмән ахтарыш вә ја евристик метод.
5. Тәдгигат методу.

Онларын јаздыгларына көрә: «Бу методлары бир-бириндән фәргләндирән мүхтәлиф нөвлү мүндәрәчәни мәнимсәјән шакирдләрин идрак фәалијјәтинин сәчијјәсидир, шакирдләрин мүхтәлиф фәалијјәтләрини тәшкил едән мүәллимин фәалијјәти сәчијјәсидир» (74. сәһ. 172).

Көрүндүјү кими, бу тәклиф тә'лим методларынын ән'әнәви номенклатурасы вә тәснифатындан хејли фәрглидир. Бунун оржиналлығыны проблемин һәлли үчүн мүәллифләрин, һәр шејдән әввәл, ишә чәсарәтлә јанашмаларында, проблемин тарихиндә илк дәфә олараг јени номенклатура вә тәснифат тәклиф етмәләриндә көрмәк лазымдыр. Оржиналлыг һәм дә ондадыр ки, тәснифатын әсасына дејилдији кими, шакирдләрин идрак фәалијјәти дәрәчәләрини гојурлар, тә'лим усулларыны исә тә'лимин мәгсәдләри илә вә ја тәһсил мәзмунунун сәвијјәләри илә бағлајырлар. И. Ј. Лернер јазыр: «Тә'лимин педагожи дилдә ифадә олунан дөрд мәгсәди вардыр ки, бунлар да мәдәнијјәтин дөрд елементинә мүвафигдир. Мадам ки, тәһсилин мәзмуну анчаг мәдәнијјәтин мәзмуну илә мүәјјәнләшдирилә биләр, о, мүтләг һәмин мәзмун нөвләриндән—билик, бачарыг вә вәрдишләрдән, јарадычы фәалијјәт тәчрүбәсиндән вә сосиалист чәмијјәтинә хас олан сәрвәтләр системинә јөнәлмиш емосионал тәрбијә нормасындан мүрәккәб олмалыдыр» (100. сәһ. 23—24). Бу фикри онлар башга әсәрләриндә дә гејд едирләр. Шакирдләри тәһсилин дөрд сәвијјәсинин һәр бири илә силаһландырмаг үчүн мүәјјән метод вә ја методлар тәләб олунур. Мәсәләнин бу чүр гојулушуна е'тираз етмәк чәтиндир. Онларын хидмәти ондадыр

ки, әсасән мә'лум олан бир мүддәаны әсаслы сурәтдә шәрһ етмишләр. Лакин көрүнүр бунунла о мүәллифләр тәснифат мәсәләсиндә дидактик әсаслара истинад етмәјә мејл көстәрирләр ки, буну да биз мә'насыз һесаб етмирик.

Бу ики мүәллифин тә'лим методлары вә онларын тәснифаты һаггында шакирдләрин идрак фәалијјәти тәләбләри илә узлашан нәзәријјәләринин дәјәрли олдуғу инкар едилмәздир. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, онлар шакирдләрин јарадычы габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә јарајан евристик, тәдгигатчылыг вә проблемли шәрһ кими методларын истифадә едилмәсини ирәли сүрүрләр. Бу бахымдан тә'лим методларынын бу чүр тәснифатыны дидактикада ирәлијә доғру атылан бир аддым һесаб етмәк олар. Лакин гаршыја белә бир суал чыхыр. Нәзәрдә тутулан проблеми бу һәлл едирми? Зәннимизчә, проблемин һәллини ирәлијә доғру апарыр, лакин ону һәлл етмәји иддиа едә билмәз. Бәс бу тәснифатын нөгсанлары нәдәдир? Һәр шејдән әввәл, ондадыр ки, тә'лим методларынын ики тәрәфлилијјәтини ачмыр. Һәм «өјрәтмә» методу, һәм дә «өјрәнмә» методу анлајышлары, «тә'лим методу» мәфһумунда үмуми верилир. Бунунла бәрабәр онларын методларын ән'әнәви тәснифатыны гијмәтләндирмәмәләрини дә дүзкүн һесаб етмирик. Онларла тәчрүбәдә сынагдан чыхмыш тә'лим методлары әвәзинә ики методун адыны чәкмәк вә әлагәдар бүтүн башга методлары бу ики методун «тәзаһүрү» адландырмаға һагг газандырмаг чәтиндир. Биз академик Ј. К. Бабанскинин ашағыдакы фикри илә тамамилә шәрикик. О јазыр: «Бүтүн тә'лим методларыны ики методда чәмләмәк олмаз. Бу тә'лим просесинин диалектик сәчијјәсинә зидд олардыр. Тә'лим методларынын чохлуғу һаггында диалектик тәсәввүрә истинад едәрәк, биз онларын тәсниф едилмәси имканыны инкар едә билмәрик. Тәснифат исә, мәһдуд мигдарда донуб галмыш метод дејил, мүхтәлиф чешиддә олан методларын тәснифи гајдасыдыр. Принсип е'тибарилә тәснифат чох ола биләр. Она көрә дә онлардан биринә үстүнлүк вермәк олмаз. Бурада суал мејдана чыха биләр: Әкәр методлар чохдурса, әкәр онлар групплара бөлүнүрсә, белә мүхтәлиф чешиддә олан методлардан мүәллим реал бир сурәтдә нечә истифадә едә биләр? Бунун үчүн нәзәријјә вә мүәллимләрин тә'лим

методларынын оптимал әлагәләндирмә методикасыны ишләјиб һазырламаг лазымдыр (148. 7/1977, сәһ. 69).

Ики мүәллифин тәклиф етдији тәснифат тә'лим методларыны сечмәкдә мүәллим үчүн һәгигәтән, чәтинлик төрәдир. Белә тәснифатын тәтбигиндә, мә'лум дејил ки, бизим нәзәри вә әмәли олараг нә кими газанчымыз олур. Әсрләрдән бәри мә'лум олан мүһазирә, нәглетмә вә с. методлары «изаһетмәнин» формалары адландырмагда биз нә газанырыг? Мәкәр мә'лум дејилми ки, мүһазирә, нәглетмә, изаһетмә вә с. һәр биринин тә'лим просесиндә өз јери, өз хүсусијјәти вардыр.

Мәсәләјә даһа диггәтлә јанашдыгда ајдын олур ки, репродуктив (јенидән һасил едән) методдан башга ики мүәллифин тәснифатында нәзәрдә тутулан бүтүн башга методлар да ән'әнәви номенклатурадан көтүрүлмүшдүр. Јенилији бу чүр һәрәкәт етмәкдә изләмәк лазым дејилдир. Бу һәлә аздыр. Бу тәснифатда биринчи метод «изаһатвермә—әјани» вә ја «мә'луматвермә—мәнимсәтмә» адланыр. Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, бу терминләр бир-биринә ујғун дејилдир. «Әјани» дедикдә көстәрмә, нүмајишетдирмә анлашылдығы һалда, «мәнимсәтмә» дедикдә шакирдләрин онлара верилән билникләри дәрк етмәси анлашылыр. Һәлә бу бир јана галсын. «Изаһатвермә—әјани» дедикдә тамамилә мүәллимин һәрәкәти, «мә'луматвермә—мәнимсәтмә» дедикдә һәм мүәллимин, һәм дә шакирдләрин һәрәкәти нәзәрә алыныр. Көрүнүр мәһз белә долашыглығы нәзәрә алараг мүәллифләр сон заманлардакы јазыларында анчаг «мә'луматвермә—мәнимсәтмә» термини үзәриндә дајанырлар (бах: 100. сәһ. 29).

Чидди нөгсаны бурадакы истилаһларда ахтармаг фикриндә дејилик, шүбһәсиз, бунун да мә'насы вардыр. Нөгсаны, һәм дә онда көрүрүк ки, ики мүәллифин ән'әнәви методлар групуну «форма» ады алтында бир јерә гарышдырмасыны дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Белә ки, мүһазирә, нәглетмә, шәрһетмә вә бу кими методларын дидактик вәзифәләри шакирдләрә билик вермәк олдуғу һалда, кинофилм, диафилм көстәрмәк, тәчрүбә вә ја чисми натурада вә ја рәсмдә нүмајиш етдирмәк вә с. шакирдләрә верилән билијин мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр (әјанилик). Бу ики методлар групуну бир-биринә гарышдырмаг дејил, әлагәдар сурәтдә ишләтмәк лазымдыр, чүнки бунларын һәр икиси бир вә ејни

мәгсәдә — ики мүәллифин термини илә десәк, шакирдләрин биринчи сәвијјәдә олан тәһсили (биликләри) мәнимсәмәләринә хидмәт едир.

Бунун кими дә, тәкраретмә, чалышма, о чүмләдән мәсәлә вә мисал һәлли, дилләр үзрә јазы ишләри, лабораторија мәшғәләләри, е'малатхана ишләри вә с. сынагдан чыхмыш, шакирдләрә тәһсилин икинчи сәвијјәсини вермәјә јарајан, онларда бачарыг вә вәрдишләр јетишдирән, билији тәчрүбәјә тәтбиг етмәк бачарығы јарадан үсуллары «репродуктив» адландырылан методун тәзаһүр формалары һесаб етмәјә еһтијач јохдур. Ону да унутмаг олмаз ки, шакирдләрин репродуктив һәрәкәтләри, јә'ни биликләри јенидән ифадә етмәләри, мүәллимин тә'лимат верән, тәшкил едән, тәһрик едән һәрәкәтләри олмаса мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилә билмәз.

Тәснифатда гејд олунан галан үч метод: проблемли шәрһ, евристик вә ја гисмән ахтарыш, тәдгигат адлы методлар мүстәгил олараг сахланыла биләр, чүнки бунлар, тәһсилин үчүнчү сәвијјәсинин, јә'ни шакирдләрдә јарадычылыг фәалијјәти тәчрүбәсинин формалашдырылмасына хидмәт етмәклә тә'лим методларынын бир групуна дахил олурлар. Бунларын да һәр бири ики тәрәфлидир (бинарност).

Сон заманларда тә'лим методларынын тәснифатына даир бир сыра башга мүәллифләр дә өз фикирләрини сөјләмишләр.

Педагогикада әввәлләрдән мә'лум олан белә бир фикри унутмаг олмаз ки, тә'лим методлары «өјрәтмә» вә «өјрәнмә» методларыны биркә әкс етдирир. Она көрә дә тә'лим методларынын икитәрәфли олмасы (бинарност) «елә бир педагожи вәзијјәт јарадыр ки, орада бир тәрәфдән мүәллимләрин педагожи фәалијјәти шәртләнир, дикәр тәрәфдән шакирдләрин фәалијјәти әкс олунур» (97. сәһ. 85).

М. И. Маһмутов бу фикирдә олмагла јазыр: «Тә'лим методу өјрәтмә методу илә, она мүвафиг олан өјрәнмә методуну әлагәләндирмәји ифадә едән терминләрлә адлана биләр» (104. сәһ. 272).

Сөз јох ки, һәм М. М. Левинаја (97) һәм дә М. И. Маһмутова М. А. Даниловун ашағыдакы фикри мә'лумдур: «Тә'лимдә һәмишә тәдрис материалы (мәзмун) илә јанашы мүәллимин фәалијјәти (өјрәтмә) вә

шакирдләрин билиji мәнимсәмә фәалиjjәти (өjрәнмә) jер тутур (79. сәh. 38).

Биз hәлә К. Д. Ушинскинин шакирдләрә «өjрәнмәjи»—«өjрәтмәк» лазымдыр деjә ирәли сүрдүjү мәшhур вә мә'лум кәламыны демирик. Бурадан да көрүнүр ки, тә'лим методларынын икитәрәфли мә'на вермәси (бинарност) педагокика аләминә чохдан мә'лумдур. М. И. Маhмутов маhиjjәт е'тибарилә ики мүәллифин тәснифатына шәрик олур, лакин буна башга вариантла jанашыр, jә'ни тә'лим методларынын икитәрәфли олдуғуну ирәли сүрмәклә jени тәснифатда бунлары әкс етдирир. Шәрти олараг о, тә'лим методларыны белә адландырыр вә тәсниф едир:

1. Мә'луматвермә—ичраетмә методу.
2. Изаhетмә—(репродуктив) метод.
3. Мә'луматвермә—ахтарыш методу.
4. Тәhрикетмә—тәдгигат методу (109. сәh. 273—274).

Ики мүәллифин тәклифинә гаршы бурада мүәjjән тәрәгги олса да—(тә'лим методу—мәфhумунун мүрәккәблиji /бинарност/ гејд олунур)—М. И. Маhмутовун тәклифи ики мүәллифин тәклифиндән чох фәргләнмир. Онун тәснифатда әjанилиjи әкс едән методу вә jа методлары нә үчүн ихтисар етдиjи аjдын деjилдир. Мүәллифин истифадә етдиjи терминләрин бир гисмини дә мүвафиг hесаб етмәjә әсас jохдур.

О, биринчи методу «мә'луматвермә—ичраетмә», икинчи методу исә «изаhетмә—репродуктив» адландырыр. Мәкәр «репродуктивлик» анлаjышында hәм дә «ичраетмә» мәфhуму jерләшмирми? Мәhз бүтүн бунлара, hәмчинин jухарыда ики мүәллифин тәснифатына верилән тәнгиди гејдләрә әсасән, бу тәснифатла да разылашмаг чәтиндир. Академик J. К. Бабански тә'лим методларынын даhа башга номенклатурасы вә тәснифатыны тәклиф едир. О jазыр: «Тә'лим методларынын характеристикасына даhа чох там hалында jанашмаг үчүн бир сыра принсипиал мүддәалара истинад етмәк лазымдыр...» О чүмләдән онларын гурулушунда «мүәллим вә шакирдләрин фәалиjjәтинин вәhдәтини» әкс етдирмәк лазымдыр. Методлар hәр ики тәрәфин «фәалиjjәтинин бүтүн әсас гурулуш компонентләрини әкс етдирмәлидир». Әлбәттә, бу мә'лум hәгигәтдир. Бу мүддәаjа әсасән, hәмчинин, тәклиф етдиjи тәснифатда сынагдан чыхан методларын мәчмуjуну көстәрмәк (буну jенилик hесаб етмәк олар) мәгсәдилә бүтүн тә'лим методларыны үч група бөлүр: 1. Тә'лим-идрак фәалиjjәтини тәшкил едән вә өз-өзүнү тәшкил едән методлар; 2. Өjрәнмәни тәшвиг едән вә әсасландыран методлар; 3. Тә'лимин еффектлиjинә нәзарәт едән вә өз-өзүнә нәзарәт едән методлар (66. сәh. 42).

Jени тәснифат ирәли сүрмәк үчүн онун истинад етдиjи мүддәалар диггәтәлаjигдир. Даhа дәjәрли чәhәт ондан ибарәтдир ки, о, тәснифатда тә'лим методларынын мәчмуjуну, hәм jени, hәм дә ән'әнәви, hәм өjрәтмә, hәм дә өjрәнмә методларыны әкс етдирмәjә сә'j көстәрир. Лакин зәннимизчә, бу мүддәалар мүәллиф тәрәфиндән о гәдәр дә әлверишли сурәтдә истифадә едилмир, нәтичәдә, онун да тәклиф етдиjи тәснифатын бир сыра үстүнлүкләринә бахмаjараг, тәкмилләшдирилмәjә еhтиjачы вардыр. Буну изаh етмәjә чалышаг.

Идракын гурулушуну әсас көтүрәрәк мүәллиф методларын биринчи групуну дөрд кичик група бөлүр. Биринчи кичик групда идракын пертсептив (дуjмагла гаврама) чәhәтилә бағлаjараг, hәм мүәллимин фәалиjjәтини әкс етдирән (нәглетмә, мүhазирә, нүмаjиш етдирмә, әмәли чалышмаларын тәшкили вә с.), hәм дә шакирдләрин ешитмә, көрмә, hәрәки гавраjышыны, jә'ни репродуктив фәалиjjәтләрини әкс етдирән өjрәнмә методларыны дахил едир (бах: Jенә орада) .Көрүндүjү кими, бурада мүәллиф бүтүн вә jа аз гала бүтүн методлары бир група дахил едир. Башга мүәллифләр исә бунлары мүәллимин сечмә ишини асанлашдырмаг үчүн үч група бөлүрләр.

Тә'лим методларынын бу үч групунун hәр бири: шифаhи, әjани вә практики, дуjма гаврамасы илә әлагәдар олсалар да, hәр биринин өзүнәмәхсус тә'лим вәзифәләри вардыр. Биринчи група дахил оланлар (шифаhи) шакирдләрә hазыр биликләри верир, икинчиjә дахил оланлар (әjани) бу биликләри шакирдләр үчүн асанлашдырыр, үчүнчүjә дахил оланлар исә (практики) шакирдләрдә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр әмәлә кәтирмәjә хидмәт едир. Бүтүн бу үч група бөлүнән методлары бир група топламағы мәгсәдәуjғун hесаб етмәjә әсас jохдур, чүнки, бу тә'лим просеси үчүн мүнасиб метод сечмәк ишини чәтинләшдирир.

Идракын мәнтиги аспекти илә әлагәләндирәрәк мүәллиф икинчи кичик група «тәдрис материалыны мүәл-

лимин шәрһ етмәсинин вә шакирдләрин гаврамасынын мәнтигини экс етдирән индуктив вә дедуктив методлары» дахил едир (бах: Јенә орада).

Бураја дахил едиләнләр, сөзүн әсл мә'насында, тә'лим методларыны дејил, шәрһин мәнтигини экс етдирирләр. Онлар, мә'лум олдуғу кими мәнтиги тәфәккүрүн, садәчә мәнтиг методларыдыр. Лакин мә'налы оларды ки, бу методлары, јери кәлдикчә, һәр бир тә'лим методунун истифадә едилмәсиндә, мәсәлән, «шәрһин мәнтигини» экс етдирмәк мәгсәдилә тәтбиг едәк. Бу бахымдан биз мүәллифи мүдафиә едәрдик. Кимә мә'лум дејилдир ки, өјрәнилән һадисә вә фактлара индуктив вә ја дедуктив (вәһдәтдә) јолларла јанашдыгда о һадисә вә фактлары һәртәрәфли тәһлил вә тәртиб етмәклә шакирдләрә даһа дәрин биликләр вермәк олар, мәнтиги мүһакимәләр, үмумиләшдирмәләр апармаг, һадисәләри вә шејләри көтүр-гој вә мүгајисә етмәклә онларын нәзәри тәфәккүрләринин инкишаф етдирмәк олар. Индуксија вә дедуксија идрак методларыдыр, елмә мәхсус методлардыр, онларын бир-бирилә әлагәли олмасы, синтезлә анализин бағлы олмасы кими зәруридир (бах: 1. ч. 20. сәһ. 542). Тә'лимин методларыны елмин методлары илә бағламаг зәруридир, лакин онлары әвәз етмәк олмаз вә һә мдә бу, мәгсәдә мүвафиг дејилдир. Үчүнчү кичик група, мүәллиф идрак фәалијјәтинин гностик характери илә бағлы олан «изаһетмә-репродуктив» вә «мә'луматвермә—ахтарычы» (гисмән ахтарычы, тәдгигат) методларыны вә б. дахил едир (бах: 66. сәһ. 42—43).

Бурада мүәллиф башга мәнбәләрә әсасланса да, биз өз гејдимизи демәлијик. Әввәла, идрак фәалијјәтинин гностик характери һәр метода аиддир. Лакин биз әкәр буну, шакирдләрин мүстәгил јарадычылыг ишләри илә әлагәдар олан методлара аид етсәк, бу анчаг гисмән ахтарычы вә тәдгигат методуна аид ола биләр. Белә олдугда, изаһетмә, репродуктив вә мә'луматвермә методларыны бу јарымгрупа нә үчүн әлавә едәк. Икинчиси, анлашылдығына көрә бу методлар биринчи јарымгрупда нәзәрдә тутулмушду.

Дөрдүнчү кичик група дахил едилән кибернетик методлара, јә'ни тәдрис-идрак фәалијјәтинин идарәетмә вә өз-өзүнү идарәетмә мәсәләсинә кәлдикдә исә (бу да өјрәтмәнин билаваситә вә билаваситә идарә едилмәсини, өјрәнмәнин исә мүвафиг сурәтдә гисмән вә ја там өзүнү идарә етмәсини нәзәрдә тутур) гејд етмәк лазымдыр ки, бунлар чох мүрәккәбдир вә мүәллиф тәрәфиндән бунларын һансы методлардан ибарәт олдуғу кифајәт дәрәчәдә ишыгландырылмамышдыр. Нәзәријјәнин мәтниндән көрүнүр ки, бурада сөһбәт билаваситә тә'лим методларындан дејил, тәдрис-идрак фәалијјәтинин идарә едилмәси методларындан кедир. Бу бахымдан гаршыја белә бир суал чыхыр. Мәкәр јухарыда адлары чәкилән тә'лим методлары ејни заманда тәдрис-идрак фәалијјәтинин идарәетмә методлары дејилми? Мәкәр идарәетмә олмаса, билијин верилмәси вә гавранылмасы тә'мин олуна биләрми?

Нәзәрдән кечирилән бу тәснифатда тә'лим методларынын даһа ики групу һаггында данышмаг истәрдик.

Ј. К. Бабански јазыр: «Өјрәнмәни тәшвиг едән вә әсасландыран методлар групунда «идрак марағыны формалашдыран (өз-өзүнә формалашдырма) методлар, өјрәнмәдә мәс'улијјәт вәзифәсини дәрк етмәји формалашдыран (өз-өзүнү формалашдырма) методлар нәзәрдә тутулур» (66. сәһ. 43). Тәәссүф ки, бурада да мүәллиф өз тәклифини ишыгландырмыр. Шүбһә јохдур ки, өјрәнмәни әсасландырмаг һәр дәрсдә өзүнә јер тутмалыдыр. Бу вачиб мәсәлә тә'лим методлары илә сых әлагәдардыр. Лакин, ким билмир ки, бу, бир чох башга педагожи һадисәләрлә дә сых әлагәдәдир. Өјрәнмәдә идрак фәалијјәтини, мәс'улијјәт вә вәзифәни формалашдырма—бүтөвлүкдә тәһсилин мәзмуну функсијасы даирәсинә дахилдир. Бу вәзифә, бир тәрәфдән тә'лим методларынын мәчмују васитәсилә, дикәр тәрәфдән бүтүн тә'лим принсипләринин, о чүмләдән тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәләндирилмәси принсипинин тә'лим просесиндә тәтбиги васитәсилә һәлл едилир. М. А. Данилов јазыр: «Тә'лимин әсасландырылмасы јоллары чох мүхтәлифдир вә тәдрис просеси нә гәдәр мәзмунлу вә зәнкин олса, тәдрисин идеја сәвијјәси нә гәдәр јүксәк олса, өјрәнмәни әсасландырманын диапазону кениш олур вә онларын тә'сири дүзкүн олур. Шакирдләрин өјрәнмәјә тәшвиг едилмәси тә'лимин бүтүн просесиндә һәјата кечирилир» (79. сәһ. 96). Чохдан мә'лум олан белә бир педагожи һәгигәтлә разылашмамаг мүмкүн дејилдир. Мәһз она көрә дә белә бир методлар групуну тәснифата дахил етмәк ону мүрәккәбләшдирир.

Нәзарәт вә өзүнүнәзарәт методлары групуна кәлдикдә исә бураја Ј. К. Бабански: «Шифаһи, јазылы вә лаборатор, програмлашдырылмыш вә програмлашдырылмамыш машынла вә ја машынсыз нәзарәт вә өзүнүнәзарәти» (66. сәһ. 43) дахил едир. Башга тәснифат мүәллифләриндән фәргли олараг нәзарәт методлары групуну тәснифата дахил етмәкдә мүәллиф там һаглыдыр.

Тә'лим методларынын тәснифаты үзрә ирәли сүрүлмүш даһа бир тәклифи нәзәрдән кечирмәк истәрдик. Сөһбәт проф. Б. Әһмәдовун «Тә'лим методлары вә онларын сырасында евристик мүсаһибәнин јери» адлы мәгаләсиндә бу барәдә ирәли сүрүлән тәклифдән кедәчәкдир. Мәгаләдә мүәллиф әввәла, тә'лим методларынын тәснифатындан сөһбәт ачыб өз фикрини, тәклифини верир, сонра исә евристик мүсаһибә методу илә проблемли тә'лими тутушдурур, нәтичәдә евристик мүсаһибә методунун маһијјәтини ишыгландырмаға чалышыр. Әввәла, ону дејәк ки, елмин принсипиал вә актуал дидактик проблемләринә даир белә мәгаләләрлә чыхыш етмәји чох фајдалы һесаб едирик. Проф. Б. Әһмәдов мәгаләсиндә бир нечә дидактик мәсәләдән сөһбәт ачыр. Онларын һамысы үзәриндә дајанмаг истәмирик. Анчаг тә'лим методларынын тәснифатына даир онун ирәли сүрдүјү мүлаһизәләр һаггында бир нечә сөз демәклә кифајәтләнәчәјик. Ирәли сүрүлән һәр бир методлар тәснифатынын мүәјјән әсаслара вә ја әсаса истинад етдији шүбһәсиздир. Бу барәдә фәслин әввәлиндә сөһбәт кедир. Б. Әһмәдов да бу барәдә башгаларыны, өзү демишкән, тәкзиб едәрәк башга бир әсас ирәли сүрүр. О јазыр: «Педагожи просесдә башлыча јери мәгсәд тутур. Һәр шеј мәгсәдин јеринә јетирилмәсинә, јә'ни мүәјјән нәтичә әлдә едилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Мәгсәди мүвафиг васитә олмадан јеринә јетирмәк гејри-мүмкүндүр. Васитәдән исә нечә кәлди истифадә етмәк олмаз. О, мәгсәдә мүвафиг олараг тәтбиг едилмәлидир. Мүшаһидәләрә әсасән дејә биләрик ки, педагожи просесдә мәгсәд—васитә—метод ардычыллығы өзүнү көстәрир. Белә һесаб едирик ки, методлары мәһз бу бахымдан тәсниф етмәк лазымдыр» (29. 12/1976. сәһ. 18). Мүәллифин ирәли сүрдүјү тәклифә диггәтлә нәзәр салдыгда көрүнүр ки, мүәллиф бәлкә дә һисс етмәдән тәснифат һаггында ирәли сүрүлән тәклифләрдән биринә, даһа дәгиг десәк ән'әнәви тәклифләрдән биринә—дидактик вәзифәләрин әсас көтүрүлмәсини ирәли сүрән тәклифә тәрәфдар чыхмышдыр. Мүәллифин ирәли сүрдүјү «мәгсәд—васитә-метод» формулу исә буну маһијјәт е'тибарилә дәјишдирмир. Тәснифатда мүасир мәктәбин бүтүн методларыны көстәрмәк лазымдыр. Мүәллифин, сијаһысыны вердији методлар исә (бах: Јенә орада) мәктәбин мәзмунунун анчаг илк ики сәвијјәсинә, јә'ни анчаг биликләри мәнимсәтмәјә вә бачарыг вә вәрдишләрин әмәлә кәтирилмәсинә аиддир, јә'ни бурада сөһбәт мә'луматвермә, әјанилик вә репродуктив методлардан кедир. Бу да методларын ән'әнәви тәснифатыны көстәрир. Белә олдугда гаршыја суал чыхыр. Инди һәр јердә сөһбәти кедән, чох мәктәбдә кениш тәтбиг олунан ахтарыш методлары һаггында мүәллифин фикри нечәдир? Тәһсилин мәзмунунун үчүнчү сәвијјәсини, јә'ни шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирмәјә хидмәт едән методлар һансылардыр? Мүәллифин буна чаваб вермәјә гадир олдуғуна әминик.

Евристик мүсаһибә методу илә проблемли тә'лимин мүгајисәсинә даир ирәлидә бә'зи гејдләр вериләчәк. Бурада исә анчаг ону демәк истәрдик ки, евристик мүсаһибә, метод олдуғу һалда, проблемли тә'лим мүасир тә'лим нөвләриндән биридир. Бунлары мүгајисә етмәк олмаз. Евристик мүсаһибә методу ахтарышла әлагәдардыр, буну садәчә мүсаһибә методу илә, јә'ни һазыр биликләри мәнимсәдән методла гарышдырмамалыјыг.

Тә'лим методларынын номенклатурасы вә тәснифаты һаггында педагожи әдәбијјатда ирәли сүрүлән әсас тәклифләрә даир гејдләр һәмин тәклифләри инкар вә тәкзиб етмәк мәгсәдини күдмүр. Бу тәклифләрин мүәллифләри гејдләримизи һәм гәбул едә, һәм дә етмәјә биләрләр. Лакин һәр ики һалда онлар тәклифләрини елә тәкмилләшдирмәк мәгсәдини күдмәлидирләр ки, охучунун суалларына јер галмасын. Индики вәзијјәтдә онлара суаллар вермәк лабүддүр. Тә'лим методлары тәснифатынын чохлуғу вә мүхтәлифлији елмимизә зијан кәтирмир (Ј. Бабански). Лакин онун елми кејфијјәтинин сәвијјәси, һеч дә онун мүчәррәд мүлаһизәләрлә мүәјјәнләшдирилмиш тәсвири вә тәркиби илә дејил, мүәллимә ајдын олмасы, әмәли ишиндә она јардым етмәсилә өлчүлүр.

Тәклифимиз нәдир? Јухарыда верилән тәнгиди гејдләрлә таныш олан охучуда истәр-истәмәз белә бир суал

меіданa чыхыр. Мүәллиф тә'лим методларынын нә кими номенклатурасыны вә тәснифатыны тәклиф едир? Буна чаваб вермәјә чалышаг.

Тә'лим методларынын тәснифаты өз-өзүнә мәгсәд дејилдир. Бу һәм нәзәри, һәм дә әмәли мәгсәд дашыјыр. Нәзәри мәгсәд, һеч олмазса, ондан ибарәтдир ки, тәснифат тә'лимин дидактик функсијаларына ујғун кәлсин вә онлары әкс етдирсин. Әмәли мәгсәди исә, һәр шејдән әввәл, ондадыр ки, тә'лим просеси үчүн мүвафиг метод вә ја методлар сечмәк ишини асанлашдырсын. Тәснифат үчүн тәклиф ирәли сүрдүкдә бунлары унутмаг олмаз (она һәр нә гәдәр елми әсас сечилсә белә). Бу мәгсәдлә орижиналлыг етмәјә чалышмаг лазымдыр, лакин орижинал тәклиф һеч дә мүәјјән әсаслары (әкәр елми сәчијјә дашыјырса, тәснифатын даһа мүкәммәл олмасына бу вә ја башга чәһәтдән јарајырса) инкар етмәмәлидир. Јени нәзәријјә мә'лумдур ки, өзүндән әввәлкиләрин мүсбәт елементләрини гәбул вә истифадә едир, она көрә дә даһа јүксәк сәвијјәдә дурур. Бурада да елә һәрәкәт етмәк ишә хејир верә биләр. Јухарыда мүәллимләрин тә'лим методларыны оптимал әлагәләндириб сечмәләри, нәзәријјә вә методикасынын ишләниб һазырланмасыны күчләндирмәјин зәрурилији гејд олунду. Буну, шүбһәсиз, тә'лим методларынын тәснифатындан башламаг лазымдыр. Севиндиричи һалдыр ки, әввәлләрдә гејд едилдији кими, бу мәгсәдлә ән'әнәви мүддәалардан башга бир сыра принсипиал характер дашыјан јени, вачиб вә дәјәрли фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр ки, бунлары даһа мүкәммәл олараг тәснифаты мүәјјәнләшдирмәк үчүн истифадә етмәк олар. Биз бу мәгсәдлә шакирдләрин идрак фәалијјәти сәчијјәләрини һесаба алмағы, тә'лим методлары номенклатурасына дахил олан методларын икитәрәфли **(бинер) олмасыны** һесаба алмағы, мүәллим вә шакирдләрин фәаллијјәтинин вәһдәтини, тә'лим методларынын мәчмујуну көстәрмәк зәрурәтини, тә'лим методларында һәр ики тәрәфин фәалијјәтинин бүтүн әсас гурулушу компонентләринин әкс етдирилмәсини һесаба алмағы унуда билмәрик. Биз һәлә тәснифат үчүн вахтилә ирәли сүрүлмүш олан ән'әнәви мүддәалары: дидактик вәзифәләрин, билик мәнбәләринин вә с. һесаба алынма зәрурәтини дә унутмамағы лазым билирик. Бунлар мә'лум олдуғу үзрә күндәликдән чыхарылмамышдыр. Бүтүн педагогика дәрсликләриндә тәснифатын әсасына гојуланлар бунлардыр, чүнки мүәллим вә тәләбәләрин тәснифаты даһа јахшы вә даһа тез дәрк етмәләрини тә'мин едир. Јери кәлмишкән, ону да гејд етмәк истәрдик ки, педагогика китабларында тәснифатын вә тә'лим методлары номенклатурасынын бир системдә, монографијалар да башга системдә верилмәси белә көрүнүр ки, мәгбул һесаб едилир, чүнки тәснифатын мүхтәлиф әсасларда тәклиф едилмәси елми мүбаһисәнин мәһсулудур. Ону да дејәк ки, һәтта педагогика дәрсликләриндә тә'лим методларынын номенклатурасы да мүхтәлифдир. Буну исә мәгсәдә мүвафиг һесаб етмәјә әсас јохдур.

Шүбһәсиз, кәләчәкдә тә'лим методларынын тәснифаты үчүн даһа јени әсаслар да ирәли сүрүлә биләр. Лакин бүтүн мүәллифләрә мә'лум олан бир «әсас» да вардыр. Тәәссүф ки, о, көлкәдә галыр. Тәснифатын јарарлы олмасы һеч дә тәкчә онун әсасына гојулан принсипиал мүддәадан асылы дејил (әлбәттә, бу чох вачибдир), һәм дә ондан асылыдыр ки, тәклиф едилән тәснифат мүәллимләрә нә дәрәчәдә ајдындыр, тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн метод сечмәкдә она әмәли олараг нә чүр јардым көстәрәчәкдир. Мүәллим өјрәтмә просесиндә бир тәрәфдән өз һәрәкәтләрини, о бири тәрәфдән, өјрәнмә просесиндә шакирдләрин бүтүн һәрәкәтләрини ајдын тәсәввүр етмәлидир. Тәснифат исә бу барәдә мүәллимә јардым көстәрмәлидир. Әкәр бу јохдурса, тәснифат әмәли әһәмијјәти олмајан бир елми «јүк» олараг галачагдыр. Мүзакирә олунан бу проблем һаггында биз дә ашағыдакы өз тәклифимизи веририк. Лакин охучулары әввәлчәдән хәбәрдар етмәк истәрдик ки, биз ону о гәдәр дә орижинал һесаб етмирик, чүнки онун да әсасына гојулан мүддәалар артыг мә'лумдур. Тәклифимизин «орижиналлығы» ондадыр ки, мүмкүн гәдәр тә'лим методларынын тәснифатыны мүәллимләрә даһа ајдын етмәјә чалышачағыг. Јухарыда көстәрилдији кими, сон илләрдә бир сыра монографијаларда ирәли сүрүлән тәснифатларын әсасына (бах: 80, 66. 109 вә с.) шакирдләрин идрак фәалијјәтини гојурлар. Биз дә буну әсас көтүрәчәјик.

Бунунла бәрабәр , бу проблемә јанашдыгда, һәм Ленинин идрак нәзәријјәси бахымындан, һәм дә билијин мәнимсәнилмәсинин психоложи бахымындан тә'лим просесинин бүтүн маһијјәтини нәзәрә алмаг лазымдыр. Нә

методун өз анлајышыны, нә дә методларын тәсниф едилмәсини бунлардан тәчрид етмәк олар, чүнки мә'лум олдуғу үзрә тә'лим методлары тә'лим просесинин әсас компонентләриндән биридир. Әбәс јерә дејилдир ки, һәм тә'лим просесини, һәм дә тә'лим методуну мүәллим вә шакирдләрин гаршылыглы фәалијјәти кими сәчијјәләндирирләр.

Тә'лим методларынын номенклатурасыны мүәјјәнләшдирәндә, онлары групларa бөләндә бүтүн бунлары унутмаг олмаз. Бүтүн бунлары јада салмагла тә'лим методларынын тәснифатына мәһз бу мөвгедән јанашмағы мәгсәдә даһа чох мувафиг һесаб едирик. Она көрә дә тә'лим методларынын тәснифатыны ашағыдакы гајдада вермәји мүнасиб билирик:

1. Мә'луматвермә методлары,
2. Әјанилик методлары,
3. Репродуктив методлар,
4. Ахтарыш методлары,
5. Нәзарәт методлары.

Гејд етмәлијик ки, тә'лим методларынын belә груплашдырылмасынын әсасына һәм шакирдләрин идрак фәалијјәтләринин гурулушу, һәм дә тәһсилин сәвијјәләри гојулмушдур. Бу тәснифат, тә'лимдә дидактик вәзифәләри дә һесаба алыр вә бу да гүсур дејилдир. Белә ки, илк ики група дахил олан методлар, тә'лим просесинин гурулушунун илк мәрһәләсинә истинад едәрәк шакирдләри «һазыр» биликләрлә силаһландырмаг кими дидактик вәзифәни, тәһсилин илк сәвијјәсини һәлл едир.

Методларын үчүнчү групу практика мәрһәләси илә бағлыдыр. Бу мәрһәлә шакирдләри бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг вәзифәсини һәлл етмәјә хидмәт едир, билијин практикаја тәтбигинә—тәһсилин икинчи сәвијјәсинин тә'мин едилмәсинә көмәк едир. В. И Ленин јазырды: «Практики бачарыг вермәјән һеч бир мәктәбин, һеч бир университетин дәјәри јохдур» (2. ч. 42. сәһ. 77).

Беләликлә, тә'лим методларынын тәснифаты әсас мүддәаја истинад етмәклә бәрабәр бә'зи башга мүддәаны да нәзәрдә тутур. Ону да гејд етмәлијик ки, һеч бир метод, башгаларындан там тәчрид олунмур. Онларын бириндән о биринә кечмәк үчүн имканлар вардыр.

Тә'лим методу групларынын һәр биринә сынагдан чыхмыш бир нечә өјрәтмә вә өјрәнмә методлары дахил-

дир. Әввәла, бу үч група дахил олан өјрәтмә вә өјрәнмә методлары илә таныш олаг.

Мә'луматвермә методларына ашағыдакылар дахилдир:

1. **Өјрәтмә методлары:** шәрһетмә, изаһетмә (ајдынлашдырма), нәглетмә, мүсаһибә, мүһазирә, мәтн охумаг вә с.

2. **Өјрәнмә методлары:** динләмә, дәрслик үзәриндә иш (мәтни өјрәнмәк), билији дәрк етмә, јадда сахлама, өјрәндијини тәкрар етмә.

Әјанилик методлары дедикдә ашағыдакылар нәзәрдә тутулур:

1. **Өјрәтмә методлары:** Әјани васаити көстәрмә, тәчрүбәни (физика, кимја, биолокија үзрә), тә'лим филмини вә с. нүмајиш етдирмә, мүасир техники тә'лим васитәләринин тәтбиги, екскурсијалар вә с.

2. **Өјрәнмә методлары:** Мүшаһидә етмәк, шәкил чәкмәк, дәфтәрә гејд етмәк, тәрсимат иши, пајланмыш дидактик материаллар үзрә иш вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тә'лим методларынын бу ики групуна дахил олан методлар сых әлагәдәдир, чох заман биркә тәтбиг едилир, тә'лим материалыны дәрк етмәјә, мүәјјән анлајышлар әмәлә кәтирмәјә вә онлары тәкрар вә ифадә етмәјә хидмәт едирләр. Бунунла тәһсилин мәзмунунун биринчи сәвијјәсини өјрәнмәк һәлл олунур ки, бу да шакирдләрин ирәли кетмәси үчүн имкан јарадыр. Шакирд «нә гәдәр чох фактик билик дәрк едәрсә, нә гәдәр бу «хам материалы е'мал едәрсә» о гәдәр дә о инкишаф етмиш вә күчлү олар» (158. ч. 8. сәһ. 617).

Репродуктив метод групуна дахил оланлар:

1. **Өјрәтмә методлары:** дәрк едилмиш материалын тәкрарыны тәшкил етмәк, чалышмалар үчүн нүмунә көстәрмәк вә чалышмалар тәшкил етмәк (дилләрин тәдриси, ријазијјат үзрә вә с.); мәтни охумаг, лабораторија мәшғәләләрини кечирмәк јолларыны шәрһ етмәк, е'малатханаларда, тәчрүбә тарласында, мәктәбләрарасы тәдрис-истеһсалат комбинатларында апарылан ишләр һаггында тә'лимат вермәк вә с.

2. **Өјрәнмә методлары:** өјрәнмиш материалы һафизәдә мөһкәмләндирмәк, дәрслик үзәриндә ишләмәк, мүхтәлиф јазы ишләри ичра етмәк, мәсәлә вә мисаллар

һәлл етмәк, лабораторија мәшғәләләри, график ишләр, әмәк ишләри ичра етмәк вә с.

Бу өјрәтмә вә өјрәнмә методлары васитәсилә шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләр јараныр, онлар билкләрини тәчрүбәјә тәтбиг етмәји белә өјрәнирләр, бунсуз, билијин мөһкәм вә әсаслы мәнимсәнилдијини демәк олмаз. Беләликлә, шакирдләр бунунла тәһсилин мәзмунунун икинчи сәвијјәсини әлдә етмиш олурлар. Көстәрилән бү үч група дахил олан методларын характеристикасы үзәриндә дајанмаг истәмирик, чүнки бунлар һәр бир мүәллимә ајдындыр вә күтләви олараг тәтбиг едилән методлардыр.

Бир мәсәләни бурада јенидән јада салмаг истәрдик. Көһнә програмларын чидди нөгсанларындан бири ондан ибарәт иди ки, тәһсилин мәзмунунун әсасән бу ики сәвијјәсинин тәтбиги үзәриндә дајанырды, јә'ни шакирдләри әсасән билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг вә онлары практикаја тәтбиг етмәк мәгсәдини күдүрдү. Шакирдләрин јарадычы фәалијјәтләринин инкишаф етдирилмәси гајғысына галмаг исә истисна тәшкил едән габагчыл вә тәшәббүскар мүәллимләрин тәчрүбәси иди, онлар һәмин көһнә програмла ишләсәләр дә тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәјә јарајан методлардан да истифадә едирләр.

Јени програмларын көһнәләрдән бир фәрги дә ондан ибарәтдир ки, тәһсилин јени мүрәккәб мәзмунуну дәрк етмәк мәгсәдилә шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтини күчләндирмәји тә'мин едән тә'лим јени материалы тәтбиг етмәји әлавә тәләб едир. Шакирдләрдә белә тәфәккүрү инкишаф етдирмәк үчүн биринчи үч група нәзәрдә тутулан методлар, бу мәгсәдә наил олмаг үчүн мүәјјән шәраит јаратсалар да, кифајәт дејилдир. Башга сәчијјәли елә тә'лим методларынын тәтбиги зәрурәти мејдана чыхды ки, онлар јени биликләр вермәјә јарајдыглары кими, шакирдләрдә ахтарычылыг габилијјәтләри јаратмаға, нәзәри тәфәккүрү, јарадычы идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәјә дә јарасынлар. Мәһз буна көрә дә дидактика аспектли јени монографијаларда, һәмчинин педагогика үзрә јени дәрсликләрдә көстәрилән тә'лим мәгсәдини тә'мин етмәјә јарајан методлар групу нәзәрдә тутулду. Лакин көстәрилән бу мәнбәләрдә јалныз үч белә үсулун ады чәкилир, бир һалдакы мәк-

тәбләримизин тәчрүбәсиндә беләләри чохдур. Онлары көстәрәк вә сонра да сәчијјәләндирәк.

Ахтарыш методлары. Онлардан даһа әсас оланларыны сајаг:

1. Евристик—мусаһибә вә ја гисмән ахтарыш методу.
2. Проблемли шәрһ методу.
3. Тәдгигат методу.
4. Семинар методу.
5. Мүһазирә-семинар методу.
6. Реферат методу;
7. Диспут методу.

И. Ј. Лернер вә М. Н. Скаткинин нәзәријјәләриндә диггәтәлајиг чәһәтләрдән бири дә будур ки, онлар педагожи әдәбијјатда евристик вә тәдгигат методларынын әһәмијјәтини вә маһијјәтини әтрафлы ишыгландырмышлар (150. 3/1965). Проблемли шәрһ методунун әтрафлы ишыгландырылмасында исә М. И. Маһмутовун хидмәти бөјүкдүр. Лакин биз онларла бир мәсәләдә—һәр методун тәчрид едилмиш шәкилдә көстәрилмәси илә разылаша билмәрик. Бунларын һәр бири, сөз јох ки, мүстәгил методдур, һәр биринин тә'лим просесиндә ролу мүхтәлифдир, лакин сәчијјәләри ахтарычылыгла әлагәдар олдуғу үчүн вәһдәт тәшкил едир. Она көрә дә тәкчә онлар дејил, бир сыра башгалары да ахтарыш методлары групуна дахил едилә биләр, чүнки онлар да орта мәктәбләрин јухары (гисмән дә орта вә ибтидаи) синифләриндә тәтбиг едилир, онларын васитәсилә дә шакирдләрин идрак фәалијјәтиндә үзә чыхан зиддијјәтләр һәлл едилир, бә'зән шакирдләрин, бә'зән мүәллимин, бә'зән дә һәр ики тәрәфин иштиракы илә ачылыр.

Бу методлар илк үч група көстәриләнләрдән онунла фәргләнирләр ки, шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәјә, онларда мүстәгил ишләмәк вәрдиши јаратмаға вә беләликлә, шакирдләрин јарадычы габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә мүәллим тәрәфиндән даһа кениш истифадә олунмаға јарајырлар. Методларын васитәсилә шакирдләр әсасән тәһсилин үчүнчү сәвијјәсини әлә алмаға, јарадычылыгла фәалијјәт көстәрмәјә наил олурлар (бах: 80, 66, 109 вә с.). Сөз јох, бу тә'лим методларынын да һәр бири ики тәрәфлидир, мүәллим вә шакирдләрин гаршылыглы фәалијјәт көстәрмәләри бахымындан сәчијјәвидир. Белә ки, бунларын һәр бириндә өјрәтмә

методу кими, мүәллим әсас е'тибарилә шакирдләрин идрак фәалијјәтини тәшкил едир, она истигамәт верир, шакирдләр исә мүәллимин рәһбәрлији алтында ахтарычылыг фәалијјәтинә киришир вә гаршыдакы вәзифәни һәлл етмәјә наил олурлар. Мәһз бу методларын кениш вә сәмәрәли тәтбиги синифдә јарадычы ахтарыш әһвали-руһијјәси әмәлә кәтирир, бунун исә һәм тәдрис, һәм дә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. М. А. Данилов чох һаглы олараг гејд едир ки, «синифдә, гаршыдакы ишин перспективләрини дәрк етмәк шәраитиндә әмәлә кәлән јарадычы ахтарыш вә коллектив әмәк әһвали-руһијјәси елә бир амилдир ки, онун әһәмијјәтинин инкаредилмәз олмасы сүбут олунмушдур» (80. сәһ. 89).

Ахтарыш сәчијјәси дашыјан бу методларын педагожи әһәмијјәти шүбһә доғурмаса да бу һәм кениш мәктәб ишләри практикасында, һәм дә експериментлә сүбут олунмушдур. Бу методларын тәтбиги олдугча бөјүк мүсбәт нәтичәләр верир, синифдә шакирдләрин ишләјә билмәк габилијјәтләрини, биликләринин кејфијјәти сәвијјәсини јүксәлдир.

Бу исә һәлә 1967—1974-чү илләрдә Челјабинск шәһәриндә IX—X синифләрдә апарылан експериментлә јохланмышдыр. Експеримент гојулан вә контролда сахланан синиф шакирдләринин һазырлыг сәвијјәси, тәләб олундуғу кими, бәрабәр олмушдур. Контролда сахланан синифләрдә мүәллимләр ән'әнәви үсулларла ишләдикләри һалда, експериментә гојулан синифләрдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирән методларла тә'лим иши апарылмышдыр. Белә ки, синифдә машынла вә машынсыз програмлашдырылмыш тә'лим үсуллары елементләри тәтбиг едилмиш, шакирдләр бачардыглары тәдгигат үсуллары илә мәшғул олмушлар. Бу мәгсәдлә мүшаһидәләр апармыш, тәдрис китаблары, елми-күтләви вә сораг-мә'лумат китабларындан истифадә етмәјә чалышмышлар. Тә'лимдә јени биликләрин мәнимсәнилмәсинә дедуктив јолла јанашмаг вә материалы проблемли шәрһлә вермәк кениш јер тутмушдур. Шакирдләрә тәкчә елмдә алынан сон нәтичә һаггында дејил, һәм дә онун кәшф едилмәси јоллары һаггында мә'лумат верилмишдир: елми проблемләри өјрәнәндә гаршыја чыхан зиддијјәтләри ачмагла мәшғул олмушлар. Експеримент гојулан синифләрдә вахтын

60 фаизә гәдәри шакирдләрин мүстәгил ишләринә сәрф едилмишдир. Експеримент апаранлар бир чох дәјәрли нәтичәләрә кәлмишләр. О чүмләдән мә'лум олмушдур ки, контролда олан синиф шакирдләринә нисбәтән експеримент гојулан синифләрдә шакирдләрин ишләјә билмәк габилијјәти дәрсин сонунадәк јүксәк сәвијјәдә галмыш, евә верилән тапшырыглары јеринә јетирмәк үчүн аз вахт сәрф етмишләр вә с. (бах: 148. 7/1977, сәһ. 32).

Республика мәктәбләринин тәчрүбәсиндә дә бу, ачыг нүмајиш етдирилир.

Үчүнчү група дахил едилән тә'лим методларыны мүхтәсәр дә олса сәчијјәләндирәк. Рус дилиндә олан педагожи әдәбијјатда бу барәдә чох јазылар олса да, Азәрбајчан дилиндә тәәссүф ки, ајры-ајры гејдләр истисна едилмәклә, һәлә самбаллы јазылар јох дәрәчәсиндәдир. Истисна дедикдә биз һәр шејдән әввәл, проф. Б. Әһмәдовун, әввәлдә данышылан мәгаләсини нәзәрдә тутуруг (29. 12/1976).

Евристик вә гисмән ахтарыш методу һаггында. Әввәлә, ону гејд едәк ки, дидактикада, мә'лум олдуғу үзрә, евристик мүсаһибәдән башга бир дә мүсаһибә методундан сөһбәт кедир.

Бунларын мүштәрәк чәһәтләринин олмасы шүбһәсиздир. Һәр икисиндә мүәллимин бу вә ја башга тә'лим материалы үзрә ардычыл вердији суаллара шакирдләрдән чаваблар алыныр, онлар дүшүнмәјә вадар едилир, јени елми һәгигәтләрин ачылмасы истигамәтинә сөвг олунурлар. Лакин бунунла бәрабәр, бунлары һеч дә ејниләшдирмәк олмаз, чүнки һәр бири мүстәгил метод олмагла маһијјәт е'тибарилә мүхтәлиф дидактик вәзифәләрин һәллиндә истифадә едилирләр.

Мүсаһибә методу, јухарыда көрдүјүмүз информасијавермә методлары сырасына дахил олмагла шакирдләрин биликләри вә һәјати тәчрүбәләринә истинад едәрәк јени мә'луматын верилмәсинә хидмәт едир.

Шакирдләрин әввәлки дәрсләрдә алдыглары биликләрә истинад етмәклә гурулан белә мүсаһибә, суал-чаваб гајдасында чәрәјан едән белә просесдә, ајры-ајры шакирдләр чәтинлик чәксәләр дә синиф бүтүнлүкдә чәтинлик чәкмир, нәтичәдә дидактик вәзифә һәлл олунур, шакирдләр јени билији өјрәнирләр. Фәнләрин, хүсусилә дилләр вә ријазијјатын тәдрисиндә мүсаһибә методундан чох истифадә едилир, чүнки шакирдләрин

фәаллашдырылмасы үчүн чох әлверишлидир. Белә мусаһибәләрин тәшкилиндә вахта гәнаәт етмәк, чашдырычы суаллар вермәмәк, суаллары шакирдләр арасында бөлүшдүрмәк, суаллара там чаваблар алмаг вә с. әсас шәртләрдәндир. Педагокика тарихиндә әввәлләр белә истигамәтдә олан мүсаһибә методуна «евристик мүсаһибә» адыны да верәнләр олмушдур.

Лакин инди педагожи әдәбијјатда вә мәктәб тәчрүбәсиндә евристик мүсаһибә методу башга маһијјәт дашыјыр. Гисмән ахтарыш адыны да вермәклә бу методу илк дәфә олараг М. Н. Скаткин вә И. Ј. Лернер шәрһ етмишләр. Онлар буну, мүсаһибә методундан фәргли олараг шакирдләр тәрәфиндән, мүәллимин ардычыл суалларына чаваб вермәклә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүстәгил һәлл олуна билән проблемли вәзијјәтин ачылмасы илә бағлајырлар. И. Ј. Лернер јазыр: Евристик мүсаһибә «ондан ибарәтдир ки, мүәллим шакирдләр гаршысында проблем гојур, онларын буна күчү чатмадыгда проблеми, бири дикәриндән доған, јә'ни бир-бири илә бағлы, проблемин һәлли аддымлары олан суаллара ајырыр. Бу вахт бу сualларын чоху илк дәфә гојулан проблемин јарым проблемләри ролунда чыхыш едир. Мүәллим тәрәфиндән диктә едилән, лакин шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил сурәтдә јеринә јетирилән бүтүн аддымлар нәтичәсиндә шакирдләр әввәл верилән проблемин һәллинә наил олурлар» (29. 12/1977. сәһ. 35). Лернер дедикләрини, узун да олса, сәчијјәви мисалларла шәрһ едир (бах: Јенә орада. сәһ. 36).

Буна принсип е'тибарилә әлавә едиләчәк сөзүмүз јохдур. Көрүндүјү кими, евристик мүсеһибә методу һәгигәтән һәм дә гисмән ахтарыш методу адландырыла биләр, чүнки буну истифадә етмәклә проблеми шакирдләрә ачдырмаг мүмкүндүр, чәтинлик чәкдикләри јердә мүәллим јардымчы суаллар васитәсилә шакирдләрә көмәк дә едә биләр. Бу үсулун тәтбиги шакирдләри һадисә вә шејләрин хассәләрини тутушдуруб мүгајисәләр апармаға, мүһакимәләр јүрүтмәјә, анализ вә синтез етмәјә, нәтичәләр чыхармаға, бир сөзлә, онларын јарадычы габилијјәтләринин инкишафына хејли хидмәт едир. Бунун нөгсаны ондадыр ки, проблеми ачмаг үчүн даһа чох вахт тәләб едир. Онун гаршысыны алмаг үчүн јенә дә суаллары ардычыл вермәк, мүсаһибәни мәгсәдәјөнлү апармаг лазымдыр. Ону да әлавә едәк ки, евристик мүсаһибәни дә универсаллашдырмаг зәрәрлидир, онун да тәтбиг едилмәсинин јерини дүзкүн сечмәк лазымдыр.

Проблемли шәрһ методу һаггында. Мүасир дидактикада проблемлә әлагәдар үч анлајыш мөвчуддур: проблемли тә'лим, проблемли вәзијјәт (ситуасија), проблемли шәрһ. Бунлары, тәәссүф ки, һәм педагожи әдәбијјатда, һәм дә мәктәб ишләри практикасында чох заман гарышдырыр, ејниләшдирирләр. Һалбуки, бунларын һәр биринин өзүнәмәхсус спесифик дидактик вәзифәси вардыр. Проблемли тә'лимдә тә'лим нөвләриндән бири нәзәрә алыныр, проблемли шәрһ, ахтарыш методлары сырасына дахил олан мүстәгил бир методдур; проблемли вәзијјәт дедикдә исә тә'лим просесиндә шакирдләрин билдикләри һәгигәтләрлә, өјрәнмәк истәдикләри јени һәгигәтләр арасында әмәлә кәлән зиддијјәт, шакирдләри өјрәнмәјә сөвг едән, јени јаранан вәзијјәт, јаранан тәләбат нәзәрдә тутулур.

Проблемли шәрһин маһијјәти вә истифадә јоллары һаггында рус дилиндә чох јазылмышдыр вә биз бурада бу методу јенидән сәчијјәләндирмәјә чалышмаг үчүн әсас тапмырыг. Сон заманлар дидактикада вә мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнә кениш мејдан ачан бу методун маһијјәти, гисмән дә олса, мүәллимин охудуғу мүһазирә методунун спесифик бир нөвүнү андырыр. Мүәллим мүһазирәсиндә нәглетмәдән, садәчә тәсвиретмәдән истифадә етдији кими, ону проблемли шәрһ кими дә гурур. Лакин бу, мүһазирәнин башга нөвләринә нисбәтән шакирдләри даһа чох дүшүнмәјә вадар едир. «Проблемли шәрһин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада мүәллим проблем гојур, ону өзү дә һәлл едир, лакин онун зиддијјәтләрлә һәлл едилмәси јолуну шакирдләрин баша дүшәчәкләри дәрәчәдә ачыр, һәлл олунма јолу илә һәрәкәтдә тәфәккүрүн кедишини ашкара чыхарыр. Бу методун васитәсилә мүәллим елми идракын нүмунәләрини, проблемин елми јолла һәлл едилмәсини, «билијин ембриолокијасыны» көстәрир, шакирдләр исә бу һәрәкәтин инандырычылығына нәзарәт едирләр, тамлыгла проблемин һәлл едилмәси мәрһәләләринә јијәләнмәклә, онун мәнтигини фикирлә изләјирләр» (80. сәһ. 162). Буну ајдынлашдырмаг мәгсәдилә педагожи әдәбијјатда сәчијјәви бир мисал чәкирләр. Ону биз дә бурада мүхтәсәр көстәрәк.

Мүәллим, V синифдә ботаникадан дәрсә кириш верәркән битки организминин гурулуш мәнбәләри һаггында проблеми формалашдырыб шәрһ етмәјә башлајыр: «Алимләрин биткиләрин һәјатыны тәдгиг етмәјә башладыглары вахтдан биткиләрин нә илә гидаландыглары, нәјин һесабына өз бәдәнләрини гурмалары һаггында мәсәлә ән мүһүм мәсәләләрдән бири олмушдур. Бу барәдә биринчи фәрзијјә дә биткинин бүтүн гида маддәләрини торпагдан алдығы күман едилирди. Һолландијалы Һан-Һелмонт 5 ил әрзиндә дибчәкдә сөјүд будағыны бечәрди. Әввәлчә о, гуру торпағы чәкди. Сонра о, будағы басдырды вә торпаға су вермәклә 5 ил ону бечәрди. Тәчрүбәнин сонунда јенидән торпағы гурутду вә ону чәкди. Торпаг чәкидә чох аз итирмишди. Ағачы чәкәндә көрдү ки, онун чәкиси 30 дәфә артмышдыр. Бу експериментә әсасән алим белә бир нәтичәјә кәлди ки, әсас гида мәнбәји судур. Бу чаваб дүздүрмү? Әкәр дүздүрсә, бәс нә үчүн торпаг өз чәкисини, аз да олса, итирмишдир. Су бүтүнлүклә бухарланыр вә торпағын чәкиси експериментә гәдәр вә ондан сонра ејни олмалы иди. Демәли, торпагдан һәр һансы маддә кетмишдир . Сиз билирсиниз ки, торпагда минерал дузлар вардыр вә онлар су илә бирликдә биткијә кечирләр. Белә дүшүнмәк тәбии оларды ки, торпағын чәкисинин азалмасы дузларын азалмасы һесабына олмушдур. Лакин дузларын һесабына торпаг иткиси чүз'идир, биткинин артымы исә чох бөјүкдүр. Буну нә илә изаһ етмәк олар? Һан-Һелмонт бу суала чаваб верә билмәди.

Ч. Пристлинин тәчрүбәси илә иш јенидән башланды: О, «јашыл биткиләр тәрәфиндән һаванын тәнзим едилмәси» һадисәсини ашкара чыхарды. Бу һадисәнин сәбәбинин ајдын едилмәсинә бахмајараг тәдгигатчылар белә гәрара кәлдиләр ки, јашыл биткиләр өз һәјат фәалијјәтләриндә һавадан истифадә едирләр. Сонралар ајдынлашды ки, биткиләрдә бу габилијјәт јалныз ишыгда баш верир, гаранлыгда исә биткиләр һаванын тәркибини писләшдирирләр...

Беләликлә, бир сыра тәчрүбәләрдә көстәрилди ки, биткиләр торпагдакы су вә дузлардан, атмосфердәки CO_2-дән вә күнәш ишығындан истифадә едирләр. Сонракы тәчрүбәләр көстәрди су вә CO_2-дән күнәш ишығынын тә'сири алтында биткиләрдә үзвү маддә—нишаста әмәлә кәлир вә биткидә топланыр. Демәли, биткиләрин гидаланмасынын әсас мәнбәји ичәрисиндә дузлар олан су вә карбон газыдыр» (бах: 29. 12/1977. сәһ. 37).

Бу мисал, Лернерин һаглы олараг дедији кими, ону көстәрир ки, шакирдләр буну ешитдикдә шәрһин биринчи һиссәсиндә тәчрүбәнин мәнтиги илә, дикәр һиссәсиндә исә мүхтәлиф тәдгигатчыларда биликләрин һәрәкәти илә таныш олурлар. Онлар башлыча олараг биткиләрин инкишаф идејасыны, биринин дикәриндән асылылығыны мәнимсәјир вә јалныз гисмән бу һәрәкәт вә асылылығын механизминә бәләд олурлар. Гејд етмәлијик ки, проблемли шәрһ методунун маһијјәти инди республиканын бир чох габагчыл мүәллимләринә ајдын олмушдур. Онлар бу методу ачыг дәрк етмәклә дәрсләриндә истифадә едирләр. Мәсәлән, «Проблемли тә'лимин тәтбиги тәчрүбәсиндән» адлы мәзмунлу мәгаләсиндә физика мүәллими Елхан Мусајев (Бакы, 44 №-ли мәктәб) јазыр: проблемли тә'лим методу олан «проблемли шәрһин әвәзсиз педагожи имканлары вардыр. Әввәла о, шәрһи даһа инандырычы едир. Шакирдләрдә елми ахтарычылыг вәрдишләри јарадыр, онларын елмә марағыны артырыр. Лакин ону һәр дәрсдә тәтбиг етмәк олмаз...» (57. 2/1978. сәһ. 7).

Ријазијјат мүәллими О. Мәммәдов (Саатлы) тәчрүбәсиндән сөһбәт ачараг јазыр: «Тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә онларын гаршысында проблемләр (һәлл олунмасы тәләб едилән мәсәләләр, суаллар) гојур, онлары даим бу проблемләр үзәриндә дүшүнмәјә сөвг едирәм».

VIII синифдә «Трапесијанын саһәси» мөвзусуну о, евристик мүсаһибәдән истифадә едәрәк проблемли шәрһ методу илә көрүн нә чүр тәдрис едир. О јазыр: «Мә'лумдур ки, һәмин мөвзунун кечилмәсинә гәдәр шакирдләр параллелограмын, дүзбучаглынын, үчбучағын саһәләринин һесабланмасы гајдасыны, чыхарылан дүстурлары билирләр. Онлар һәм дә бу дүстурларын һәјатда истифадә едилмәсиндән хәбәрдардырлар. Јени дәрсдә трапесијанын јазы тахтасында фигуру чәкилир. Башга дөрдбучаглылара нисбәтән онун фәрги шакирдләрдән сорушулур. Дөрдбучаглы олан бу фигурун бәс саһәсини нә чүр өлчә биләрик? дејә шакирдләрә мүрачиәт едирәм. Онлар чаваб верә билмирләр. Артыг проблемли вәзијјәт јаранмышдыр». Мүәллим шәрһинә, һәм

дә мүсаһибәсинә давам едир, трапесијаны ики үчбучаға бөлүб, сонра онлары чәмләмәклә трапесијанын саһәсини тапмаг үчүн дүстуру мүәјјәнләшдирир.

Мәгаләсинин сонунда мүәллим гејд едир:«Апардығымыз мүшаһидәләр вә иш тәчрүбәмиздән белә гәнаәтә кәлмишәм ки, кәркин фикри фәалијјәт шакирдләрдә мүстәгиллији, мүһакимә јүрүтмәк, нәтичәләр чыхартмаг кими габилијјәтләри инкишаф етдирир...» (57. 7/1977. сәһ. 29).

Көрүндүјү кими, проблемли шәрһ методуну тәтбиг едәркән мүәллим шәрһини елә гурур ки, шакирдләрин билдикләри илә биләчәкләри арасында зиддијјәтләр әмәлә кәлир, шакирдләрдә јени һәгигәтләри билмәк тәләбаты ојаныр, онлар дүшүнмәјә вадар едилир. Јаранан проблемли вәзијјәтин шәрһинә әсасән мүәллим өзү јол верир, зиддијјәт јүнкүл олдугда исә мүәллимин шакирдләрлә биркә мүһакимәси нәтичәсиндә ачылыр.

Тәәссүф ки, јерли педагожи мәтбуатда проблемли шәрһ методунун маһијјәтинә даир дәгиг олмајан шәрһләр дә верилир ки, бу да мүәллимләри истәр-истәмәз чәтинликләрә салыр. Мәсәлән, педагожи елмләр намизәди Мәзаһир Гулијев бу проблемә даир чап етдирдији әсәриндә мүәллимләрә бир сыра мә'лумат вермәклә бәрабәр шәрһин маһијјәтинә даир дәгиг олмајан изаһат верир: О јазыр: «Проблемли шәрһетмә заманы шакирдләр чохлу факт вә анлајышлар үзәриндә дәфәләрлә фикирләширләр, онлары тутушдурур, мүгајисә едир, нәһајәт, онларын арасында олан сәбәб-нәтичә әлагәләрини үзә чыхарырлар. Белә олдугда факт вә анлајышлар, онларын арасында олан сәбәб-нәтичә әлагәләри чох көзәл јадда галыр» (35. сәһ. 35). Бунунла разылашмаг чәтиндир. Јаддан чыхармаг олмаз ки, бурада сөһбәт мүәллимин шәрһиндән кедир, бу шәрһин проблемли гурулмасындан кедир. Проблемин, зиддијјәтләрин ачылмасында дејилдији кими, шакирдләр иштирак едә биләр (гисмән ахтарыш методунда). Лакин онлар мүәллимин проблемли шәрһи заманы кәркин фикирләширләр. Бу заман онларда јени билији алмаг еһтијачы вә тәләбаты доғур, амма ону «ачмаг» мүәллимин үзәринә дүшүр. Дејилдији кими, бу просесдә шакирдләр дә иштирак едә биләр.

Тәдгигат методу һаггында. Совет педагожи әдәбијјатында бә'зиләри (о чүмләдән И. Ј. Лернер) бу методу «тәдгигат принсипи» истилаһы илә дә ифадә едирләр (бах: 131. ч. 2. 287—295). Лакин онларын шәрһиндә бу терминләрин һәр икиси ејни мә'наны верир. Шүбһәсиз, буна «тәдгигат методу» демәк мәгсәдә даһа чох ујғундур. Она көрә ки, «принсип» «метод»а көрә кениш мә'налыдыр: «тәдгигат принсипи» дејиләрсә бүтүн дәрсләри бу әсасда вермәк тәләб олунарды. Һалбуки, дәрсләр (хүсусән јухары синифләрдә) анчаг гисмән бу јолла верилә биләр. Әлавә олараг ону да демәлијик ки, дидактикада тә'лим принсипләри арасында белә адда принсип јохдур вә олмамышдыр. Һалбуки, тә'лим методлары (ахтарыш методлары) сырасында бу—тәдгигат методу өзүнә мүәјјән јер тутмагдадыр. Тәдгигат методунун да өзүнәмәхсус тарихи вардыр. Мә'лумдур ки, һәлә кечән әсрин 70-чи илләриндән е'тибарән габагчыл мүәллимләр бу методдан истифадә едирдиләр. Совет мәктәбләри тарихинин илк илләриндә тәбиәт методикасы мүтәхәссисләри (хүсусилә Б. В. Всесвјатски) бу методу чох кениш тәтбиг етмәјә чәһд едирдиләр. Бә'зиләриндә мәсәлә о јерә кәлмишди ки, бу методу һәтта үниверсаллашдырмаға чалышырдылар. О заман совет мәктәбләри практикасында јер тутан методик тәһрифләрлә әлагәләндирилдијиндән демәк олар ки, бу, педагожи аләмдә бир нөв унудулду. Шакирдләрин тә'лим просесиндә идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәк вәзифәсинин һәлли илә әлагәдар тәдгигат методу јенидән актуаллыг кәсб етмәјә башлады. И. Л. Лернер вә М. Н. Скаткин, бу методу, дидактикада ахтарыш методлары чүмләсиндә даһа чох шәрһ вә тәблиғ етдиләр вә едирләр. Тәдгигат методунун маһијјәтинә кәлдикдә демәлијик ки, бу һәр јердә, һәр заман тәтбиг олунмур. Шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндириб инкишаф етдирмәк, онларда мүстәгил олараг проблеми арашдырыб һәлл едә билмәк бачарығы јаратмаг мәгсәдилә тәтбиг едилир. Белә ки, проблем тә'лим просесиндә мүәллим тәрәфиндән гаршыја чыхарылыр, онун һәлли исә шакирдләрә (ја ајры-ајры група, ја да бүтүн синфә) тапшырылыр. Мүәллимин ролу бурада ондан ибарәт олур ки, проблемин һәллиндә мәгсәдин нәдән ибарәт олдуғуну билдирир, шакирдләрин ону арашдырмалары үчүн истигамәт көстәрир. Лазым кәләндә мәсләһәт верир, һәлл олунмуш проблемин һесабатыны хүсусән синифдә гәбул едиб гијмәт верир. Проблемин һәлли үзрә

ишин ағырлығы шакирдләрин үзәринә дүшүр. Онлар проблемин һәлли үчүн иш планы тәртиб едир, охујачаглары китабларын сијаһысыны тутур, мәнбәләри, објектләри мүәјјәнләшдирир, проблемин һәлли үчүн лазым кәлән материал, факт вә с. топлајыр, көрүләси ишләри ичра едирләр, о чүмләдән, лазым кәлән тәчрүбә ишини тәшкил едир, мүшаһидә апарырлар вә с. Кифајәт дәрәчәдә материал топладыгдан сонра лазым кәлдикдә онлары мүгајисә едир, анализ вә синтезә мејдан верир, әввәлчәдән ирәли сүрдүкләри фәрзијјәнин доғрулуғуну исбат едир вә беләликлә ,проблемин һәлли һаггында мүәллимә һесабат верирләр. Бу методун тәтбиги мүәјјән дәрәчәдә һәм ишин методикасы, һәм дә онун ичрасы вә нәтичәнин алынмасы бахымындан елми идракын тәдгигинә бәнзәјир, лакин онунла бүтөвлүкдә ејниләшә билмәз, чүнки елми-тәдгигат ишиндә елмә мә'лум олмајан һәгигәтләр арашдырылдығы һалда, тә'лим просесиндә олан тәдгигат аз-чох мә'лум олан һәгигәтләрин арашдырылмасы үчүндүр. Лакин ону да дејәк ки, тә'лим тәдгигатларында да бә'зән шакирдләр елмә мә'лум олмајан һәгигәтләрин ачылмасына наил ола билирләр. Бу хүсусилә кәнд тәсәррүфат тәчрүбәчилијиндә өзүнү көстәрә билир.

Тәдгигат методу, демәк олар ки, фәнләрин һәр биринин тәдрисиндә, хүсусән орта, даһа чох јухары синифләрдә тәтбиг едилә биләр. Бу методдан даһа чох кимја, биолокија, ичтимаијјат, тарих, әдәбијјат вә чоғрафија фәнләринин тәдрисиндә, синифдә вә синифдәнхарич ишләрдә, хүсусән кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилијиндә вә техники јарадычылыг ишләриндә истифадә олунур.

Тәдгигат методунун тәтбиги даирәсини кенишләндирмәк мәгсәдилә педагожи елмләр доктору Ј. Талыбов јазыр: Бу метод «һәмишә тә'лимә аид едилмишдир. Фикримизчә, тәдгигатчылыг методуну (тәдгигат методу—«исследовательский метод»—демәк даһа дүз оларды— М. М.) тәрбијә просесинә дә аид етмәк олар, өзү дә тәдгигатчылыг методу дејил, «тәдгигатчылыг методлары» кими ишләтмәк лазымдыр» (29. 12/1979. сәһ. 20). Бунунла да разылашмаг чәтиндир. Һәр бир тә'лим методунун, о чүмләдән тәдгигат методунун да тәрбијәви ролу вардыр. Һәр бир тә'лим методу, о чүмләдән бу да, бинар (өјрәтмә вә өјрәнмә) сәчијјә дашыјыр. Лакин

тәдгигат методуну һәм дә тәрбијә методу, вә ја «методлары» һесаб етмәк ону универсаллашдырмаг дејилми?

Республика мәктәбләринин бир гисминдә тәдгигат методундан тә'лим просесиндә кениш истифадә едилмәкдәдир. Бир нечә мисал кәтирәк. Сосиалист Әмәји гәһрәманы, әмәкдар кимја мүәллими М. Гулијевин бу методун тәтбигинә даир топламыш олдуғу тәчрүбә диггәтәлајигдир. Кимја дәрсләриндә бу саһәдә әлдә етмиш наилијјәтләрдән сөһбәт ачараг М. Гулијев јазыр: Мүхтәлиф тә'лим үсулларындан, о чүмләдән тәдгигат үсулундан истифадә етмәклә она наил олмалыјыг ки, шакирд әлдә етдији практик мә'луматы шүурунда ишләсин, өјрәндији һадисәләри мүгајисә етсин, сәбәбләрини ајдынлашдырсын, тәһлил етмәји бачарсын, дәрин дүшүнсүн, апардығы тәчрүбәләри тәбиәтдә кедән һадисәләрлә бағлаја билсин.

Шакирдләрә јени мә'лумат һазыр һалда верилмир. Онлар мүстәгил нәтичәләр чыхармаг үчүн материалла силаһландырылса, дәркетмә ахтарышына тәһрик едилсә, онларын фикри фәаллығы артыр...» (44. 3/1979. сәһ. 12). Бу методун тәтбиги саһәсиндә кениш тәчрүбәсини тәһлил едәрәк Гулијев јазыр: «Тәдгигат методу шакирдләр тәрәфиндән бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүстәгил һәлл олуна билән мәсәләләрлә бағлыдыр. Шакирдләр әввәлләр өјрәндикләри материаллара истинад едәрәк верилмиш тапшырығы ичра етмәлидир. Ола билсин ки, илк тәдгигатында сәһв јол версинләр, верилмиш тапшырығы дүз ичра едә билмәсинләр о, заман шакирдләр чәтинликләрдән чыхмаг үчүн тәчрүбәни тәкрарламалыдырлар... Тәдгигат методу мәктәбдә мүхтәлиф формаларда һәјата кечирилир. Мәсәлән, мүхтәлиф чиһазларын һазырланмасы, ахтарычылыг експерименти, кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилији вә с. Бүтүн бу нөвләр гыса бир дәрс үчүн, бир нечә күн вә һәфтә үчүн ола биләр.. Һәр бир тәдгигатчылыг тапшырығынын һәлли шакирдләрин өзләри тәрәфиндән тапылан олмалыдыр... «Нәтичә е'тибарилә: «Әкәр бүтүн тә'лим методлары илә јанашы тәдгигатчылыг ишини шакирдләрә мәнимсәдә билсәк, онларда мүстәгил ишләмәк үчүн һәјат тәчрүбәләри зәнкинләшәр» (Јенә орада. сәһ. 14, 17).»

Бу барәдә башга бир тәчрүбәјә дә нәзәр салаг. Бакы

шәһәри 18 №-ли орта мәктәбин әмәкдар кимја мүәллими мәрһум М. Саламов «Шакирдләрин тәдгигатчылыг габилијјәтинин инкишаф етдирилмәси» адлы мәгаләсиндә, конфрансда сөјләдији чыхышында тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәаллығыны вә тәдгигатчылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр һәјата кечирдијиндән бәһс етмишдир. О гејд едир ки, «шакирдләрин тәдгигатчылыг фәалијјәтини инкишаф етдирмәк формаларындан бири кимјадан диспутларын кечирилмәсидир. Һәр ил II, III, вә IV рүбләрдә белә диспутлар кечиририк. Бу диспутларын тәшкили мәрһәләсиндә бир кичик мөвзу е'лан олунур вә мүвафиг әдәбијјат көстәрилир. Тәхминән бир ај мүддәтиндә шакирдләр әдәбијјатдан истифадә едиб материалы һазырлајырлар. Диспут күнү јазылы материалы тәгдим етмәклә, шифаһи мүзакирә апарылыр. Бир шакирд изаһат вердикдән сонра, о бири шакирд әлавә едир» (44. 2/1976. сәһ. 13).

Бундан әлавә, о, лабораторијада тәшкил едиләси ишләр үзәриндә дә шакирдләрин тәдгигатчылыг габилијјәтини инкишаф етдирир. Бу мәгсәдлә о, «бир маддәдән долајысы јолла дикәр маддәнин алынмасыны тәклиф» едирди. Шакирдләр исә буну мүхтәлиф јолларла ахтарырдылар. Јанлышлығы исә мүәллим тәсһиһ едирди (бах: Јенә орада, сәһ. 14).

Бә'зи шакирдләрдә кимја елминә хүсуси мараг олдуғундан «белә шакирдләр дәрсдән әлавә лабораторија ишләринә чәлб едилир, онлара арзуларына көрә иш тапшырылыр» (Јенә орада, сәһ. 15). Нәтичәләри јохланыр вә гијмәт верилир.

Ахырда о дејирди: «Шакирдләрин 4 илдә газандыглары биликләрә јекун вурараг X синифдә онлара реферат јаздырмаг ишинә хүсуси фикир верирәм. Мәсәлән, Сумгајыт алүминиум заводу, Бакы шин заводу, Кировабад јағ-пиј комбинаты, Бакы сахсы габлар заводу, Сураханы јод заводу вә с. һаггында, јахуд да Садыг Һүсејнов, Јусиф Мәммәдәлијев, Муртуза Нағыјев, Курчатов вә с. алимләрин һәјаты вә фәалијјәти һаггында реферат јаздырырам. Бу мәгсәдлә мөвзуја аид әдәбијјат сијаһысыны верир, рефератын планыны тәртиб етмәк үчүн онлара көмәк едирәм. Рефератын мүдафиәси үчүн шакирд лазыми диаграм, схем чәкир, коллексијалар топлајыр, стенд һазырлајыр вә јолдашлары

гаршысында рефераты мүдафиә едир, динләјичиләр тәрәфиндән верилмиш суаллара чаваблар верир. Чаваб гәнаәтбәхш олмадыгда өзүм тамамлајырам. Нәһајәт, реферат иши гијмәтләндирилир. Вәсаит вә реферат кабинет фондунда сахланылыр» (Јенә орада, сәһ. 15).

Республиканын габагчыл кимја мүәллимләриндән бири олан М. Саламовун бу саһәдә зәнкин тәчрүбәси олмушдур. Көстәрдијимиз бу тәчрүбәдә диггәтәлајиг чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, мүәллим шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирмәк мәгсәдилә тәдгигат методуну мәһарәтлә јухары синиф шакирдләринә вердији рефератларла, онлар арасында тәшкил етдији диспутла комплекс шәклиндә апарырды.

Даһа бир мүәллимин тәчрүбәси илә таныш олаг. VIII—X синиф шакирдләринә тәдгигат методу илә дәрс демәк тәчрүбәсиндән сөһбәт ачан физика мүәллими С. Мустафајев (Ханлар рајону), һәр шејдән әввәл, һаглы олараг ону гејд едир ки, о һеч бир методу, о чүмләдән тәдгигат методуну универсаллашдырмаг, башга методлара гаршы гојмаг истәмир.

Бу методун тәтбигиндә мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн о, һәр синифдә габагчадан тәдгигат методу илә тәдрис едиләчәк аз мигдарда мөвзу ајырыр, шакирдләрә илк һазырлыг верир: кәмијјәт вә кејфијјәт характерли мәсәләләри һәлл едир, лабораторија ишләринин апарылмасы техникасы илә онлары таныш едир, онлара физика чиһазларыны ишләдә билмәк вәрдишләри газандырыр вә с. Мәһз бу чүр һазырлыг иши апардыгдан сонра о тәдгигат үсулуну, башга тә'лим үсуллары сырасына дахил етмәклә, онунла дәрс апармаға башлајыр. О, VIII синифдә «Нјутонун үчүнчү гануну», «Чисмин сәрбәст дүшмәси», «Тә'чиллә һәрәкәт едән чисмин чәкиси», «Үфүги бучаг алтында атылмыш чисмин һәрәкәти» адлы мөвзулары вә үмумијјәтлә, VIII—X синифләрдә 25-ә гәдәр мөвзуну тәдгигатчылыг методу әсасында тәдрис етдијини гејд едир. Һәм дә о гејд едир ки, тәдгигат методу илә «тәдрисин башлыча әһәмијјәти ондадыр ки, һәр бир шакирд она верилән фәрди тапшырығы јеринә јетирәркән өзүнүн билијинә, бачарығына, вәрдишинә ујғун олараг мүхтәлиф вариантларда ичра етмәклә ахтарыш јолуна гәдәм гојур. Дүшүнчәли вә системли, һәм дә ардычыл олараг мүстәгил чалышан шакирд кичик «тәдгигатчыја» чеврилир. О, елмә һеч бир

јенилик кәтирмәсә дә газандығы одур ки, онун идрак фәалијјәти инкишаф едир. Өјрәндикләрини дүшүнчәли сурәтдә вә сүр'әтлә дәрк едир, фикрини нәзәри вә әмәли чәһәтдән әсасландырмағы бачарыр» (57. 2/1977. сәһ. 25—26). Мүәллимин белә фикри илә разылашмамаг олмаз. О, өз тәчрүбәсиндә тәдгигат методунун әһәмијјәтини көрүр, ону ишләтмәнин фајдасыны дәрк едир, чәтинлијинә, мүрәккәблијинә бахмајараг онунла иш апарыр. Мәһз белә јолла да о, шакирдләрин мүстәгил ишләмәк вәрдишләрини инкишаф етдирир.

Бу барәдә даһа бир кәнд мүәллиминин тәчрүбәсинә нәзәр салаг. Кимја мүәллими М. Нијазов (Газах рајону, Дүзгышлаг кәнд орта мәктәби) јазыр: «Тәчрүбә сүбут едир ки, шакирдләр тә'лимдә тәдгиги јанашма заманы даһа јахшы нәтичәләр әлдә едирләр. Тәдгиги јанашма үсулу башга фәнләрлә јанашы кимја тә'лиминдә дә өзүнә кениш јер тапмышдыр.

Тә'лимдә тәдгиги јанашма ашағыдакы әламәтләрлә характеризә олунур: проблемли вәзијјәтин вә тәдгигат үсулунун мөвчуд олмасы, ишә аид фәрзијјәнин јаранмасы вә бунун тәчрүбәдә јохланмасы, үчүн планын тәртиби, тәчрүбәнин апарылмасы вә мүшаһидә, әлдә едилмиш билијин јазылы шәкилдә јекунлашдырылмасы, чәдвәл, график, мүвафиг үмумиләшдирмә вә нәтичәләрин тәртиб едилмәси вә с.

Мүәллим һаглы олараг көстәрир ки, мејдана чыхан проблем шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил сурәтдә јеринә јетириләрсә, тәдгигатчылыг характери дашыјыр. Мүәллим исә бу ишдә тәшкилатчы вә ағыллы рәһбәр олмалы, мәктәблиләрә тәдгигат апармагда јол көстәрмәли, әлдә едилмиш фикир вә биликләри үмумиләшдирмәклә онлара јахындан көмәкчи олмалыдыр. Тәчрүбәсинә архаланан мүәллим һәм дә ону гејд едир ки, «тәдгиги јанашма үсулу о заман мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олуна биләр ки, мүәллим мүәјјән һазырлыг ишләри апармыш олсун. Иллик тематик планын һазырланмасы заманы мөвзулар, лабораторија тәчрүбәләри, кимја кабинетинин тәчһизи вә с. нәзәрә алынсын вә тәдгигатын истигамәти дүзкүн планлашдырылсын» (бах: 44. 2/1978. сәһ. 42—45). Бу үмуми мулаһизәләрдән сонра о кимја үзрә нә кими мөвзулары тәдгигат методу илә тә'лим етдијиндән вә јүксәк тә'лим нәтичәләри әлдә етдијиндән бәһс едир (бах: Јенә орада). Бүтүн бу дә-

јәрли тәчрүбәләрин диггәтлә өјрәнилмәси вә инкишаф етдирилмәси вачибдир.

Семинар методу һаггында. Чох гәдим тарихә малик олан бу метод, әслиндә али мәктәб тәләбәләри илә апарылан тә'лим иши методларындан бири һесаб олунур (бах: 131, ч. сәһ. 229—238). «Семинар» сөзү латынча «семинариум» сөзүндән олмагла, билик очағы, мәктәб мә'насыны верир. Сон заманларда мәктәбдә тәһсилин мәзмуну хејли мүрәккәбләшдирилдијиндән, шакирдләрин хүсусән IX—X синифләрдә илк мәнбәләр үзәриндә, тарих, әдәбијјат дәрсләриндә, хүсусилә ичтимаијјат фәнни үзрә, В. И. Ленинин нәзәри ирсини өјрәндикдә семинар методунун орта мәктәбләрдә тәтбиг едилән ахтарыш методлары чүмләсинә дахил едилмәси мәгсәдә мүвафигдир. Буну, әввәлә, тәдгигат үсулунун тәтбиги нәтичәсиндә әлдә едилән јени мә'лумат һаггында синифдә һесабат верәркән тәтбиг етмәк лазымдыр. Белә ки, нәтичәни дәгигләшдирән, проблеми һәлл едән шакирд бу барәдә јазылы вә ја шифаһи мә'лумат верир. Мә'лумат мүзакирә едилир, мүәллим тәрәфиндән јекунлашдырылыр.

Семинар методу, дикәр тәрәфдән, мүстәгил олараг да тәтбиг едилә биләр. Мәзмуну мә'лум олмајан мөвзу вә ја мөвзулар шакирдләрә верилир, мүәјјән вахт көстәрилир, (бир һәфтә вә ја бир гәдәр чох), лазым кәләрсә мүәллим мәсләһәтләр верир, мөвзу ишләндикдән сонра нөвбәти дәрсләрдә мүзакирә олунуб јекунлашдырылыр. Бу методун әһәмијјәтини дә елми һәгигәтләри шакирдләрә мүстәгил олараг ајдынлашдырмаг вәрдишинин ашыланмасында, онларын идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәкдә ахтармаг лазымдыр.

Мүһазирә-семинар методу һаггында. Семинарын мөвзу вә ја мөвзулары мүрәккәб олдугда бунларын маһијјәтини, хүсусән арашдырылма истигамәтләрини шәрһ етмәк үчүн мүәллим кириш мүһазирәси охујур, сонра семинарын мөвзулары үзәриндә јухарыда көстәрилән гајда үзрә мүстәгил иш башланыр.

Реферат методу. «Реферат» (латынча «мүһазирә едирәм» мә'насыны дашыјыр) адланан бу метод да әслиндә али мәктәб тәләбәләри илә апарылан тә'лим ишләри методларындан бири, елми семинарларда охунан мүһазирә методларындан бири һесаб едилир.

Мәгсәдимиз бурада ону көстәрмәкдир ки, реферат

бир метод кими, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә истифадә едилән ахтарыш методлары сырасына дахил едилә биләр. Әслиндә бу, мәктәбләримиздә, габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә өзүнү чохдан көстәрир. Бә'зиләри бу методун үмумтәһсил мәктәбләри вә башга орта типли мәктәбләрин тә'лим просесиндә дејил, мүхтәлиф дәрнәкләрдә, лекторијаларда истифадә едилмәсини лазым билирләр (бах: 131, ч. сәһ. 666). Инди мүасир мәктәбләримиздә тә'лим методларындан сөһбәт ачанда белә мүлаһизә илә разылашмаг чәтиндир. Биз дејиләнләри инкар етмирик. Реферат шакирдләрин «елми-практики» конфрансларында, факултатив мәшғәләләрин тәшкилиндә өзүнә даһа кениш мејдан тапыр. Лакин сөһбәт бурада реферат методунун тә'лим просесиндә тәтбиг едилмәсиндән кедир. Биз буну мәгсәдә там мүнасиб һесаб едирик. Мәктәбләримизин тәчрүбәси буну да ачыг сүбут едир. Реферат методу да, семинар, мүһазирә-семинар, мубаһисә методлары кими шакирдләрин елми-нәзәри көрүшләрини кенишләндирмәк, һәмчинин нәзәри материалы вә әмәли ишләри мүстәгил олараг ишләјә билмәк, јенә дә идрак фәалијјәтини артырмаг, хүсусилә даһа чох исте'дадлы вә габил шакирдләри ишләтмәк мәгсәдилә тәтбиг едилмәлидир. Семинар методу илә реферат методунун охшарлығы олса да, фәргләри дә вардыр. Семинарда мөвзунун «будаг» һиссәләри өјрәнилир. Реферат исә өјрәнилән мөвзу илә сых әлагәдар, ону тамамлајан вә кенишләндирән, лакин програмда олмајан, шакирдләрин биликләрини вә әмәли бачарыгларыны дәринләшдирән мөвзуларын өјрәнилмәсинә һәср олунур. Белә мөвзулар фәннин програмы үзрә кечилмәкдә олан әсас мөвзулардан чыхарылыр, шакирдләрә тапшырылыр, вахт вә мәсләһәт (лазымса) верилир, ичранын нәтичәси рефератла, шакирдләр тәрәфиндән охунан мүһазирә илә мүәјјәнләшдирилир вә јекунлашдырылыр.

Јухарыда тәчрүбәсинә нәзәр салдығымыз кимја мүәллими М. Саламовун бу барәдә дә ирси диггәтәлајиг олдуғу үчүн охучулара онун өз сөзләри илә тәгдим етмәји лазым билдик. Елмин наилијјәтләрини шакирдләрә дәриндән өјрәтмәк, онлары бу мәгсәдлә мүстәгил ишә алышдырмаг үчүн реферат иши јаздырмагдан бәһс едән М. Саламов јазыр: «Дәрс илинин әввәлиндә реферат мөвзуларыны мүәјјәнләшдирир вә шакирдләрә тәклиф едирәм. Шакирдләр мөвзулары көнүллү олараг сечирләр. Сонра һәр шакирдин мөвзусуна ујғун план вә истифадә олуначаг әдәбијјат һаггында да онлара мәсләһәт верирәм. Мөвзу илә әлагәдар онлара диаграмлар, схемләр чәкмәк лазымдырса, бу һагда да көстәриш верирәм. Шакирдләр рефераты һазырлајыр вә мәнә тәгдим едирләр. Һәр шакирдин рефератына рә'ј верирәм. Онлар дүзәлишләр апарыр. Сонра һәр шакирд синиф гаршысында мә'рузә едир вә мә'рузә мүзакирә олунур» (44. 1/1978. сәһ. 22). Реферат методунун да инкаредилмәз әһәмијјәти олдуғуну бундан даһа ајдын изаһ етмәјә еһтијач јохдур.

Диспут методу һаггында. Елми мүбаһисә мә'насыны верән диспут үмумтәһсил мәктәбләриндә чох заман тәрбијә методу кими, бу вә ја дикәр әхлаги көрүшләр һаггында шакирдләрин (јухары синифләрдә) фикирләрини өјрәнмәк, көрүшүн мә'на вә әһәмијјәтини даһа кениш шәрһ етмәк мәгсәдилә тәшкил едилир (бах: 131, ч. 1. сәһ. 745—746). Буна инди дә мәктәбләрдә тәрбијә мәсәләләриндә јер верилир. Лакин бурада биз диспутун тә'лимин ахтарыш методлары сырасында да истифадә едилмәсинин мәгсәдә мувафиг олмасына диггәти чәлб етмәк истәрдик. Диспут нисбәтән мәһдуд шәкилдә ишләдилән методдур. Буна мүәллим о заман мүрачиәт едир ки, шакирдләрдә бу вә ја башга елми мәсәлә һаггында мүхтәлиф рә'ләр әмәлә кәлир, буна хүсусилә әдәбијјат дәрсләриндә, бу вә ја дикәр јазычынын персонажлара вердикләри рол вә гијмәтин зиддијјәтли чәһәтләринин мүзакирәси мәгсәдилә мејдан верилир. Мүәллим һадисә вә ја әһвалатларда зиддијјәтли чәһәтләри гејд едир, бу барәдә әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләрин олдуғуну көстәрир вә бу мүнасибәтлә шакирдләр арасында дәрсдә вә ја дәрсдәнкәнар вахтларда диспут тәшкил етмәклә онларын—шакирдләрин өз фикирләрини сөјләмәләринә, ону сүбут етмәк үчүн дәлилләр кәтирмәләринә имкан верир. Шүбһә јохдур ки, белә мүбаһисәләрдә иштирак едән шакирдләр мүәјјән дәрәчәдә она һазырлашырлар. Чүнки онлар мүстәгил олараг фикир сөјләмәлидирләр. Онларын фикри һәгигәтә там мувафиг олмаса да шакирдләри мүстәгил фикир сөјләмәјә алышдырыр, тәнгиди дүшүнмәјә өјрәдир. Диспутун тәтбигинин кејфијјәти исә мүәллимин мәһарәтиндән, фәннин тәдриси просесиндә диспут үчүн мүнасиб мәсәләләр

галдырылмасындан, она лазыми һазырлыг апарылмасындан, диспутун мүтәшәккил кечирилмәсиндән асылыдыр. Вахташыры тәшкил едилән тә'лим диспуту дәрсдә шакирдләрин фәаллашдырылмасына көмәк едир ки, бу да тә'лимин мәгсәдләриндән биридир.

Көрүндүјү кими, ән'әнәви тә'лим методларындан башга тә'лим просесинә чох јени, чох дәјәрли тә'лим методлары дахил едилмиш вә республика мәктәбләринин бир гисминдә бунлар әтрафлы истифадә едилмәкдәдир. Лакин бунларын дәјәрли олмасына бахмајараг һеч биринә универсаллашдырмаға јол верилә билмәз. Өлкә мәктәбләриндә тә'лим методларынын јајылмасында бөјүк хидмәтләри олан М. А. Прокофјев мүәллимләрин III Үмумиттифаг гурултајында етдији мә'рузәдә һаглы олараг дејир: «Совет педагожи елми вә практика бөјүк тә'лим васитәләри вә методларынын елә бөјүк хәзинәсинә маликдир ки, онлары мәһарәтлә тәтбиг етдикдә лазым көлән ефекти әлдә етмәк олар. Лакин онларын сырасында елә бир әчаиб вә надир оланы јохдур ки, һјатын бүтүн һалларында, һәр һансы мүәллимин әлиндә, истәнилән синиф үчүн, һәр бир фәнн үзрә автоматик сурәтдә, сөзсүз там мүвәффәгијјәти тә'мин етмәјә јарасын. Бу јохдур, ола да билмәз! Амма јени методларын бә'зи мүәллифләри бизи фантастика аләминә чәкмәјә чалышырлар» (136, сәһ. 19). Һеч бир тә'лим методуну фөвгәладә һесаб етмәк, (нә гәдәр фајдалы олса белә) универсаллашдырмаг олмаз. Фајда əвəзинə бу, анчаг тә'лим ишинә зәрәр вура биләр. Унутмаг олмаз ки, орта мәктәб мә'зунларынын бөјүк бир гисми, (50 фаизә гәдәри) әјани вә ја гијаби сурәтдә тәһсилләрини али вә ја орта ихтисас мәктәбләриндә давам етдирирләр. Галанлары исә бу вә ја башга саһәдә ишләмәклә һазырлыгларыны артырмаг тәдбиринә чәлб олунурлар. Истәр али вә орта ихтисас мәктәбләриндә, истәрсә дә ихтисас артырма курсларында лексија вә семинар кими тә'лим методлары даһа чох ишләдилир. Бу методларла охумагы өјрәнмәји шакирдләр орта мәктәбләрин сон синифләриндә әлдә етмәлидирләр. Мәһз она көрә дә IX—X синифләрдә јени тә'лим методларындан олдугча фајдалы истифадә етмәклә бәрабәр, лексија вә семинар методларына кениш јер вермәк лазымдыр.

Нәһајәт, јохлама вә нәзарәт методлары һаггында. Бунлар күтләви олдуғундан, һәм дә әввәлдә бу барәдә аз да олса јазылдығы үчүн онун үзәриндә дајанмаға еһтијач јохдур. Ону јада салмагла кифајәтләнәк ки, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсини һесаба алмаг вә буна нәзарәт етмәк методлары тә'лим просесиндә өзләринә мәхсус јер тутур. Мүәллимләрдән кимә мә'лум дејилдир ки, тә'лим просесинин кејфијјәтини һесаба алмадан, шакирдләрин тә'лим материалыны нечә мәнимсәдикләрини билмәдән педагожи просеси сәмәрәли тәшкил вә идарә етмәк олмаз. Һәм дә мә'лумдур ки, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини нәзәрә алмаг үчүн дә мүәјјән методлар системи тәтбиг едилир. Бунлары да тә'лим методларынын тәснифатына дахил етмәлијик. Мәктәб ишләри тәчрүбәсиндә һесаблама вә нәзарәт методларынын ашағыдакы мүхтәсәр сијаһысыны веририк:

1. Шифаһи сорғу: фәрди вә фронтал олмаг үзрә;
2. Тәһрири контрол ишләри, лабораторија ишләри, е'малатхана, мәктәбләрарасы тә'лим истеһсалат комбинатларында әмәк тапшырыглары;
3. Машынла, машынсыз олараг шакирдләрин билијинин програмлашдырылмасы, јохланмасы; перфокарт-лар, сигнал карточкалары вә с. васитәсилә апарылан јохламалар;
4. Билији һесабаалманын зачот формасы;
5. Јухарыда көстәрилән јохлама үсуллары васитәсилә синифдән-синфә кечирмә вә бурахылыш имтаһанлары.

Ону да демәлијик ки, тә'лим просесинин кејфијјәтини јохлама, өз-өзүнә мәгсәд дејил, ону јахшылашдырмаг, керијә галан шакирдләри үзә чыхарыб онлара әмәли јардым көстәрмәк мәгсәдини күдүр. Лакин бурада әслиндә мәсәлә, һәр шејдән әввәл, «мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализми арадан галдырмагдан» (9 сәһ. 80) ибарәтдир. Бу исә тә'лим просесинин вәзијјәтини објектив сурәтдә ишыгландырмагла бәрабәр, ону тәкмилләшдирмәк үчүн ән мүһүм амилләрдән бири кими фајда верәр.

IV ФӘСИЛ

ФӘНЛӘРАРАСЫ ӘЛАГӘНИ ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘ ЈОЛЛАРЫ

Проблемин актуаллығы вә мөвгеји һаггында. Тә'лим-тәрбијәнин елми-нәзәри сәвијјәсинин јүксәлдилмәси вәзифәсинин јеринә јетирилмәси хүсусилә тә'лим просесиндә фәнләрарасы әлагәнин һәјата кечирилмәсини тәләб едир. Сон заманларда бу проблемә хүсусилә чох диггәт верилмәјә башланмышдыр. Бу мәгсәдлә өлкә мигјасында бир нечә елми конфранслар кечирилмиш (1973-чү илдә Алма-Ата шәһәриндә, 1975-чи илдә Москва шәһәриндә вә с.), бир нечә мәгаләләр мәчмуәси, чохлу миғдарда журнал вә гәзет мәгаләләри нәшр едилмиш, фәнләрарасы әлагәјә һәср едилмиш диссертасијалар мүдафиә едилмиш, мүәллимләр конфрансында тез-тез сөһбәтләр кетмишдир. Бу проблем, ССРИ Маариф Назирлијинин нәздиндә олан елми-методик советин III Пленумунда (1975, декабр) ајрыча мүзакирә мөвзусу олмушдур вә с. Инди дә бу барәдә әһәмијјәтли ишләр көрүлмәкдәдир.

Бүтүн бунлар, фәнләрарасы әлагәнин бир сыра мүһүм чәһәтләрини, шүбһәсиз ки, ишыгландырмыш, проблеми мүәллимләр арасында күтләвиләшдирмиш, онун һәллинә көмәк етмишдир. Лакин әввәлчәдән демәк истәрдик ки, проблем там һәчмдә һәлә һәлл едилмәмиш вә бөјүк проблеми—тәһсилин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн кениш мүәллимләр күтләси әлиндә һәр јердә лазыми дәрәчәдә истифадә олунмур. Сәбәби исә мүхтәлифдир. Бә'зиләри проблемин әһәмијјәтини јахшы билмир, дикәрләри билсәләр дә ону јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкдикләриндән она мәһәл гојмур, үчүнчүләр «онсуз да кечинәрик» дејә әлавә әмәк сәрф етмирләр. Нәһајәт, објектив сәбәб кими програмларын јүклү олмасы буна чох мане олур.

Елмләр арасында әлагәләрин олмасы, мәктәбләримиздә өјрәдилән фәнләр арасында әлагәнин варлығы чохдан мә'лумдур.

Мә'лумдур ки, XIX әсрдә бир сыра мәшһур педагоглар, о чүмләдән К. Д. Ушински (1823—1871) бу проблемә хүсуси диггәт верирди. Схоластик тәрздә кедән тә'лим ишләрини тәнгид едәрәк о гејд едирди ки, белә тә'лимин нәтичәсиндә шакирдин башында һәрч-мәрчлик әмәлә кәлир, өјрәнилмиш анлајышлар, һәтта идејалар «онун башында елә чансыз шәкилдә дүзүлүр ки, елә бил рәвајәтә көрә «донуб галмыш гарангушлардыр»; онларын бири о биринин јанында јыхылыб галыб, амма биринин о бириндән хәбәри јохдур; бунун кими дә бир-биринә чох јахын, чох һәмчинс олан идејалар, әслиндә, белә тутгун башда он илләрлә галыр вә бир-бирини көрмүрләр» (158, ч. 6. сәһ. 296).

Ушински тә'кидлә мәсләһәт көрүрдү ки, тәдрис системиндә системсизлијә гаршы, башга биликләрлә әлагәсизлијә гаршы мүбаризә апарылсын, системлә өјрәтмәк тә'мин олунсун.

Фәнләрин, о чүмләдән грамматиканын систематик сурәтдә өјрәнилмә зәрурijјәти идејасыны ирәли сүрмәклә о јазырды: «Әлбәттә, анчаг сәмәрәли, фәннин өз маһијјәтиндән доған систем биликләримиз үзәриндә бизим там һакимијјәтимизи тә'мин едә биләр. Пәракәндә, әлагәсиз биликләрлә долдурулан баш елә бир амбара бәнзәјир ки, орада һәр шеј гарма-гарышыг һалдадыр вә онун саһиби белә истәдијини тапа билмир; биликлә дејил анчаг системлә јүкләнән баш исә елә бир дукана бәнзәјир ки, орада һәр јешик үзәриндә шејин гијмәти јазылмыш, амма јешикләр бошдур». Белә бир вәзијјәтдән узаг олмаг үчүн Ушински көрүн нә мәсләһәт верир: «Һәгиги педагокика бу һәр ики ифратчылыгдан гачараг шакирдләрә билик верир вә ону топладыгча да системә салыр. Билик нә гәдәр чох чешидлә топланарса, систем дә бир о гәдәр јүксәк олур вә нәһајәт, мәнтиги вә фәлсәфи мүддәаларын мүчәррәдлик дәрәчәсинәдәк чыхыр, шакирдләрин башында белә дүнјакөрүшүнүн әмәлә кәлмәсиндә, әлбәттә, фәнн мүәллимләринин һамысы иштирак едир...» (158. ч. 5., сәһ. 355).

Фәнләрарасы әлагәнин әһәмијјәтинә даир Ушинскинин бу ачыг фикринин һеч бир изаһата еһтијачы јохдур. Ајдын олур ки, мүхтәлиф мәнбәләрдән алынан биликләр арасында сых әлагә јаратмаг, биликләри сәмәрәли системә салыр ,онлары «мәнтиги вә фәлсәфи мүддәа-

лара» чатдырыр, шакирдләрин башында «дүнјакөрүшү јаранмасыны» тә'мин едир вә бу ишдә бүтүн мүәллимләрин иштиракы тәләб олунур.

Лакин бу просесдә Ушински, мүһүм ролу ана дилинин тәдриси үзәринә гојур, она көрә ки, ана дилинин тәдриси үзәринә: «шакирдләрә верилән бүтүн биликләри хүласә етмәк, онлары мүнтәзәм мәнтиги системә салмаг вәзифәси дүшүр, чүнки доғма дил, елә бир мә'нәви либасдыр ки, инсан шүурунун һәгиги мүлкијјәти олмаг үчүн, бүтүн биликләрин бојуна бичилир» (158. ч. 5. сәһ. 356).

Бу барәдә башга мәнбәләрә дә мүрачиәт етмәк олардыр, лакин буна еһтијач јохдур. Көрүндүјү кими педагогика тарихиндә бу проблем чохдан мә'лумдур. Прогрессив олан классик педагогиканын ролу ондан ибарәт олмушдур ки, бу проблеми дә ирәли сүрүб онун әһәмијјәтини чох ачыг вә ајдын шәрһ етмишдир.

Лакин ону тәтбиг етмәнин јолларыны ишләјиб там шәкилдә һазырлаја билмәмишдир. Чүнки, нә сосиал шәраит, нә дә педагогика елминин өзүнүн сәвијјәси бунун үчүн лазыми шәраит јарада билмәмишди.

Совет педагогикасы бу проблемин һәлли илә дә истәр тәбии, истәрсә дә ичтимаи һадисәләр арасында диалектик әлагәнин мөвчуд олмасы һаггында марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә истинад едәрәк мәшғул олмаға башлады. Беләликлә, мәктәб курслары арасында олан әлагә аз-чох ишыгландырылмыш олду.

Биз бу проблемин совет педагогикасы вә мәктәбиндә һәлл олунмасы тарихи үзәриндә дајанмаг истәмирик, чүнки буну ишыгландыран хүсуси ичмаллар мөвчуддур (бах: III. сәһ. 35—36 вә с.). Бу ичмаллардан мә'лум олдуғу кими совет мәктәбинин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә фәнләрарасы әлагә мәктәбин гаршысында дуран әмәли вә нәзәри мәсәләләрин һәллинә хидмәт етмишдир. Мәктәбләримиздә тәһсилин јени мәзмунуна кечдикдән сонра исә сон илләрдә фәнләрарасы әлагә проблеми бүтүн варлыгы илә педагожи ичтимаијјәтин гаршысына гојулмуш, бу саһәдә мүәјјән рол ојнамаға наил олмушдур. Лакин даһа да тәкмилләшдирилмәјә еһтијачы вардыр. Бу да чох ајдындыр, она көрә ки тә'лимин идеја-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн бүтүн еһтијатда олан имканлар, о чүмләдән фәнләрарасы әлагәнин тәкмилләшдирилмәси сәфәрбәр едилмәлидир. Фәнләрарасы әлагәнин маһијјәтинә даир әввәлчәдән гејд едәк ки, бу проблемин дә маһијјәтини шәрһ етмәкдә алимләр арасында јекдиллик јохдур, онларын бу проблемә мүхтәлиф истигамәтли тә'рифләр вермәси В. Н. Федорова јолдашын «мәктәбин тәбиијјат елмләри үзрә олан фәнләр арасындакы гаршылыглы әлагәнин дидактик әһәмијјәти» башлыгы алтында мәгаләсиндә ишыгландырылыр (бах: 111). Бу материалдан биз дә истифадә едәк!

...Фәнләрарасы әлагә шакирдләрдә тәбиәт һадисәләринин гаршылыглы асылылығы һаггында материалист анлајышынын формалашдырылмасы васитәсидир (В. П. Шуман).

Фәнләрарасы әлагә—мүәллимлә шакирдләрин иш системидир. (П. Г. Кулагин).

Фәнләрарасы әлагә тәһсил мәзмунунун хүсусијјәтләриндән биридир. (К. П. Королева.)

Фәнләрарасы әлагә—дидактик шәраитдир. (Чәркәсзадә.)

Фәнләрарасы әлагә—тәһсил мәзмунунун хүсуси конструксијасыдыр (гурулушу). (Н. С. Антонов) вә с.

В. Н. Федорова јазыр ки, көстәрилән тә'рифләрдән даһа чох мәгбул оланы Н. М. Чәркәсзадәнин ирәли сүрдүјү тә'рифдир, чүнки, «фәнләрарасы әлагәнин јеринә јетирилмәси һәгигәтән елә бир дидактик шәраитдир ки, бу әлагәни әввәлчәдән дүшүнүлмүш вә ардычыл шәкилдә һәм тәдрис материалынын мәзмунуна (хүсусилә елми анлајышын, ганунун, нәзәријјәнин маһијјәтини ишыгландыранда), һәм дә мүхтәлиф тә'лим методларына дахил етмәји тәләб едир». (III. сәһ. 7—8).

Башга тә'рифләр һаггында данышмаға дәјмәз, чүнки, онларла В. Н. Федорова өзү дә разы дејилдир, она көрә ки, о тә'рифләрдә маһијјәт е'тибарилә проблемин өзү һаггында дејил, онун нәтичәләри вә ја башга фәнләрлә олан мүнасибәти һаггында сөһбәт кедир.

Биз бурада нә Н. М. Чәркәсзадә, нә дә онун тә'рифини мәгбул һесаб едән В. Н. Федорова илә дә разылаша биләрик, чүнки фәнләрарасы әлагәни «дидактика илә бағламагда һаглы һәрәкәт етмиш олсалар да буну «дидактик шәраит» һесаб етмәјә, фикримизчә, һеч бир әсас јохдур. Бизә дидактиканын принсип вә гајдалары мә'лумдур, лакин «дидактик шәраит» категоријасы тә'лим нәзәријјәсиндә мә'лум дејилдир.

Н. М. Чәркәсзадәнин тәклифинә бир чох башга алимләр дә, о чүмләдән А. В. Усова да шәрик олур. Фәнләрарасы әлагәнин тәтбигинин, тә'лим просесиндә мүхтәлиф фәнләр арасында олан објектив әлагәләрин, һәмчинин елмләр арасында мөвчуд олан әлагәнин ин'икасы олдуғуну гејд едәрәк о јазыр: «Һазырда фәнләрарасы әлагә тә'лимин елми-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк, шакирдләрин јарадычы габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк, билијин мәнимсәнилмәсини оптималлашдырмаг вә нәтичәдә бүтүн просеси тәкмилләшдирмәк шәраити һесаб едилир». (III. сәһ. 24).

Бу барәдә В. Н. Федорованын да мәгаләсиндә данышылыр (бах: III. сәһ. 8). Бүтүн бунлар һәгигәтән фәнләрарасы әлагәнин әһәмијјәтинә аиддир. Лакин бу кејфијјәтләр һеч дә онун спесифик тәрәфләрини ачмыр, ону мүстәгил бир педагожи һадисә кими шәрһ етмир. Дәрсдә чох башга педагожи һадисәләр дә фәнләрарасы әлагәјә аид едилән мә'на вә әһәмијјәтә маликдир. Педагожи әдәбијјатда фәнләрарасы әлагәјә верилән башга тә'риф билмирик. Һәтта «Педагожи енсиклопедија»да белә бу анлајыш нәзәрдән гачырылмышдыр. Амма «Педагожи луғәт»дә (1960) буна диггәт јетирилмишдир. Лакин тәәссүф ки, бунда да фәнләрарасы әлагә там сәчијјәләндирилмир, «тә'лим програмларынын, елмләр системи вә дидактик мәгсәдләрлә шәртләшән гаршылыглы узлашмасы» адландырылыр. (130. ч. 1, сәһ. 681). Бурада проблемин бир гәдәр ишыгландырылдығыны инкар етмирик, лакин о чох мәһдуддур, примитивдир, вә јарымчыгдыр. Иши анчаг «програмларын гаршылыглы узлашмасы» илә бағламаг, бу мүһүм дидактик һадисәнин әһәмијјәтини јарытмаз гијмәтләндирмәк оларды.

Сон заманларда нәшр олунан чох мәзмунлу мәгаләләрдә дә бу проблемин дүзкүн тә'рифинә раст кәлмирик (бир һалда ки, бу мәгаләләрдә проблемин бир сыра мүһүм чәһәтләри чох дәрин шәрһ едилмишдир). Бурада, һәр шејдән әввәл, Г. В. Воробјовун мәгаләсини нәзәрдә тутуруг. Орада фәнләрарасы әлагә: «Һадисәләр груплары арасында ганунаујғун әлагәләр јарадан, мадди аләмин вәһдәтинә аид елми мәнзәрәни ачан елмләр тәркибидир» вә ја «мүхтәлиф фәнләр үзрә биликләр мәзмунунун вә тә'лим-әмәк фәалијјәтинин әлагәсидир» дејә сәчијјәләндирилир. (112. сәһ. 5, 6). Бу чүр тә'рифә е'тираз етмәк чәтиндир, чүнки бурада проблемин

мүәјјән чәһәтләри ишыгландырылыр. Лакин проблемин һансы дидактик категоријаја мәнсуб олмасына даир мүәллиф сөз демир. Сон заманлар бу проблемә даир В. М. Коротов јолдашын да чох мәзмунлу мәгаләси дәрч едилмишдир. Фәнләрарасы әлагәнин бир чох принсипиал чәһәтләри бу мәгаләдә елмин тәләбләринә мувафиг ишыгландырылмышдыр. О јазыр: «Јени тәдрис програмлары вә дәрсликләрин тәтбигинә башланылан үмуми орта тәһсилин мәзмунунун сабитләшдији инди ки вахтда тә'лим-тәрбијә просесиндә фәнләрарасы әлагәнин тәтбиг едилмәсинин дүзкүн истигамәтләрини ахтармаг, тә'лим вә тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәк, шакирдләрдә диалектик-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы уғрунда мүбаризәнин ән актуал јолларындан бири һесаб едилир» (122. 4/1976, сәһ. 119). Тәәссүф ки, бу самбаллы мәгаләсиндә о да проблемә тә'риф вермәмишдир. Анчаг ону гејд едир ки, «фәнләрарасы әлагә проблеми үмумтәһсил орта мәктәбләринин еләүмуми мәгсәдләри илә әлагәдардыр ки, онлар тәдрис етдији фәндән асылы олмајараг һәр мүәллимин ишиндә мүһүм чәһәтдир, һәр шејдән әввәл, бу—шакирдләрин марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы, политехники тә'лимин вәзифәләринин һәјата кечирилмәси јолудур (бах: Јенә орада).

Бу дејиләнләр дә чох доғрудур. Лакин гаршыја гојулан суала чаваб вермир. Дејилән бу мәгсәд мәктәбдә һәр бир тә'лим методунун да, һәр бир дидактика принсипинин дә, һәр бир тә'лим фәнинин дә гаршысында дурур. Шүбһәсиз бу, һәм дә фәнләрарасы әлагәнин дә гаршысына гојулур. Лакин бу онун спесифик хүсусијјәтини ачмыр. Фәнләрарасы әлагәни В. М. Коротов да дидактиканын әсас проблемләриндән бири һесаб едир. (бах: 122. 4/1976, сәһ. 121). Буна да е'тираз едән јохдур. Лакин бу проблеми конкретләшдирмәк лазымдыр; бу проблем һансы дидактик категоријаја аиддир?

Биз белә бир фикрә кәлирик ки, тәтбиги инди сон дәрәчәдә зәрури олан, дидактик әһәмијјәти үмуман гәбул едилмиш олан фәнләрарасы әлагәни дидактик принсипләр категоријасына аид етмәк елми бахымдан мәгсәдә даһа мувафиг олар. Ән'әнәви тә'лим принсипләри сырасында бунун олмамасы тәклифимизә е'тираз етмәјә әсас вермир. Әввәла она көрә ки, тә'лим нәзәријјәсиндә алимләрин дидактик принсипләрин сија-

һысы һаггында јекдил рә'јләри јохдур. Мә'лумдур ки, тәкчә педагокика дәрсликләриндә дејил, һәм дә дидактика үзрә нәшр едилмиш монографијаларда да дидактика принсипләри мүхтәлиф сијаһы илә верилир. Бунларын арасында фәнләрарасы әлагәнин бир принсип кими көстәрилмәмәси һеч дә буну принсип сајмамаға әсас вермир, она көрә ки, тә'лим просесиндә фәнләрарасы әлагә дә башга ән'әнәли принсипләр кими, мәсәлән, тә'лимдә елмилик, систематиклик, шүурлулуг кими мүәјјән дидактик вәзифә дашыјыр. Фәнләрарасы әлагә һаггында чыхыш едән мүәллифләр јекдилликлә бунун дидактик әһәмијјәтини гејд едирләр. Мәсәлән, А. В. Усова јазыр: «Фәнләрарасы әлагәнин әһәмијјәтини биз, һәр шејдән әввәл, тәдрисин елми сәвијјәсини јүксәлтмәкдә, шакирдләрин диалектик тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә, онларда елми дүнјакөрүшүнү формалашдырмагда, билик, бачарыг вә вәрдишләрин кениш бир сурәтдә көчүрүлмәси үчүн шәраит јаратмагда көрүрүк» (III. сәһ. 24). В. Н. Федорова јазыр: «Фәнләрарасы әлагә тә'лимин елмилији вә мувафиглијинә *шакирдләрин идрак фәалијјәтинин күчләндирилмәсинә*, мәктәблиләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин кејфијјәтини јахшылашдырмаға хидмәт едир, шакирдләрин елми-методик көрүшләрини вә инамларыны тәкмилләшдирир вә инкишаф етдирир» (111. сәһ. 8).

В. М. Коротов јазыр: «Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги тә'лим вә тәрбијәнин еффектлијини јүксәлтмәјә имкан верир, билик, бачарыг вә вәрдишләрин һәртәрәфли тәтбигини вә мөһкәмләндирилмәсини тә'мин едир... шакирд әмәјинин еффектлијини (ејни заманда јүнкүлләшдирилмәсинә јардым едир) јүксәлдир (122. 4/1976, сәһ. 127). Фәнләрарасы әлагәнин әһәмијјәтинә даир мүхтәлиф мүәллифләрдән игтибас едилмиш рә'јләрин дүзкүн олмасына шүбһә едилмир. Онлары чохалтмаг да оларды. Бүтүн бу рә'јләр, ејни заманда, ән'әнәви дидактик принсипләри дә сәчијјәләндирир. Мәһз она көрә дә, әкәр ән'әнәви принсипләр кими фәнләрарасы әлагәләр дә тә'лимин елми-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәјә хидмәт едирсә, о заман буну тә'лим принсипләри категоријасына дахил етмәмәјин сәбәби ајдын олмур. Фәнләрарасы әлагәнин бу категорија сырасына дахил едилмәсинә там әсас вардыр.

Ону да демәлијик ки, совет мәктәбиндә тә'лимин мүасир сәвијјәси бахымындан дидактик принсипләрин тәркибини јенидән көздән кечирмәнин вахты чохдан чатмышдыр. Мәсәлән, «тә'лим вә тәрбијәнин һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәси»ни бә'зи дидактларын консерватизм әламәти олараг тә'лим принсипләри сырасына дахил етмәмәләринин сәбәби гаранлыгда галыр (бир һалда ки, халг маарифи һаггында ССРИ вә мүттәфиг республикаларын ганунлары әсасларында бу, тәһсил вә тәрбијә системинин әсас принсипләриндән бири адландырылыр).

Дидактикаја һәср едилмиш әсәр мүәллифләри (мәсәлән, Скаткин М. Н. вә б.) бу барәдә доғру һәрәкәт етдикләрини сүбут етмәк үчүн тә'лим принсипләри сырасында «систематиклик вә практика илә әлагә» принсипинин олдуғуну көстәрирләр (80. сәһ. 132). Лакин буну кифајәт һесаб етмәк чәтиндир. Она көрә ки, «тә'лимин практика илә әлагәси», «тә'лим вә тәрбијәнин һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәси» мүадил дејилдир. Икинчи анлајыш биринчијә нисбәтән чох кенишдир. Она көрә ки, бу вачиб принсипи «систематиклик» принсипинә јардымчы ролда көстәрмәк дүзкүн дејилдир.

Даһа чох ајдын олмајан чәһәт ондадыр ки, һәтта сон заманларда чапдан чыхмыш бә'зи педагокика дәрсликләриндә белә тә'лимин һәјатла әлагәси принсипи нәзәрдән гачырылмышдыр (бах: 132 вә с.). Мәкәр, илк дәфә В. И. Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлән, партија вә дөвләт сәнәдләриндә, Л. И. Брежнев јолдашын чыхышларында, (о чүмләдән, Сов. ИКП МК-нын XXVI гурултаја һесабат мә'рузәсиндә (бах: 9. сәһ. 80) дәфәләрлә гејд олунан бу мүһүм тәһсил системи принсипини—тә'лимлә һәјатын әлагәси принсипини унутмаг олармы? Тә'лим-тәрбијә ишләринин бүтүн истигамәтләрини тә'јин едән принсипләр арасына дахил етмәји гијмәтләндирмәмәк олармы? Бүтүн бунлара, нечә дејәрләр, өтәри тохунуруг. Чүнки бурада тә'лим принсипләриндән кениш сөһбәт ачмаға еһтијач јохдур. Әсас мөвзуја гајыдаг. Бурада проблемин әсасән ики тәрәфи нәзәрдән кечирилмишдир: фәнләрарасы әлагәнин дидактика принсипләри арасында мөвгеји вә онун тә'лим-тәрбијә ишләриндә әһәмијјәти. Инди исә бу принсипин республика мәктәбләринин һәјатында нә чүр тәтбиг едилдијини мүхтәсәр дә олса нәзәрдән кечирәк.

Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги һаггында. Севинди-

ричи һалдыр ки, фәнләрарасы әлагәнин тә'лим просесиндә тәтбиги мәктәб һәјатына кениш сурәтдә дахил едилмишдир. Бу барәдә сајсыз-һесабсыз мисал кәтирмәк оларды. Лакин бир нечәсини көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик. Азәрбајчан ССР мәктәбләринин әмәкдар мүәллими, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли 190 №-ли орта мәктәбин (Бакы шәһәри) директору, әмәкдар мүәллим, Ленин ордени кавалери Сона Тағыјева бу проблемин мәктәбдә тәтбигинә даир етдији мә'рузәдә, мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәти сәвијјәсини јүксәлтмәк мәгсәдилә бир сыра башга тәдбирләрлә бирликдә фәнләрарасы әлагәнин дәрсләрдә тәтбигиндән бәһс едәрәк дејир: «Мәктәбимизин тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрә дәрин вә мөһкәм биликләр вермәји тә'мин етмәк үчүн тәкчә фәнләрарасы әлагәнин дејил, һәм дә фәндахили әлагәнин дидактик әһәмијјәти мүәллимләр тәрәфиндән ачыг бир сурәтдә дәрк едилмишдир, онлар бу әлагәни дәрсләриндә кениш тәтбиг етмәкдәдирләр». Һәгигәтән, һәмин мәктәбин мүәллимләринин тәчрүбәси буну ачыг көстәрир. Мәсәлән, тарих мүәллими Зәрифә Рәһманова тарих фәнинин совет адамынын формалашмасында бөјүк рол ојнадығыны гејд едәрәк көстәрир ки, фәнни әлагәдар олдуғу башга фәнләрин тәдрисиндән тәчрид етдикдә буна наил олмаг чох чәтиндир. Фәнләрарасы әлагәнин әһәмијјәтини гејд етмәк мәгсәдилә мүәллим көркәмли шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин бу мәсәләјә һәср едилмиш ше'ринә мүрачиәт едир:

Чај чаја говушмаз сулар дашмаса,
Улдузун улдузла үнсијјәти вар.
Көјдә булудлар да гошалашмаса
Нә илдырым чахар, нә јағыш јағар.

Өз ел-обасыны тәрк етдијиндән
Тәк-тәнһа доланыр бајгуш бу күндә,
Колларын дибиндә тәк битдијиндән
Бојну бүкүк олур бәнөвшәнин дә».

Фәнләрарасы вә фәндахили әлагәләрин олмадығы јердә тәдриси образлы сурәтдә «бојну бүкүк» бәнөвшәјә бәнзәдән мүәллим өз тәчрүбәсиндән чохлу мисаллар кәтириб гејд едир ки, тарих материалларыны әлагәдар олдуглары башга фәнләрин материаллары илә бағламадыгда фәннин тәдриси чох мүчәррәд вә марагсыз

кечир. Мүәллим һаглы олараг гејд едир ки, нечә ола биләр ки, IX синифдә ССРИ тарихи үзрә биринчи рус ингилабы (буржуа-демократик ингилабы) һаггында синифдә сөһбәт ачаркән буну јени тарих фәнни үзрә өјрәдилмиш олан Гәрби Авропа буржуа-демократик ингилабы илә бағламајасан. Белә бир әлагә јарадылмадыгда биринчи рус ингилабынын характерини, һәрәкәтверичи гүввәләрини, онун үстүнлүкләрини шакирдләрә баша салмаг мүмкүн дејил. Нечә ола биләр ки, Москвада декабр (1905) силаһлы үсјанына һәср олунан дәрси 1917-чи илдәки силаһлы үсјанла бағламајасан, бунлары бир-бири илә мүгајисә етмәјәсән вә с.

Мүәллимин бу барәдә даһа дәјәрли тәчрүбәси ондан ибарәтдир ки, кечмиш дәрсләрдә өјрәтдији материалы мүасир һәјата аид олан материалла бағлајыр. Бунун чанлы мисалыны онда көрмәк олур ки, о, «мүасир мәрһәләдә коммунист вә фәһлә партијалары» мөвзусуну Л. И. Брежнев јолдашын партијанын XXV гурултајында сөјләдији мә'рузә илә мәһарәтлә сых бағлајыр. Мүәллим һаглы олараг һәм дә ону гејд едир ки, тарих үзрә олан бир чох мөвзулары әдәбијјат тарихи илә бағламадан кечмәк олмаз. Мәкәр 1905—1907-чи илләр ингилабы илә әлагәдар олан мөвзуну М. Горкинин «Ана» романы вә ја М. Ә. Сабирин «Бејнәлмиләл» ше'ри илә, мәшһур совет драматургу Чәфәр Чәббарлынын «1905-чи ил» адлы драмасы илә бағламадан вә бу әсәрләр васитәсилә чарын зәһмәткешләрә, учгарларда јашајан халглара тутдуғу диваны шәрһ етмәдән кечмәк олармы?

Фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасында 190 №-ли мәктәбин рус дили мүәллими М. С. Сыч да зәнкин тәчрүбә топламышдыр. Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиг едилмәси тә'лим материалларынын үмумиләшдирилмәси вә системләшдирилмәсинин, шакирдләрдә диалектик материализм дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасынын мүһүм васитәләриндән бири олдуғуну гејд едәрәк о, һәр дәрсдә бу принсипи тәтбиг етмәсиндән, хүсусилә рус әдәбијјаты дәрсләриндә буна кениш мејдан вермәсиндән бәһс едир. Мәсәлән, бөјүк пролетар јазычысы М. Горкинин һәјат вә фәалијјәтини кечәркән «Вәтәндән узагларда» әсәриндән онун В. И. Ленинин мәсләһәти илә Америкаја кетмәсини, орада тә'рифләнән Америка демократијасында нәләр баш вердијини, һәр шејин пулла сатылдығыны көрдүјүнү шәрһ етмәсини, Горки-

нинораја кедиб гајытдыгдан сонра өз әсәриндә тә'рифли Американын ич үзүнү ачдығыны ушагларын нәзәринә чатдырыр. Фадејевин «Кәнч гвардија» романыны кечмәјә башладыгда мүәллим һитлерчиләрин өлкәмизә һүчум етмәсини доғуран сәбәбләр барәсиндә, капитализм гурулушунун маһијјәти, әдаләтли вә әдаләтсиз мүһарибәләр һаггында гыса да олса мүәјјән мә'лумат верир...

Көрүндүјү кими бу чүр әлагәдә шакирдләрә верилән материал програм тәләбләриндән кәнара чыхса да шакирдләрә чох мүһүм тәрбијәви тә'сир едир.

7 №-ли (Бакы) мәктәбдә дә фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги үзрә зәнкин тәчрүбә топланмышдыр. «Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә мәктәбин кечмиш директору Фәридә Сәмәдова (һазырда 132 нөмрәли мәктәбин директорудур) мүәллимләрин тәчрүбәсини ишыгландырараг јазырды: «Бу тәчрүбә һеч дә өзбашына ахынла әмәлә кәлмәмиш, мүәллим коллективинин планлы вә дүшүнүлмүш педагожи ишинин нәтичәсидир. Бу тәчрүбә дәфәләрлә мәктәбин педагожи шурасында, директорјаны мүшавирәдә фәнн комиссијаларында мүзакирә едилиб, бу мүһүм дидактик мүддәанын тәтбиги јоллары һаггында сөһбәтләр ачылыб, тәчрүбә мүбадиләси апарылыб, һәтта нәтичәси мүзакирә едилмәклә фәнләрарасы әлагәјә даир дәрсләр тәшкил едилиб вә с. Севиндиричи һалдыр ки, бу тәдбирләр өз мүсбәт нәтичәсини верди. Инди мүәллимләр арасында бу дидактик мүддәаны бир сыра мүәллимләр, о чүмләдән С. Мәдәтова (әдәбијјат), И. Григорјан (рус дили), К. Меһдизадә (инкилис дили), Р. Чаһанкирова (биолокија) вә бир чох башгалары мәһарәтлә тәтбиг едирләр».

Мүәллим И. Григорјан јазыр: «Рус дили вә әдәбијјаты үзрә фәнләрарасы әлагә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, тарих, нинчәсәнәт вә с. илә апарылыр. Ән сых әлагә бу ишдә шакирдләрин ана дили дәрсләриндә кедир, она көрә ки, рус дилини тәдрис едәркән ону шакирдләрин ана дили илә бағламаг зәрурәти гаршыја чыхыр. Програмлар белә дүзәлдилмишдир ки, грамматик мә'лумат ана дили үзрә рус дилинә нисбәтән әввәл верилир. Ана дили мүәллимләри илә әлагәм, ана дили үзрә програм материалыны билмәјим бу ишдә мәнә чох көмәк едир».

И. Григорјан фәнләрарасы әлагәни әдәбијјат тәдрисиндә даһа кениш тәтбиг едир. Шакирдләрин мә'нәви аләмини формалашдырмагда әдәбијјатын мә'лум ролуну гејд етмәклә о дејир: «Әдәби әсәрләрин тәһлилиндә шакирдләри мәсәләдә, партијалылыг принсипинә архаланмағы мәсләһәт көрүрәм, онларда тәфәккүрүн тарихилик принсипинә риајәт етмәји өјрәдирәм ки, әдәби әсәрин тәһлилиндә она тарихилик принсипинә әсасән јанашсынлар, әдәби гәһрәманларын һарадан көтүрүлдүјүнү билсинләр».

Фәнләрарасы вә фәндахили әлагәнин тәтбиги үзрә һәмин мәктәбин әдәбијјат мүәллими С. Мәдәтова да чох зәнкин тәчрүбә топламышдыр. О јазыр: Орта мәктәбләрдә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә онларын гаршылыглы әлагәләрини көстәрмәк үчүн бөјүк имканлар вардыр. Буну тәсдиг етмәк үчүн о, дәрсләриндән чохлу мисаллар чәкир. Мәсәлән, VIII синифдә «Короғлу» дастаныны кечәркән, ону Азәрбајчан халгынын јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризәси илә бағлајыр, бу мүнасибәтлә Кичик Гафгаз дағларында олан тарихи абидәләрдән сөһбәт ачыр, јаделли дүшмәнләрә гаршы мүбаризә үчүн јарадылмыш галәбәләрдән данышыр вә с.

Марағлы бурасындадыр ки, Мәдәтова имкан олдуғу тәгдирдә поезијаны ријазијјатла да әлагәләндирмәјә чалышыр. «Хосров вә Ширин» поемасынын бир јериндә Низами Ширинин дили илә дејир:

«О кәс ки өмрүнү һәср етмиш елмә,
Баш әјмәз һеч заман чәзр-и-әсәммә».

Чәзр-и-әсәмм», мә'лум олдуғу үзрә, иррасионал әдәдин чәзри демәкдир. (№ 2—1,41, 1,414, 1,4142...) . Низами бунунла тәһсилли адамларын јарамаз шаһлара баш әјмәдикләрини көстәрир ки, бунун шәрһи дә мүәјјән мә'нада әдәбијјатла ријазијјаты әлагәләндирмәк демәкдир. Бу вә бунлар кими мисаллар чәкмәклә мүәллим белә бир нәтичәјә кәлир ки, «фәнләрарасы вә фәндахили әлагә сәмәрәли тәтбиг едилдикдә шакирдләри дәрсдә фәаллашдырыр, тә'лим материалыны онларын даһа дәриндән мәнимсәмәләринә көмәк едир».

Һәмин мәктәбин мүәллими С. Мәммәдова да әдәбијјат дәрсләри үзрә өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачараг дәрсләрини әлагәдар мухтәлиф фәнләрлә бағладығындан,

һәтта дәрси мусиги илә әлагәләндирмәјиндән бәһс едир вә јазыр:

«Мән дәрсләримин чохунда мусигидән истифадә едиб, инҹәсәнәтин бу нөвү һаггында шакирдләрә мүәјјән мә'лумат вермәјә чалышырам. Мәсәлән, VIII синифдә Низами Кәнҹәвинин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдриси заманы әсәрин гәһрәманларынын да шаир кими мусигини дәриндән дујан, ондан зөвг алмағы бачаран олдугларыны гејд едирәм. Сонра Барбәд вә Никиса һаггында сөһбәт ачырам. Барбәд Хосров Пәрвизин сарајында мәшһур мүғәнни вә чалғычы олмушдур. Никиса исә көзәл мүғәнни вә мәшһур чәнкчалан иди». Низаминин бу әсәриндән ашағыдакы:

Битди Никисанын чәнклә нәғмәси,
Барбәдин сетары галдырды сәси.
Бир мәст ашыг кими саза вурду әл,
Үшшаг пәрдәсиндә охуду гәзәл.—

мисралары—јада салан мүәллим мусиги аләтләриндән сөз ачдыгча епидиоскопу ишә салыб, уд, чәнк, тәнбур, рүбат, барбәд, тар, саз, канон, кәманча, түтәк, неј, түлүн вә с. мусиги аләтләринин шәкилләрини нүмајиш етдирир.

М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлини тәдрис едәркән Ҹ. Ҹаһанкировун «Фүзули» кантатасыны магнитафонда сәсләндирир вә с. Мүәллим ахырда јазыр: «Тәҹрүбә көстәрир ки, фәндахили вә фәнләрарасы әлагәләрдән бачарыгла истифадә едилдикдә шакирдләр материалы јахшы мәнимсәјир, ону узун мүддәт јадда сахлајырлар» (бах: 27. 2/1978. сәһ. 78—83).

Классик педагокиканын, хүсусилә классик совет педагокикасынын мө'тәбәр мүддәаларына вә мәктәб тәҹрүбәләринә әсасланан мәктәб инспектору, педагожи елмләр намизәди Н. Не'мәтов (Гусар рајону) һаглы олараг јазыр: «Фәнләрарасы әлагә тә'лимдә чох вачиб рол ојнајыр. Бу әлагә дәрсин мәзмунуну зәнкинләшдирир, ону шакирдләрә даһа чох ајдынлашдырыр, ичтимаи һәјат вә тәбиәт ганунларынын дүрүстлүјү вә објективлијини ачыб көстәрир. Онларда диалектик материализм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына хидмәт едир» (27, 1/1978, сәһ. 45).

О һәм дә һаглы олараг мүәллимләри хәбәрдар едир ки, фәнләрарасы әлагәни нечә кәлди тәшкил етмәк ол-

маз, бу ишдә мүәјјән систем вә ардычыллыға риајәт олунмалыдыр. Мисал үчүн о көстәрир:

«Низами Кәнҹәвинин «Искәндәрнамә» поемасынын Азәрбајҹан тарихи илә сәсләшән марағлы мәзмуну вардыр. Мәһз буна көрә дә шакирдләр тарихи шәхсијјәт олан Искәндәри әсәрин гәһрәманы олан Искәндәр илә ејниләшдирирләр. Буна јол вермәк олмаз. Она көрә ки, Низаминин әсәриндә Искәндәр тарихи шәхсијјәт олан Искәндәрдән фәргли олараг әдаләтли бир һөкмдар кими тәсвир олунур. О, халгын вар-јохуну талан едән зүлмкар шаһларын әксинә олараг, мәзлумлары зүлмдән азад едир, халгы гарәт едәнләри ҹәзаландырыр, садә адамларын гејдинә галыр, өзүнү халга хидмәт етмәјә борчлу билир» (Јенә орада. сәһ. 49).

Шүбһәсиз, бурада да әдәби гәһрәман Искәндәрлә Македонијалы Искәндәри мүгајисә едиб сонунҹунун нә гәдәр гәддар вә таланчы олдуғуну, Низаминин һуманист фикирләринин бәһрәси олан Искәндәрин исә нә гәдәр әдаләтли (Низаминин тәләб вә арзуларына көрә) олдуғуну ајдынлашдырыр. Тарихдән әдаләтли шаһлары мисал чәкмәк чәтиндир. Лакин Низами, дөврүнүн шаһларына тәрбијә вермәјә чалышыр вә һуманист, хејирхаһ, инсанпәрвәрлик идејаларыны да буна ујғун ирәли сүрүрдү.

Сөһбәт бурада һеч дә бәдии әсәрин шәхсијјәтләринин симасыны тәһлил етмәкдән кетмир. Ондан кедир ки, фәнләрарасы әлагәни јараданда елми керчәклик унудулмасын, мүгајисәләр там диалектик материализм, һәмчинин тарихи материализм бахымындан дүзкүн верилсин. Фәнләр арасында мөвҹуд олан әлагәләрин формал, диалектик мәнтигә зидд шәкилдә апарылмасы, шүбһәсиз, тә'лим ишини јанлыш истигамәтә доғру јуварландырар.

Өз тәҹрүбәсинә истинад едиб бу барәдә фикирләрини шәрһ едән тарих мүәллими Б. Әлишзадә (Бакы, 176 №-ли мәктәб) јазыр: «Тә'лим методларыны тәкмилләшдирмәкдә курсларарасы әлагәнин әһәмијјәти бөјүкдүр. Ајры-ајры мөвзулар вә курсларда алынмыш биликләр арасында мәнтиги әлагә јарадылмасы вә бу чохҹәһәтли әлагәләрдән тә'лим просесиндә дүзкүн истифадә едилмәси тә'лим-тәрбијә просесинин сәмәрәлилијини јүксәлдир, мүһүм һадисәләр, просесләр вә ганунаујғунлуглар арасындакы сәбәб-нәтиҹә әлагәләри һаггында шакирд-

ләрин билијини кенишләндирир, онларын арасындакы тарихи вә мәнтиги әлагәләри мүәјјәнләшдирмәк имканы верир».

Тарих мүәллимләринин башлыча вәзифәләриндән биринин бәшәр тарихинин ганунаујғун просеси һаггында шакирдләрдә дәрин вә долғун тәсәввүр јаратмаг олдуғуну гејд едән мүәллим дејир: «Тәчрүбә көстәрир ки, ајры-ајры мәктәб тарих курслары мүәјјән мәрһәләләрдә әлагәләндирилдикдә» гејд олунан вәзифә даһа јахшы һәјата кечир (53. I/1978, сәһ. 28). Тәчрүбәсини шәрһ етдикдән сонра Әлишзадә һәм дә ону гејд едир ки, «дәрсләрдә курсларарасы әлагәнин јаранмасы тарихи һадисәләрин әлагәли вә дәрин мәнимсәнилмәсинә сәбәб олмагла ејни заманда шакирдләрдә ахтарычылыг вә зеһни фәаллығын инкишафына сәбәб олур» (Јенә орада, сәһ. 31).

Мәгаләсинин сонунда о, һаглы олараг ону да гејд едир ки, бүтүн бу вачиб педагожи нәтичәләр о заман әлдә едилә биләр ки, курсларарасы әлагә елмин тәләбләринә там чаваб версин, шакирдләрдә јанлыш вә ујдурма тәсәввүрләр јаратмаға јол вермәсин. Онунла разылашмамаг олмаз.

Фәнләрарасы әлагә һәгиги һалда орада вә о фәнн үзрә тәтбиг олуна биләр ки, орада мүәллим тәкчә өзүнүн тәдрис етдији фәннин нәзәри вә практик чәһәтләринә дејил, ејни заманда онун әлагәдар олдуғу фәнләрә дә, һеч олмазса, мәктәб курсу чәрчивәси даирәсиндә бәләд олсун. Фәрәһләндиричи һалдыр ки, инди мәктәбләримиздә он минләрлә белә мүәллим чалышмагдадыр. Сәчијјәви бир-ики мисал кәтирәк.

214 №-ли орта мәктәбин (Бакы) директору И. Ф. Вартапетова Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасына вердији мәзмунлу елми информасијада фәнләрарасы әлагәнин тәбијјат елмләринин тәдрисиндә тәтбигинин әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк көстәрди ки, бу, шакирдләрә физика вә кимја үзрә маддәнин форма вә һәрәкәтинин вәһдәтини там шәкилдә дәрк етдирмәјә, һәмчинин һәр ики һәрәкәт нөвүнүн биолокијада әкс едилмәсинә, тәбиәт ганунларынын маһијјәтини дәриндән баша салмаға имкан верир; тәбиәт ганунларынын елмдә вә истеһсалатын мүхтәлиф саһәләриндә тәтбиг едилмәсини ишыгландырмаға көмәк едир. О, мәктәбин педагожи коллективинин бу саһәдә әлдә етдији тәчрүбәдән сөһ-

бәт ачараг гејд етди ки, фәнләрарасы әлагә системини мәктәб тәсадүф нәтичәсиндә дејил, дүшүнүлмүш методики тәдбир нәтичәсиндә әлдә етмишдир. Фәнн комисијаларынын кениш мүзакирәсини кечирдикдән сонра мәктәбдә бу проблемин нә вәзијјәтдә тәтбигини јохламагла ишә башлады. Јохламаг үчүн ашағыда гејд олунан маддәләрдән ибарәт план тәртиб едилди:

1. Дәрсләрдә фәнләрарасы әлагәни јаратмаг үчүн мүәллимләр бүтүн имканлардан истифадә едирми?

2. Фәнләрарасы әлагәнин мүәллимләр тәрәфиндән истифадәсинин методик еффекти нәдир?

3. Гоншу фәнләрин бу проблемә аид тәләбләрини мүәллимләр өз фәнләриндә нә чүр һесаба алыр?

4. Бир вә ејни анлајышын гоншу фәнләр үзрә дә шәрһинин мүнасиб олмасы үчүн нә иш көрүлүр?

5. Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги тематик планларда нәзәрдә тутулубдурму?

6. Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги үчүн мүәллимләрин методик пријомлары нә дәрәчәдә мәгбул вә мүхтәлифдир?

7. Фәнләрарасы әлагәнин тәтбигиндә бурахылан нөгсанларын сәбәбләри нәдир:

а) мүәллимин гоншу фәнләрин програмындан хәбәрсиз олмасы;

б) фәнләрарасы әлагәни јаратмаг үчүн имканлардан истифадә едә билмәмәси;

в) бу әлагәни јаратмаг үчүн методик һазырлыға малик олмамасы.

Бу јохлама планыны тәртиб етмәк вә ону јеринә јетирмәкдән башга диггәтәлајиг чәһәт һәм дә онда иди ки, мәктәб мүтәшәккил сурәтдә проблемин тәтбиги үчүн һазырлыг ишләри апарыб мүәллимләри бу принсипин истифадә едилмәсинә һазырлајыр. Вартапетованын вердији мә'луматдан ајдын олур ки, бу мәгсәдлә мәктәбдә 80 дәрс јохланлылмыш, ајдын олмушдур ки, онлардан 40-да фәнләрарасы әлагә јер тутмамышдыр. Бунун да сәбәби, әлагәдар мүәллимләрин гоншу фәнләрин програмларындан хәбәрсизликләри олмушдур. Башга нөгсанлар да үзә чыхарылмышдыр. Хүсуси мүшавирә кечирмәк зәрурријјәти мејдана чыхмыш, орада «Фәнләрарасы әлагәнин шакирдләрин тә'лим кејфијјәтини јүксәлтмәкдә ролу» әтрафлы мүзакирә едилмишдир. Проблемин мүзакирәси она мүәллимләрин марағыны хејли

күчләндирмишдир. Онларын бир гисми әмәли ишләриндә проблемин тәтбигинә диггәти даһа да артырмышлар. Лакин ајдын олмушдур ки, мүәллимләрин хејли һиссәси проблемин һәллинә мәһәл гојса да, лазыми һазырлыға малик олмадығындан, о принсипин тәтбигинә наил ола билмир. Белә олдугда физика, кимја, биолокија, тарих, ичтимаијјат вә с. фәнләр үзрә ачыг дәрсләр тәшкил етмәк зәрурәти мејдана чыхмышдыр. Мәктәб буну да һәјата кечирмишдир. Ачыг дәрсләр тәһлил едилдикдән сонра мүәллимләрә көмәк үчүн методик төвсијә һазырланыб онлара верилмишдир.

Дәрс илинин сонунда (1973/74) ишә јекун вурулмуш, ајдын олмушдур ки, проблемин тәтбигинә даир хејли иш көрүлмүш олса да төвсијәнин мүәјјән һиссәси һәјата кечмәмиш галмышдыр. Бундан сонра 1974/75-чи дәрс илинин әввәлиндә фәнн комиссијаларынын мүшавирәси кечирилир вә орада «Тә'лим просесиндә фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги, форма вә пријомлары» тәкрар мүзакирә едилир. Бу мүшавирә даһа чох мүәллимин фәаллашмасына сәбәб олур, чохлары чыхыш едиб тәчрүбәләриндән сөһбәт ачыр, чәтинликләрдән, онун гаршысыны алмаг јолларындан данышыр.

214 №-ли мәктәбин проблеми јеринә јетирмәк үчүн апармыш олдуғу иши белә мүфәссәл көстәрмәклә ону демәк истәјирик ки, бу мүһүм принсипдән мәктәб һәјатында кениш истифадә етмәк үчүн бир әмр вермәк вә ја мәсләһәт вермәк кифајәт дејилдир. Бунун үчүн кениш һазырлыг иши апармагла јанашы проблемин әһәмијјәтини һәр бир мүәллимә дәрк етдирмәк, онлары проблемин һәлли үчүн һазырламаг, онлара көмәк көстәрмәк вә ишләринә нәзарәт етмәк, әлдә етдикләри нәтичәләрә јекун вурмаг, ирәлијә доғру онлары сөвг етмәк лазымдыр. Мәһз бу чүр ишин нәтичәсиндә 214 нөмрәли мәктәбдә фәнләрарасы әлагәни елми әсасларда мүкәммәл вә сәмәрәли тәтбиг едән мүәллимләр јетишмишләр ки, онларын тәчрүбәләри диггәтәлајигдир. Бунлардан бә'зиләринин тәчрүбәсинә нәзәр салаг.

Биолокија мүәллими Л. К. Кравченконун (Бакы, 214 №-ли мәктәб) «Фәнләрарасы әлагәјә даир» адлы мәгаләсиндән көрүндүјү кими о, мәсәләјә механики, шаблонла, формал дејил, биолокија фәннинин мүасир вәзијјәтини, ирәли сүрүлән јени нәзәријјәләри, онлары доғуран сәбәбләри дәрин тәһлил етмәклә јанашыр. Биолокија елми саһәсиндәки јениликләри гејд едәрәк бунларын она көрә мүмкүн олдуғу сәбәбләринин ондан ибарәт олдуғуну көстәрир ки, чансыз тәбиәт һаггында олан физика, кимја, һәм дә ријазијјат вә кибернетика елмләри үзрә јениликләр биолокија елминин, тәрәггисинә көмәк етмишләр. Буну гејд етмәклә мүәллим һәм дә ону билдирир ки, сон илләрдә мејдана сүрүлмүш молекулјар биолокија вә молекулјар кенетика синтетик елмләр саһәсинә аид олмушлар. Бунларын сәчијјәви фәрги ондан ибарәтдир ки, бурада бир нечә елми биликләр иштирак едир. Чанлы тәбиәтин синтетик тәкамүл нәзәријјәси мејдана кәлмишдир. Елмин мүасир сәвијјәсинә мәһз бу чүр әтрафлы бәләд олдугда мүәллим фәнләрарасы әлагәни дүзкүн тәтбиг етмәјә наил олур. Кравченко јазыр: биолокија илә чансыз тәбиәт һаггындакы елмләр «арасында олен әлагәләри тәһлил етдикдә ачыг көрүрсән ки, биолокија курсунун биринчи јарысы—ботаника вә зоолокија—ардычыл олараг физика, чоғрафија илә фәнләрарасы әлагәдәдир. Мәһз бу әлагә организмин харичи мүһити, фотосенозлар, зоосенозлар, биокеносенозлар кими фундаментал елми-тәбиәт анлајышларынын формалашмасына көмәк едир. Анатомија, физиолокија вә кикијена курслары физика вә кимја илә фәнләрарасы әлагә јаратмаг үчүн бир сыра елә потенсиал имканлара маликдирләр ки, онларын васитәсилә организмин дахили мүһити, ағчијәр вә тохумаларда газ мүбадиләси, су вә дузлар мүбадиләси, һүчејрәләрдә зүлалын әмәлә кәлмәси, үзви маддәләрин позулмасы вә оксидләшмәси (туршумасы), бәдәндә үмуми маддәләр вә онларын мүбадиләси, әсәб просесләринин физиоложи ганунаујғунлуглары, көрмә вә ешитмәнин физики-биоложи ганунаујғунлуглары кими мүһүм елми анлајышларын формалашмасыны тә'мин едирләр».

Бүтүн бу мәсәләләләрин шәрһиндә әлагәдар гоншу фәнләрин, о чүмләдән физика вә кимјанын програм вә дәрсликләринә бәләд олмасы мүәллимә чох көмәк едир.

Мүәллим фәнниннин тәдрисини тәкчә физика вә кимја илә дејил, һәм дә астрономија вә кеолокија илә, ријазијјат вә тарихлә, һәтта ана дили вә харичи диллә әлагәләндирмәси тәчрүбәсиндән бәһс едир.

Ахырда мүәллим биолокија курсунун тәрбијәви вәзифәләриндән, шакирдләрә «дәрсин мөвзусу архасында өлкәнин әмәк вә ичтимаи һәјатыны» көрә билмәк бача-

рығы ашыламасындан сөһбәт ачыр, бу мәгсәдләр үчүн екскурсијаларын, лаборатор-практики мәшғәләләрин, синифдәнхарич ишләрин әһәмијјәти вә тәшкилиндән данышараг дејир ки, «бүтүн биоложи фәнләрин тәдриси просесиндә шакирдләри кәнд тәсәррүфаты, микробиоложи, сәнаје, тәбабәт, харичи мүһити горумаг һаггында Сов. ИКП-нин XXV гурултајынын гәрарлары илә таныш етмәк, биолокија илә коммунизм гуручулуғу практикасы арасында үзви әлагә олдуғунун дәрк едилмәсинә көмәк едәчәкдир».

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, фәнләрарасы әлагә принсипинин тәтбигиндә Кравченко мәһдуд дидактик вәзифә дејил, тә'лимин елә вәзифәсинин һәллинә чалышыр ки, о даһа бөјүк проблемин һәллинә—тә'лимлә һәјат арасында, мәктәблә коммунизм гуручулуғу арасында әлагә јаратмаға кениш јол ачсын.

214 №-ли мәктәбин кимја мүәллими А. Г. Колтакова «Кимјанын башга фәнләрлә әлагәси» адлы мә'рузәсиндә, физика, кимја, биолокија вә ријазијјатын мүасир истеһсалатын елми әсасларыны тәшкил едиб ону инкишаф етдирдији, онун һәртәрәфли механикләшдирилмәси автоматлашдырылмасы вә електрикләшдирилмәси, јени енержи нөвләринин, хаммал вә материалларын әлдә едилмәсинә хидмәт етдикләри һаггында олан һәгигәтләрә истинад едәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, «физика, кимја, биолокијанын гаршылыглы әлагәләри мүасир дидактиканын елә бир проблемидир» ки. онун мүстәсна дәрәчәдә елми әһәмијјәти вардыр.

Классик педагокикаја вә шәхси тәчрүбәсинә архаланан А. Г. Колтакова һаглы олараг гејд едир ки, «Фәнләрарасы әлагәнин дүзкүн тәшкили тә'лим просесини системә салыр, билијин мәнимсәнилмәсини мөһкәмләндирир, нәзәријјәләри, фикирләри, елми анлајышлары бирләшдирир, шакирдләрдә дәркетмә марағыны артырыр» (44. I/1977, сәh. 28).

Нәтичәдә үмумиләшдирилмиш биликләр шакирдләрә имкан верир ки, онлары јени вәзијјәтә кәтириб практикаја тәтбиг етмәји бачарсынлар. Бүтүн бунлар, шүбһәсиз, педагожи һәгигәтләрдир. Иш бурасындадыр ки, бунларын мүәллимләр тәрәфиндән дәрин дәрк едилмәси онлара бу һәгигәтләри тәтбиг етмәкдә јени гүввә верир.

О. кимја илә ичтимаијјатын әлагәләри һаггында мәктәбин тәчрүбәсиндән данышараг көстәрир ки, X синифдә диалектик материализм вә онун ганунлары өјрәниләркән ичтимаијјат мүәллимләри шакирдләрин кимја биликләринә истинад едир. Кимјанын тәкрарында исә кимја мүәллимләри дөври ганунун әһәмијјәтини, тәбәтин үмуми ганунларыны диалектик материалистчәсинә дәрк етмәји ајдынлашдыранда бу биликдән истифадә едирләр (Јенә орада).

Колтакова јолдаш мисалларла өз фәнининин биолокија илә дә әлагәдар кечилмәсиндән сөһбәт ачыр. Бу мүәллимин дә тәчрүбәси ачыг көстәрир ки, фәнләрарасы әлагәни тәкчә мүәллимин истәји әсасында јеринә јетирмәк олмаз. Бунун үчүн тәкрар едирик, өз фәнинә мүкәммәл јијәләнмәклә бәрабәр, гоншу фәнләр һаггында да мүәллимин лазыми һазырлығынын олмасы шәртдир.

Бурада бир һәгигәти дә хүсусилә гејд етмәк истәрдик. А. Г. Колтакованын тәчрүбәси һәм дә ачыг көстәрир ки, фәнләрарасы вә фәндахили әлагә дидактик принсип олмагла, биликләр арасында мөһкәм әлагә јаратмагла тәкчә онун мәнимсәнилмәсини асанлашдырмаг дејил, бир сыра башга дидактик вәзифәләрин дә һәлл едилмәсини өзүнә мәгсәд гојур. Хүсусилә ону көстәрир ки, бир фәндән алынан мә'лумат о бириндән алынан үчүн әсас тәшкил едир вә әксинә. Шакирдин физикадан алдығы мә'лумат кимја үзрә алдығына, ријазијјатдан алдығы мә'лумат физикадан алдығына, тарихдән алдығы биликләр әдәбијјата әсас олур вә с.

Бә'зи мәктәбләрдә фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги гаршысына һәтта мүрәккәб тәрбијәви вәзифә дә гојурлар. Буна 14 №-ли (Бакы) мәктәбин тәчрүбәси јахшы мисал ола биләр. Мәктәбин директору Л. И. Никитенко Маариф Назирлијинин Коллекијасында вердији мә'луматда көстәрмишдир ки. мәктәбимиз бир нечә илдир ки, гаршысына «шакирдләрдә диалектик материализм дүнјакөрүшүнү формалашдырмағы» јеринә јетирмәји тәкмилләшдирмәк вәзифәсини гојмушдур. Бу, олдугча мүрәккәб, чохпланлы бир просесдир, шакирдләрә һәм елмләрин әсасларыны тә'лим етдикдә, һәм дә синифдәнкәнар тәдбирләр васитәсилә чидди дүшүнүлмүш системдә елми вә тәрбијәви тә'сир көстәрмәји тәләб едир. Бу проблем үзриндә ишләмәклә мүәллимләр коллективи ону һәјата кечирмәк үчүн мүәјјән иш системи

јарада билди вә тезликлә «она инандыг ки, бу нстигамәтләрдә апардығымыз ишләрин башлыча јолу фәнләрарасы әлагәдән ибарәтдир». Һәмин мәктәбин биолокија мүәллими С. А. Злотина «Биолокија дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасы» башлығы алтында мәгаләсиндә бу проблемин һәллиндән, һәмчинин онун шакирдләрдә диалектик материализм дүнјакөрүшү формалашдырмагда истифадә едилмәсиндән сөһбәт ачыб дејир:

Фәнләрарасы әлагәнин һәјата кечирилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бунун һәјата кечирилмәси дәрсләрдә әлдә едилмиш билијин системләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Бу әлагә шакирдләрдә диалектик материализм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк едир».

С. А. Золотина өз тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, мәсәлән: «V синифдә «һүчејрә», «маддәнин һүчејрәләрә кечмәси» мөвзуларыны кечәркән шакирдләри диффузија вә осмос (мајеләрин үзвләрдә вә ја тохумалардан сузүлүб кечмәси) һадисәләри илә таныш едирәм»—тәчрүбә васитәсилә диффузија вә осмосу шакирдләрә ајдынлашдырырам...

X синифдә һүчејрә бәһсини кечәркән онун тохума мембранынын јарымкечиричи хассәсинә малик олмасындан данышырам... Анатомија курсунда ағчијәр вә һүчејрәләрдә газ мүбадиләсинә башламаздан әввәл (физикадан өјрәнмиш олдуглары-**М. М.**) диффузија вә онун әсас ганунларыны шакирдләрин јадына салырам...»

X синифдә «Һүчејрәдә маддәләр мүбадиләси» бәһсини кечәркән маддәнин вә енержинин сахланмасы ганунларыны јада салыр вә бу ганунларын биолокијада тәтбигини шәрһ едирәм. Злотина јолдаш бу барәдә мүхтәлиф синифләрдә биолокијанын физика вә кимја илә нә чүр әлагәләндирмәсинә даир чохлу мигдарда фактлар көстәрир вә бу әсасда шакирдләрдә диалектик материализм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк етдијини гејд едир. Бу мәгсәдлә көрүлән тәдбирләр сырасында о, «Дарвинә гәдәрки дөврдә биолокијанын инкишафы» мөвзусуну кечәркән тәбиәтә материалист вә идеалист бахышлар, тәбиәтин диалектик вә метафизик методларла шәрһ едилмәси һаггында шакирдләрә мә'лумат верир, тәбиәтин инкишаф ганунларыны, бу инкишаф һадисәләринин сәбәбләрини, гаршылыглы әлагәләрини метофизикләрин өрт-басдыр етдикләрини шәрһ едир. VIII синифдә «Маддәләр мүбадиләси» мөвзусуну кечәркән бир-биринә зидд, лакин маддәләр мүбадиләси үчүн чох ваҹиб олан ики просесин—ассимилјасија вә диссимилјасија просесләринин маһијјәтини ајдынлашдырыр.

X синифдә «Организмлә мүһит арасында гаршылыглы әлагә»дән бәһс едәркән еколокија елминин фактларындан истифадә едир. Җәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси гануну еколожи амилләрин—ишыг, истилик, һава вә с. организмә тә'сири өјрәниләркән һәјати мисаллардан истифадә едир вә с. (бах: 44. 2/1977, сәһ. 60—64).

Бүтүн бу вә бунлар кими елми сурәтдә әсасландырылан мә'луматын әлагәдар шәкилдә шакирдләрә чатдырылмасы онларда диалектик-материализм дүнјакөрүшү тәмәлинин формалашдырылмасына хидмәт етмәләри инкар едилмәздир.

Фәнләрарасы әлагәни мәһарәтлә тәтбиг едән республика мәкәб вә мүәллимләринин тәчрүбәсиндән даһа чох мисаллар көстәрә биләрдик. Буна еһтијач јохдур, чүнки кәтирилән мисалларда проблемин күтләви шәкилдә тәтбиг олундуғу сүбут едилир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәр јердә иш гәнаәтбәхш ичра олунмагдадыр. Тәәссүф ки, мәктәбләримизин бир гисминдә проблемин һәлли бөјүк манеәләрлә растлашыр. Она көрә јох ки, мүәллимләр бу пробемлә мәшғул олмаг истәмирләр, она көрә ки, бир чоху бу дидактик принсипин әһәмијјәти вә маһијјәтини һәлә дәриндән дәрк етмәмиш, ону һәјата кечирмәк үчүн һәлә билик вә тәчрүбә илә силаһланмамышлар.

Мүәлимләрин башга бир групу исә проблемин мә'на вә әһәмијјәтини баша дүшмүш олсалар да, тә'лим просесиндә бу принсипи онун фәлсәфи, психоложи вә методик әсасларыны ајдын дәрк етмәдән аз-чох педагожи фајдасыны көрдүкләри үчүн һәјата кечирмәјә чалышыр, лакин бундан имкан дахилиндә олан гәдәр фајдалана билмирләр, бә'зән дә сәвһә јол верирләр. Белә мүәллимләрә көмәк етмәк педагокиканын вәзифәсидир.

Фәнләрарасы әлагә принсипинин әсаслары һаггында. Проблеми тәтбиг етмәнин бир нечә елә принсипиал мәсәләләри үзәриндә дајанаг ки, онларын мүвәффәгијјәтлә һәлл едилмәси кәрилијини арадан галдырыл-

масына көмәк етсин. Һәр шејдән әввәл, фәнләрарасы әлагәнин һарада вә нә заман тәтбиг едилмәси мәсәләсинә нәзәр салаг. Јухарыда фәнләрарасы әлагәнин дидактик принсип олмасыны гәбул етдик. Она көрә дә һәр бир башга тә'лим принсипи кими, бу да комплекс сурәтдә тә'лим-тәрбијә ишләрини тәшкилат формаларында—һәм дәрсдә, һәм дә синифдәнхарич ишләрдә һәр бир фәнин тәдрисиндә тәтбиг едилмәлидир.

Бу һәгигәт инди мүәллимләр күтләсинә ајдын олмушдур. Мәсәлән, рус дили мүәллими Е. Г. Чәфәрова (Бакы, 12 №-ли мәктәб) һаглы олараг өз тәчрүбәсиндән данышаркән гејд едир ки, «Фәнләрарасы әлагәнин тәтбиги мүәллимин фәалијјәтиндә ајры бир бөлмә тәшкил етмир, онун бүтүн ишинин ајрылмаз үзви һиссәсидир; дәрси планлашдырмагдан башламыш мәшғәлә тәшкил едәнәдәк, дәрнәк ишләрини гуранадәк... гырмызы хәтлә онун бүтүн фәалијјәт системиндән кечир» (бах: 143. 2 1977, сәһ. 63).

Бу принсипин һәјата кечирилмәси, һәр шејдән әввәл, тәдрис програмларында, тәдрис васитәләриндә вә дәрс китабларында өз әксини тапмалыдыр. Совет классик педогакикасынын мәсләһәти беләдир. Н. К. Крупскајанын әдәбијјатын тәдриси илә тарихин тәдриси арасындакы әлагәјә даир ирәли сүрдүјү фикир бүтүн фәнләр арасында олан әлагәләрә аиддир.

Әдәбијјатын, дилләрин тәдриси вә тарих курсундан тәчрид едилмиш һалда өјрәдилмәсинин имкан харичиндә олдуғуну гејд едән Н. К. Крупскаја јазырды ки, «әдәбијјатын тарихи... бир тәрәфдән мүасирлијин, мүасир әдәбијјатын даһа јахшы беша дүшүлмәсинә, дикәр тәрәфдән тарихин даһа јахшы баша дүшүлмәсинә хидмәт етмәлидир. Бу ахырынчы вәзифә әдәбијјат тарихи курсунун тарих курсу илә сых әлагәләндирилмәсини тәләб едир. Бу әлагә програмын гурулушунда нәзәрә алынмалыдыр» (бах: 46. сәһ. 275).

Тәтбиг етмәкдә олдуғумуз јени програм вә дәрсликләр бу истигамәтдә ирәлијә доғру хејли һәрәкәт етмиш, лакин һәлә мәсәлә там һәлл едилмәмишдир. Мәсәлән, мүәллимләр шикајәтләнирләр ки, физикада «молекулјар-атом нәзәријјәси VI синифдә өјрәдилдији һалда, VII синифдә кимја үзрә материал молекулјар-атом нәзәријјәси илә әлагәләндирилмәдән шакирдләрә тәгдим олунур». Һәлә физика илә ријазијјат, физика илә кимја, кимја илә биолокија, тарихлә, әдәбијјат вә ичтимаијјат вә с. програмлары арасында ујғунсузлуглар тәәссүф ки, аз дејилдир. Јени програмлар нәзәрдән кечириләркән бу ујғунсузлугларын арадан галдырылмасына үмид едирик. Буну һәлл етмәмәк ишин ағырлығыны мүәллимләрин үзәринә атмаг демәкдир ки, бу да тә'лим ишиндә елми тәһрифләрлә нәтичәләнә биләр.

Педагожи әдәбијјатдан көрүнүр ки, бә'зи мүәллифләр тә'лим просесиндә бу проблеми (принсипин јерини мүәјјәнләшдирмәк вә фәнләрарасы әлагәнин нөвләрини бир-бириндән ајырмаг) һәлл етмәк мәгсәдилә онлары тәсниф етмәјә чалышырлар. Мүхтәлиф тәснифат нүмунәләри дә В. Н. Фјодорова јолдашын јухарыда ады чәкилән мәгаләсиндә верилмишдир. Фјодорова јазыр: Мүәллифләрдән бә'зиләри фәнләрарасы әлагәнин тәснифаты әсасына заман амилини гојур вә онлары: әввәл кәләнләр, јанашы кедәнләр, сонра кәләнләр дејә үч група бөлүрләр (М. Н. Скаткин вә б.). Бурада сөһбәт ондан кедир ки, мәктәбдә өјрәнилән јени биликләр башга фәнләр үзрә ја өзләриндән әввәл өјрәнилән, ја јанашы өјрәнилән, ја да өзләриндән сонра өјрәнилән биликләрлә әлагәләндирилир. Икинчиләр (мәсәлән, Н. М. Чәркәсзадә) бу тәснифатла әсасән разылашыр, лакин «сонра кәләнләр» анлајышыны «перспектив»лә әвәз етмәји лазым билдиләр ки, маһијјәт е'тибарилә бунлар ејни анлајышдыр. Үчүнчүләр (мәсәлән, Н. М. Верзилин) јенә дә заман факторуну әсас көтүрүрләр, лакин буну синхрон вә гејри-синхрон (јә'ни ејни вахтда вә башга вахтларда) өјрәдилән биликләр арасында әлагә јаратмагдан данышырлар. Әдәбијјатда әсасына мәнтиг амили гојулан тәснифатдан да сөһбәт ачылыр. Зеһни әмәлијјатдан асылы олараг: мүгајисәли, сәбәб-нәтичәли, индуктив, дедуктив вә с. бири-биринә јахын олан биликләрин әлагәсиндән данышырлар (бах: III. сәһ. 7—8). Бизә белә кәлир ки, фәнләрарасы әлагәнин бу чүр тәснифатлары мәсәләјә елми јанашманы хатырлатса да нә елмә, нә дә мәктәб ишләри практикасына мәнфәәт верәр. Мүгајисә едилән һадисәләрин синхрон вә ја гејри-синхрон олмасыны билмәк өјрәнәнләрә көмәк едә билмәз. Онлара фәнләрарасы әлагәнин һарада, нәдән ибарәт вә нә илә әлагәдар олдуғуну, нә кими тә'лим-тәрбијә вәзифәләринә хидмәт етдијини билмәк лазымдыр.

Әдәбијјатда һаглы олараг көстәрилир ки, фәнләр-

арасы әлагә кениш бир сурәтдә шакирдләрдә һәр шеј-дән әввәл «Маддә, «Заман», «Һәрәкәт», «Фәза», «Инкишаф», «Чанлы», «Тәбиәт», «Чәмијјәт», «Милләт», «Дил», «Мәһсулдар гүввәләр», «Ингилаб», «Игтисади гурулуш» вә с. кими ән чох фундаментал елми анлајышларын формалашдырылмасы илә әлагәдар тәтбиг едилмәлидир (130, 4/1976, сәһ. 119). Бунлар нә синхрон, нә дә гејри-синхрондур, нә өјрәнилән биликләрдән әввәл, нә дә сонра кәлир, нә мүгајисә едиләнләрдир, нә дә индуктивдир. Бүтүн бу сөзләрлә ону демәк истәјирик ки, фәнләрарасы әлагә кениш бир дидактик принсип олмагла һеч бир тәснифат чәрчивәсинә јерләшдирилә билмәз. Сөз јох ки, гејд едилән фундаментал анлајышларын формалашмасында һәр фәнн, һәр дәрс, һәр дәрсдәнкәнар мәшғәлә, әввәлә өз мәзмуну илә, сонра да фәнләрарасы әлагә васитәсилә иштирак един. Бүтүн бунлар, тәкрар едирик, һәм дә ону көстәрир ки, фәнләрарасы әлагә дедикдә сөһбәт анчаг өјрәдилән нәзәријјә, анлајышлар, фактлар вә с. арасында садәчә әлагә јаратмагдан кетмир. Бу, әлбәттә, вачибдир вә фикримизчә, тә'лимдә бу принсипин тәтбиг едилмәсинин илк мәрһәләсини тәшкил едир. Сөһбәт, хүсусилә бу әлагәләрин јарадылмасы васитәсилә шакирдләрдә, јухарыда нүмунәләри илә таныш олдуғумуз фундаментал анлајышлар һаггында там вә һәртәрәфли дүзкүн көрүш формалашдырмагдан кедир. Бу исә һәмин принсипин һәјата кечирилмәсинин али мәрһәләси һесаб олунур. Фәнләрарасы әлагәнин бүтүн бу дидактик әсасларыны билмәк мүәллим үчүн зәруридир. Лакин о һәм дә билмәлидир ки, бу дидактик принсип ирали тәләбдирми, јохса о ганунаујғун елми зәмин үзәриндәми дајаныр? Онун фәлсәфи, һәмчинин психоложи әсаслары нәдән ибарәтдир? Фәнләрарасы әлагәнин фәлсәфи «көкләрини» вә психоложи «будагларыны» билмәдән онун «мејвәләрининин»дә маһијјәтини дәрк етмәк олмаз, ону инамла тәтбиг етмәк дә чәтин олар. Фәнләрарасы әлагә һеч дә ирали тәләб дејил, мүхтәлиф истигамәтләрдә инкишаф едән елмләр арасында мөвчуд олан тәбии-диалектик әлагә зәмининдә өзүнә көк тапыр. Мә'лумдур ки, Ф. Енкелс тәбиијјат елмләринин бир-бири илә әлагәдар инкишаф етдикләрини әввәлчәдән билирди. О гејд едирди ки, «...әкәр кечән әсрин сонунадәк тәбиијјат башлыча олараг јығма елм, тамамланмыш шејләр

һаггында елм идисә, бизим әсримиздә о, маһијјәт е'тибарилә, низамлајан елм, просесләр һаггында, тәбиәтин просесләрини бөјүк бир тамлыгда бирләшдирән елм олмушдур» (I. ч. 21, сәһ. 303). Јүз ил бундан әввәл вәзијјәт белә иди. Лакин инди XX әсрдә, хүсусилә елми-техники ингилаб дөврүндә, тәбиијјат елмләринин һәдсиз мигјасда инкишаф етдикләри вахтда, онларын интеграсијасы, она көрә дә бир-биринә јахынлашмасы көрүнмәмиш дәрәчәдә күчләнмишдир. Белә бир вәзијјәт мә'лум олдуғу үзрә она кәтириб чыхарды ки, физика, кимја, биолокија кими фундаментал елмләрдән башга физкимја, кимфизика, биокимја, биофизика, бионика, астрофизика, астроботаника, космик биолокија вә с. кими «говушуг» елмләр мејдана чыхмышдыр. Мүасир елмләрин интеграсијасы онларын хүсусијјәтләриндән бирндир. Она көрә дә, бу һәгигәтдир ки, биликләрин интеграсијасына малик олан мүасир елмләрин инкишаф хүсусијјәтләри илә шакирдләрин таныш олмалары, чанлы вә чансыз тәбиәт һадисәләринин, һәмчинин чәмијјәт һадисәләринин үмуми әлагәләри һаггында анлајышы онларын мәзмунлу мәнимсәмәләри үчүн там е'тибарлы бир методдур (бах: 113. сәһ. 207).

Бүтүн елмләрин, хүсусән тәбиијјат елмләринин ријазијјатлашмасы, физика, кимја вә биолокија саһәсиндә мүрәккәб нәзәријјәләрин мејдана чыхмасы (молекулјар-кинетика, електрон вә с.) бу елмләри даһа чох «говумлашдырды», онларын диалектик әлагәләрини күчләндирди. Шакирдләр исә бунлары билмәдән елмләрин мүасир вәзијјәтләрини, даһа чох инкишаф перспективләрини дәрк едә билмәзләр. Диалектик әлагә, мә'лумдур ки, ичтимаи елмләр арасында, бир-бири илә сых әлагәдә олан, ичтимаи һадисәләри арашдыран вә ишыгландыран фәлсәфә, тарих, игтисади чоғрафија, әдәбијјат, инчәсәнәт вә с. арасында да мөвчуддур.

Мәһз елмләр арасында олан бу чүр әлагә, фәнләрарасы әлагәни шәртләндирир. Бу исә она көрә зәруридир ки, шакирдләрин өјрәндикләри һадисә вә шејләр һаггында олан анлајышларын һәртәрәфли мәнимсәнилмәси тә'мин олунсун.

Н. К. Крупскаја һадисә вә әшјанын өјрәнилмәсинә диалектик сурәтдә јанашмаг һаггында Ленинин көстәришләрини фәнләрарасы әлагәнин методоложи әсасы һесаб едир.

11*

В. И. Ленин гејд едирди ки, әшјаны һәгиги шәкилдә билмәк үчүн, ону һәртәрәфли әһатә етмәк, бүтүн тәрәфләрини, бүтүн әлагәләринин нә васитә илә ифадә едилмәләрини өјрәнмәк лазымдыр. Биз буна тамлыгла һеч бир вахт наил ола билмәјәчәјик, лакин һәртәрәфлилик тәләби бизи сәһвләрдән вә кејләшмәдән чәкиндирәчәкдир (2. бах ч. 42, сәһ. 290).

Фәнләрарасы принсипин фәлсәфи вә методоложи әсасы, мүхтәсәр шәрһ етсәк дә, беләдир.

Фәнләрарасы әлагәнин тә'лим просесиндә сәмәрәли истифадә едилмәси, һәм дә бу дидактик принсипин психоложи әсаслара истинад етмәсини билмәји тәләб едир. Бу исә, үмумиләшдирмә, билији мәнимсәмә просесинин әсасында дуран психоложи ганунаујғунлуглар вә хүсусән тәсәввүрләр вә анлајышларын ассосиасијасы илә әлагәдардыр. Бу барәдә ирәли сүрүлән фикирләрә нәзәр салаг. Ассосиасија—латынча, бирләшдирирәм, әлагәләндирирәм мә'насыны верән «associo» сөзүндән алынмышдыр. Психолокијада, садәчә олараг, индивидин харичи мүһитдән, реал һәјатдан сигнал системләри васитәсилә алдығы тәсәввүрләрин әлагәләри—ассосиасија адланыр. Ассосиасија һаггында бу садә анлајышы дәгигләшдириб тәкмилләшдирәрәк С. Л. Рубинштејн јазыр: «Ассосиасија ики тәсәввүрүн садәчә әлагәси дејил. Ассосиасијанын реал һиссәләри индивидин аләмлә, објектив реаллыгла гаршылыглы әлагәсиндән ибарәтдир» (140. сәһ. 208). Мәһз бу гаршылыглы әлагәнин зәмининдә шүурда алынан тәсәввүрләр арасында да әлагә јараныр. Мә'лум олдуғу үзрә, чох заман тәсәввүрләрин үч нөв әлагәси олдуғу гејд едилир: тәсәввүрләр заман вә ја мәкан е'тибарилә бир-бирилә сәсләшдикдә беләләри гоншулуг ассосиасијасы, бир-биринә охшадыгда—охшарлыг ассосиасијасы, тәзад тәшкил етдикдә—зиддијјәтли ассосиасија адланыр. Бунларын һәр бири тәсәввүрләрин ассосиасијасында ишләнир. Лакин ән чох ишә јарајан илк икиси һесаб олунур.

Мә'лум олдуғу үзрә, тәсәввүрләрин ассосиасијасынын физиоложи әсасыны бөјүк рус физиологу И. П. Павлов гојмушдур. О јазыр ки, «шәрти әлагәләр, јә'ни ки, бизим еjни заманда баш верән адландырдығымыз ассосиасијалардыр. Шәрти әлагәни үмумиләшдирмә, охшарлыг ассосиасијасы илә сәсләшмәјә чаваб верир. Шәрти рефлексләрин (ассосиасијаларын) тәркиби вә тәһлили—маһијјәт е'тибарилә бизим зеһни фәалијјәтимизин әсас просесләридир» (бах: 131. ч. I. сәһ. 135). И. П: Павловун нәзәријјәсинә көрә, тәсәввүрләрин ассосиасијасы мүвәггәти әсәб әлагәләри механизминдән, јә'ни баш бејин габығында ики мәнтәгә арасында, әсәб ојанмаларынын контактындан ибарәтдир (бах: 69, ч. 3. сәһ. 272). Беләликлә, Павлов билијин мәнимсәнилмәсинин физиоложи механизминин баш бејин габығында мүрәккәб вә мүвәггәти әлагәләр системинин әмәлә кәлмәсиндән ибарәт олдуғуну көстәрир. Мүвәггәти әсәб әлагәсини (шәрти рефлекси) о, психолокијада ассосиасија адланан, објектив варлығын әшја вә һадисәләринин бејинә биркә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлән психи просесләрлә ејниләшдирир. Павлов јазыр: «Бүтүн тә'лим мүвәггәти әлагәләрин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир—бу да дүшүнчә, тәфәккүр, биликдир» (113-дән игтибас олунур, сәһ. 45).

Павловун нәзәријјәләринә көрә, һәр чүр тә'лим, јени әлагәләр ассосиасија јаратмаға бағлыдыр. Јени биликләр әввәлләр верилән тә'лим вә әмәк фәалијјәти просеси нәтичәсиндә алыныб артыг шүурда сахланан мә'луматла һәртәрәфли әлагәјә кирир вә сонра билик дәрәчәсинә чатыр. Проблемин бу чәһәтинә вахтилә совет психологу А. С. Выготски дә нәзәр салмышдыр. О гејд етмишдир ки, үмумиләшдирмәнин һәр бир инкишаф дәрәчәси өзүндән әввәл әлдә едилмиш үмумиләшдирмә дәрәчәләринә истинад едир. Үмумиләшдирмәнин дәрәчәси өзүндән әввәлки дәрәчә әсасында мејдана чыхыр» (113-дән игтибас олунуб, сәһ. 46).

Бурадан, садәчә олараг белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр һансы үмумиләшдирмә биликләрлә силаһланмаг нәтичәсиндә олдуғу кими, һәр һансы јени биликләр өзләриндән әввәл мәнимсәнилмиш биликләрә истинад едир, онларын нечә дејәрләр «чикләри үстүндә битир», она көрә дә алынан биликләрлә алынмыш биликләр арасында әлагә тә'лим просесиндә лабүддүр.

Бурадан һәм дә белә бир нәтичә чыхыр ки, фәнләрарасы әлагәнин зәрурилији тәфәккүрүн өз тәбиәтинә дахил едилмишдир, али әсәб фәалијјәтинин—психолокија вә физиолокијанын објектив ганунлары тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр (бах: 113. сәһ. 47).

Психолог Ј. А. Самарин буну педагожи бахымдан даһа ачыг бир сурәтдә шәрһ едир. О јазыр: «Фәнләр-

арасы ассосиасијаларын мәнбәји әлагәдар тә'лим фәнләри системинин дахилиндә јерләшир. Һәр бир тә'лим фәнниннн дахилиндә бир сыра башга тә'лим фәнниннн рүшејми артыг јер тутур. Башга чүр десәк, формалашмагда олан билик, Б. Г. Ананјевин дедији кими, мүхтәлиф системләрин елементләриндән —мүрәккәб олан компонентләрдән ибарәтдир». Буну ајдынлашдырмаг үчүн Самарин мисаллар кәтирир, о чүмләдән көстәрир ки, мәсәлән, тарих үзрә билик, спесифик тарихи фактлардан вә үмумиләшдирмәләрдән башга өзүндә чоғрафија үзрә (хәритәни билмәк, бу вә ја башга өлкәнин чоғрафи хүсусијјәтләрини билмәк), әдәбијјат тарихи үзрә (әлагәдар дөврләрин мәдәнијјәти), сијаси-игтисад, (тәсәррүфат), инчәсәнәт (мәдәнијјәт) вә с. үзрә биликләр елементи јерләшдирир. Бу елементләрдән бә'зиләри инкишаф едәрәк башга гоншу фәнләр системинә дахил олур, дикәрләри даһа башга системә дахил олмаг үчүн өз потенсиал имканларыны мүһафизә едиб, сахлајырлар. «Мејдана кәлән бүтүн бу ассосиасија системләри гаршылыглы әлагәдә олараг бә'зи биликләрин тә'мәлини тәшкил едир, дикәрләри үчүн кәләчәкдә тәмәл олачаглары имканыны сахлајыр» (113. сәһ. 299, 300).

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын нәтичә чыхарыла биләр. Ассосиасија шүурда биликләрин, фикирләрин сәсләшмәси олмагла, башга сөзлә десәк, әсәб-психи һадисәләрин ганунаујғун әлагәси формасында, варлығын әшја вә һадисәләринин гаршылыглы әлагәләринин шүурда ин'икасы олмагла тә'лим-тәрбијә просесиндә мүстәсна дәрәчәдә әһәмијјәт кәсб едир. Билијин һәр чүр мәнимсәнилмәси, маһијјәт е'тбарилә, шакирдин әввәлки тәчрүбәсинә дахил олан тәсәввүр вә анлајышларын јени өјрәнилмәкдә оланларла әлагәсинин (ассосиасијасынын) јарадылмасындан ибарәтдир. Мәһз она көрә дә тә'лим просесиндә јени өјрәдилән биликләри, әввәлләрдә өјрәниләнләрлә бағламаг, онларын арасында олан охшарлыглары вә фәргләри ајдынлашдырмаг чох вачиб чәһәтдир. Јени материалын әввәлләр өјрәниләнләрә нисбәтән охшарлығы ајдын олмаса онлар шакирдин һафизәсиндә гарышыг һалда галачаг вә гејри-дәгиг шәкилдә мәнимсәдиләчәкдир. Јени тә'лим материалыны мәнимсәтмәнин ән мүһүм шәрти ону һәртәрәфли баша салмагдан, онун мөвчуд әлагәләрини вә мүнасибәтләрини ајдын шәрһ етмәкдән ибарәтдир (бах: 131. ч. I.

сәһ. 135). Әлавә олараг гејд етмәлијик ки, психологлар шакирдин «кечмиш тәчрүбәси» дедикдә әсасән онларын әввәлләрдә өјрәнмиш олдуглары биликләри, «әлагә» дедикдә исә тәкчә фәнләрарасы әлагәни дејил, һәм дә фәндахили әлагәни нәзәрдә сахлајырлар Бүтүн бунлар тә'лим просесинә истигамәт верән вә ону апаран гүввә олан мүәллимә ајдын олмалыдыр.

Даһа бир чәһәти гејд етмәк истәрдик. Дејиләнләр ассосиасијанын тәкчә јухарыда көстәрилән үч садә нөвүнә (гоншулуға, охшарлыға, зиддијјәтә) аид дејил, һәм дә онун бөјүк тә'лим-тәрбијә әһәмијјәти олан, мүһүм кәмијјәт вә кејфијјәт мә'насы верән анлајышлара: маддә, һәрәкәт, синфи мүбаризә, коммунизмин планет үзәриндә галиб кәләчәји вә с. илә әлагәсинә аиддир. Өјрәдилән јени биликләрин бүтүн фәнләр үзрә бу мүһүм «һәртәрәфли» анлајышларла әлагәләндирилмәсинин зәрурилији, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри арасында олан үмуми әлагәләр һаггында марксизм-ленинизм бахышларыны шакирдләрә дәрк етдирмәк мәгсәдилә нәзәрдә тутулур. Бу анлајышларын һәртәрәфли әһатә едилмәсинин зәрурилији В. И. Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. О гејд едирди ки, һәртәрәфли әһатә едилән бу әлагәләр адамын анлајышларында әкс едилмәлидир, бунлар исә аләми дәрк етмәк үчүн јонталанмалы, еластик, мүтәһәррик, нисби, гаршылыглы әлагәдар зиддијјәтләр вәһдәтиндә олмалыдырлар (бах: 2. ч. сәһ. 131). Мәһз бу шәртлә фәнләрарасы әлагә һәгиги, тә'сирли вә мәгсәдәјөнлү ола биләр вә шакирдләрдә идрак фәалијјәтини активләшдирмәк, идрак фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг үчүн ән дәјәрли јоллардан бири ола биләр.

V ФӘСИЛ

ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШИ

Проблемин актуаллығына даир. Шакирдләрин дәрслә вә дәрсдәнкәнар вахтларда мүстәгил ишләрини тәшкил етмәнин актуаллығы инкар едилмәздир. Бу да ЕТИ вә сосиал тәрәггинин тәһсил системинә вердији тәләбләрлә, дөврүн вә мүасир дәрсин тәләбләри илә әлагәдардыр. Әввәлләрдә дә тә'лим нәзәријјәсинин вә практикасынын мүһүм проблемләриндән бири сајылан шакирдләрин мүстәгил иши, хүсусилә 60-чы иллләрдән е'тибарән педагожи ичтимаијјәтин диггәт мәркәзиндә дурмаға башлады, педагокика үзрә тәдгигатын башлыча мөвзуларындан бири олду. Буну ондан көрмәк олур ки, сон 20 ил әрзиндә бу проблемә чохлу тәдгигат иши һәрс едилмиш, һаггында һәдсиз гәзет вә журнал мәгаләләри чап едилмиш, хејли диссертасија иши мүдафиә олунмушдур. Бу да тәсадүфи дејилдир. Она көрә ки, тә'лим просесиндә мүстәгил ишин актуаллашдырылмасыны тәләб едән јухарыда көстәрилән сәбәбләрдән башга, буну, һәм дә тә'лимин јени мәзмуну илә әлагәдар шакирдләрин идрак вә әмәли фәаллығыны күчләндирмәк гајгысына галмаг, онлары һәм дә шәхси тәһсил алмаға һазырламаг вәзифәләри тәләб едир. Елә јоллар ахтарыб һәјата кечирмәк тәләб олунурду ки, онлардан истифадә етмәклә кәнчләр һәлә мәктәб партасы архасында отураркән аләмин елми мәнзәрәсинин гурулуш принсипләрини, биликләри әлдә етмәк методларыны, елми тәфәккүрүн арашдырма пријомларыны вә мәнтигини, идракын ганунаујғунлугларыны өјрәнсинләр. Мәһз белә бир шәраитдә мәктәбин мә'зуну сүр'әтлә чәрәјан едән һәјатда ишләјә билмәјә, кәләчәкдә дә шәхси тәһсил алмаға һазырланмыш ола биләр.

Мүстәгил иш үзрә вәрдиш газанмағын шакирдләр үчүн потенсиал әһәмијјәти һәгигәтән бөјүкдүр. Мүстәгил ишин әһәмијјәтинә даир бир рә'јә дә нәзәр салаг. Бунун әһәмијјәти, П. И. Питкасистинин дедији кими,

«елм вә техниканын јени наилијјәтләрини мүстәгил олараг мәнимсәмәк, даими олараг шәхси тәһсил алмаг тәләбатынын тәрбијә едилмәсиндәдир» (133. сәһ. 4). Вәзифәмиз совет адамларынын һәртәрәфли инкишафыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Бу вәзифә ани олараг һәјата кечирилмир, мүрәккәбдир, чох узун вахт тәләб едир. Онун јеринә јетирилмәси бир сыра мүһүм тәдбирләрдән, о чүмләдән тәһсил системиндән асылыдыр. ЕТИ елә бир вәзијјәт јаратмышдыр ки, бу күн истеһсалатын бу вә ја башга саһәсиндә јарарлы һесаб едилән индивид, әкәр систематик тәкмилләшмәклә, нәзәри, әмәли вә техники чәһәтләр үзрә шәхси тәһсиллә мәшғул олмаса сабаһ кериј͏ә гала биләр. Иш инди о јерә кәлмишдир ки, мә'лум олдуғу үзрә, ән мүкәммәл университет тәһсили белә адама һәјатда кери галмамағы тә'мин етмир. Мәһз она көрә дә орта, һәтта али тәһсил алыб һәјата атылан кәнчләрин гаршысында, курслар вә әлагәдар институтлар васитәсилә тәкмилләшмәк, хүсусилә кениш сурәтдә шәхси тәһсил алмаг вәзифәси гојулмушдур. Белә бир вәзијјәт исә индивиддән тәкмилләшмәк мәгсәдилә мүстәгил олараг ишләјә билмәк бачарығы вә вәрдиши газанмаг, идрак фәаллығы мөвгејинә малик олмаг тәләб едир. Белә бачарыг вә вәрдишләрлә исә ону, һәр шејдән әввәл, мәктәб тәһсили силаһландырмалыдыр. Бу мүнасибәтлә Л. И. Брежнев јолдашын көстәриши хүсусилә диггәти чәлб едир. Л. И. Брежнев дејир: «Инсана лазым олан биликләрин һәчм е'тибарилә кәскин шәкилдә вә сүр'әтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мәгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәнимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информасијанын сүр'әтли ахынындан баш ачмаг бачарығы ашыламаг вачибдир. Бурада бизи бөјүк иш көзләјир. Әлбәттә, бу иш еһтијатла, дүшүнчә илә көрүлмәли, мејданда оланлары кәрәксиз јерә дағытмаға вә ја тәләсик гәрарлар гәбул етмәјә јол верилмәмәлидир» (6, ч. 5, сәһ. 584).

Көрүндүјү кими, һәмин педагожи проблем сон дәрәчә мүһүм дидактик вә сијаси әһәмијјәт кәсб едир. Бурада сөһбәт јалныз дидактик вәзифәнин һәллиндән—шакирдләрдә «өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг» вәрдишләри ашыламагдан дејил, һәм дә јени, дејәрдик ки, сијаси вәзифәнин һәллиндән, совет кәнчләринин «ел-

ми вә сијаси информасијанын сүр'әтли ахынындан баш ачмаг» (курсив бизимдир—М. М.) бачарығы илә силаһландырмагдан кедир.

Шакирдләрин мүстәгил ишиндән сөһбәт кедәркән, чохуна еләә кәлир ки, бу јалныз дәрсин идрак вәзифәләри илә әлагәдардыр. Бу чүр дүшүнмәк сәһвдир. Мүстәгил иш һаггында белә тәсәввүрү, кечмиш тә'лим системинин галығы һесаб етмәк олар. Бизим үмумтәһсил мәктәби исә әмәк, политехник мәктәб олдуғу үчүн бурада сөһбәт шакирдләрин һәм дә әмәк бачарығы вә вәрдишләринә мүстәгил јијәләнмәләриндән, е'малатханаларда, мәктәбјаны саһәләрдә, мәктәбләрарасы тә'лим-истеһсалат комбинатларында әмәли ишләри мүстәгил јеринә јетирмәкдән, ән јени машынлары мүстәгил өјрәнмәләриндән вә бүтүн бунларын нәтичәсиндә гаршыда дуран вәзифәләри мүстәгил һәлл етмәләриндән, характерин мүһүм әламәти олан мүстәгиллијә дәриндән јијәләнмәләриндән кедир. Мәһз она көрә дә бу проблем инди хүсуси актуаллыг кәсб едир, онун һәм нәзәри, һәм дә әмәли олараг һәлл едилмәсини сүр'әтләндирмәк гаршыда дурур.

Лакин, тәәссүф ки, мүстәгил ишләрин тәшкили проблеми, бу барәдә хејли әдәбијјат олмасына бахмајараг, нәзәри чәһәтдән ләнк инкишаф едир вә мәктәб тәчрүбәсиндә һәлә ки, зәиф тәтбиг олунур.

Биз П. И. Питкасистинин белә бир фикри илә шәрикик ки, һәмин нөгсанлар, һәр шејдән әввәл, шакирдин билији тәкраретмә вә јарадычы фәалијјәти анлајышларынын ишыгландырылмасында мүхтәлиф зидд фикирләрин олмасы, мүстәгил ишләр һаггында олан нәзәријјәнин елми чәһәтдән зәиф ишләнмәси илә әлагәдардыр. «Бу вахтадәк мүстәгил ишләр проблеминин характерик әламәтләри вә бу ишләрин мүхтәлиф нөвләринин әһәмијјәти дидактлар тәрәфиндән лазыми сәвијјәдә өјрәнилиб ашкар едилмәмишдир. Онларын шәрһетмә принсипләри кифајәт дәрәчәдә ајдынлашдырылмамышдыр, мүхтәлиф јашлар үчүн шакирдләрин идрак фәалијјәтинин психоложи хүсусијјәтләри кифајәт дәрәчәдә нәзәрә алынмыр» (133. сәһ. 5).

Бунларын бә'зиләриндә П. И. Питкасистинин китабында елми чәһәтдән әсасландырылмыш чаваблар вардыр. Лакин мәктәбдә мүстәгил ишләрин тәшкили саһәсиндә олан нөгсанлары тәкчә бунларла изаһ етмәк олмаз. Мүәллимләр бу ишдә һәм нәзәри, һәм дә әмәли сәчијјә дашыјан дикәр сәбәбләрә көрә дә чәтинликләр чәкирләр. Мүәллимләрә индивидин мүстәгил ишләјә билмәсинин фәлсәфи, методоложи әсаслары кифајәт дәрәчәдә бәлли дејилдир, бу исә совет адамы сәчијјәсинин чох мүһүм әламәти олмагла онун ичтимаи-сијаси фәалијјәтини истигамәтләндирир, шәхсијјәтини формалашдырмаға тә'сир едир. Бу әламәтдән хәбәрдар олан мүәллимләр исә проблемин һәллинә даһа да чидди кириширләр. Програм вә дәрс китабларынын јүклү олмасы вә материалы шакирдләрә мүстәгил ишләр васитәсилә чатдырмаг үчүн вахтын азлығы чох заман мүәллимләри бу проблемин кениш тәтбигиндән бојун гачырмаға вадар едир, онлар материалы садәчә шәрһ етмәклә кифајәтләнирләр. Биз һәлә дәрсликләрин бу мәгсәдә мүвафиг олмадығыны демирик. Шүбһәсиз, јени програмларын тәкмилләшдирилмәси мүстәгил иш формасынын тәтбигини мүәјјән дәрәчәдә јүнкүлләшдирир. Лакин проблемин һәлли үчүн бу әсас јол дејилдир.

Проблемин там һәлл едилмәси, мүасир тәләбләр зәмининдә мүстәгил ишләрин тәшкили нәзәријјәсинин кәләчәк инкишафыны әсаслы сурәтдә ишләмәјин, мәктәб практикасында бунун кениш тәтбиги үчүн мүәллимләрин, хүсусән кәнч мүәллимләрин һәмин нәзәријјә илә силаһландырылмасыны тәләб едир. Бу да асан иш дејилдир. Онун мүвәффәгијјәтлә һәлл едилмәси дәрин тәдгигат иши апармағы тәләб едир. Биз бурада проблеми там һәлл етмәји гаршымыза мәгсәд гојмуруг. Бу истигамәтдә ирәли сүрүлән бә'зи нәзәри мүлаһизәләри көздән кечирмәклә, онлар һаггында фикримизи билдирмәклә вә республика мәктәбләринин бу саһәдә мөвчуд габагчыл тәчрүбәсини, гисмән дә олса, ишыгландырмагла кифајәтләнәчәјик.

Проблемин тарихинә даир. Проблем јени дејилдир. Онун мүәјјән мејдана чыхма вә инкишаф етмә тарихи вардыр. Буну әтрафлы шәрһ етмәк фикриндә дејилик, чүнки бу барәдә чох јазылмышдыр (181, 123, 144, вә с.).

Бу проблемлә кечмишдә бир чох көркәмли педагогун марагландығыны, амма проблемин әсас е'тибарилә һәллинин совет педагокикасы вә совет мәктәби үзәринә дүшдүјүнү охучулара хатырлатмаг мәгсәдилә бир нечә

сөз демәк истәрдик. Һәлә XVII әсрдә бөјүк дидакт J. А. Коменски (1592—1670) дөврүнүн латын мәктәбләриндә олан тә'лим гајдалары әлејһинә чыхыш едәрәк тә'лим ишләрини елә тәшкил етмәји мәгсәдә мүвафиг һесаб едирди ки, ораде охуданлар аз охутсунлар, охујанлар исә чох охусунлар.

Бу, демократик классик педагокика үчүн онун јаранмаға башладығы дөврдә бөјүк бир кәшфдән ибарәт иди. Бу барәдә көркәмли алман педагогу А. Дистервег (1790—1868) XIX әсрин биринчи јарысында алман мәктәбләринин кечдији догматизм вә эталәт әлејһинә кәскин чыхыш едир вә мүәллимләрә белә мәсләһәт көрүрдү: «Шакирди әли, дили вә башы илә ишләтмәјә вадар ет. Ону материалы һәзм етмәјә тәһрик ејлә, она елә адәт етдир ки, о, ишә башга чүр јанашмасын, белә һәрәкәт етмәдикдә өзүнү нараһат һисс етсин, бу чүр һәрәкәт етмәји о, өзүнүн дахили тәләбаты кими һисс етсин» (80, сәһ. 176).

Тә'лим просесиндә мүстәгил ишин әһәмијјәти һаггында XIX әсрин көркәмли рус педагоглары да јазмышлар. Мәсәлән, Н. Г. Чернышевски (1828—1889) ачыг гејд едирди: «...Әкәр бизим ушагларымыз һәгигәтән тәһсилли адам олмаг истәјирләрсә, онда онлар тәһсили мүстәгил мәшғәләләрин васитәсилә алмалыдырлар» (161. ч. 15, сәһ. 91).

Тә'лим просесиндә шакирдләрин мүстәгил ишләмәси проблеми XIX әсрин мүтәрәгги педагокика чәрәјанында рус педагокикасынын атасы К. Д. Ушински тәрәфиндән хүсусилә әтрафлы ишләнмишдир. О заман Русијанын дөвләт мәктәбләриндә һөкм сүрән дәрс гајдасыны К. Д. Ушински мә'насыз һесаб едирди, она көрә ки, бу мәктәбләрдә шакирдләр «күндә 6 саат олмагла бүтүн һәфтәни, башларында фикир, әлләриндә мәшғәлә олмадан дәрсдә отурур, анчаг синифдә интизамлы олмаға чалышырдылар» (158. ч. 2, сәһ. 215). Мә'лум олдуғу үзрә К. Д. Ушински тә'лими ушаг әмәјинин әсас нөвү һесаб едирди. Мүәллим вә шакирдләрин әмәјини исә о, елә тәшкил етмәји төвсијә едирди ки, орада «ушаглар, имкан дахилиндә мүстәгил ишләсинләр, мүәллим исә бу мүстәгил ишә рәһбәрлик едиб материал версин» (158. ч. 2, сәһ. 348). Јаш хүсусијјәтләринә риајәт етмәк шәртилә «Ушаглара өјрәнмәји өјрәдин» кәламынын

мәһз К. Д. Ушинскијә мәхсус олмасы кимә мә'лум дејилдир?

О, белә бир мүддәаја мөһкәм инанмышды ки, өзүнүн тә'лим әмәјиндә мүстәгиллик көстәрән шакирд бөјүк һәјат әмәјиндә дә мүстәгиллик көстәрәчәк, бунунла да о хошбәхтлик әлдә едәчәкдир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, һәлә XIX әсрдә рус педагокикасы тә'лимдә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринин әһәмијјәтиндән чох јазырды. Лакин бу дөврдә архасында мүртәче педагоглар дуран дөвләт педагокикасы һеч бир мүтәрәгги фикри, о чүмләдән шакирдләрин мүстәгил иши һаггында идејаны мәктәбләрә бурахмырды.

Мүтәрәгги педагокиканын хидмәти ондан ибарәт олду ки, тә'лимдә шакирдләрин мүстәгил иши һаггында идејаны ирәли сүрдү, онун әһәмијјәтини көстәрди. Лакин бир тәрәфдән бу нәзәријјәнин һәлә мәһдуд олмасы, о бири тәрәфдән, мәктәбләрдә буна даир тәчрүбәнин демәк олар ки, јохлуғу, үчүнчү тәрәфдән мәктәбләрдә әзбәрчилијин һөкм сүрмәси вә мүртәче педагогларын манечилији проблемин һәртәрәфли ишләнмәсинә имкан вермәди.

Бу проблемин дә кениш мигјасда арашдырылмасы вә ишыгландырылмасы вәзифәси совет педагокикасы вә мәктәбинин үзәринә дүшдү. Бу исә мәктәбин јени вәзифәсини—тәшәббүскар, һәртәрәфли инкишаф етмиш совет вәтәндашы јетишдирмәк вәзифәсини—јеринә јетирмәк тәләбатындан ирәли кәлирди. Мәктәб тәһсилинин тарихиндә илк дәфә олараг бу проблем дә кәнч нәслин тәрбијәси ишиндә рәһбәр тәшкилатларын тапшырығы кими рәсми характер дашымаға башлады. Проблемә мәһдуд—анчаг дидактика бахымындан јанашан Гәрби Авропа вә ингилабдан әввәлки рус педагокикасындан фәргли олараг Совет педагокикасы, әввәлдән она тәкчә дидактика планында дејил, һәм дә сосиал вәзифәләр планында кәнчләрин мүстәгил дүшүнмәси габилијјәтләринин инкишафы, һәм зеһни, һәм физики чәһәтдән фәалијјәт көстәрмәси, јени сосиализм чәмијјәтинин мәнафеји наминә, мүстәгил дүшүнән вә мүстәгил фәалијјәт көстәрән шәхсијјәтләр јетишдирмәк планында јанашмаға башлады. Бунда да, бүтүнлүкдә, мүһүм рол совет педагожи фикринин баниси В. И. Ленинә мәхсусдур. Комсомолун III гурултајында сөјләдији тарихи нитгиндә В. И. Ленин кәнчләрә мәсләһәт көрүрдү ки, билији

мәнимсәјәркән она тәнгиди јанашсынлар, ону истеһсалата мүстәгил олараг тәтбиг етсинләр, бүтүн зәһмәткеш кәнчләрә буну өјрәтсинләр. Свердлов адына университетдә мүһазирә охујаркән В. И. Ленин тәләбәләрә мүрачиәтлә дејирди: «Јалныз мәсәләдән мүстәгил сурәтдә баш чыхармағы өјрәнәчәјиниз заман—јалныз онда өзүнүзү өз әгидәнниздә кифајәт гәдәр мөһкәм һесаб едә биләрсиниз вә бу әгидәнизи һәр кәсин гаршысында вә һәр заман мүвәффәгијјәтлә мүдафиә едә биләрсиниз» (4. ч. 29. сәһ. 479).

Мүстәгил өјрәнмәнин мүрәккәблијини нәзәрә алараг Владимир Илич Ленин һәтта кәнчләрә иши асанлашдырмаг мәгсәдилә методик пријом вә мәсләһәт дә верирди. О мәсләһәт көрүрдү ки, өјрәндији, «мәсәләни чидди арашдырыб мүстәгил мәнимсәмәк истәјән һәр кәс ону ајдынча вә мөһкәмчә анламагдан өтрү бу мәсәләјә бир нечә дәфә јанашмалыдыр, бунун үстүнә дөнә-дөнә гајытмалыдыр, бунун үстүндә мүхтәлиф чәһәтләрдән дүшүнмәлидир» (4. ч. 29, сәһ. 479).

Бүтүн бу төвсијәләр әдәбијјаты мүстәгил өјрәнмәли олан кәнчләрә јөнәлдилмиш олса да шакирдләр үчүн дә әсасдыр.

Ирәлидә көрәчәјимиз үзрә, мүстәгил ишин сосиал-фәлсәфи әһәмијјәтинә даир марксист нәзәријјәси дә В. И. Ленин тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. Ленинин бу көстәришләри педагожи просесә мүстәгил ишин дахил едилмәсинә даир партија, дөвләт сәнәдләринин әсасына гојулмушдур. Мә'лумдур ки, «Ибтидаи вә орта мәктәбләрин програмлары вә режими һаггында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында ҮИК (б) П МК үмумтәһсил мәктәбләри һәјатында методик тәһрифләри ифша едәрәк мүәллимләрә гәти көстәриш верди ки, сынагдан чыхмыш башга тә'лим методлары илә јанашы шакирдләри, китаб үзәриндә ишләмәјә, мүхтәлиф мүстәгил јазы ишләринә, кабинет, лабораторија, е'малатханаларда мүстәгил ишләмәјә өјрәтсинләр, бу мәсәлә мүәјјән билик курсуну өјрәндикдән сонра шакирдләрә мүхтәлиф тапшырыглар (мәсәлә һәлли вә чалышмалар, моделләр гајырмаг, лабораторијада да һербарилләр топламаг, мәктәбјаны саһәни тә'лим мәгсәдләринә истифадә етмәк вә с.) вермәји кениш тәтбиг етсинләр (бах: 24. сәһ. 162, 163).

В. И. Ленинин, партијанын бу тарихи көстәришләри,

шакирдләрин мүстәгил ишини нәзәри чәһәтдән ишләмәк вә мәктәбләрдә тә'лим просесиндә тәтбиг етмәк үчүн һәм елми-методоложи, һәм дә әсас методик көстәриш олду. Бу зәминдә совет педагожи фикринин корифеји Н. К. Крупскаја мүстәгил иши мәктәб тәчрүбәсинә дахил етмәк үчүн дәјәрли көстәришләр верди. В. И. Ленинин көстәришләрини тәблиғ етмәк мәгсәдилә Н. К. Крупскаја һәлә 1922-чи илдә јазырды: Орта мәктәбләрин јухары синифләриндә «шакирдләрә материал үзәриндә ишләмәкдә имкан дахилиндә, олдугча чох мүстәгиллик вермәк лазымдыр» ки, онлар материал үзәриндә чох дүшүнсүнләр, сечдикләри билик саһәсинә онларда хүсуси мараг әмәлә кәлсин» (92, ч. 3, сәһ. 44). Тәкчә јухары синифләрдә дејил, һәм дә илк синифләрдә шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил етмәјә о, хүсуси диггәт јетирирди вә тәкидлә мәсләһәт көрүрдү ки, тә'лим материалы үзәриндә мүстәгил чалышмағы шакирдләрә өјрәтсинләр, бу ишә онларда мараг ојатсынлар вә инкишаф етдирсинләр. 1932-чи илдә Крупскаја гејд едирди: «Мүәллим әкәр ушағы мүстәгил олараг китаб охумағы, лазым олан мә'луматы арајыш верән мәнбәдән тапмағы, китабханада ишләјә билмәји өјрәтмәсә јухары синифләрдә мүстәгил ишләмәк үчүн ону чох пис һазырламыш олачагдыр» (92. ч. 3. сәһ. 569). Шүбһәсиз, мүстәгил иш һаггында о заманлар совет педагожи әдәбијјатында башга гејдләрә дә раст кәлмәк олурду.

Бүтүн бунлар һеч олмазса 30-чу илләрин әввәлләриндә тә'лим просесиндә мүстәгил ишләри кениш тәтбиг етмәјә габагчыл мүәллимләрә имкан вә тәкан верди. Совет педагокикасы үзрә чалышан алимләр исә бу проблеми тәдричән тәдгигат мөвзусу етмәјә башладылар ки, буна да мәктәбләрдә јаранмаға башлајан тәчрүбә әлверишли шәраит јаратды. Нәтичәдә јухарыда дејилдији кими, хүсуси әсәрләр нәшр едилмәјә башланды.

Проблемин маһијјәти һаггында. Педагожи вә психоложи әдәбијјатда бу анлајыш мүхтәлиф шәкилдә сәчијјәләндирилир вә онун тә'рифи һаггында рә'јләр мүхтәлифдир. Ајры-ајры елми педагожи мүлаһизәләрдән доған мүхтәлиф тә'рифләри кениш тәһлил етмәк фикриндә олмасаг да онларын үзәриндән кечмәк дә истәмирик, она көрә ки, бизим дә бу барәдә олан рә'јләрдән

фәргләнән хүсуси мүлаһизәмиз вардыр. Индијә гәдәр мүәллим вә алимләр арасында бу проблем һаггында ән чох јајылан әсәр Б. П. Јесиповун монографијасыдыр (81). Орада үмумдидактик аспектдә проблемин һәм маһијјәти, һәм әһәмијјәти, һәм дә онун дәрсдә тәтбиг олунан нөвләри, ону тәтбиг етмәнин методлары вә с. ишыгландырылмышдыр. О јазыр: «Шакирдләрин тә'лим просесинә дахил едилән мүстәгил иши, елә бир ишдир ки, мүәллимин билаваситә иштиракы олмадан, лакин онун тапшырығы илә вә бунун үчүн ајрылмыш хүсуси вахтда ичра олунур: белә ки өз сә'јләрини көстәрмәклә зеһни вә физики (вә ја һәр икиси бирликдә) фәалијјәтләринин нәтичәләрини бу вә ја башга формада ифадә едәрәк шакирдләр шүурлу сурәтдә тапшырыгда гаршыја гојулан мәгсәдә наил олмаға чалышырлар» (81. сәһ. 15).

Шакирдләрин мүстәгил ишинин әһәмијјәтини гејд едәрәк о, сонра дејир: «Шакирдләрин мүстәгил иши, һәм билик, бачарыг вә вәрдишләр системинә јијәләнмәкдә, һәм дә зеһни вә физики әмәкдә габилијјәтләри инкишаф етдирмәкдә тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјә көмәк едир. Тә'лим просеси дүзкүн гојулдугда онун бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрин фәаллыг көстәрмәләри тәләб олунур. Фәаллығын јүксәк дәрәчәси исә тә'лим-тәрбијә мәгсәдләри үчүн тәшкил едилән мүстәгил иш васитәсилә әлдә едилир» (81. сәһ. 33).

Һаглы олараг гејд олунур ки, бу проблем һаггында Б. И. Јесиповун јазмыш олдуғу әсәрләр шакирдләрин мүстәгил иши һаггында олан нәзәријјәни хејли зәнкинләшдирмишдир (бах: 133. сәһ. 39). Бунунла бәрабәр Б. П. Јесиповун бу нәзәријјәсиндә зәиф чәһәтләр олдуғу да гејд олунур. 1969-чу илдә бу проблемә даир Н. Г. Дајринин дә монографијасы чапдан чыхды (78). Тарих фәнинин тәдриси саһәсиндә узунмүддәтли тәдгигат нәтичәси олан бу әсәрдә мүәллиф белә бир нәтичәјә кәлир: «Мүстәгил фәалијјәт одур ки, ону шакирд кәнардан көмәк алмадан, өз билијинә, тәфәккүрүнә, бачарығына, һәјати тәчрүбәсинә, инамына әсасланараг ичра едир; шакирдләри биликләрлә силаһландырыр; ону инкишаф етдирир вә тәрбијә едир, коммунизм чәмијјәтинин гуручусу вә вәтәндашына зәрури олан мүстәгиллик кејфијјәтини онда формалашдырыр; мүстәгил фәалијјәт, идрак просесинин кејфијјәти, шакирд шәх-

сијјәтинин әламәти, тә'лимин тәшкилат формасындан ибарәтдир» (78. сәһ. 418).

Бу тә'рифин бир сыра чәһәти диггәтәлајигдир. Белә ки, шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтини мүәллиф һаглы олараг јарадычылығын тәзаһүрү адландырыр, Б. П. Јесипов кими идрак просесинин кејфијјәти һесаб едир. Бу тә'рифдә кејфијјәтин бир әләмәти кими мүстәгиллик тәрбијә олунур. Н. Г. Дајри һәм дә гејд едир ки, мүстәгил фәалијјәт «коммунизм чәмијјәтинин гуручусу вә вәтәндашыны формалашдырыр». Тә'лим просесиндә мүстәгил ишин тәкчә тә'лим үчүн дејил, ејни заманда, шәхсијјәтин мүстәгиллијини формалашдырмаг, шакирдин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәк, онун ирадәсини мөһкәмләндирмәк, тапшырыглары јеринә јетирәркән гаршыја чыхан чәтинликләри јох едә билмәк вә с. үчүн бөјүк әһәмијјәти олдуғу инкаредилмәздир. Лакин бүтүн бунлар нә гәдәр фајдалы олса да, шәхсијјәтин мүстәгиллијини, онун фәал һәјат мөвгејини формалашдырмаг үчүн кифајәт һесаб едилә билмәз. Бунлар үчүн мүстәгил ишдән башга да бир чох амилләр тәләб олунур.

Шәхсијјәтин формалашдырылмасы һаггында совет философлары, педагоглары вә психологлары аз јазмамышлар. О чүмләдән проф. Н. Қазымов бу барәдә нәшр етдирдији мәгаләләринин бириндә шәхсијјәтин формалашдырылмасында мүһүм рол ојнајан амилләр үзәриндә дајаныр вә һаглы олараг јазыр ки, «шәхсијјәт чохмүрәккәб механизмдир. Бу механизм фәрдин сијаси вә әхлаги көрүшләрини, физики вә естетик кејфијјәтләрини, дүнјакөрүшүнү, тәфәккүр вә ирадә кејфијјәтләрини, мараг вә сә'јләрини, габилијјәтләрини, онун характерини, сәчијјәләндирән дикәр кејфијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир» (29. 10/1978. сәһ. 11—12).

Биз бурада шәхсијјәтин формалашдырылмасы һаггында сөһбәт ачмаг фикриндә дејилик. Лакин ону демәк истәјирик ки, бу гәдәр мүрәккәб кејфијјәтләрин мәчмујуну өзүндә бирләшдирән, ифадә едән шәхсијјәти, коммунизм гуручусуну тәкчә мүстәгил ишләр васитәсилә формалашдырмаг мүмкүндүрмү?

Бу, исбата еһтијачы олмајан бир һәгигәтдир. Н. Г. Дајри өзү дә инкар етмир ки, шәхсијјәтин мүстәгиллији белә «мүхтәлиф јолларла формалашыр...» (78. сәһ. 39).

Беләликлә, биз һәр ики мүәллифин мүстәгил ишин

тәтбигинин һәм бөјүк тә'лим, һәм дә тәрбијәви ролу олмасы һаггында фикирләринә шәрик чыхырыг, лакин онларын мүстәгил ишә һәддән артыг гијмәт вермәләри, мүстәгил ишин, шәхсијјәти бүтүнлүкдә формалашдырмасы фикри илә разылаша билмирик. Бунун кими һәм дә Н. Г. Дајринин мүстәгил иши «шакирд шәхсијјәтинин әламәти» адландырмасы фикринә дә шәрик чыха билмирик (бах: 78 сәһ. 418). Шакирдләрин тә'лим фәалијјәтинә дахил едилән мүстәгил иш, һәлә шакирд шәхсијјәтинин әламәти ола билмәз, чүнки бу, һәлә фәалијјәт просесиндә, гисмән дә тә'лим фәалијјәтиндә формалашмагдадыр. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, һәм Б. П. Јесиповун, һәм дә Н. Г. Дајринин бу тә'рифләри јанлыш һесаб едилмәсәләр дә онларын дәгигләшдирилмәјә вә тамамландырылмаға еһтијачы вардыр. Сон заманлар мә'лум олдуғу кими бу проблемә даир бир сыра башга монографијалар да мејдана чыхмышдыр. Онларын сырасында П. И. Питкасистинин монографијасы хүсусилә гејд едилмәлидир. О, әсәриндә проблемин маһијјәтинә даир мүхтәлиф фикирләри тәһлил едир, Б. П. Јесиповун нәзәријјәсинә һаглы олараг јүксәк гијмәт вермәклә бәрабәр, гејд едир ки, онун да көрүшүндә «зәиф чәһәтләр» вардыр.

Питкасистинин фикринчә бу зәиф чәһәтләр: әввәла, ондан ибарәтдир ки, Б. П. Јесиповун нәзәријјәсиндә «мүстәгил ишин маһијјәти шәрһ едиләркән онун мүһүм әламәти—шакирдин идрак фәалијјәти гурулушунда онун мүстәгил фәалијјәтинин дахили просесуал вә сәмәрәли (тамамлајычы), ајрылмаз әламәти олан шакирдин јарадычылығы кифајәт дәрәчәдә тәмсил едилмир. Икинчи зәиф чәһәти ондан ибарәтдир ки, консепсијанын шәрһиндә, мүстәгил фәалијјәтин һәр нөвүндә олан просесуал вә мәнтиги-мәзмун чәһәтләринин дә вәһдәти мәсәләси өз әксини кифајәт дәрәчәдә тапа билмәмишдир». Кифајәт дәрәчәдә һесаба алынмајан бу моментләр: «Тә'лим практикасында мүстәгил ишләрин мүхтәлиф нөвләринин истифадә едәркән формализм доғурар» (133. сәһ. 39). Биз бу тәнгиди гејдлә мүбаһисә етмәк истәмирик, лакин белә бир чәһәти дә унутмаг олмаз ки, бир тә'рифдә бүтүн бунлары әкс етдирмәк чәтиндир, чүнки бунлар тә'рифи баша дүшмәји хејли чәтинләшдирә биләр. П. И. Питкасистинин өз тә'рифинә нәзәр салаг. О јазыр: «Мүстәгил иши шакирдләрин мүәјјән фәалијјәти гаршыда гојулан мәгсәдә мүвафиг олараг тәшкил вә ичра етмәк васитәси һесаб етмәк лазымдыр» (133. сәһ. 42). Нәзәрдә тутулан анлајыша верилән бу тә'риф гыса вә садә олса да, онунла разылашмаг чәтиндир. Бурада бир сыра мүһүм чәһәт әкс едилмир, бунсуз исә мүстәгил иш анлајышыны шәрһ етмәк олмаз. Әввәла, П. И. Питкасисти мүәллимин (вә башгаларынын) мүстәгил ишә мүнасибәтини хатырлатмыр. Буну унутмаг олмаз. Икинчиси, заман мәсәләси хатырладылмыр. Буну да дүзкүн һесаб етмәк олмаз, чүнки һәр бир фәалијјәт, хүсусән дәрслә, вахтла өлчүлүр. Үчүнчүсү, мүстәгил иши, ону тәшкил етмәк формасы вә ја иш методу дејил, шакирдләри идрак фәалијјәтинә чәлб етмәк васитәси һесаб едир. Бунунла да разылашмаг олмаз. Белә олдугда, бу анлајышын маһијјәти шәрһ едилмәмиш галыр. Кимә мә'лум дејилдир ки, педагожи просесдә «васитә» дедикдә биз, проблеми мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәк үчүн фәалијјәт көстәрәнин сәрәнчамында оланлары нәзәрдә тутуруг. Бурада исә тәдрис китаблары вә арајыш верән әдәбијјат, лабораторија вә е'малатханалар, мүстәгил фәалијјәт үчүн аләт вә хаммал, дидактик материаллар вә саирә васитә ола биләр. Фәалијјәтин ичрасы исә бу васитәләрдән башга өзүнә иш формасы вә методлар тәләб едир. Биз мүстәгил иши метод адландырмаға да разы дејилик. Ону тәшкилат формасы һесаб едән фикирлә тәкрар едирик, разылашырыг. Мүстәгил иш һәгигәтән тә'лимин тәшкилат формасыдыр. Бу форма дәрсдә шәрти олараг десәк, башга микроформаларла бирләшиб, макротәшкилат формасыны—дәрси әмәлә кәтирир. Дәрсдәнкәнар вахтларда исә мүстәгил иш тәкбашына апарылыр.

Мүстәгил ишдән сөһбәт кедәндә тапшырығын һәчмини дә нәзәрдә сахламаг лазымдыр.

Бу јахынларда һәмин проблемә даир А. О. Нилсонун да монографијасы нәшр олунмушдур (118). Мүәллиф әсәрини әсас е'тибары илә Естонија ССР мәктәбләриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тә'лим просесиндә вә «Ишчи дәфтәрләринин» истифадә едилмәсиндә ролуну ишыгландырмаға һәср етмишдир. Буна охшар башга тәдгигатлардан фәргли олараг, мүәллиф һәмин проблемин классик вә ингилабдан әввәлки рус педагокикасында, һәм дә совет педагокикасында инкишафы тарихини шәрһ етмәјә чалышмышдыр. Әсәрдә

һәм дә мүстәгил ишә аид нәзәријјәнин һәм ССРИ-дә, сосиализм бирлији өлкәләриндә, һәм дә капиталист өлкәләриндә мүасир вәзијјәтини ишыгландырыр.

Мүстәгил ишин маһијјәти үзәриндә дајанараг о јазыр: «Шакирдләрин мүстәгил иши тә'лим фәалијјәтинин елә бир нөвүдүр ки, орада мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр, зәрури, зеһни вә (вә ја) физики сә'јләр көстәрмәклә фәрди, групла вә ја фронтал сурәтдә тәдрис тапшырыгларыны ичра едирләр» (123. сәһ. 78). Бу барәдә башга мүәллифләрлә разылашмајараг Нилсон гәсдән тә'рифиндә «јарадычылыг характеринә» јер вермир, буну онунла изаһ едир ки, һәр чүр тапшырығы јеринә јетирдикдә шакирдләр бу вә ја башга шәкилдә сәмәрәлилик вә јарадычылыг ифадә едирләр. Бурада, әлбәттә, мүәллиф гисмән һаглыдыр. Лакин ону там һаглы сајмаға әсас јохдур. Сөһбәт тапшырығы јеринә јетирәркән шакирдләрин фәаллығы дәрәчәсиндән кетмәлидир, шакирд кәнардан көмәк көрмәдән мәһз кәркин, зеһни вә физики әмәк сәрф етмәклә тапшырығы јеринә јетирәндә јарадычылыг көстәрир. Мәһз белә мүстәгил иш шакирдләрдә характерин мүһүм әламәтләрини формалашдырмаға имкан верә биләр. Бунунла бәрабәр, ким билмир ки, мүстәгил иш дејәк ки, мәтнин сурәтини чыхармаг, типләр үзрә мәсәлә вә мисаллар һәлл етмәк, мүәјјән гајдалара көрә грамматика үзрә чалышмалар апармаг вә с. кими репродуктив характер дә дашыја биләр.

Әлавә етмәлијик ки, Азәрбајчан дилиндә нәшр олунан педагожи әдәбијјатда да мүстәгил ишә тә'риф вермәк чәһдләри олмушдур. Мәсәлән, проф. Н. Казымов јазыр: «Мүәллимин тапшырығыны, билаваситә көмәк олмадан, әгли вә әмәли фәалијјәт көстәрәрәк шакирдин сәрбәст јеринә јетирмәси мүстәгил ишдир» (45. сәһ. 61).

Бу тә'риф дә јығчамдыр, «мүстәгил иш» мәфһумунун әсас амилләрини, демәк олар ки, әһатә едир, она көрә дә һәгигәтдән узаг дејилдир. Лакин бурада бә'зи амилләрин (мәсәлән, вахт амилинин) көстәрилмәмәси тә'рифин бир гәдәр тәкмилләшдирилмәси зәрурәтини ирәли сүрүр (биз һәлә ону демирик ки, «мүстәгиллик»—«сәрбәстликлә» сәчијјәләндирилир).

Мүстәгил ишә досент М. Исмиханов да өз әсәриндә тә'риф верир. О јазыр: «Тә'лимдә мүстәгил иш гаршыја гојулмуш тә'лим вәзифәсини шакирдин мүәјјән сә'ј вә мүстәгиллик көстәрәрәк өз гүввәси илә һәлл етмәси бачарығында тәзаһүр едән тә'лим фәалијјәтинин бир нөвүдүр (142. сәһ. 22). Бу тә'рифдә дә мүәјјән мә'на вар. Лакин ону маһијјәтинә хәләл кәтирмәдән бир гәдәр мәтнинчә ихтисар етсәк белә чыхыр ки, «мүстәгил иш мүстәгиллик көстәрмәклә тәзаһүр едән тә'лим фәалијјәтинин бир нөвүдүр». Көрүндүјү кими, мәчһулу, мәчһулла шәрһ етмәк тәшәббүсү едилир. Мүстәгил иш дидактикада нә адлана биләр суалына чаваб вермәјә чалышан М. Исмиханов ону «Шакирдләрин тә'лим фәалијјәтинин бир нөвү»—сонра исә принсип һесаб етмәји мәгсәдә мувафиг сајыр. О јазыр: «Мүстәгиллик башлыча принсип кими дидактикада өзүнә лајигли јер тутмалыдыр». Бу принсипә исә мүәллиф белә бир тә'риф верәрәк гејд едир ки, бу принсипи «Тә'лимдә мүәллимин рәһбәр ролу илә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијинин узлашдырылмасы принсипи» кими ифадә етмәк мәгсәдә мувафигдир. Бунунла да разылашмаг чох чәтиндир. Мә'лумдур ки, дидактик принсипләрин маһијјәти еләдир ки, онларын һәр бири тә'лимин билаваситә бүтүн просесиндә, о чүмләдән мүстәгил ишин өзүндә дә ифадә олунур. Мүстәгил иш исә шакирдин бүтүн тә'лим фәалијјәтини сәчијјәләндирмир. Шакирдин тә'лим фәалијјәтинин бир гисми мүстәгил олмајан ишлә әлагәдардыр. Буна о заман нә ад верәк?

Мүстәгил иши—«тә'лим фәалијјәти» демәклә дә сәчијјәләндирмәк олмаз, чүнки мүстәгил олмајан тә'лим иши дә тә'лим фәалијјәтидир.

Бүтүн дејиләнләри нәзәрә алмагла биз белә бир нәтичәјә кәлирик: мүстәгил ишин маһијјәтини ајдынлашдырмаг үчүн тә'риф верәркән көстәрилән нөгсанлары арадан галдырмаг лазымдыр.

Беләликлә, шакирдләрин тә'лим просесинә дахил едилән мүстәгил иши дедикдә, елә бир иш нәзәрдә тутулур ки, орада ишин һәчми вә дидактик вәзифәләри, фәннин хүсусијјәти, шакирдләрин имканлары, лазым кәлән шәраитин варлығыны һесаба алмагла мүәллим тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш тапшырыг кәнардан көмәк олмадан, шакирдләр тәрәфиндән мүәјјән вахт ичәрисиндә ичра олунур. Бир гәдәр узун олмасына бахмајараг биз буну она көрә мунасиб һесаб едирик ки,

бурада мүстәгил иш мәфһумунун, мүәллимин билмәси лазым көлән бүтүн чәһәтләри әкс етдирир.

Фикримизчә, мүстәгил ишә нә «тә'лимин бир нөвү», нә «метод», нә дә «тә'лим принсипи» демәк јеринә дүшәр; ону биз тә'лимин бир микротәшкилат формасы кими сәчијјәләндиририк. Дәрс заманы тәтбиг едиләндә бу, онун—дәрсин һиссәси, дәрсдән кәнарда исә тә'лимин мүстәгил тәшкилат формасы кими истифадә едилир.

Һамыја мә'лумдур ки, шакирдләрин мүстәгил иши, анчаг дәрсин чәрчивәси арасында сыхышдырылыб гала билмәз. О, дәрсдән кәнарда да мүхтәлиф шакирдләрдә вә мүхтәлиф дидактик вәзифәләри һәлл етмәк үчүн тәтбиг едилә биләр. Бу да онун перспектив үчүн бөјүк әһәмијјәтини көстәрир.

Биз мүстәгил ишин нөвләри һаггында данышмаг истәмирик. Бу барәдә аз јазылмамышдыр. Анчаг ону гејд етмәклә кифајәтләнмәк истәјирик ки, шакирдләрин тә'лим просесинә дахил едилән мүстәгил ишләр һәм өјрәдичи, репродуктив, һәм дә јарадычы олур. Бунларын һәр биринин өз јери, өз вәзифәси вә өзүнәмәхсус әһәмијјәти вар. Бунлары бири-биринә гаршы гојмаг нә тә'лим, нә дә тәрбијә үчүн хејир верәр.

«Шакирдләрин мүстәгил иши» анлајышынын әсасында, үмумијјәтлә: «мүстәгиллик», «фәрдин мүстәгил фәалијјәти» дурур. Ахырынчылар мә'лум олдуғу үзрә, сосиал-фәлсәфи характер дашыјыр. Бу проблем психолокија илә дә бағлыдыр, о хүсусилә «тәфәккүрүн мүстәгиллији» бахымындан психолокија тәрәфиндән дә арашдырылыр. Мәһз она көрә дә проблемин маһијјәтини, онун рол вә әһәмијјәтини ајдын дәрк етмәк үчүн һәм онун психоложи әсаслары илә, һәм дә «шәхсијјәтин мүстәгиллији» зәмининдә фәлсәфи әсаслары илә таныш олмаг мәгсәдә мүвафигдир. Исбата еһтијачы олмајан бир һәгигәтдир ки, мүстәгил ишин, хүсусилә тәфәккүрүн мүстәгиллијинин психоложи әсасларыны билмәдән, шәхсијјәтин мүстәгиллијинин фәлсәфи, сосиал-сијаси мә'насыны, әһәмијјәтини вә маһијјәтини билмәдән (бир һалда ки, шакирдләрин мүстәгил ишинин нәтичәләри мәһз бу истигамәтә јөнәлдилир), мүәллим проблемин тәтбигиндә бөјүк наилијјәтләр газана билмәз. О, әлбәттә, мүстәгил иши тә'лим просесинә дахил едә биләр, лакин бу, перспективсиз олачагдыр, мүәллим исә елә бил гаранлыгда компассыз һәрәкәт етмәли олачагдыр. Мәһз она көрә дә, јери кәлмишкән, мүхтәсәр дә олса, мүстәгил ишин, тәфәккүр мүстәгиллијинин фәлсәфи маһијјәти әсаслары үзәриндә дајанмағы мәгсәдә мүвафиг һесаб едирик.

Охучулары әввәлчәдән хәбәрдар етмәк истәрдик ки, биз бу анлајышлары бурада јениндән тәдгиг етмәк фикриндә дејилик. Биз анчаг мә'лум олан мүддәа вә материала истинадән һәмин анлајышлары мүәллимләр үчүн ишыгландырмаға чалышачағыг.

Шакирдләрин мүстәгил ишинин психоложи әсасларына даир. Сон заманлар бир нечә совет психологу «шәхсијјәтин мүстәгиллији»ни, характерин әламәти олмаг е'тибарилә, хүсусилә онун кординал мәсәләсини, шакирдләрин идрак фәаллығынын вә фәалијјәтинин психоложи әсасыны тәшкил едән «тәфәккүрүн мүстәгиллији»ни өзләри үчүн тәдгигат мөвзусу сечмишләр. Тә'лим ишләрини тәкмилләшдирмәк бахымындан белә бир елми тәшәббүс анчаг тәгдирә лајигдир. Чүнки бу саһәдәки тәдгигат нәтичәләри, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин мүстәгил ишләринин психоложи әсасы кими истифадә едилә биләр. Бурада, әввәла, тәфәккүрүн мүстәгиллијинин маһијјәти ишыгланыр, бунсуз исә нәзәрдә тутулан проблемин маһијјәтини дәрк етмәк олмаз, икинчиси, шакирдләрин мүхтәлиф јаш групларында мүстәгиллијин дәрәчәси шәрһ олунур, бунсуз да практикада шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил етмәк олмаз. Һәр шејдән әввәл, «мүстәгиллик» фенеменинин совет психологлары тәрәфиндән нечә ишыгландырылмасы илә таныш олаг. Онлардан бә'зиләри бу фенеменин елми сәчијјәси һаггында психолог вә дидактларын мә'луматыны тәһлил едир (бах: 139, 67) вә бу гәнаәтә кәлирләр ки, бу барәдә фикир ихтилафы мөвчуддур. Онларын фикринчә, бу да һәмин фенеменин чох чәһәтли олмасыны көстәрир ки, бунун да нәтичәсиндә о, мүхтәлиф бахымдан ишыгландырылыр.

Л. О. Роставетскаја јазыр ки, мүстәгиллик өзүнүн тәзаһүр етмәси вә функсијалары е'тибарилә шәхсијјәтин интеграл хассәси кими көрүнүр: бә'зи һалларда мүстәгиллик тапшырығын фәрди олараг јеринә јетирилмәси кими көрүнүр, башгаларында—зеһни фәалијјәтә јијәләнмәнин нәтичәси кими, үчүнчүдә—јарадычы фәалијјәт шәраити кими, идрак ахтарышы габилијјәти ки-

ми, дөрдүнчүләрдә ирадә вә характерин инкишаф сәвијјәсинин мүәјјән көстәричиси кими көрүнүр вә с.» (139, сәh. 88—89).

О, hаглы олараг hәм дә ону гејд едир ки, hәмин фонемене верилән тә'рифләрин чохунда «мүстәгиллијин маhијјәти, hәр шејдән әввәл, шәхсијјәтин зеhни фәалијјәти, характер вә габилијјәтин ирадә әламәтләри илә шәрh едилир» (139. сәh. 89). Әлавә едәк ки, зеhни фәалијјәт чүмләсиндән тәфәккүр бурада даhа чох ирәли чыхыр, она көрә ки, бөјүк проблемин hәлли—тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәаллығы вә мүстәгиллијинин јүксәлдилмәси илә сых әлагәдардыр.

Лакин мүстәгиллик фонеменинә верилән мүхтәлиф тә'рифләр сырасында С. Л. Рубинштејнин вердији тә'риф даhа там вә мүнасиб hесаб едилир. О, hәлә 1946-чы илдә шәхсијјәтин бу әламәтини сәчијјәләндирәрәк, јазмышдыр: «Адамын ирадә фәалијјәтинин илк мәрhәләсинин әмәлә кәлмәсини сәчијјәләндирән тәшәббүсдән сонра, сәрбәстлији ирадәнин чох мүhүм хассәси кими гејд етмәк лазымдыр. Мүстәгиллијин бирбаша әкси, башгасынын ирадәси илә разылашмаг, јүнкүллүклә инанмагдыр. Тәлгинә мә'рузлуг, негативизм вә тәрслијин тәhлили көстәрир ки, ирадәнин hәгиги мүстәгиллији, онун шүурлу сурәтдә мотивләндирилдијинин вә әсасландырылдығыны тәләб едир. Башгасынын тә'сири алтына дүшмәмәк вә тәлгинә гапылмамаг өзбашыналыг дејил, өзүнәмәхсус мүстәгил ирадәнин hәгиги тәзаhүрүдүр, чүнки, нә чүр hәрәкәт етмәнин објектив әсасларыны адам өзү нәзәрдән кечирир» (141. сәh. 525). Белә ајдын тә'рифә бахмајараг «мүстәгиллик» фонеменинә психологлар јенидән тә'риф вермәјә чалышырлар. Мәсәлән, адыны индичә чәкдијимиз Л. О. Роставетскаја јазыр: мүстәгиллик фонемени «шәхсијјәтин өз-өзүнү тәнзим етмәсинин елә јолудур ки, о, ичтиман-фајдалы вәзифәләрин hәллинә јөнәлдилән иш бачарығыны јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдирмәји тә'мин едир, бүтүн hәјати гүввәләри сәфәрбәр едир вә мәркәзләшдирир (139, сәh. 271). Нәзәрдә тутдуғумуз фонемен анлајышыны башга дүшмәји хејли мүрәккәбләшдирән бу тә'рифдә фонемен чох үмуми шәкилдә «өз-өзүнү тәнзим етмә јолу», вәзифәләри hәлл етмәк үчүн «hәјати гүввәләри сәфәрбәр етмәк вә мәркәзләшдирмәк» кими сәчијјәләндирилир. Бу тә'рифин нөгсаны, зәннимизчә, hәм дә ондадыр ки, мүстәгиллијин бир әламәти олан «өз-өзүнү тәнзим етмәк» истисна едиләрсә, мүәллиф фонеменин ирадә чәhәтини көстәрмир, она көрә дә мүстәгиллијин мүәллиф көстәрән башга әламәтләри ирадә олмаг әвәзинә, «өз-өзүнү тәнзим етмәк» васитәсилә дејил, башгасынын вадар етмәси нәтичәсиндә дә әмәлә кәлә биләр. Мәhз она көрә дә шәхсијјәтин мүстәгиллик фонеменинә верилән бу тә'риф дә ајдын дејилдир. Бу фонеменин тә'рифи нә гәдәр дәјәрли олса да (сөз јох ки, вачибдир) проблеми hәлл етмир. Проблемин, хүсусән мүәллим үчүн hәлли, тәфәккүр мүстәгиллијинин елми-психоложи маhијјәтини ачмагдан, шакирдләрин дәрсдә мүстәгил ишини тәшкил етмәк үчүн бундан истифадә јолуну шәрh етмәкдән асылыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, тәфәккүрүн мүстәгиллији проблеми, психологлар тәрәфиндән, бир гајда олараг, гаршыја гојулмуш вәзифәләрин hәлли просесиндә шәхсијјәтин јарадычы ахтарычылыг фәалијјәти илә әлагәдар араштырылыр. Бәс, психологлар тәфәккүрүн мүстәгиллијини нечә баша дүшүрләр? Мә'лумдур ки, бу мәсәләдә дә онларын рә'јләри мүхтәлифдир. Лакин онларын hәр бири тәфәккүрүн мүстәгиллији анлајышыны даhа јахшы баша дүшмәк үчүн мүәјјән тәклифләр ирәли сүрүр.

Мәсәлән, проф. Ә. С. Бајрамов өзүнүн докторлуг диссертасијасында јазыр: «Тәфәккүрүн мүстәгиллији зәннимизчә, тарихән јетишмиш шәхсијјәтин елә габилијјәтидир ки, о, нәинки өзү суал, проблем гоја билир, hәм дә гаршыја гојулмуш вәзифәни hәлл етмәк үчүн өзүнәмәхсус хүсуси, чох заман оринжинал јол тапмағы бачарыр, варлығы өјрәнмәк үчүн јени јол вә пријомлар тапыр (67. сәh. 4). О да, башга психологлар кими, шәхсијјәтин характеринин әламәти олан мүстәгиллији, тәфәккүрлә бағлајыр вә hаглы олараг јазыр ки, «тәфәккүрүн мүстәгиллији тәнгидиликлә үзви сурәтдә әлагәдардыр. Фәалијјәт јолунун дүзкүнлүјүнү вә онун нәтичәләрини тәнгиди олараг јохламадан мәсәләнин оптимал вариантда hәллини тапмаг олмаз...» (67. сәh. 10). Бурада мүстәгилликлә тәнгидилик анлајышларынын әлагәсинә даир Бајрамовун фикрини ики чүр баша дүшмәк олар. Әввәла, белә күман етмәк олар ки, о, «тәнгидилик» анлајышы васитәсилә «мүстәгиллик» анлајышыны тәкмилләшдирир, биринчини икинчинин компоненти кими гәләмә верир. Белә олсајды биз мүәллифлә

там шәрик олардыг. Лакин тәәссүф ки, о бир гәдәр сонра «тәнгиди тәфәккүрү» «мүстәгил тәфәккүрлә» ејни ләвһәјә гојур вә ону тәфәккүрүн ајрыча әламәти кими сәчијјәләндирир ки, бунунла разылашмаға әсас тапмырыг. Бајрамов јазыр: «Тәфәккүрүн тәнгидилији, мүстәгиллији, кими, тарихән јетишмиш («тарихән» сөзүнү артыг һесаб едирик—М. М.) шәхсијјәтин вәзифәсини һәлл етмәк үчүн ичтимаи јол ахтармаға јөнәлдилән зеһни габилијјәтидир (67. сәһ. 10). Көрүндүјү үзрә, бунларын һәр икисинә верилән тә'риф дә демәк олар ки, ејнидир.

Биз бурада тәфәккүрүн «мүстәгиллик» вә «тәнгидилик» анлајышларына јени изаһат вермәк фикриндә дејилик. Бунларын һәр икисинин тәфәккүрүн әламәтләри олмасы ајдындыр. Лакин нә үчүн? Фикримизчә, «тәнгидилик» тәфәккүрдә бә'зән ајрыча јер тутса да әсасән мүстәгиллијин чәрчивәси арасында ифадә олунур, мүстәгиллијин компоненти кими ишә јарајыр.

Тәфәккүрүн мүстәгиллији, шакирдләрин мүстәгил ишләринин психоложи әсасыны тәшкил етмәклә практикада әглин чох кениш хассәсидир вә тәнгидилик дә дахил олмаг үзрә әглин бир сыра башга хассәләрини дә өзүндә әкс етдирир. Әглин тәнгидилик хассәсинин иштиракы олмадан тәфәккүрүн мүстәгил фәалијјәти, мүстәгил идрак просеси, шакирдләрин мүстәгил иши мүмкүн ола билмәз. Әглин тәнгиди хассәси, мүстәгиллик фәалијјәтиндә она көрә зәруридир ки, шәхсијјәт өзү өзүнә гијмәт верә билсин, фәалијјәтин нәтичәләрини көтүр-гој едиб мүгајисә етсин, сәһвләри, нөгсанлары ачсын, мәсәләни һәлл етмәк үчүн сечилмиш јолун доғрулуғуну јәгин етсин. Белә олмазса, мүстәгиллијә тәфәккүрүн там, долғун хассәси демәк чәтиндир. Бүтүн бунларла бәрабәр, тәфәккүрүн тәнгидилијинин шакирдләрдә ајрыча олараг ифадә олунмасына да инанырыг. Мәсәлән, синифдә чох заман елә шакирдләр олур ки, јолдашларынын сәһвини дүзкүн гејд едир, лакин мәсәләни бүтүнлүклә һәлл етмәкдә чәтинлик чәкир. Демәли, онун тәнгиди тәфәккүрү, бүтүнлүкдә тәфәккүрүн мүстәгиллијинә нисбәтән сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Тәкчә әглин тәнгидилији дејил, бир сыра башга психоложи габилијјәтләр дә тәфәккүрүн мүстәгиллији фәалијјәти даирәсинә дахил едилир. Онларын сырасында, һәр шејдән әввәл ирадәни гејд етмәк лазымдыр. (бахмајараг ки, психологлар «мүстәгиллији» «ирадәнин мүһүм хүсусијјәти һесаб едирләр» (141, сәһ. 525). Бунунла бәрабәр мә'лумдур ки, тәфәккүрүн мүстәгиллијини, һәм дә шакирдләрин мүстәгил ишини, сабит иради фәалијјәт олмадан тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

Шакирдләрин мүстәгил иши һәмишә һәр һансы вариантда олса белә мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашыр. Бунлары јох етмәк лазымдыр. Иради кејфијјәтләри зәиф олан шакирд мә'лумдур ки, бунун өһдәсиндән кәлә билмир, онлар чәтинликлә растлашан кими мүәллимә вә ја јолдашларына мүрачиәт едирләр. Беләликлә, иради фәалијјәт дә мүәјјән мә'нада тәфәккүр мүстәгиллијинин компонентинә чеврилир. Биз бу сөһбәти узада биләрдик. Јәгин ки, буна еһтијач јохдур.

Лакин бүтүн бунлар нәзәрдән кечирдијимиз проблемин һәллиндә о гәдәр дә мүһүм рол ојнамыр. Мүһүм рол ојнајан психологларын бу музакирәдән вә арашдырмадан чыхардыглары нәтичәләрдир. Шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил едәркән һансы психоложи мүддәалара истинад етмәлијик? Бу бахымдан бир сыра психологун, о чүмләдән Ә. С. Бајрамовун әсәри (67) диггәтәлајигдир. Ушагда «өјрәнмә» просеси мәктәб тә'лиминдән чох әввәл башланыр дејән Л. С. Выготскинин ирәли сүрдүјү фикрә әсасланараг А. Бајрамов тәфәккүрүн мүстәгиллији вә тәнгидилијини бағча јашлы ушаглар үзәриндә өјрәнмиш вә гисмән белә бир нәтичәјә кәлмишдир: әввәла—«ушагларда мүстәгил характерли фәалијјәтә мејл даһа тез тәзаһүр етмәјә башлајыр» (67. сәһ. 45), «тәфәккүрүн мүстәгиллији вә тәнгидилији бағча јашларында нитгин инкишафы, билик, бачарыг вә тәчрүбәнин онда топланмасы илә шәртләнир» (Јенә орада), «артыг үч јашында ушаглар мүәјјән нәтичәләр чыхармағы вә мүһакимә јүрүтмәји бачарыр», бу хүсусилә 5—6 јашлы ушагларда ачыг көрүнүр. «Мәһз бу јашда онлары һадисәләрин сәбәбијјәт әлагәләри марагландырыр ки, бу да бир гајда олараг, ушағын чох суаллар вермәсиндә өзүнү көстәрир» (67. сәһ. 44). Доғрудур, Бајрамовун чыхардығы бу нәтичәләр о гәдәр дә јени дејилдир, лакин о бунлары өз тәдгигаты нәтичәсиндә әсасландырмыш вә кенишләндирмишдир. Бајрамовун кичик мәктәбјашлы ушагларын мүстәгиллик дәрәчәсинә даир ирәли сүрдүјү нәтичәләр исә јенидир. О, көркәмли совет психологлары илә бәһәм белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки,

«тә'лимин илк илиндә тәчрүбә вә системләшдирилмиш биликләрин топланмасы нәтичәсиндә III—IV синифләрдә шакирдләр даһа әсасландырылмыш нәтичәләрә кәлмәк габилијјәти әлдә едирләр: нсбат етмәклә мүһакимә јүрүдүр, чох заман өз тәфәккүрүнә нәзарәт етмәји бачарыр, гаршыларына гојулмуш вәзифәләрин һәлли үчүн јени орижинал јоллар тапа билирләр. Она көрә дә I—II синиф шакирдләринин тәфәккүрүнә нисбәтән III синиф шакирдләринин тәфәккүрү сәрбәст олур, мөвчуд објектдән кәнара чыхыр. Бу јашда ушаглар кәнардан көмәк олмадан идрак објектинин форма вә мәзмуну илә әлагәдар нәтичәләр чыхармаға башлајыр, охудуглары вә ешитдикләри мәтни хејли дәјишдирә билир, онлара тәсһиһләр верир, онлары өзләри билдији кими шәрһ етмәји бачарырлар. Үчүнчү синиф шакирдләри өз јолдашларынын јанлыш вә дәгиг олмајан чавабларыны дүзәлдир, әтрафда олан адамларын мүһакимә вә һәрәкәтләрини өлчүб-бичмәји бачарыр, өз һәрәкәтләрини әтрафдакыларын тәләбләри илә әлагәләндирирләр. Дөрдүнчү синифдә шакирдләрдә тәфәккүр мүстәгиллији вә тәнгидилији һәм форма, һәм дә мәзмун е'тибарилә дәјишир.... Бу синфин шакирдләри анлајышлары мәнимсәмәнин, һадисәләр вә әшја арасында олан әлагәләри дәрк етмәнин, һәмчинин нәтичәләрин әсасландырылмасынын чох кенишлији илә фәргләнирләр» (67. сәһ. 51—52). Бүтүн бунлар чох дәјәрли елми-психоложи нәтичәләрдир ки, мүәллим һәмин синифләрдә мүстәгил иши тәшкил едәркән бунлара инамла истинад едә биләр. Бу синифләрдә мүстәгил ишләрин тәшкили исә програм вә дәрс китабларында тәләб олунур.

Ибтидаи синифләрдә мүстәгил ишләрин тәшкили тә'хирәсалынмаз педагожи тәләбдир, чүнки бу, мүстәгил ишләрин орта вә јухары синифләрдә тәшкили үчүн тәмәлдир.

Бунунла бәрабәр унутмаг олмаз ки, әглин мүстәгиллији вә тәнгидилији кичик мәктәбјашында психолокија тәдгигатынын көстәрдијинә көрә, һәлә өзүнүн илк инкишаф мәрһәләсиндә олуб, маһијјәт е'тибарилә әмәлә кәлмәкдәдир. Мәһз она көрә дә бу јашда шакирдләри мүстәгил ишлә һәддән артыг јүкләмәк фајда верә билмәз. Лакин мө'тәдил дәрәчәдә мүстәгил иш онларда тә'лим тапшырығыны јеринә јетирмәк үчүн мүәјјән бачарыг вә вәрдишләрин јаранмасыны тә'мин едәр. Бу да

һәмин јашда шакирдләрин охумаға габил олмаг имканларыны зәифләтмәз. Ашағы синифләрдә шакирдләрин охуја билмәләри вә тәрбијә олунмаларынын рәһни исә тәчрүбә вә психоложи тәдгигатларын көстәрдикләри кими, ушагларда јүксәк дәрәчәдә јамсыламаг бачарығынын варлығы, јени билик алмаға бөјүк һәвәс, мүәллимин нүфузуна инамла мүнасибәт, өјрәндикләри мә'лумата инам вә с. мүсбәт тә'сир көстәрир.

Лакин бурада проблеми ашағы синифләрлә тамамлаја билмәрик. Мүстәгил ишин хүсуси чәкиси орта синифләрдә, хүсусән јухары синифләрдә хејли артыр. Она көрә дә бу мәгсәд үчүн психолокијанын төвсијәләринә мүрачиәт етмәлијик. Тәфәккүр мәсәләләринә, о чүмләдән, онун мүстәгиллијинә совет психологларынын чох тәдгигатлары һәср едилмишдир. Бу тәдгигатлар фундаментал проблеми—педагожи психолокијанын мүһүм проблеми—тә'лимин зеһни инкишафла, гаршылыглы мүнасибәтләрилә даһа сых әлагәдардыр.

Шакирдин зеһни инкишафында, һәмчинин мүстәгил ишин тә'лим просесиндә, тәфәккүрүн јери вә ролу мәсәләсини, психологлар, ирәли сүрдүкләри тә'лим нәзәријјәләри илә бағлајырлар. Бу нәзәријјәләр дә чохдур. Онларын бурада шәрһини хүсуси мәсәлә олдуғу үчүн лазым билмирик. Анчаг ону дејәк ки, бу барәдә дејилдији кими, һәтта психологларын кениш мүзакирәсинә мејдан верилмишдир (бах: 70, сәһ. 57—106). Бу мүзакирәни јекунлашдырараг Л. В. Занков һаглы олараг јазырды: «Әкәр мүхтәлиф истигамәтдә вә чидди сурәтдә апарылан тәдгигатлар васитәсилә тә'лим-тәрбијә ишләринин тәшкили характери илә ушагларын психоложи инкишафлары арасындакы һәгиги әлагә ачыла билсәјди, бу, практиканы көкүндән јахшылашдырмағын әсасына дәјәрли хидмәт едәрди» (70. сәһ. 68).

Бизи бурада «Инкишаф вә тә'лим» кими бөјүк проблем дејил, тәфәккүрүн мүстәгиллијинә даир ирәли сүрүлән фикирләр даһа чох марагландырыр, чүнки шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил едәркән буна истинад етмәк лазымдыр. Бу мәсәләнин арашдырылмасы илә бир чох психолог, о чүмләдән Л. О. Роставетскаја мәшғул олмушдур. Тәфәккүрүн мүстәгиллији тә'лим просесиндә нә заман даһа чох фајда верә биләр мәсәләсини арашдыраraг о белә бир нәтичәјә кәлир: експериментлә «ајдын олур ки, тәфәккүр мүстәгиллијинин фор-

малашмасынын ганунаујғунлуғу коллектив идрак фәалијјәти шәраитиндә әмәлә кәлир» (139. сәh. 18). Мараглы бурасыдыр ки, о, шакирдләрин рә'јләринә әсасән бу нәтичәјә кәлир. Онун тәдгигатында мүәллимләрин рә'ји өјрәнилдикдә исә экс нәтичә алынмышдыр. Она көрә дә, Роставетскаја језыр: «Мүәллимләр бөјүк әксәријјәтлә фәрди фәалијјәт нәтичәләрини шакирдләрин тәфәккүр мүстәгиллијинин инкишаф васитәси hесаб едирләр, шакирдләрин өзләри исә, фәалијјәтин коллектив нөвүнү үстүн тутурлар, хүсусилә елә коллектив ишләри ки, орада шакирдләрин тәшәббүсләринин инкишафына, онларын шәхсијјәтинин өзүнү тәсдиг едән (диспут, практики иш вә с.) тәдбирләрә јол верилсин» (139. сәh. 215).

Мүәллифин, көрүнүр ки, көзләмәдән алдығы бу нәтичәләр ону експериментин нәтичәләрини дәгигләшдирмәјә вадар едир. Габагчыл мүәллимләрин рә'јинә истинад едәрәк јазыр ки, шакирдләрин тәфәккүр мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк, hабелә онларын мүстәгил ишләјә билмәләрини јахшылашдырмаг мәгсәдилә шакирдләрин «тә'лим фәалијјәтинин коллектив вә ја фәрди јолла тәшкили мәсәләсини, алтернатив сурәтдә јанашмагла: ја коллективлә, ја фәрди олараг дејә hәлл етмәк лазым дејилдир, јолу, бу ики фәалијјәт нөвләринин оптимал әлагәләндирилмәсиндә ахтармаг зәруридир» (139. сәh. 215—216).

Биз мүстәгил ишин билаваситә ичрачылары олан шакирдләрин бу мүнасибәтлә рә'јләрини hесаба алмамын әлејhинә дејилик. Лакин бу рә'јләрә әсасән елми нәтичәләрә кәлмәк чәтин олар, чүнки бу рә'јләр субјективизм илә гарышыла биләр. Дәрсдә шакирдләрин коллектив иши лазымдыр вә әслиндә бу кениш јер тутур (диспутларда, лабораторија, практики вә с. ишләрдә). Бу формада апарылан мүстәгил ишләр заманы шакирдләрин гаршылыглы јардымы, бир-биринә нәзарәт гојмалары вә с. шакирдләрдә мүhакимәләр јүрүтмәкдә, үмумиләшдирмәләр апармагда, тәнгиди фикирләр ирәли сүрмәкдә, башга фикирдә оланларын мәнтиги дәлилләри илә вә с. таныш олмагда бу чох вачибдир. Лакин унутмаг олмаз ки, мүстәгил ишин фәрди шәкилдә апарылмасынын үстүнлүкләри hаггында мүәллимләрин рә'јләри әсасдыр, чүнки онлар, програмла hәрәкәт етмәли, нәји шакирдләрә өјрәтмәләрини (нә гәдәр вә hансы мүддәтә өјрәтмәли) мүәјјәнләшдирмәлидирләр.

Коллектив ишлә hәр шакирдин өјрәнмә дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк hәмишә асан олмур. Коллектив сурәтдә апарылан мүстәгил ишин чох дәјәрли формасындан бири диспутларын тәшкилидир. Лакин hәр бир дәрсин өзүнәмәхсус дидактик вәзифәси, програмы вардыр. Бурада диспута мејдан вермәк олар, она көрә јох ки, бу, шакирдләрин хошуна кәлир. Шүбhәсиз буну да нәзәрә алмаг лазымдыр, амма әсасән диспут тәшкил етмәнин зәрурилији нәзәрә алынмалыдыр. Бүтүн бунларла бәрабәр зәрури вә фајдалы hесаб едилән hәр јердә шакирдләрин коллектив сурәтдә мүстәгил ишини тәшкил етмәк фајдалыдыр. Педагожи просесдә мүстәгил иши, тәфәккүр мүстәгиллијини инкишаф едирмәк үчүн әсас јери шакирдләрин фәрдән мүстәгил чалышмалары тутмалыдыр. Унутмајаг ки, мүстәгил ишә тә'риф верәркән дә hәр шакирдин кәнардан көмәк көрмәдән иши мүстәгил ичра етмәсиндән данышмышдыг. Бунсуз шәхсијјәтин мүhүм хассәси олан мүстәгиллији формалашдырмаг олмаз.

Шәхсијјәтин мүстәгиллијинин фәлсәфи маhијјәти hаггында. Шакирдләрин мүстәгил ишләринин актуаллығы, тәкрар едирик, о заман ајдын көрүнәр ки, шәхсијјәтин мүстәгиллијинин маhијјәти, онун фәлсәфи, сијаси вә әхлаги чәhәтләри ачыг шәрh олунсун. Шакирдләрин мүстәгил иши мә'лум олдуғу үзрә, hеч олмазса ики вәзифә дашыјыр: а) јахын вәзифәси—дидактик, идрак фәалијјәтинә хидмәт етмәкдир; б) перспектив вәзифәси—характерин хассәси олан мүстәгиллији формалашдырмаг, даhа доғрусу формалашдырмаға көмәк етмәкдир. Шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил едән мүәллим, әкәр бунлары, јә'ни hәр шејдән әввәл, мүстәгиллијин фәлсәфи, сијаси вә әхлаги маhијјәтини билмәсә hәгиги мәгсәдләрә наил ола билмәз (бир hалда ки, мүстәгиллијин тәмәли мәктәбдә формалашыр). Шәхсијјәтин мүстәгиллијинин ичтимаи hәјатда ојнадығы бөјүк ролу В. И. Ленин чох ајдын гејд етмишдир. О јазырды: «Там мүстәгиллијә јијәләнмәдән кәнчләр нә јахшы сосиалист олар, нә дә сосиализми ирәли апара биләрләр (2. ч. 30. сәh. 226).

Шәхсијјәтин мүстәгиллијинин маhијјәти марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән әсаслы сурәтдә шәрh едилмишдир. Бу исә фәрдин ичтимаи вәзијјәти, онун

чәмиjјәтдә азадлығы вә чәмиjјәт гаршысында мәс'улиjјәти илә әлагәдардыр.

Шәхсиjјәтин мүстәгиллиjи проблемини шәрһ етмәк, һәр шеjдән әввәл, фәлсәфәjә мәхсусдур вә совет философлары марксизм-ленинизм нәзәриjјәси зәмининдә ону ишыгландырмаг үчүн чох сә'ј көстәрирләр (бах: 95, 96 вә с.). Һәр шеjдән әввәл, jада салмаг истәрдик ки, марксизм-ленинизм фәлсәфәсиндә «шәхсиjјәтин мүстәгиллиjи», «шәхсиjјәтин азадлығы» анлаjышына уjғундур. Буну онда көрмәк олур ки, Спинозанын фәлсәфәси һаггында Һекелин көрүшүнү тәнгид едәркән В. И. Ленин jазмышдыр: «Спинозанын системиндә азад, мүстәгил шүурлу субјект јохдур «өз-өзүнә дәрк едән азад вә сәрбәст субјект» чатмыр, лакин Спинозада субстансиjанын атрибуту тәфәккүрүдүр» (2. ч. 29. сәһ. 149—150).

Көрүндүjү кими, субјектин «мүстәгиллик» вә «азадлыг» анлаjышларыны В. И. Ленин еjниләшдирир; бунлары «шәхсиjјәтин азадлығы» кими адландырмагла, «шәхсиjјәтин мүстәгиллиjинин» чәмиjјәтдә сиjаси әһәмиjјәтини гејд едир. Әлавә олараг ону да деjәк ки, «шәхсиjјәтин мүстәгиллиjи» тарихи һадисә кими дә сәчиjјәләнир. Ф. Енкелсин мә'лум идејасына нәзәр салаг. О jазыр: «Һејванат аләминдән аjрылан илк инсанлар да әһәмиjјәтли ишләрдә һејванлар кими азад дејилдиләр; лакин мәдәниjјәт јолунда һәр бир аддым азадлыға доғру атылан аддым олду» (1. ч. 20. сәһ. 116).

Кимә мә'лум дејилдир ки, ичтимаи гурулушлар тарихиндә инсанларын азадлығы вә мүстәгиллиjи өз характерләринә көрә, бир ичтимаи-сиjаси гурулушун башгасы илә әвәз едилдиjи заман дәjишиб инкишаф етмишдир. Фәлсәфәдә «азадлыг» анлаjышы һаглы олараг бир тәрәфдән, бөjүк инсан күтләләринин һәjатында, онун үмуми-тарихи планында азадлыг вә зәруриjјәт әлагәси кими нәзәрә алыныр, икинчи тәрәфдән, субјектив-әхлаги аспектдә, индивидин дахили фәалиjјәти кими баша дүшүлүр.

М. Г. Мысливченконун гејд етдиjи кими, биринчи аспектдә «азадлыг» формулу ән чох сиjасәтлә әлагәдардырса, икинчи аспектдә о педагокика вә психолокиjа илә бағлыдыр вә «инсанын: јарадычылығынын тәрбиjәсинин, өз-өзүнү тәрбиjә етмәсинин вә өзүнү тәкмилләшдирмәсинин азадлығына, онун шәхси вә ичтимаи мәнафеjинин әлагәләндирилмәсинә инсанын дахили вә харичи һәjат фәалиjјәтинин диалектикасы кими нәзәри вә әмәли проблемләрин һәллинә хидмәт едир» (120. сәһ. 128).

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, шәхсиjјәтин мүстәгиллиjи вә азадлығы онун фәаллығы илә дә сәчиjјәләндирилир. Пассив, фәалиjјәтсиз адам чәмиjјәтин бөjүк вә jа кичик коллективиндә нә азад һесаб олуна биләр, нә дә мүстәгил. Адамын «мүстәгиллиjи» анлаjышына, һәм дә онун «фәаллығы» анлаjышы дахилдир. Чох заман «мүстәгиллик» анлаjышы «фәаллыгла» бирҝә ишләдилир.

Шәхсиjјәтин азадлығынын позитив истигамәтини гејд едәрәк К. Маркс jазырды ки, адам мәнфи гүввәнин тә'сири алтында бу вә jа башга һәрәкәтдән әл чәкән заман дејил, «мүсбәт гүввәнин тә'сири нәтичәсиндә өз һәгиги мәнлиjини ифадә етдикдә азад олур» (1. ч. 2. сәһ. 145), jә'ни фәаллыг көстәрәндә о сәрбәст олур. В. И. Ленин гејд едирди ки, һәр бир тарихи вәзифә «адамлардан әзбәрләнмиш шүарларын садәчә тәкрар олунмасыны дејил... мүәjјән дәрәчәдә тәшәббүс, ағыл кәскинлиjи, ичад етмәк габилиjјәти, орижинал тарихи вәзифә үзәриндә мүстәгил чалышмағы тәләб едир» (3. ч. 19. сәһ. 87). Ленинә көрә гаршыда дуран һәр һансы вәзифәнин һәлли адамлардан фәаллыг, мүстәгиллик тәләб едир. Һәгигәтдә исә һәр һансы вәзифәнин һәлли jалныз мүстәгил дүшүнә билмәjән вә мүстәгил чалыша билмәjән адамлара хүсусилә чәтин көрүнә биләр.

Беләликлә, шәхсиjјәтин азадлығы вә мүстәгиллиjи, онун фәаллығы jүксәк олур, беләликлә, чәмиjјәт гаршысында да онун мәс'улиjјәти артыр» (138. сәһ. 225). Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, шәхсиjјәтин мүстәгиллиjи, тә'лим дә дахил олмагла ичтимаи һәjатда фәал иштрак етмәк просесиндә, jә'ни актив ичтимаи фәалиjјәт просесиндә формалашыр. Шәхсиjјәтин мүстәгиллиjинин инкишафы, jә'ни онун мүстәгил гәрар гәбул етмәк габилиjјәти, әмәли олараг гәбул етдиjи гәрары, һәр һансы бир вәзифәни дахил олдуғу сосиал групун мәнафеjинә уjғун һәлл етмәсини, еjни заманда һәмин груп гаршысында онун мәс'улиjјәтини көстәрир. Мәһз һәjатын гаршыja гоjдуғу вәзифәләри мүстәгил һәлл етмәклә шәхсиjјәтин мәс'улиjјәти, онун мүстәгиллиjинин үзви бир функсиjасы олмагла инкишаф едир (бах: 138, сәһ. 223—224). Бүтүн бунлара тәкчә бир гејд

артырмаг олар. Шәхсијјәтин мәс'улијјәт һисси, онун дахили активлији шәраитиндә, онун јарадычы вә ја идарәедичи-ичраедичи фәалијјәти шәраитиндә, маһијјәт е'тибарилә, онун мүстәгиллијинин ана хәтти һесаб едилир.

Шәхсијјәтин гисмән, бүтүнлүкдә мүстәгиллијинин формалашмасы үчүн зәрури олан амилләр һаггында ирәли сүрүлән фикирләрлә разылашмамаг чәтиндир. Н. Е. Крјажев һаглы олараг јазыр: сосиализм чәмијјәтиндә шәхсијјәти формалашдыран башлыча амил «азад әмәкдир, јени ичтимаи мүнасибәтләр јаратмагда фәал иштирак етмәкдир, елм вә мәдәнијјәтин не'мәтләриндән истифадә етмәк, чәмијјәти идарә етмәкдә билаваситә иштирак етмәк»дир (96. сәһ. 109—110).

Беләликлә, биз шакирдләрин мүстәгил ишләринин маһијјәти, мүстәгиллик фонеменинин психолокија вә фәлсәфә бахымындан маһијјәтини, онун сијаси вә әхлаги инчәликләрини ишыгландырмаға чалышдыг. Бу ичмал гыса да олса, мүәллимләр үчүн кәрәкдир. Чүнки мүәллимләр мәктәб практикасында дидактик мәгсәд үчүн шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил едәчәк вә онун васитәсилә бөјүк һәјат үчүн онларын мүстәгиллијинин тәмәлини гојачаглар.

Мәктәб тәчрүбәсиндән нүмунәләр. Хүсусән сон илләрдә шакирдләрин тә'лим просесиндә мүстәгил ишләринин тәшкилинә даир республика мәктәбләри зәнкин тәчрүбә топламышлар. Инди аз вә ја чох, кениш өлчүдә вә ја мәһдуд даирәдә бу форманы тәтбиг етмәјән мәктәб вә мүәллими тәсәввүрә кәтирмәк олмаз. Јени програмын тәләбинә ујғун олараг һәр бир мүәллим һәр бир дәрсдә буна мүәјјән јер верир. Лакин иш бурасындадыр ки, мүәллимләрин бир гисми буну јарадычы шәкилдә, јә'ни һәм мүхтәлиф нөвләрдә, мүхтәлиф чәтинликләрлә әлагәдар тапшырыглар вермәклә, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, һазырлыг сәвијјәләрини вә с. нәзәрә алмагла тәтбиг едир, дикәр гисми, тәәссүф ки, онун мә'на вә әһәмијјәтини кифајәт дәрәчәдә дәрк етмәдијиндән, методик чәһәтдән һәлә кери галдығындан вә с. бу форманы мәһдуд шәкилдә, бә'зән дә формал шәкилдә ишләдирләр. Икинчиләр һаггында мисал көстәрмәнин мә'насы јохдур. Биринчиләрдән сәчијјәви нүмунәләр көстәрмәјә чалышаг. Хошбәхтликдән тә'лимин бу мүһүм микротәшкилат формасынын тәтбиги,

тәкчә орта вә јухары синифләрдә дејил, ибтидаи синифләрдән башлајыр. Ибтидаи синиф мүәллими Н. Вәлијева (Нахчыван, 5 нөмрәли мәктәб) јолдаш тә'лимин илк күнләриндән е'тибарән шакирдләрдә тәшәббүскарлыг, јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә мүстәгил ишләмәк вәрдиши јаратмасы тәчрүбәсиндән бәһс едир вә јазыр: мүстәгил ишләрин синифдә «дүзкүн тәшкили тә'лим мәшғәләләринин сәмәрәли апарылмасы үчүн мүһүм шәртләрдән биридир. Мүстәгил ишләр шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгинин инкишафы, тәдрис материалынын мәнимсәнилмәси, билик вә вәрдишләрин мөһкәмләнмәси вә јохланылмасынын ән мүһүм васитәләриндәндир. Мүстәгил ишләр, ејни заманда, бөјүк тәрбијәедичи әһәмијјәтә маликдир. Тә'лим просесиндә мүстәгиллик шакирдләрә әмәкдә чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мәгсәдә јөнәлдичи бачарыглар верир. Онларын јарадычы гүввәсини ојадыр, тәшәббүскарлығыны артырыр, диггәтини, ирадәсини тәрбијә едир. Мәтнин охунушунда шакирдләрин мүстәгил чалышмаларына кениш јер вермәси тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк о әлавә едир: «Тәчрүбә көстәрир ки, дәрсдә мүстәгил өјрәдилән биликләр јахшы дәрк едилдијиндән шакирдләрин јадында галыр. Һәмин биликләрин гавранылмасы просесиндә онлар максимум фәаллашыр. Мүстәгил өјрәдилән биликләр шакирдләрин марағыны күчләндирир. Онларын һәртәрәфли инкишафына тә'сир көстәрир» (40. 3/1978. сәһ. 37, 39).

Н. Вәлијеванын јазысында диггәти чәлб едән чәһәт, һәр шејдән әввәл одур ки, ибтидаи тә'лим просесиндә белә шакирдләри мүстәгил ишә сөвг етмәјин педагожи әһәмијјәти артыг мүәллимләр тәрәфиндән дәрк олундуғу, бу бөјүк методик ишин тәкчә дидактик мә'насы дејил, һәм дә ушагларын үмумијјәтлә инкишафында мүсбәт рол ојнадығы ајдын олмушдур.

Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Мәһәр Гулијевин тәчрүбәсинә нәзәр салаг. М. Гулијев тә'лим просесиндә шакирдин ахтарышлар апармалы олдуғундан, мүгајисәләр етмәли, охудуғу материалы үмумиләшдирмәли, спесифик хүсусијјәтләри, әсас мәфһумлары гејри-әсас анлајышлардан ајырмағы бачармалы олдуғундан мүстәгил иш апармалы олуб, бу иш формасы саһәсиндә лазыми вәрдишләр әлдә етмәсинин зәрурилјәтини вә буна һәмишә кениш јер вердијини гејд едәрәк јазыр:

13*

«Мүстәгил иш һәм билиикә тәчрүбәни әлагәләндирмәјә көмәк едир, һәм дә шакирдләрин мүшаһидәчилик габилијјәтләрини артырыр, тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, билик, бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирир. Тәчрүбәдә јәгин етмишәм ки, мүстәгил иш васитәсилә әлдә едилән билик мүәллимин шәрһиндән алынан билијә нисбәтән даһа кејфијјәтли олур. Мүстәгил иш шакирдин орта мәктәби битирдикдән сонра да өз билијини артырмаға габил олачағыны јетишдирир». Кимја тәдрисиндә шакирдләрин фәаллығыны тә'мин етмәк мәгсәдилә мүхтәлиф нөв мүстәгил иш формаларындан кениш истифадә едән М. Гулијев практики мәшғәләләрә, лаборатор ишләринә, експериментлә мәсәләләр һәллинә, јохлама јазы ишләринә, кимјадан имла вермәјә, дәрслик үзәриндә иш апармаға, реферат ишләринә вә с. чох јер верир. Хүсусилә о шакирдләрдә јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә тәдгигат үсулундан кениш истифадә едир (бах: 29. 4/1977. сәһ. 52—55).

Фәннин хүсусијјәтләриндән, еләчә дә мүәллимин елми методики һазырлығындан, лазыми васитәнин варлығындан асылы олараг мүстәгил иш формасынын нөвләри олдугча чохдур. Тәшәббүскар физика мүәллими Гәзәнфәр Мәммәдовун (Бакы, 125 №-ли мәктәб) тәчрүбәси илә таныш олаг. Әввәлә, дәрсин мәрһәләләри һаггында о јазыр: «Програмда елә мөвзулар вардыр ки, онлар билаваситә кечмиш дәрслә әлагәдардыр. Бу мөвзулары тәдрис едәркән вахта гәнаәт етмәк мәгсәдилә кечмиш дәрси шакирдләрдән сорушмурам. Јени дәрси изаһ едәркән шакирд коллективи гаршысында елә проблемли суаллар гојурам ки, бу суаллара чаваб вермәклә онлар, һәм кечмиш дәрси тәкрар едир, һәм дә јени дәрсин «астанасына» кәлирләр. Лакин бу гајданын өзүндә дә бир сыра чәтинликләр ортаја чыхыр. Белә ки, дәрсә һазыр кәлмәјән шакирдләр пассив галырлар. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн фәал олмајанларла фәрди иш апарырам...» (57. 4/1979. сәһ. 7).

Мүстәгил иш тәшкил етмәк мәгсәдилә Г. Мәммәдов техники тә'лим васитәләриндән кениш истифадә едир. Мәсәлән, тәкрара һәср едилмиш дәрсләрдә о, мүстәгил иш үчүн диафилм лентинә мөвзулара аид суаллар вә мүвафиг чаваблар јазыр, проектор васитәсилә һәмин суаллары екран үзәриндә проексијалајыр. Шакирдләр

о суаллар үзәриндә дүшүнүр вә онлара чаваб һазырлајырлар. Чавабларын дүзкүн олуб-олмамасыны јохламаг үчүн мүәллим II кадры екранда проексијалајыр. Шакирдләр јаздыглары чавабларла екранда јазылан чавабы мүгајисә етмәклә чавабын дүзкүнлүјүнү мүәјјәнләшдирирләр. Сәһвләринин характерини вә ја чавабларынын дүзкүнлүјүнү билирләр. Бу үсулун әһәмијјәти ондадыр ки, бүтүн шакирдләри фәаллашдырыр. Суаллара чаваб јаза билмәјәнләр исә II кадрда көстәрилән чаваблары өјрәнирләр. (бах: Јенә орада, сәһ. 7—8). Бурада диггәти хүсусилә чәлб едән одур ки, мүстәгил иши мүхтәлиф јоллар үзрә тәтбиг едән мүәллим һәм дә мүасир техники тә'лим васитәләрини бу мәгсәдлә ишә салыр. Бу исә ишин кејфијјәтини хејли јүксәлдир.

Кимја мүәллими Нәсиб Әлијевин (Кировабад, 6 №-ли мәктәб) тәчрүбәсини изләјәк. О, бир чох јени материалы өзү изаһ етмир. О материалы мүстәгил јолла өјрәнмәји шакирдләрә тапшырыр. Мәсәлән, IX синифдә «Азот» мөвзусуну кечәркән синфә Д. И. Менделејевин дөври системиндән истифадә етмәклә ашағыдакы суалларын чавабыны вермәји шакирдләрә тапшырыр:

1. Елементләрин дөври системиндә азотун јери нәзәрә алынмагла, онун сыра нөмрәсини, күтләсини, нүвәсинин јүкүнү, онун бүтүн електронларынын вә електронларынын валентлик тәбәгәсинин сајыны тапмаг;
2. Азотун атом вә молекул схемини тәртиб етмәк;
3. Дөври систем вә азотун јерини ашағыда сағда вә солда дуран елементләрин јери илә мүгајисә етмәклә азотун кимјәви хассәләри һаггында мүлаһизәләр һазырламаг вә с.

Шакирдләр чаваблары һазырламаг үчүн дәрс китабы үзәриндә мүстәгил ишләјир вә чаваблар верирләр. Әслиндә буну садәчә мүстәгил иш һесаб етмәк олмаз. Бурада да шакирдләр јарадычылыгла, јә'ни мә'луматы јени бир мәнбәдән, мүәллимин өзүндән дејил, китабдан өјрәнмәк бачарығы газанмаг јолу илә һәрәкәт едирләр. Доғрудур, һаггында сөһбәт кедән дәрс бунунла битмәјә биләр. Шакирдләр азотун бүтүн кимјәви хассәләрини мүстәгил өјрәнмәкдә чәтинлик чәкә биләрләр. Белә олдугда мүәллим мөвзунун өјрәнилмәсини үмумиләшдирән заман кәм-кәсири арадан галдырыр вә шакирдләрә там системлә билик вермәји тә'мин едир. (бах: 25. сәһ. 38).

Әлавә едәк ки, шакирдләри дәрс китабы үзәриндә мүстәгил ишләтмәк бир тәрәфдән садә иш нөвү кими көрүнсә дә, о бири тәрәфдән чох бөјүк перспективи вардыр. Унуда билмәрик ки, кәләчәкдә мүстәгил олараг мүхтәлиф мәнбәләри өјрәнмәк бачарығынын тәмәли мәһз дәрслик үзәриндә чалышмагдан гојулур.

Ријазијјат мүәллими Камил Әлишовун да (Бакы, 53 нөмрәли мәктәб) тәчрүбәси чох марагдыдыр. Мәсәләнин әһәмијјәти һаггында о, јазыр: «Елми-техники ингилаб вә сосиал тәрәгги өлкәмиздә мүәллимин дә вәзифәләрини мүәјјән едир. Биз, өз биликләрини мүстәгил олараг артырмағы, тамамламағы, душүнмәји, үмумиләшдирмәләр апармағы вә нәтичәләр чыхармағы, јарадычы ишләмәји шакирдләрә өјрәтмәлијик. Бунларсыз шакирдләрдә мүстәгил билик әлдә етмәк, мүстәгил ишләмәк бачарығына јијәләнмәк вәрдиши ашыламаг олмаз. Бүтүн бунлар исә биздән тәләб едир ки, имкан дахилиндә, чохдан мә'лум олан педагожи мүддәанын— ушаглара «өјрәнмәји өјрәтмәк» тәләбинин һәјата кечирилмәсинә наил олаг. Буна исә мүстәгил иши онлара өјрәтмәкдән башламаг лазымдыр».

К. Әлишов мәктәбләрдә «өјрәтмәни», «өјрәнмә» илә там әвәз етмәнин гејри-мүмкүнлүјүнү, буна имкан вә еһтијачын да олмадығы һаггындакы һәгигәти дүзкүн гејд едир вә көстәрир ки, «өјрәтмә» методларыны «өјрәнмә» методлары илә әвәз етмәк дејил, узлашдырмагла наилијјәт газанмаг олар. Бу мәгсәдлә о, тәчрүбәјә архаланараг һәмин узлашманын 3 нөвүнү һәјата кечирмәји мәгсәдәмүвафиг һесаб едир:

1. Мүәллим бүтүн материалы шәрһ едир, шакирдләр исә мүстәгил ишләмәклә ону өјрәнирләр.

2. Материалын бир һиссәсини—чәтин һиссәсини мүәллим өзү шәрһ едир, дикәр һиссәсини исә мүәллимин тә'лиматы үзрә шакирдләрин өзләри өјрәнир.

3. Мүәллим шакирдләрин гаршысында вәзифә гојур, вәзифәни јеринә јетирмәк һаггында тә'лимат верир, мәктәблиләр исә мүәллимин рәһбәрлији алтында мүстәгил олараг иши баша вурурлар.

Бу иш нөвләриндән һәр һансы биринин сечилмәси өјрәнилән материалын мәзмунундан, онун мүрәккәблик дәрәчәсиндән, шакирдләрин һазырлыг сәвијјәси, мүстәгил билик әлдә етмәк габилијјәтинин сәвијјәсиндән асылыдр (57. 1/1977, сәһ. 42—43). К. Әлишовун бу тәчрүбәсинин өјрәдичи ишин чох јахшы бир нүмунәси олдуғуну ајрыча гејд етмәк истәрдик. Рус дили вә әдәбијјаты мүәллими Т. Р. Қашыјева (Бакы, 31 №-ли мәктәб) шакирдләрдә идрак фәалијјәтини активләшдирмәк мәгсәдилә инчәсәнәт вә әдәбијјатдан истифадә етмәклә мүстәгил иши тәшкил етмәкдән сөһбәт ачан мәгаләсиндә јазыр: «Дәрсдән дәрсә шакирдләрдә әглин јеткинләшмәси, дәринләшмәси, дәрк етмәјә һазыр олмалары тәзаһүр едир... Мүхтәлиф мејл, мараг вә габилијјәт саһиби олан шакирдләрин һәр бири бир сәнәт саһиби олмаға һазырлашыр. Буна исә онларын һәр бири үчүн тәфәккүр габилијјәтинин инкишафы лазымдыр». Бу мәгсәдлә мүстәгил ишләрин әһәмијјәтини гејд едән мүәллим инчәсәнәт вә әдәбијјатдан бу истигамәтдә истифадә етдији барәдә гејд едир ки, «шакирдләрин идрак фәалијјәтини активләшдирмәк үчүн әдәбијјат дәрсләриндә мүхтәлиф иш нөвүндән: өјрәнилән әсәрин мүхтәлиф тәһлил формасындан, шакирдләрдән биринин о бири шакирдин чавабына рә'ј вермәсиндән, охунмуш мәтн үзрә сөһбәт-диалог апармагдан, аннотасија тәртиб етмәкдән, әдәби әсәрләрә әсасән јаранмыш филмләрә тамаша етдикдән сонра сөһбәт апармагдан вә с. истифадә едирәм. Бүтүн белә пријомлар шакирдләрдә мүшаһидәчилији долғунлашдырыр, тәнгиди јанашманы, башгасынын нитгинә диггәтлә гулаг асмағы инкишаф етдирир... Бу да онларда мүстәгил душүнмәни тәкмилләшдирир» (143. 11/1972, сәһ. 64—65).

Проблемин һәлли үчүн бүтүн бу пријомлардан кениш өлчүдә истифадә етмәк тә'лим просесинин тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едир. Бу мәгсәдлә мүстәгил душүнмәк, мүстәгил ишләмәк вәрдишләрини шакирдләрә мөһкәм бир сурәтдә ашылајыр. Шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил етмәк саһәсиндә 148 нөмрәли орта мәктәбин (Бакы, Ленин рајону) зәнкин тәчрүбәси топланланмышдыр; бу барәдә мәктәбин мүәллим коллективи Маариф Назирлијинин коллекијасында әтрафлы мә'лумат вермишләр (мај, 1976-чы ил). Мәзмунлу информасијасында мәктәбин директору Г. И. Јурјева јолдаш әввәла, ону гејд едир ки, мәктәб мунтәзәм сурәтдә мүхтәлиф вә актуал проблемләрин һәлли илә мәшғулдур. Кечән илләрдә мәктәб: «Тә'лимин һәјатла әлагәси», «Тә'лимлә тәрбијәнин вәһдәти», «Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин фәаллашдырылмасы», «Техники тә'лим васитә-

ләринин тәтбиги» вә с. проблемләр үзәриндә чалышмышлар. Дәрси мүасирләшдирмәк, кejфиjjәтли етмәк, ону елми әсасларда тәшкил етмәк кими вәзифәләри әсас мәгсәд гојмагла һәмин мәктәбдә 7 илдир ки, педагожи коллективин јарадычы фәалиjjәтинин мәркәзинә шакирдләрин дәрсдә мүстәгил ишини тәшкил етмәк проблеми гојулмушдур. Бу проблемин һәллиндә онлара чохдан тәтбиг етмәкдә олдуглары кабинет системи көмәк едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбин педагожи коллективи мәс'улиjjәтлә вә проблемин әһәмиjjәтини дәрк етмәклә онун үзәриндә ишләјир, наилиjjәт әлдә етмәк үчүн әлагәдар һеч бир иши нәзәрдән гачырмыр. Мәктәбин педагожи коллективи бөјүк алман педагогу А. Дистервегин: «Пис мүәллим билији шәрһ едир, јахшы мүәллим исә ону тапмағы өјрәдир» мүддәасыны бөјүк һәрфләрлә јазыб мүәллимләр отағынын көркәмли јериндә гојмушдур. Бу сөзләр коллективин шүары олмушдур. Чүнки бу сөзләр, мүәллимләри елә тә'лим формалары вә методлары илә ишләмәјә тәһрик едир ки, бунлар шакирдләри ахтарыша, дүшүнмәјә, мүгајисә вә үмумиләшдирмәләр апармаға, өз фикрини ифадә етмәјә, әгли нәтичәләр чыхармаға тәһрик едир. Ишә планлы јанашмагла, мәктәб мүәллимләрин фәнләр үзрә методик комиссијаларында проблемин .һәлл едилмәси јолларыны, мүстәгил ишләрин нөвләрини, онларын һәр фәнн үзрә јерини вә дәјәрини, о'чүмләдән :«Репродуктив типли мүстәгил ишләри», «Идраки-ахтарыш типли мүстәгил ишләри», «Јарадычылыг типли мүстәгил ишләри» мүзакирә едир. Һәр бир фәнн метод комиссијасы фәннин һәр мөвзусуна даһа чох мүвафиг олан мүстәгил ишләр системи ишләјиб һазырлајыр. Мәсәлән, «IV синифдә сифәт мөвзусуну кечәркән даһа чох јарајан мүстәгил ишләр системи», «Ботаника дәрсләриндә тәчрүбәчилик үзрә мүстәгил ишләр системи» вә с.

Мәктәб һәр фәнн үзрә проблемин һәллини әмәли олараг көстәрмәк үчүн ачыг нүмунә дәрсләри тәшкил едир. Проблемин һәлли үзрә габагчыл тәчрүбәни јајмаг үчүн елми-практики конфранслар тәшкил едилир, мүәллимләрин мә'луматы динләнилиб мүзакирә едилир, габагчыл тәчрүбә һаггында мә'лумат «габагчыл тәчрүбә ләвһәси»ндә әкс едилир. Габагчыл тәчрүбәнин чох кениш мүзакирәси мәктәбин педагожи шурасында кечирилир вә с.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндән данышаркән Г. П. Јурјева әввәлчә Азәрбајчан ССР әмәкдар мәктәб мүәллими Владимир Јаковлевич Федјашкинин (физика мүәллими) тәчрүбәси үзәриндә ајрыча олараг дајаныр вә көстәрир ки, бу мүәллим дәрсдә бүтүн шакирдләрин диггәтини сәфәрбәр етмәк, онларын бүтүн дахили гүввәләрини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн надир бачарыға маликдир. Бу да онун ишинин нәтичәләриндә өзүнү көстәрир: дәрсиндә кери галанлар јохдур, синифдә шакирдләринин һамысы фәаллыг көстәрир, онун фәннини шакирдләринин һамысы севир, фәннә лагејд бахан јохдур. О, һәр шакирд үчүн тапшырыг мүәјјәнләшдирир вә онларын ичрасындан асылы олараг тапшырығы тәдричән мүрәккәбләшдирир... Бүтүн дәрсләрини, бүтүн синифдәнхарич ишләрини Владимир Јаковлевич кениш өлчүдә мүстәгил иш бахымындан тәшкил едир, бу мәгсәдлә дә физика үзрә рајонун сәнаје мүәссисәләринин техники мә'луматларына аид 30 мәсәлә дүзәлтмишдир. Онлары мүстәгил иш тәригилә шакирдләрә верир. Бу исә рајонумузун фабрик вә заводларынын истеһсал планыны, онларын әсас көстәричиләрини әкс едән рәгәмләрдир. Бу иши о, шанлы јубилеј мүнасибәтилә—рајонумуза В. И. Ленинин адынын верилмәсинин 50 иллијини (1975) бајрам етмәк мүнасибәтилә һазырламышдыр. Һазырланмыш мәсәләләри шакирдләрә вермәклә мүәллим өз дәрсләринә һәм дә бөјүк тәрбијә истигамәти верир. Чүнки онун мәсәләләриндә олан инандырычы рәгәмләр шакирдләри һәддән артыг севиндирир, өз рајонуна, онун адамларына гаршы онларда ифтихар һисси ојадыр.

Көрүндүјү кими, мүстәгил ишин јүксәк бачарыг, мәһарәт руһунда тәшкили, һәм дәрсләрин кејфиjjәтли кечирилмәсинә, һәм дә тәрбијә ишләринин тәкмилләшдирилмәсинә хидмәт едир (бах: 29. 2/1977. сәһ. 38—43).

Өзүнүн габагчыл тәчрүбәси һаггында данышан Т. Н. Захарова В. И. Ленинин мәктәбдә «бизә әзбәрчилик лазым дејил» мәшһур фикрини хатырладараг гејд едир ки ,«В. И. Ленинин бу фикри мәним ишимин әсасыны тәшкил едир. Мән јени иш методлары тәтбиг етмәјә сә'ј көстәрир, дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкилинә диггәт јетирир, дидактик материалларын сечилмәсинә, мәктәблиләрин әсас материалы икинчи дәрәчәли материалдан ајыра

билмәк бачарығына јијәләнмәсинә, онларын мәнтиги тәфәккүрләринин инкишафына чалышырам. Шакирдләрин дәрин вә әсаслы билик әлдә етмәләринә наил олмаг үчүн о, шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкилини өн плана чәкир, мәктәблиләрдә фикри әмәлијјатлары вә практики ишләри сәмәрәли пријомларла апармаг вәрдишләри ашылајыр. Тәчрүбәдә дөнә-дөнә јәгин етмишдир ки, шакирдин, фикри фәалијјәтин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмәси, башга сөзлә десәк, онун мүшаһидә әсасында, үмумиләшдирмә, мүгајисә, тәһлил апармасы јаддагалманын мүвәффәгијјәтли һәлли илә нәтичәләнир. Захарованын тәчрүбәсиндә характерик чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, о, шакирдләрин мүстәгил ишинә јарадычы характерли ишләрин дахил едилмәсинә даһа чидди диггәт јетирир. О, јазыр: «Јарадычы ишләр мүстәгил ишләр системиндә әһәмијјәтли пилләдир. Шакирдләр јарадычы ишләри мәмнунијјәтлә, бөјүк һәвәслә јазыр вә белә ишләр емосионал зәнкинлији, ајдынлығы, шәрһин чанлылығы илә фәргләнир. Белә ишләрдә шакирд хүсусилә өз «дәстихәттини», өз «фәрдилијини» тәзаһүр етдирир». «Јарадычы ишләр» дедикдә Захарова, биринчи нөвбәдә, сәрбәст мөвзуда јазылан иншалары нәзәрдә тутур. Н. К. Крупскајанын: «Инша үчүн мөвзу сон дәрәчә конкрет олмалыдыр» деjә ирәли сүрдүјү төвсијәни хатырладараг мүәллим мөвзунун һәмишә конкрет, ајдын, шакирдләрә јахын олмасына чалышыр, мүчәррәдликдән гачыр вә дејир ки, «шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәјин ән јахшы формаларындан бирини онларын шәкилләр үзрә инша јазмаларында көрүрәм. Бу заман шакирдләрдә мүшаһидәчилик, мәнтиги тәфәккүр, фикри мүстәгил ифадә етмәк бачарығы инкишаф едир, мәктәблиләр естетик зөвг алырлар» (бах: 143. сәһ. 71—79).

Јенә һәмин мәктәбин биолокија мүәллими Л. М. Афонина ботаника дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкилинә даир өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачараг дејир: Шакирдләрин мүстәгил ишини тәшкил едәркән она өзбашына ахынла јанашмаг олмаз. Бунун үчүн әввәлә мүстәгил ишләрин һәчмини вә чәтинлик дәрәчәләрини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Буну мүәјјәнләшдирмәк үчүн исә һансы критериләрин әсас олдуғу ајдынлашдырылмалыдыр? Мүстәгил иши тәтбиг едәндә

шакирдләр һансы пилләләрлә ирәли апарылмалыдыр?

Зәнкин тәчрүбәсинә истинад едән Афонина мүстәгил ишләрин сон дәрәчәдә мүхтәлиф нөвләрдә олдуғуну, һәтта шакирдләрин башгасынын нитгини динләдикдә дә, ојунда да мүстәгиллик ифадә етмәләринин әһәмијјәтини гејд едир. Башгасынын нитги дә, нечә дејәрләр, билик алмаг үчүн бир мәнбәдир. Кимә мә'лум дејилдир ки, синифдә отуранларын һамысы динләдикләриндән ејни дәрәчәдә истифадә едә билмирләр. Мүәллим, ишин бу чәһәтини дә унутмаг олмаз,—фикрини ирәли сүрүр. Биолокија дәрсләриндә тәшкил етдији иш тәчрүбәсинин шәрһинә кечәрәк дејир: «Мүасир дөврдә биолокија дәрсләрини чанлы објект, һербари, коллексија материалларындан вә хүсусилә тә'лимин мүхтәлиф техники васитәләриндән истифадә етмәдән, о чүмләдән микроскопла ишләмәдән тәдрисдә мүвәффәгијјәт әлдә етмәк олмаз. Дәрс просесиндә шакирдләр битки вә һејванлар үзәриндә мүстәгил тәчрүбә, мүшаһидә вә експериментләр апармагла тәдгигатчылыг ишләри көрмәјә алышыр, әмәли бачарыға, вәрдишә јијәләнирләр, фәнни өјрәнмәјә олан мараглары кетдикчә артыр». Бунлары нәзәрә алараг о, дәрси елә тәшкил едир ки, шакирдләр һәмишә һазыр билик алмаға адәт етмәсинләр, онлар билик вә бачарыглары өз имканлары дахилиндә әлдә етмәјә чалышсынлар вә она наил олсунлар. Шүбһәсиз, дәрсләрин белә тәшкили шакирдләрин мүстәгил сурәтдә ишләмәк вә мөһкәм билик алмаг руһунда тәрбијә едилмәләринә хејли көмәк едир.

Мүәллим мәгаләсинин сонунда јазыр: «Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, ботаника үзрә тәшкил едилән мүстәгил ишләр шакирдләрин дәрсдә алдыглары нәзәри биликләрин мөһкәмләндирилмәсиндә, әмәли бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәләриндә мүһүм рол ојнајыр» (бах: 44. 3/1977. сәһ. 50—55). 148 нөмрәли мәктәбин бир сыра башга мүәллимләринин дә габагчыл тәчрүбәси фәрәһлә гејд едилмәјә лајигдир. Бу мәктәбин тәчрүбәсинин ишыгландырылмасы үзәриндә бир гәдәр кениш өлчүдә дајанмағымыз тәсадүфи дејилдир. Бу мәктәб һәлә 1968-чи илдә өз тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк «Дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили» адлы китабыны нәшр етдирмишдир. Һәмин китабчада мәктәбин сабиг директору (инди фәрди тәгаүдчү)

С. Б. Миловенова мүәллим И. В. Кузнетсова илә бирликдә һәмин мәктәбин мүстәгил ишин тәшкилинә даир тәчрүбәсини әтрафлы ишыгландырыр. Нәзәрдән кечирдијимиз проблемин һәлли үзрә беләә мәзмунлу тәчрүбә топламыш олан мәктәбләр аз дејилдир. Биз јухарыда ады чәкилән Бозалганлы мәктәбини, Бакынын 44, 174, 80, 125, 94 нөмрәли вә дикәр мәктәбләрини, Сумгајыт шәһәриндә 12, 23, 11 15, Шәкидә 19 нөмрәли вә с. мәктәбләрин ишләриндән дә бу чүр кениш сөһбәт ача биләрдик. Мәсәлән, мүстәгил ишин тәшкил едилмәси саһәсиндә 94 №-ли (Бакы) мәктәбин дә тәчрүбәсинә мүхтәсәр нәзәр салаг. Мәктәбин сабиг директору Н. М. Әлијева јолдаш һәлә 1977-чи илдә јазырды: «5 илдир ки, коллективимиз бу проблем үзәриндә чалышыр... Бизи беләә бир мәсәлә даһа чох дүшүндүрүрдү: тә'лим просесини нечә гураг ки, јүксәк мүвәффәгијјәт газанаг, шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишафына, онларын мүстәгиллијинин кенишләндирилмәсинә наил олаг». Бу мәгсәдлә мәктәбин педагожи коллективи мүасир педагожи проблемләрин, о чүмләдән: «Идрак фәалијјәтинин инкишафы», «Проблемли тә'лим», «Тә'лимин диференсиаллашдырылмасы вә фәрдиләшдирилмәси», «Мүстәгил ишләрин тәшкили»нин мәктәбдә тәтбигини мүзакирәјә гојур. Дәрсләрдә вә дәрсдәнкәнар вахтларда шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкилинә нәзарәт вә рәһбәрлији күчләндирмәк мәктәбин иш планынын јеринә јетирилмәсиндә мәркәзи јери тутур. Мәктәб она наил олмаға чалышыр ки, һәр бир мүәллим биринчи синифдән башлајараг өз шакирдләринә «өјрәнмәји өјрәтсин», онларда мәнтиги дүшүнмә габилијјәти формалашдырсын, онларын диггәти, һафизәси, ирадәси инкишаф етдирилсин, ушагларда мүнтәзәм сурәтдә биликләрә јијәләнмәјә чан атмаг вәрдишләри јарадылсын.

Мүхтәлиф педагожи тәдбирләр сырасында мәктәб она чалышыр ки, шакирдләрин тәдрис програмында нәзәрдә тутулмуш мүстәгил ишләр мүнтәзәм сурәтдә јеринә јетирилсин, методбирләшмә јығынчагларында, педагожи шура ичласларында, һәр ил мәктәб үзрә кечирилән елми-практик конфрансларда вә с. шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили, бу саһәдә әлдә едилән наилијјәтләр, гаршыја чыхан чәтинликләр, онлары арадан галдырма јоллары мүзакирә едилсин. Бунлары гејд етмәклә бәрабәр Н. М. Әлијева јазыр: «Ифтихар һисси илә гејд етмәлијик ки, «Шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили» мөвзусу үзрә мүәллимләримизин иш тәчрүбәси үмумиләшдирилиб Ленин рајонунда вә Бакы шәһәриндә јајылмышдыр. Педагожи коллективимизин үзвләриндән В. С. Петрохова вә В. А. Сухенконун бүтүн рајон мүәллимләри үчүн ачыг дәрсләри тәшкил едилмишдир». Мәгаләсинин сонунда исә о дејир: «Үмумијјәтлә, шакирдләрин мәктәбдә вә евдә мүстәгил ишинин тәшкили мәсәләләри, тә'лимә диференсиал јанашма, бунларла әлагәдар дәрсләр үзрә апардығымыз арашдырмалар вә тәдгигатлар педагожи коллективимизин фәалијјәтинин әсасыны тәшкил едир. Елә она көрә дә тә'лим-тәрбијә ишиндә мәктәб шакирдләринин газандығы көстәричиләр илдән-илә јахшылашыр» (бах: 29. 2/1977. сәһ. 44—48).

Һәмин мәктәбин габагчыл мүәллимләринин мүстәгил ишин тәшкилинә даир топламыш олдуглары тәчрүбәдән чох данышa биләрдик. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкилинә даир топланмыш тәчрүбәдән арды-арасы кәсилмәдән данышмаг вә јазмаг олaрды. Лакин бу, һеч дә өз-өзүнә мәгсәд дејилдир. Мәгсәд одур ки, әһәмијјәти чохдан бәлли олан мүстәгил ишә даир топланмыш бу габагчыл педагожи тәчрүбәдән тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси наминә нә кими үмумиләшдирмәләр апара биләрик вә нә кими әмәли вә нәзәри нәтичәләр чыхара биләрик?

Мә'лум педагожи мүддәалары һесаба алмагла вә габагчыл мүәллимләрин бу барәдә топламыш олдуглары тәчрүбәјә вә ирәли сүрдүкләри гијмәтли фикирләрә архаланмагла бу суала мүхтәсәр дә олса чаваб вермәјә чалышаг.

Чыхарылан бә'зи нәтичәләр һаггында. Јухарыда гејд етдик ки, шакирдләрин мүстәгил иши аз вә ја чох кениш вә ја мәһдуд даирәдә мәктәбләримиздә тәтбиг едилмәкдәдир. Лакин беләә бир вәзијјәт дүнән үчүн јарајырдыса, бу күн үчүн, хүсусилә сабаһ үчүн бизи һеч дә тә'мин едә билмәз. Тә'лим-тәрбијә просесинин мүасир тәләбаты, һәмчинин тә'лимин јени мәзмуну мүстәгил иш формасынын бүтүн мәктәбләрдә вә бүтүн синифләрдә, аз вә мәһдуд дејил, кениш бир өлчүдә тәтбиг едилмәсини тәләб едир. Әкәр мүстәгил иш, тә'лим-

тәрбијә ишинин бир микроформасы кими гәбул едилиб онун макроформасы олан дәрсин үзви вә ајрылмаз бир һиссәси һесаб едилирсә (буна исә кәрәк шүбһә галмасын), о заман тә'лим-тәрбијә просесини нәинки бүтүнлүкдә, һәм дә онун ајры-ајры мәрһәләләри мүстәгил ишин тәтбиги олмадан тәсәввүр едилә билмәз. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, тә'лимин бүтүн мәрһәләләри анҹаг мүстәгил ишин тәтбиги илә чәрәјан етмәлидир. Јох, белә олсајды, бу анҹаг тәһрифдән ибарәт оларды. Мүәллимин ҹанлы сөзү, шәрһи, истигамәт вермәк үчүн мүхтәлиф пријомлары, өјрәтмәси вә с. мүстәгил ишлә әвәз едилмир, әксинә, мүстәгил ишин даһа сәмәрәли олмасы үчүн истифадә олунур. Мүстәгил ишин хүсуси чәкисини тә'лим-тәрбијә просесиндә артырмаг һеч дә ону универсаллашдырмаг, макроформаны, микроформа илә әвәз етмәк дејилдир. Габагҹыл мүәллимләрин өзләри онун хүсуси чәкисини артырмағы күнүн ән актуал педагожи вәзифәләриндән бири һесаб етмәклә бәрабәр «өјрәтмә»ни, «өјрәнмә» илә әвәз етмәнин әлејһинәдирләр. Шакирдләрин өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг, мүстәгил олараг нәтиҹәләр чыхармаг, мүстәгил фикир јүрүтмәк, јарадыҹылыгла мүстәгил мәшғул олмаг бачарығы әлдә етмәләринә наил олмадан онларда, үмумијјәтлә, мүстәгиллик кejфијјәтләри јаратмағын имкан харичиндә олдуғуну гејд едән ријазијјат мүәллими Қ. Әлишов јазыр: «Биз өз ролумузу тәкчә «өјрәтмә» илә мәһдудлашдырмыр, һабелә «өјрәнмә»ни тәшкил етмәјә чалышырыг... Лакин «өјрәтмә»ни тамамилә «өјрәнмә» илә әвәз етмәк олмаз. «Сөһбәт» «өјрәтмә» илә «өјрәнмә»нин вәһдәтиндән—шакирдләрин мүстәгил идрак фәалијјәти илә мүәллим шәрһинин узлашдырылмасындан кетмәлидир. Биз өз тәҹрүбәмиздә белә бир вәһдәт, белә бир узлашманы тә'мин етмәјә чәһд едирик» (57. 1/1977. сәһ. 42). Мүстәгил ишин әһәмијјәтиндән јазан кимја мүәллими О. А. Сечина (Бакы, 149 №-ли мәктәб) дејир ки, мүстәгил иш чох фајдалыдыр вә бунун фајдасы, ишин нөвләри мүхтәлиф олдугча даһа да артыг олур. Сәрбәст ишин педагожи әһәмијјәти үзәриндә дајанараг көстәрир ки: «Бурада ушаг өз әмәјинин нәтиҹәсини көрүр. Нәтиҹә фәрәһләндириҹи оландa исә әввәлләр она намә'лум олан зирвәләри дәрк етмәјә бир аддым атмыш олур. Билијә олан белә мејл мүстәгиллијә зәмин јаратмаг демәкдир» (44. 2/1977, сәһ. 20). 90 №-ли мәктәбин директору П. Мурадова (Бакы) јазыр: «Мүәллимләримиз мүстәгил ишләрин еффектлијинин артырылмасына хүсуси диггәт јетирәрәк шакирдләрә һәр фәннин спесифик мәзмунуна көрә мүстәгил тапшырыглар верир вә онлары һәмин тапшырыгларын јарадыҹы сурәтдә һәллинә һазырлајырлар». Бу исә мәктәбдә тә'лимин сәвијјәсини хејли јүксәлдир. (29. 9/1976. сәһ. 51).

12 №-ли мәктәбин рус дили мүәллими Ә. Ҹәфәрова јазыр: «Шакирдләрин мүстәгил иши, билији мәнимсәмә просесиндә шакирдләри фәаллашдырманын ән ваҹиб јолу кими танынмышдыр. Шакирдләрин мүстәгил тәфәккүрүнү фәаллашдыран метод вә пријомлар аз дејилдир. Мүхтәлиф чалышмалары ичра етмәк, пајлама материаллары илә, дәрсликлә ишләмәк, мүхтәлиф јазы нөвләрини өјрәнмәк, шәкилләр үзәриндә ишләмәк, өјрәнилән мәтнин планыны тутмаг, перфокарт, сигнал карточкасы, мүшаһидә етмәк, сәрбәст мүсаһибә, техники васитәләрдән истифадә етмәк вә с. шакирдләрдә јарадыҹы фикир ојатмаға көмәк едән мүстәгил иш нөвләриндәндир.» Мүстәгил ишләрин кениш тәтбиги јүксәк кejфијјәт әлдә етмәк үчүн мөһкәм зәмин јарадыр (бах: 143. 2/1977, сәһ. 63). В. И. Ленинин кәнҹләрин билијә мүстәгил јијәләнмәләри һаггында төвсијәсини хатырладараг рус дили вә әдәбијјаты мүәллими Н. Ф. Бондаренко (Бакы, 94 №-ли мәктәб) Маариф Назирлијинин коллекијасында вердији мә'луматда бу форманын һәртәрәфли тәтбигинә даир сөһбәт ачыб әввәлә ону көстәрир ки, мүстәгил иши дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә: һәм евә верилән тапшырыгларын јохланмасында, һәм јени материалын шәрһиндә, һәм дә онун мөһкәмләндирилмәсиндә истифадә етмәк лазымдыр. «Лакин әкәр бу иш јалныз дәрслә мәһдудлашдырылыб галсајды, о заман лазыми дәрәҹәдә јүксәк кejфијјәт верә билмәзди». Она көрә дә мүстәгил иш формасыны о, һәм дәрнәк ишләриндә, һәм факултатив мәшғәләләр просесиндә, һәм дә конкурсларын, диспутларын, конфрансларын, әдәбијјат үзрә кечирилән мүсамирәләрин, олимпиадаларын вә с. тәшкили заманы истифадә едир (бах: 29. 2/1977, сәһ. 46—47). Бу исә онун шакирдләриндә јүксәк идрак фәаллығынын формалашдырылмасыны тә'мин етмәк үчүн кениш јоллар ачыр.

Тәкчә шәһәр мәктәбләри мүәллимләри арасында де-

јил, кәнд мәктәбләри мүәллимләринин габагчыллары арасында да мүстәгил ишин кенишләндирилмәси фикри әсасландырылмыш сурәтдә ирәли сүрүлүр.

Саатлы рајону, Ағарәһимли кәнд орта мәктәбинин ријазијјат мүәллими Огтај Мәммәдов јазыр: «Үмумијјәтлә апардығымыз мүшаһидәләр вә иш тәчрүбәмдән беlә гәнаәтә кәлмишәм ки, кәркин фикри фәалијјәт шакирдләрдә мүстәгиллији, мүһакимә јүрүтмәк, нәтичә чыхармаг кими габилијјәтләри инкишаф етдирир, шакирдләр чәтинликләрдән мүстәгил чыхмағы бачардыгларьы үчүн севинирләр, тапынтылар онлары јени-јени чәтинликләрин һәллинә һәвәсләндирир. Шакирдләр әввәлләр өјрәндикләрини хатырлајыр, тәкрар едир, мөһкәмләндирир, диггәтли вә фәал олурлар» (29. 7/1977. сәһ. 29). Мәһз она көрә дә о, гејд едир ки, мүстәгил иши кенишләндирмәји унуда билмәрик. Рус дили дәрсләриндә мүстәгил ишләрин бөјүк әһәмијјәтиндән сөһбәт ачан мүәллим Т. И. Сәфәрли гејд едир ки, әкәр тә'лим-тәрбијә ишләринин оптималлашдырылмасы принсипи бу күн мәктәбләримиздә мүһүм тәдбир һесаб едилирсә, буну тә'лим просесиндә мүстәгил иши тәтбиг етмәдән тәсәввүрә кәтирмәк олмаз.

Рус дили дәрсләриндә мүстәгил ишләрин мүхтәлиф шәкилдә истифадә едилмәсини көстәрән мүәллим онун хүсусилә инша јазыларында, мүстәгил сурәтдә синифдәнкәнар оху илә мәшғул олмагда көрүр вә гејд едир ки, биз ушаглары она өјрәтмәлијик ки, охудуглары китабдан М. Шакинјан демишкән «мүәллифин орада јаздығы јахшы нә варса, ону кәтүрсүнләр, мәзмунлу мәтни мә'насыздан, ә'ла мәтни, дүз олмајан мәтндән, бир сөзлә јахшыны писдән, һәгиги фикри сахта фикирдән сечә билсинләр» (бах: 143. 3/1976. сәһ. 79—89). **Тәкчә китаблардан дејил, һәјатын өзүндән, мәктәб, практикасындан доған мә'лум рә'јләри, фикирләри вә тәклифләри инкаредилмәз дәрәчәдә ону мәгсәдә мүвафиг һесаб едир. Мүстәгил иш, тә'лим просесинә кениш бир сурәтдә дахил едилмәлидир, «өјрәтмә» илә «өјрәнмә»ни узлашдырмалыдыр, дәрсин һәр мәрһәләсинә, һәр синфә, һәр фәннин тә'лиминә, һәм синиф дахилиндә, һәм дә синифдәнхарич ишләрдә сәмәрәли шәкилдә вә һәчмини ашмадан дахил едилмәлидир. Чыхарачағымыз икинчи нәтичә, тә'лим просесиндә мүстәгил ишин ардычыл гурулмасындан, шакирдләрин һәм јаш, һәм дә фәрди хүсусијјәтләрини, онларын һазырлыг сәвијјәсини вә имканларыны, фәннин хүсусијјәтләрини вә с. нәзәрә алмагла тәшкил едилмәсини мәгсәдә мүвафиг һесаб етмәкдән ибарәтдир.** Јухарыда адыны чәкдијимиз мүәллим К. Әлишов «өјрәтмә илә «өјрәнмә»ни узлашдырмаг тәчрүбәсиндән кениш сөһбәт ачараг, буну үч мәрһәләдә һәјата кечирмәјә чалышыр. **Бу мәрһәләләрдән бу вә** ја дикәрини сечәркән о өјрәдиләчәк тәдрис материалынын хүсусијјәтинә әсасланыр (бах: 57. 1/1977. сәһ. 43). Бу барәдә өз тәчрүбәсиндән сөһбәт салан башга бир мүәллим—Е'тимад Мәммәд гызы (Нахчыван, 2 №-ли мәктәб) јазыр: «Мәктәбимизин узуниллик тәчрүбәси артыг чохдан сүбут едир ки, шакирдләри там мүстәгил ишләмәјә һазырламаг үчүн онлары бу зирвәјә пилләпилләгалдырмаг тәләб олунур. Бу бахымдан онлары јарыммүстәгил чалышмалар үзәриндә ишләтмәк мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир...» (27. 4/1977. сәһ. 27).

Е'тимад Мәммәд гызы бу тәклифиндә чох һаглыдыр. Она көрә ки, шакирдләри вәрдиш етмәдән ишин мүстәгил ичрасы кими чәтинлијә салмаг педагожи чәһәтдән јарарлы нәтичәләр вермәз, онларда өз гүввәсинә инам һисси тәрбијә едә билмәз. Бу барәдә тәдричилик вә ардычыллыгла һәрәкәт етмәклә анчаг шакирдләри мүстәгил дүшүнүб, мүстәгил һәрәкәт етмәјә, мүстәгил фәалијјәт көстәрмәјә алышдырмаг, гаршыларында кетдикчә даһа асан дејил, даһа чәтин чалышмалар гојмагла онлары јарадычы мүстәгил әмәјә алышдырмаг олар. Чыхарачағымыз, даһа доғрусу јада салачағымыз **бир нәтичә дә тә'лим просесинин һәр саһәсиндә олдуғу кими, мүстәгил ишин сәмәрәли тәшкилиндән; мүәллимин өзүндән, онун һазырлығындан, ирадн кејфијјәтләриндән, раст кәлдији чәтинликләрә галиб кәлмәк үчүн она синә кәрә билмәк габилијјәтиндән асылыдыр.** Классик педагокикадан бизә мә'лум олан «Характери характер васитәсилә формалашдырмаг олар» (К. Д. Ушински) кәламыны инди билмәјән јәгин ки, тапылмаз. Бу исә мүәллимләрин өзүнә дә чох јахшы мә'лумдур. Е'тимад Мәммәд гызы мүстәгил ишин тәшкили, ону тә'лим-тәрбијә мәгсәдинә тәрәф јөнәлтмәјин илк нөвбәдә мүәллимин мәһарәтиндән асылы олдуғуну һаглы олараг белә гејд едир: «Шакирдләр мүстәгиллијә о заман хүсуси һәвәс көстәрирләр ки, онлар мүәллимин өзүндә дә мүәјјән мүстәгиллик һисс етмиш олсунлар. Бәли, елә мү-

әлимләр вар ки ,онлар дәрслијин чәрчивәсиндән бир аддым белә кәнара чыхмаға чәсарәт етмирләр. Дәрсликдә нә варса јалныз онларын үзәриндә иш апармагла мәһдудлашырлар. Бу исә психоложи бахымдан ушагларда мүстәгиллијин инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир. Мән дәфәләрлә мүшаһидә етмишәм ки, мүәллим шакирдләрә әлавә биликләр верәндә, онлары дәрсликләрдән фәргли чалышмалар үзәриндә ишләдәндә дәрс даһа мараглы кечир, ушаглар мүстәгил ишләмәјә даһа бөјүк һәвәс көстәрирләр. Мәһз буну нәзәрә алараг, һәлә сечдијим сәнәт саһәсиндә кәнч олсам да јарадычы ишләмәјә хүсуси диггәт јетирирәм» (27. 4/1977. сәһ. 27). Бу барәдә дә сајсыз һесабсыз мисаллар көстәрмәк олардьі. Лакин биз тәкчә үч мүәллимин тәчрүбәсинә нәзәр салаг. Онлар нәинки өз дәрсләри үзрә мүстәгил иши кениш тәтбиг етмәјә габилдирләр, һәтта бу ишин мүәјјән методикасыны да ишләјиб өз һәмкарларына мәсләһәтләр вермәји бачарырлар. Рус дили мүәллими Л. Г. Манафов (Ордубад) бу барәдә өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачараг јазыр: «Мүстәгил ишин тәкчә тәһсил деіил, һәм дә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. О шакирдләрдә фәаллыг, тәшәббүскарлыг јарадыр, чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн инадлылыг, әмәксеварлик, биликләрини практикаја тәтбиг етмәк бачарыгларыны јетишдирмәјә көмәк едир».

Шакирдләрин мүстәгил ишләрини методик чәһәтдән јахшы тәшкил етмәк үчүн о ашағыдакы гајдалара риајәт едир:

а) шакирдләрин билијиндә олан гүсурлары вахтында ашкара чыхарыб онлары јох етмәк;

б) һәр бир мүстәгил иши шакирдләрин әввәлләр алмыш олдуглары билик, бачарыг вә вәрдишләр үзәриндә гурмаг;

в) шакирдләрин һазырлығына вә габилијјәтләринә әсасән тә'лим материалыны тәгдим етмәји дифференсиаллашдырмаг;

г) мүстәгил ишләри тәдричән мүрәккәбләшдирмәк вә бунунла да шакирдләрин зеһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк;

ғ) шакирдләрин һазырлығына мувафиг олмагдан өтрү мүстәгил иш үчүн ујғун материал вә тапшырыг вермәк;

д) мүстәгил иши дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә тәшкил етмәк.

О гејд едир: «Бүтүн бунлар дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны артырыр, дәрсин һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәјә имкан верир» (143. 11/1979. сәһ. 68, 69). Мүстәгил ишләрин тәшкилинә даир јухарыда таныш олдуғумуз мүәллим Бондаренко тәчрүбәсинә истинадән бир сыра диггәтәлајиг мәсләһәтләри ирәли сүрүр:

1. Мүстәгил ишин елә нөвләрини тәтбиг етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин зеһни фәаллығыны вә јарадычы тәшәббүскарлыгларыны инкишаф етдирмәјә хидмәт етсин;

2. Мүстәгил ишләр шакирдләрин һазырлыгларына мувафиг, алмыш олдуглары билик вә һәјати тәчрүбәләринә истинадән јеринә јетирилмәли олсун;

3. Мүстәгил ишләрин мәзмун вә нөвләрини сечәркән чәтинликләрин артмасында ардычыллыға риајәт едилсин;

4. Мүстәгил ишләрин тәшкилиндә һәм синфин үмуми һазырлығына, һәм дә ајры-ајры шакирдләрин хүсусијјәтинә диггәт јетирилсин;

5. Мүстәгил ишләрин нөвләрини мүхтәлифләшдирмәклә бәрабәр, онларын сырасына јениликләр әлавә едилсин;

6. Һәр бир мүстәгил иш, бөјүклүјүндән вә кичиклијиндән асылы олмајараг јохланылсын, гијмәтләндирилсин, әкәр бу вә ја башга иш чох јахшы ичра олунубса, јенидән јахшы шәкилдә јаздырыб нүмунә кими сахлансын, сонра истифадә едилсин.

Бүтүн бу тәклифләрлә разылашмамаг олмаз. Рус дили вә әдәбијјаты дәрсләриндә онун тәтбиг етдији мүстәгил иш нөвләри һәгигәтән чох мүхтәлиф олур. Бондаренко вә онун јолдашлары шакирдләри мүстәгил ишин ичрасына һазырлашдыраркән: онларын гаршысында «ајдын вә конкрет мәгсәд гојур, дәгиг көстәришләр верир, нә кими јоллардан вә һансы ардычыллыгла истифадә етмәк лазым кәлдијини билдирирләр. Һәм дә ишин ичрасы нәтичәсиндә шакирдин нәјә наил олмасыны үмуми шәкилдә мүәјјәнләшдирирләр» (29. 2/1977. сәһ. 48).

Бу чүр мүтәшәккил һалда кечирилән мүстәгил ишләрин нә кими јүксәк кејфијјәтлә нәтичәләр верәчәји

ajдындыр. Рус дили дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишләри үзрә топламыш олдуғу тәчрүбәдән сөһбәт салан әмәкдар мүәллимә Р. А. Аванесова (Степанакерт, 2 №-ли мәктәб) jазыр: «Мүстәгил иш дедикдә биз шакирдләрин елә идрак фәалиjjәтини нәзәрә алырыг ки, орада шакирдләр билик, бачарыг вә вәрдишләрә өзләри jиjәләнир, онлар дил һадисәләрини мүшаһидә едир, мүгаjисә едир, тәһлил едир, нәтичәләр чыхара билирләр». Мүстәгил ишләрин тәшкилиндә Аванесова ашағыдакы принсипиал чәһәтләрә истинад едир:

1. Мүстәгил иш шакирдләрдә тәфәккүрүн инкишафы илә сых бағлансын;

2. Мүстәгил иш шакирдләрин гаршысына мүәjjән зеһни вәзифәләр гоjсун, елә вәзифәләр ки, онларын һәлли шакирдләрдән мүәjjән ирадн кеjфиjjәтләр тәләб етсин;

3. Чәтинликләрин тәдричән артырылмасы принсипи тәтбиг едилсин;

4. Чалышмаларын мүхтәлифлиjи принсипинә риаjәт едилсин;

5. Мүстәгил иш шакирдләрин jиjәләнмиш олдуглары билик, бачарыг вә вәрдишләринә әсаслансын;

6. Мүстәгил иш дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә апарылсын;

7. Мүстәгил иш дәрсин һәjатла әлагәләндирилмәсинә истинад етсин;

8. Мүстәгил иши тәшкил етдикдә әдәбиjjат үзрә мәтндән истифадә едилсин;

9. Мүстәгил ишдә өлкәшүнаслыг материалларындан истифадә едилсин.

Бу тәләбләрин һәр биринә даир кениш изаһатлар верән Аванесова ахырда jазыр: «Шакирдләрин фәалиjjәтини дәрсдә фәаллашдырмаг мәһз о заман мүмкүн ола биләр ки, онларын гаршысында мүәjjән идрак вәзифәси гоjулсун, елә вәзифә ки, онлардан дүшүнмәк, биликләрини мүстәгил тәтбиг етмәк бачарығы тәләб етсин» (144. 10/1979. сәһ. 56—70). Jухарыда гејд олунан тәләбләрин сөз jох ки, бә'зиләри педагожи коллективә чохдан бәллидир. Она бахмаjараг, мүәллимләрин өзләринин мүстәгил иш үчүн тәләбләр мүәjjәнләшдирмәләри инкаредилмәз бу педагожи һәгигәтә даһа дәриндән бәләд олуб она бел бағламаларыны көстәрир. Бу үч мүәллимин мәсләһәтләриндә мүштәрәк олан маддәләр аз деjил, лакин фәргләр дә вардыр. Бу да ону көстәрир ки, бу үч рус дили вә әдәбиjjаты мүәллиминин һәр биринин өз «дәсти-хәтти», өзүнүн jаратдығы тәчрүбә, өзүнүн тәрәгги jолу вардыр. Диггәтәлаjиг чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, мүстәгил ишләрин тәшкилинә верилән бу тәләбләрин чоху ,һеч дә әввәлдән бәлли олан тәләбләрин садәчә тәкрары деjил, онларын идрак фәаллығы мөвгеjини формалашдырмаг бахымындан jенидән ишләниб тәкмилләшдирилмәсинин ифадәсидир. Бу исә педагогика елмини зәнкинләшдирән jени фактлардыр. Зәнкин мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү көстәрән вә һеч дә кизли олмаjан бир нечә нәтичәни бурада jенидән гејд етмәjи лазым билдик. Мәсәлә чыхардығымыз нәтичәләрин һеч дә чохдан бәлли олмасында деjилдир, ондадыр ки, бунларын педагожи аләмә бәлли олмасына бахмаjараг, һәjата чох ләнк тәтбиг едилир, нәзәрдән чох тез гачыр. Нәтичәдә бир сыра мүәллимин дәрсиндә шакирдләрин потенсиал имканлары кифаjәт дәрәчәдә истифадә олунмур,шакирдләр дәрсләриндән кери галыр, фәаллыг көстәрмәjә алышмырлар. Мә'лум педагожи һәгигәтдир ки, тә'лим ишиндә чәтинликләрлә үз-үзә кәлән вә онлары арадан галдырмаға сә'j көстәрмәjән шакирдләр тәкчә тә'лим ишиндә деjил, һәтта бөjүк һәjата атыланда да һәмишә фаjдалы вә кәркин зәһмәт нәтичәсиндә әлдә едилән наилиjjәтләрә һәсрәт галачаг, өзүнү «бәдбәхт» һесаб едәчәкдир. Мәсәлә чыхарылан бу бир нечә нәтичәнин (бунлары артырмаг да оларды) чохдан педагожи ичтимаиjjәтә мә'лум олмасында деjилдир. Ондадыр ки, мә'лум олан бу педагожи мүддәаларла онларын һәjата кечирилмәси арасында олан дистансиjа чох узундур. Педагожи һәгигәтләри билмәк, ону тәтбиг етмәк үчүн автоматик сурәтдә jоллар ачмыр. Бунун үчүн, jухарыда деjилдиjи кими, мүәллимин бу ишә һазыр вә габил олмасы лазымдыр. Мәгсәдимиз мүстәгил ишин тәшкилинә аид мәсәләләрлә мүәллимләри бир даһа таныш етмәк, бу проблемин бир чох мүәллим тәрәфиндән кениш вә мәһарәтлә тәтбигини көстәрмәк, бүтүн мүәллимләри бу проблемин jеринә jетирилмәси үчүн кәркин вә сәмәрәли әмәjә дә'вәт етмәкдир.

VI ФӘСИЛ

ТӘ'ЛИМ ПРОСЕСИНИН ТИПЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Тә'лим просесинин типләри (нөвләри дә дејилир) мә'лум олдуғу үзрә, педагокика тарихиндә ичтимаи-игтисади дөврләрин тәләбләриндән асылы олараг дәјишмиш, тәдричән тәкмилләшдирилмәкдәдир. Вахтилә орта әсрләрдә истәр Гәрб, истәрсә дә Шәрг өлкәләриндә, дини көрүшләрин һаким идеоложи мөвге тутдуғу, тә'лимин дә килсә вә мәсчидләрдә руһаниләрин сәрәнчамында олдуғу заман доғматик тә'лим типи һөкм сүрүрдү. Шакирдләрә билик вә бачарыг өјрәтмәк, онларын шүурлу мәнимсәмәләринә дејил, е'тигада, чубуг вә фәләггә күчүнә әзбәрчилијә истинад едирди. Өјрәдилән «биликләрин» бөјүк бир гисми дини еһкамлары әзбәрләмәкдән ибарәт олдуғу үчүн доғматик тә'лим типи о заманлар мәгсәдәмувафиг һесаб едилирди.

Феодализмин, она нисбәтән мүтәрәгги дөвр олан капитализм илә әвәз едилмәјә башламасы, истеһсалатын, елмин, мәдәнијјәтин сүр'әтлә тәрәгги јолуна дүшмәси, онларла әлагәдар тәһсилин орта әсрләрә нисбәтән күтләвиләшмәси, дини тәһсилин өз јерини тәдричән дүнјәви тәһсилә тәһвил вермәјә башламасы илә әлагәдар доғматик тә'лим типи дә өз јерини тәдричән мүтәрәгги тә'лим типи олан **изаһлы-репродуктив** тә'лим типинә тәһвил вермәли олмушдур.

Педагокика тарихиндә, зәманәсинин бөјүк бир тәрәггиси һесаб едилән бу һәрәкатда, о чүмләдән изаһлы-репродуктив тә'лим типинин тәрәггисиндә прогрессив педагокика елминин корифејләри J. А. Коменскинин, А. Дистервегин, К. Д. Ушинскинин вә б. диггәтәлајиг роллары олдуғуну ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Лакин белә бир мүтәрәгги тә'лим типинин мејдана чыхмасы, һеч дә онун автоматик сурәтдә о заманкы мәктәб һәјатында јајылмасыны шәртләндирмәди. Әкәр дөврүнүн узаг көрән габагчыл мүәллимләри бу тә'лим типиндән аз-чох истифадә едирдиләрсә, мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти, мәсәлән, чар Русијасынын дөвләт мәктәбләриндә доғматик тә'лим типиндән, әзбәрчилик системиндән әл чәкә билмирдиләр. Совет мәктәбләри, јарандығы илк күндән е'тибарән, гаршысына гојулан али мәгсәдләрлә әлагәдар, тә'лимин чар Русијасынын дөвләт мәктәбләриндә әзбәрчилик јолу илә верилән системинә гаршы гәт'и е'тиразыны билдирмәклә, көһнә мәктәбләрдә јахшы һәр нә варса көтүрмәк лазымдыр—дејән В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү төвсијәјә истинад едәрәк мүтәрәгги педагогларын ингилабдан әввәлки мәктәбләрдә истифадә етдикләри тә'лимин изаһлы-репродуктив типини тәтбиг етмәјә башладылар. Буржуа методик јениликләринин заһирән алдадычы тә'лим типләринин тә'сири алтында ијирминчи илләрин ахырларында бир нечә мәктәбдә бу саһәдә бә'зи тәһрифләрә (бригада-лаборатор методунун вә с. тәтбиги) јол верилсә дә изаһлы-репродуктив тә'лим типинин тәтбиги давам етдирилди. Отузунчу илләрин әввәлләриндән е'тибарән, ҮИК (б) П Мәркәзи Комитәсинин үмумтәһсил мәктәбләри һаггында гәбул етдији 1931-чи ил сентјабр, 1932-чи ил август тарихли гәрарлары илә әлагәдар һәмин тә'лим нөвү мәктәбләримиздә дәрин көк салмаға башлады вә илдән илә тәкмилләшмәклә инди дә кениш тәтбиг едилмәкдәдир. Бу тә'лим типинин маһијјәти һәр бир мүәллимә јахшы мә'лум олдуғу үчүн биз бу барәдә чох данышмаг истәмирик. Тәкчә ону демәк истәрдик ки, бурада, информасија, әјанилик вә репродуктив (бинар) методларын тәтбиги васитәсилә фәнләр үзрә билији шакирдләрә мүәллим верир, шакирдләр исә мүхтәлиф өјрәнмә методлары васитәсилә ону дәрк едир, мүстәгил чалышма вә тәкрарлар васитәсилә билији јаддa сахлаjыр, бачарыг вә вәрдишләр әлдә едир, билији тәтбиг етмәјә чәһд едирләр.

Тә'лимин бу нөвү, тәкрар едирик, мәктәбләримиздә, хүсусилә илк вә орта синифләрдә чох кениш ишләдилир, демәк олар ки, тә'лимин ирәлидә көрәчәјимиз үзрә, бүтүн башга мүасир типләринин тәтбиги үчүн тәмәл тәшкил едир. Ону да әлавә етмәлијик ки, вахтилә, јени програмлара кечмәздән әввәл, бу тә'лим нөвү мәктәбин јухары синифләриндә дә күтләви шәкилдә истифадә олунурду, демәлијик ки, инди дә бу синифләрдә аз тәтбиг олунмур. Лакин јени програмларын тәләбләри бахымындан изаһлы-репродуктив тә'лим нөвү артыг

кифајәт һесаб едилә билмир, шакирдләрин идрак фәалијјәтини, јарадычы габилијјәтләрини дөврүн, јени програмларын тәләбләри бахымындан инкишаф етдирмәк мәгсәдилә јени тә'лим нөвләри илә әвәз едилмәк дејил, тамамландырылмалы олду. Сон илләрдә өлкәмизин мәктәбләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан мәктәбләриндә ашағыда гејд олунан јени тә'лим типләри мејдана чыхмыш вә күтләви олараг изаһлы-репродуктив тә'лим нөвү илә бирликдә тәтбиг едилмәкдәдир:
1. Програмлашдырылмыш тә'лим;
2. Алгоритмләшдирилмиш тә'лим;
3. Проблемли тә'лим;
4. Дифференсиал вә ја фәрдиләшдирилмиш тә'лим

Бунларын үзәриндә дајанаг вә бу тә'лим нөвләри үзрә мәктәбләримизин топламыш олдуглары тәчрүбәни мүхтәсәр дә олса нәзәрдән кечирәк.

Програмлашдырылмыш тә'лим һаггында. Мәктәбләримизин практикасында тәтбиги кенишләнмәкдә олан јени тә'лим типләриндән бири **програмлашдырылмыш тә'лимдир.** Бунун һаггында илк тәчрүбә 1926—1927-чи илләрдә АБШ-да психолог Пресси тәрәфиндән гојулмушдур. Лакин о заман онун тәчрүбәси јајылмады. 50-чи илләрин әввәлләриндә јенә дә АБШ-да психолог Б. Скиннер бу тәчрүбәни јенидән ирәли сүрдү, тә'лим просесинин идарә едилмәсини јахшылашдырмаг үчүн ону өјрәнмә просеси һаггында експериментал психолокијанын чыхартдығы нәтичәләрә әсасән тәклиф етди (бах: 131, ч. 3. сәһ. 518). Скиннерә көрә, програмлашдырылмыш тә'лимин мәгсәди әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилмиш реаксијалар алмагдан ибарәтдир. Данышыг реаксијалары: суаллара дүзкүн чаваблар вермәк, мәтни охумаг, мәсәлә вә мисал һәлл етмәк вә с. реаксијалар алмаг үчүн шакирдләрә тә'сир етмәк лазымдыр. Она көрә дә тә'лим просеси таһсил алана көстәриләп тә'сирлә онун ифадә етдији реаксијалар арасында ассосиатив әлагәләрин јаранмасы кими сәчијјәләнир. Тә'лим просесинин беләсәчијјәләндирилмәсиндә, ону идарәетмәк үчүн тә'сир вә реаксијаларын идарә олунмасы кифајәт һесаб олунур. Реаксијаларын формалашдырылмасыны асанлашдырмаг мәгсәдилә Скиннер тә'лим материалыны—мөвзулары —«үнсүрләр»ә, —«аддымлар»а, —«һиссәләр»ә бөлүр. Тә'лим материалы шакирдләрә ја хүсуси машынла, ја да програмлашдырылмыш тәдрис васаити—дәрс китаблары илә верилир.

Програмлашдырылмыш тә'лимин бу јолу гәнаәтбәхш һесаб едилмәди, она көрә ки, ән'әнәви тә'лим типинин әсас нөгсаныны, шакирдләрин дахили, зеһни фәалијјәтини, пис идарәетмәни ләғв етмир. Мә'лумдур ки, шакирдин дүзкүн чавабы, һәлә һәмин чавабын дүзкүн анлајышын нәтичәси вә ја механики јаддашын мәһсулу олдуғуну бир-бириндән ајырмаға имкан вермир (бах: јенә орада сәһ. 519, 521). Скиннерин тәклифинә әсасән тәртиб едилән програмлашдырылмыш тә'лим програмы «хәтти систем» адландырылыр, чүнки бурада бүтүн шакирдләр үчүн бир вә ејни өјрәнмә материалы верилир. Мәһз бу сәбәбдән АБШ-да програмлашдырылмыш тә'лимин башга нөвү мејдана чыхды ки, буна да «шахәли систем» ады вердиләр. Хәтти системдән фәргли олараг бурада чаваб шакирд тәрәфиндән дүзәлдилмир. Мүәллим өзү суала 3—4 чаваб јазыб һазырлајыр, онлардан бири дәгиг, галаны гејри-дәгиг вә ја јанлыш олур. Шакирд чаваблардан бирини сечмәлидир. Шахәли програмлашдырмада «һиссәләр» даһа бөјүк олур. АБШ-да ирәли сүрүлмүш бу програмлашдырылмыш тә'лим нөвләринин нәзәри әсасыны мәшһур психолог Торндајкын биһевиаризм психолокијасы тәшкил едир. Буна әсасән исә адама верилән тә'лим шүур зәмининдә дејил, ширникләшдирмә—реаксија—мөһкәмләндирмә схеми илә һејванлара верилән өјрәтмә јолу илә кетмәлидир. (бах: јенә орада, I. сәһ. 253). Америка психолог вә педагогларынын ирәли сүрдүкләри програмлашдырылмыш тә'лимин нәзәри әсаслары е'тибарлы дејил, чүнки бурада тә'лимин ағырлыг мәркәзи «аддымларла» едилән һәрәкәтин сон нәтичәләринә кечирилир (ичра етди-етмәди, чаваб верди-вермәди); шакирдин зеһни фәалијјәтинин сәчијјәси нәзәрә алынмыр, она көрә дә програмлашдырылмыш тә'лим нәзәријјәси јохсуллашыр, јарарсыз олур. ССРИ-дә програмлашдырылмыш тә'лим педагожи ичтимаијјәтин диггәтини 60-чы илләрин әввәлләриндән өзүнә чәлб етмәјә башлады. Скиннер вә Краудерин системләри кәскин тәнгид едилди. Чидди сурәтдә јени јоллар ахтарышына башланды. Програмлашдырылмыш тә'лимин совет системи үзәриндә, онун психожи вә педагожи әсаслары үзәриндә көркәмли психологлардан Л. Н. Леонтјев, П. Ј. Галперин, Н. Ф. Талызина вә б, педагоглардан Н. Огородников, Т. А. Илина вә б. тәдгигат иши апардылар. Нәтичәдә, бу нөв тә'-

лимин јени програмлашдырылмыш совет тә'лим типи формалашдырылды ки, бу да АБШ-нын програмлашдырылмыш тә'лим типиндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Н. Ф. Талызина јазыр: Совет «програмлашдырылмыш тә'лим системиндә, американ системиндән фәргли олараг шакирдләрин дахили психи фәалијјәтләри әсас һалга кими көтүрүлүр, онун көмәји илә билик вә бачарыгларын өјрәнилмәси просеси идарә едилир. Билик һәмишә адамын мүәјјән фәалијјәтинин мәһсулудур. Шакирдләрин фәалијјәтиндән башга ону өјрәнмәк просесини идарә етмәк үчүн башга јол јохдур» (131. ч. 3, сәһ. 522). Әлавә едәк ки, ССРИ-дә програмлашдырылмыш тә'лим, АБШ-да олдуғу кими, ән'әнәви тә'лим типини әвәз етмәји гаршысына мәгсәд гојмур. Бу анчаг она әлавә олмагла, дәрсә, онун гојулушу вә кедишинә мүәјјән вә кәрәкли јенилик кәтирмәјә, шакирдләрин дәрсдә идрак фәалијјәтини даһа сәмәрәли идарә етмәјә, онларын мүстәгил ишләрини даһа сәмәрәли тәшкил етмәјә јөнәлдилир.

Програмлашдырылмыш тә'лим мәфһуму алтында, АБШ-да мүәјјән програмла верилән елә тә'лим типи нәзәрдә тутулур ки, бу, шакирдләрә, мүәллимин билаваситә иштиракы олмадан, мүстәгил олараг програмлашдырылмыш дәрсликләрин вә ја өјрәдичи машынларын васитәси илә верилир. ССРИ-дә һазырланмыш програмлашдырылмыш тә'лим типи исә анчаг мүәллимин рәһбәрлији алтында һәјата кечирилир. Өјрәдичи машынлардан, програмлашдырылмыш дәрсликләрдән мәһз мүәллимин билаваситә рәһбәрлији алтында истифадә олунур. Беләликлә, АБШ-да програмлашдырылмыш тә'лим мүәллими машынла вә ја дәрсликлә әвәз етмәји гаршыја гојдуғу һалда, ССРИ-дә бу, истифадә едилмәкдә олан тә'лим нөвләринә әлавә олараг мүәллимин сәрәнчамына верилир.

Програмлашдырылмыш тә'лимин ән'әнәви тә'лим нөвүндән фәрги ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Елми мә'луматын, јә'ни билигләрин шакирдләрә чатдырылмасы мәнбәләринә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә шакирдләрә тәгдим олунан биликләрин, елми мә'луматларын мәнбәјини мүәллим, дәрслик, дәрс васаити, башга китаблар (илк мәнбәләр), тәбии вә ичтимаи, игтисади мүһит (әлавә мәнбәләр) тәшкил едир.

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә билик мәнбәләри өјрәдичи машынлар вә програмлашдырылмыш дәрсликләрдир. Өјрәдичи машынлар мүхтәлиф гурулушда олмагла өзләринә мәхсус «китабханачыглар» сахлајыр ки, мүхтәлиф елми мә'луматлары орадан алмаг олар. Бунлар елми билигләри ја шәрһ едән мәтнләрдә охудулур, ја да лентә јазылдығындан ешидилир.

Програмлашдырылмыш дәрсликләр исә ади дәрсликләрдән онунла фәргләнир ки, бу дәрсликләрдә материал «үнсүрләр»ә, «аддымлар»а бөлүнүр, бунлардан да мә'луматын мәзмуну илә бәрабәр һәмин мә'луматы өјрәнмәнин јолу көстәрилир.

2. Материалын—билигләрин шакирдләрә тәгдим едилмәсинә көрә: а) ән'әнәви тә'лимдә материал шакирдләрә мөвзулар вә ја онларын һиссәләри үзрә верилир;

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә материал дејилдији кими «үнсүрләр»лә, «аддымлар»ла чатдырылыр.

3. Шакирдләрин мүстәгил иш системинә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә материалы өјрәнмәк вә мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә мүстәгил иш јени мөвзу вә ја онун битмиш һиссәси һаггында мә'лумат вердикдән сонра башланыр;

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә шакирдләрин мүстәгил иши «аддымлар» үзрә мә'луматла әлагәләндирилир. Беләликлә, демәк олар ки, шакирдләрин мүстәгил иши дәрсин әввәлиндән ахырына кими давам едир. Бу тип тә'лимин үстүнлүкләриндән бири мәһз будур. Бурада шакирд материалы мүстәгил өјрәнир, чалышмалары да мүстәгил јеринә јетирир. Бүтүн бунлар шакирдләрин мүстәгил ишләрини, бу ишләрин мүхтәлиф нөвләрини, јаш вә фәннин хүсусијјәтләриндән асылы олараг әсаслы сурәтдә өјрәнмәји тәләб едир. Шакирдләрин мүстәгил ишләринә даһа јахшы рәһбәрлик етмәк үчүн ән сәмәрәли јолларын мүәјјәнләшдирилмәси тәләб олунур ки, мүәллимин рәһбәрлик ролу зәифләмәсин. Унуда билмәрик ки, шакирдләрин идрак вә тәфәккүр фәалијјәтләри әһәмијјәтли һәчмдә мәһз онларын мүстәгил ишләринин дүзкүн тәшкилиндә јеринә јетирилир.

4. Тә'лимин фәрдиләшдирилмәсинә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә фәрдиләшдирмәнин үнсүрләри тә'лим просесиндә о заман өзүнә јер тутур ки, мүәллим мүхтәлиф чәтинлик сәвијјәсиндә тапшырыглар дүзәл-

дир вә өзүнүн рә'јиндә онлары шакирдләрә пајлајыр гүввәтлиләрә даһа чәтинини, зәифләрә исә садәләрини верир. Буча јол вермәк олар, лакин унуда билмәрик ки, синиф-дәрс системиндә програмы там бир һәчмдә билмәк һәр бир шакирддән тәләб олунур. Фәргләрин һансы һәчмдә дејил, нә дәрәчәдә, һансы сәвијјәдә олдуғуну билмәк дә олур ки, бу да анчаг габилијјәтләри илә мүәјјәнләшир:

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә фәрдиләшдирмә дәрсин әввәлиндән ахырычадәк тә'лим просесинин ајрылмаз һиссәси кими һәјата кечирилир. Материал ејни һәчмдә вә ејни чәтинликдә бүтүн шакирдләрә тәгдим олунур. Онларын һәр бири о материалы өјрәнмәјә борчлудур. Белә гајдада һәр шакирд мүстәгил олараг ишләмәк мәчбуријјәтиндә галыр, онун зеһни габилијјәтләринин инкишафы үчүн әлверишли зәмин јараныр. Шакирд өзүнүн мејл вә идрак марағына ујғун инкишаф едир. Бу исә програмлашдырылмыш тә'лимич һәм үстүнлүјү, һәм дә нөгсаныдыр. Нөгсаны ондадыр ки, белә гајдада дәрс апардыгда синиф шакирдләри илә фронтал иш апармаг чәтинләшир, зәиф шакирдләрә һазырлыглыларын васитәсилә көмәк етмәк имканы олмур. Үстүнлүјү исә ајдындыр, һәр шакирд мүстәгил олараг чалышмаға адәт едир.

5. Шакирдләрин идрак фәалијјәти үзәриндә онларын билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһланмалары просеси үзәриндә нәзарәтә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә бу, мә'лум олдуғу үзрә, сорғу (фәрди, фронтал вә ја һәр икисинин әлагәләндирилмәси) јолу илә, нәзарәт јазы, лаборатор вә әмәк ишләри, зачот, шифаһи вә јазылы һесабатлар васитәсилә мүәјјән едилир. Шакирдләрин билијини һесаба алмағын бу системинин нөгсанлары чохдан мә'лумдур. Әввәла, чох вахт апарыр, чох әмәк сәрф етмәк лазым кәлир. Икинчиси верилән мә'луматы шакирдләрин һамысынын баша дүшүб-дүшмәмәси, тапшырығы дүзкүн олараг јеринә јетириб-јетирә билмәмәси мүәллимә чох заман ајдын олмур. Башга сөзлә, бурада мүәллимлә шакирд арасында там әлагә јаратмаг чәтин олур. «Дүзүнә әлагә»: «мүәллим-шакирд» јахшы јеринә јетирилсә дә «әкс әлагә»—«шакирд—мүәллим», «шакирд—шакирд» (јә'ни шакирдин өзүнүн өзүнү јохламасы) гејри-гәнаәтбәхш

јеринә јетирилир. Бунсуз исә тә'лим просесини тәсһиһ етмәк, ону даһа сәмәрәли идарә етмәк чәтинләшир;

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә исә мүәллимлә шакирд арасында һәм «дүзүнә», һәм дә «тәрсинә» «әлагә» јараныр. Әввәла, һәр шакирд верилән мә'луматы нә чүр баша дүшдүјүнә даир мүәллимә сигнал верир (әкс әлагә), бунун нәтичәсиндә мүәллим аз мүддәт әрзиндә бүтүн синиф шакирдләринин ону нә дәрәчәдә баша дүшдүкләрини, өјрәнмәкдә олдуглары елми информасијаны нә чүр дәрк етдикләрини билир. Икинчиси, һәр шакирд өзүнү јохламагла материалы дүз вә ја јанлыш баша дүшдүјүнү јәгин едир. «Әкс әлагә»нин бу чүр ики јолла јеринә јетирилмәси програмлашдырылмыш тә'лимин башлыча хүсусијјәтләриндән биридир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, програмлашдырылмыш тә'лимдә «әкс әлагә» мүхтәлиф јолларла һәјата кечирилир. Ән әлверишли јол автоматлашдырылмыш синифләрин тәшкилидир ки, бурада хүсуси гурғуларын көмәји илә шакирдләр әввәла, өзләрини јохлајыр, өјрәнмиш вә ја дүз ичра етмиш олдугларына инандыгдан сонра мүәллимә хәбәр верирләр, мүәллим исә идарәетмә мәркәзиндән 2—3 дәгигәдә бүтүн синфин идрак фәалијјәтинә јекун вурур, бүтүн шакирдләрин мә'луматы нә дәрәчәдә мәнимсәдијини мүәјјәнләшдирир. Белә синиф олмадыгда исә перфокартлар, хәбәрдарлыг (сигнал) картлары вә с. ишләдилир.

6. Шакирдләрин зеһни фәалијјәтинин нәтичәләри һаггында вердикләри чаваблар формасы—һәр шакирдин билијинә верилән гијмәтләрин үмумиләшдирилмәсинә көрә:

а) ән'әнәви тә'лимдә бу чохдан мә'лумдур;

б) програмлашдырылмыш тә'лимдә башга гајда ишләдилир. Бурада һәр шакирдин өзү өјрәнилән «аддым»лар үзрә дүзкүн чавабы мүәјјәнләшдириб мүәллимә хәбәр верир. Мүәллим һәр дәрсдә, һәтта һә р«аддыма» үзрә шакирдләрин һәр бириндән мә'лумат алыб онлара гијмәт верир вә дәрсин ахырында һәмин гијмәтләри е'лан едир.

Тәчрүбә вә әдәбијјатдан мә'лум олан бүтүн бунлар ону көстәрир ки, програмлашдырылмыш тә'лим, тә'лим типләрини зәнкинләшдирир. Бу јени тә'лим типи олмагла фајдалыдыр. Буна бахмајараг, програмлашдырылмыш тә'лимин нөгсанларыны да кизләтмәк олмаз.

Буну исә проф. Н. Огородников әтрафлы шәрһ етмишдир. Бу барәдә јухарыда гисмән сөһбәт кетди. Дејиләнләрә ону әлавә едәк ки, програмлашдырылмыш тә'лим шакирдләрин коллектив сурәтдә тә'лим ишини мәһдудлашдырыр, бу исә шакирдләрин биринин о бирисиндән јолдашлыг көмәји, гаршылыглы көмәк алмасына мане олур. Бу тә'лим типиндә, ејни заманда, тә'лимин тәрбијәви ролу да зәифләјир, мүәллимин шакирд шәхсијјәтинин формалашмасына тә'сир едән чанлы сөзүнүн ролу мәһдудлашыр. Тә'лим просесиндә шакирдләр емосионал дујғу васитәсилә гаврамадан, демәк олар ки, мәһрум олурлар. Она көрә дә, мүәллимин ифадәли, емосионал нитги васитәсилә шакирдләрә тәгдим олунмалы бир чох билекләр системини, мәсәлән, поезијаны бу јолла шакирдләрә чатдырмаг јахшы нәтичә вермәз (бах: 29. 11/1972, сәһ. 85—90). Мәһз бу вә бунлар кими нөгсанларыны нәзәрә алмагла бу тә'лим типинин әлејһинә оланлар да вардыр. Онларын фикринчә, «програмлашдырылмыш тә'лим» әглин еластиклик, тәфәккүрүн јарадычылыг характери кими кејфијјәтләри јетишдирә билмәдији үчүн јарытмаздыр» (бах: 157. 51/1972).

Белә фикирләрлә разылашмаг чәтиндир. Мүәллиф дүзкүн көстәрир ки, «биз топламыш вә јијәләнмиш олдуғумуз методлар хәзинәсиндән дәрсдә истифадә етмәлијик». Лакин һеч кәс сүбут едә билмәз ки, һәмин «методлар хәзинәсиндә» олан методларын һәр бири тәкбашына әглин бүтүн кејфијјәтләрини јетишдирмәјә габилдир. Онларын һәр бири, мә'лум олдуғу кими, о бирини тамамлајыр, зәнкинләшдирир. Програмлашдырылмыш тә'лим методикасы, јухарыда көрдүјүмүз кими, дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәкдә, дәрси јахшы идарә етмәкдә, акс әлагәнин јаранмасында, тә'лими фәрдиләшдирмәкдә, һәр шакирди габилијјәти чәрчивәсиндә кәркин ишә сөвг етмәкдә вә с. ән әлверишлидир. Мәһз бу чүр үстүнлүкләрини нәзәрә алыб онун нөгсанларындан горхмаг әсассыздыр. Бу нөгсанларын чоху ән'әнәви тә'лим методикасы илә програмлашдырылмыш тә'лим методикасынын әлагәләндирилмәси јолу илә арадан чыхыр. Јада салаг: мүһазирә үсулунун нөгсаны аздырмы? Һалбуки, биз ону «методлар хәзинәсиндән» чыхармырыг. Програмлашдырылмыш тә'лим типинин мәктәбләримиздә истифадә едилмәси тәчрүбәси онун «тә'лим типләри хәзинәсинә» дахил

едилмәсинин там фајдалы олдуғуну ачыг көстәрмәкдәдир.

Програмлашдырылмыш тә'лим типи үзрә топланмыш тәчрүбәјә даир. Програмлашдырылмыш тә'лим типи, даһа доғрусу, онун үнсүрләри республика мәктәбләриндә 60-чы илләрин ахырларындан тәтбиг едилмәјә башламышдыр. Бу барәдә Сумгајыт шәһәри 12 нөмрәли мәктәбдә ишләјән әмәкдар ријазијјат мүәллими Ј. Бүнјадовун 1969-чу илдән бәри апармагда олдуғу јарадычы тәчрүбә хүсусилә диггәтәлајигдир. Бу јени тә'лим нөвүнүн пионерләриндән бири кими танынмыш Ј. Бүнјадов тәкчә республикада дејил, һәтта өлкәдә белә мәктәбин јухары синиф шакирдләринин иштиракы илә орижинал «АӨНГ-36» маркалы, 36 шакирди әһатә едә билән «Автоматик өјрәдичи—нәзарәтедичи гурғу» һазырлајыб ријазијјат кабинетиндә гурашдырмыш вә беләликлә «автоматлашдырылмыш синиф» әмәлә кәтирмишдир. «Програмлашдырма вә автоматлашдырма» адлы мәгаләсиндә илк тәчрүбәләрини шәрһ едәрәк Ј. Бүнјадов јазырды: «Дәрсдә шакирдләрин сәрбәст ишләмәсинә кениш имкан јаратмаг, нәзарәти күчләндирмәк, тәдрисин кејфијјәтини јүксәлтмәк (әлавә едәк ки, дәрсдә акс әлагәни тә'мин етмәк вә тә'лими фәрдиләшдирмәк) үчүн мәктәбимизин физика-ријазијјат мүәллимләри програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән истифадә едирләр. Бу мәгсәдлә һазырланмыш вә ријазијјат кабинетиндә гурулмуш өјрәдичи вә јохлајычы машынлар васитәси илә истәр програмлашдырылмыш тә'лим, истәрсә дә ән'әнәви тә'лим методлары илә кечилән ријазијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил ишләри үзәриндә нәзарәти бир нөв автоматлашдырмаға наил олмушлар». Тәдрисин бу тә'лим елементләринин тәтбиги јолу илә апарылмасындан данышдыгдан сонра Ј. Бүнјадов гејд едир ки, кечилән дәрсләр (о чүмләдән ријазијјат үзрә) даһа јахшы нәтичәләр вермишдир. Ј. Бүнјадовун габагчыл тәчрүбәси назирлијин коллекијасында мүзакирә едилиб бәјәнилмиш вә республиканын мәктәбләриндә онун јајылмасы мәсләһәт көрүлмүшдүр. Онун бу тәчрүбәси республиканын бир чох шәһәр вә кәнд мәктәбләринә јајылмышдыр (бах: 47, сәһ. 167—168). Әлавә етмәлијәм ки. Ј. Бүнјадовун бу тәчрүбәси илдән-илә зәнкинләшдирилмиш, сон илләрдә о програмлашдырылмыш тә'лими техники

васитәләр комплекси илә биркә тәтбиг етмәјә башламышдыр. Бу мәсәләјә даир, мүәллим Ш. Танрывердијевлә бәрабәр јаздығы мәгаләдә о јени тәчрүбәсини шәрһ етмәк үчүн ики дәрсин кедишини тәсвир едир. Охучуја ајдын олмаг үчүн онлары бурада вермәји лазым билирик.

«X синифдә ријазијјат дәрси ев тапшырыгларынын јохланмасы илә башланыр. Шакирдләр екранда евә верилмиш мисаллары вә һәр бир мисалын дөрд чавабыны көрүрләр. Бу чаваблардан бири доғру, галан үчү исә шакирдләрин јол верә биләчәкләри гејри-дәгиг вә сәһв чаваблардыр. Һәр бир мисал үчүн верилән чаваблар кодларла көстәрилир. Шакирдләр евдә һәлл етдикләри мисаллар үчүн алдыглары чаваблары екранда верилмиш чавабларла тутушдурур вә алдыглары чаваба ујғун кодлары гаршыларындакы пултлара дахил едирләр. Мүәллим исә «мүәллим пулту»ндан шакирдләрдән кимин ев тапшырыгларындан һансыны дүз вә һансыны сәһв һәлл етдијини вә сәһвин нәдән ирәли кәлдијини мүәјјәнләшдирир, бу ишлә әлагәдар суаллар верир. Ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсини јохламағын белә тәшкили өјрәдичи характер дашыјыр. Белә ки, шакирд һәлл етдији вә ја һәлл едә билмәдији мәсәлә вә јахуд мисалын дүзкүн һәллини екранда көрә билир. Бу, кодоскоп васитәсилә јеринә јетирилир. Сонра мүәллим шакирддән евдә мисалы нә үчүн һәлл едә билмәдијини сорушур. Бу, шакирди ев тапшырыгларынын һәллини синифдә арашдыраркән диггәтли олмаға, һәр бир суал әтрафында шүурлу олараг дүшүнмәјә алышдырыр. Беләликлә, шакирдләрин һамысы ев тапшырыгларынын бүтүн сualларына чаваб верә билир. Ев тапшырыглары јохланылыб сәһвләр тәһлил едилдикдән сонра екранда ев тапшырыгларына охшар вә јени дәрсин өјрәдилмәсинә көмәк едән тапшырыглар көрүнүр. Бу чалышмаларын шакирдләр тәрәфиндән 5—6 дәгигәдә һәлл едилмәси тәләб олунур. Мүстәгил иш јеринә јетирилиб, изаһына башланылыр. Мүәллим јени тип тәнликләрин һәлли јолларына аид нүмунә үчүн бир нечә мисалын һәллини екранда кодоскоп васитәсилә көстәрир. Бу заман мүәллимин изаһаты магнитафон лентинә дә јазылыр. Дәрсин белә тәшкили шакирдләрә имкан верир ки, дәрсдән сонра истәдикләри тәнликләрин һәлли јолуну көрсүн вә мүәллимин изаһыны магнитофон васитәсилә динләсин».

Дәрсләрин кедиши дидактик вәзифәләрә көрә мүхтәлиф олур. Башга бир мисалда мүәллифләр јазырлар: Јени дәрслә әлагәдар шакирдләрә 15 дәгигәлик мүстәгил иш верилир. Бу иш, үч вариантдан ибарәт олуб һәр бирисиндә 5 тәнлијин һәлл едилмәси тәләб едилир. Бунлардан үчү бүтүн шакирдләрә аид олур, сон ики тәнлик исә тапшырығы вахтындан әввәл јеринә јетирәнләр үчүн мүәјјәнләшдирилир. Шакирдләр ишләдикләри заман мүәллим еһтијачы олан шакирдләрә мәсләһәтләр вермәклә мәшғул олур. Шакирдләр тәнликләри һәлл етдикчә тапдығы суалы екранда верилән чавабларла тутушдурур вә ујғун чаваба аид коду гаршыдакы пулта дахил едир. Вахт (15 дәгигә) битдикдән сонра мүәллим шакирдләрдән тапшырығы кимин нечә јеринә јетирдијини мүәјјәнләшдирир...

Тәнликләрин һәллиндә шакирдләрин бурахдыглары сәһвләри тәһлил етдикдән сонра кодоскопдакы ленти ирәли һәрәкәт етдирәрәк мүстәгил иш үчүн верилән тәнликләрин һәллини екранда нүмајиш етдирир. Бу заман шакирдләр ишләринин нәтичәләрини екранда нүмајиш етдириләнләрлә тутушдурур вә нәдә сәһв етдикләрини вә јахуд нә үчүн һәлл едә билмәдикләрини мүәјјәнләшдирирләр. Дәрсин гуртармасына 3 дәгигә галмыш дәрсдәки фәаллијјәтләринә верилмиш гијмәтләри е'лан едир вә евә тапшырыг верир... (бах: 29. 1/1977, сәһ. 26—30).

Көрүндүјү кими, бурада Ј. Бунјадов вә онун шакирдләри програмлашдырылмыш тә'лим үнсүрләрини мәһарәтлә тәтбиг етмәклә ону һәм ән'әнәви тә'лимлә, һәм дә техники тә'лим васитәләрини ишләтмәклә сых бағламаға наил олур. Һәм дә көрүнүр ки, тәкчә екс әләгәни истифадә етмәклә кифајәтләнмир. Һәм тә'лими фәрдиләшдирмәји, һәм дә интенсивләшдирмәји тә'мин едир, шакирдләрин мүстәгил ишләринә кениш мејдан верир.

Ријазијјат, физика вә кимја фәнләринин мәһз бу чүр тәдриси нәтичәсиндә, демәк олар ки, 12 нөмрәли мәктәбдә һәмин фәнләр үзрә ики ил синифдә галма һаллары чохдан ләғв едилмиш, мәктәби битирәнләрин бөјүк бир гисми али-техники мәктәбләрә дахил олуб

орада мүвәффәгијјәтлә охујур, галаны исә Сумгајыт шәһәриндә олан истеһсалатда ишә чәлб олунур.

Хүсусилә диггәтәлајиг олан икинчи бир мисал кәтирәк. Програмлашдырылмыш тә'лимин елементләриндән кениш истифадә едәнләрдән бири дә әмәкдар физика мүәллими Әлимәммәд Ағајевдир (Ләнкәран рајону, Болады кәнди). Бу мәгсәдлә о да, 30 шакирд јери олан автоматлашдырылмыш синиф ишләјиб һазырламышдыр ки, кәнд мүәллиминин бу тәшәббүсү чох фәрәһләндиричидир. Ә. Ағајевин бу тәшәббүсү дә назирлијин коллекијасында мүзакирә едилиб бәјәнилмишдир. Өз тәчрүбәси һаггындакы һесабат мә'рузәсиндә о, бөјүк инамла дејир: «Ән'әнәви тә'лимин гүсурларыны арадан галдырмаг, шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн програмлашдырылмыш тә'лимин әһәмијјәти сон дәрәчәдә бөјүкдүр. Бу нөв тә'лим, һәр шејдән әввәл, бир јениликдир. Бунун васитәси илә шакирдләрә верилән билик, бачарыг вә вәрдишләрин һәчми чох бөјүк олур. Дәрсдә шакирдләрә өјрәнмә үчүн мүнтәзәм олараг истигамәт верилир, онларын ишинә тә'лим просесиндә јахындан нәзарәт етмәк мүмкүн олур. Бу чүр үстүнлүкләрә малик олан тә'лим мәктәбимиздә физика дәрсләриндә өјрәдичи-нәзарәтедичи вә јохлајычы машынлардан истифадә етмәк јолу илә һәјата кечирилир... Тә'лим просесиндә мүәллимин ролу тәһсил аланлар тәрәфиндән билик алма просесини идарә етмәкдән ибарәтдир. Идарә олунан објектдән (шакирдләрдән) идарә едәнә (мүәллимә) доғру әкс әлагәнин олмасы һәмин идарәетмәнин кејфијјәтини јүксәлдән ән вачиб амилләрдән биридир». Ағајев сонра һәмин тәчрүбәнин ашағыдакы мүсбәт нәтичәләрини көстәрир:

1. Шакирдләрин тәшәббүсү вә идрак фәалијјәти кенишләнир;

2. Шакирдләр мүстәгил ишләмәјә алышыр;

3. Шакирдләрин бүтүн диггәти тәдрис просесинә чәлб олунур;

4. Дәрсләр мараглы, интенсив вә сакит кечир;

5. Мүәллим вахт итирмәдән синифдә зәиф охујан шакирдләрә даһа чох көмәк етмәк имканы газаныр;

6. Бүтүн синфин ишинә ејни заманда нәзарәт етмәклә шакирдләрин һәр биринин бурахдығы сәһвләри мүәјјәнләшдириб онлары арадан галдырмаг үчүн лазыми сигналлар верә билир;

7. Гыса мүддәтдә бүтүн шакирдләрин билијинә гијмәт верә билир вә с.

Фәрәһли һалдыр ки, Ә. Ағајев өз тәчрүбәси һаггында дәфәләрлә—III Үмумиттифаг педагожи мүһазирәләрдә (1972-чи ил), республика педагожи мүһазирәләриндә (1972-чи, 1979-чу илләр) вә с. мә'рузә етмиш вә тәлтиф олунмушдур. Мәһз бу чүр тәшәббүслә ишләјән кәнд мүәллиминин охутдуғу шакирдләр арасында ики ил ејни синифдә галанлар олмур, онлар әсасән «4» вә «5» гијмәтләрлә охујурлар. 1979-чу илдә Болады кәнд мәктәбини битирән 192 нәфәр мә'зунун әксәријјәти чај плантасијаларында, тәрәвәзчилик саһәсиндә һәвәслә фајдалы ишә чәлб олунуб кәнд әмәкчиләринин чәркәсинә гошулмушдур. 23 нәфәри исә али мәктәбләрә, хүсусилә техники али мәктәбләрә, о чүмләдән 9 нәфәри Москва, Ленинград вә өлкәмизин дикәр шәһәрләринин али мәктәбләринә гәбул едилмишдир. Әлавә едәк ки, о 9 нәфәрдән 7-си илк ики имтаһандан——физика вә ријазијјат имтаһанындан јүксәк гијмәт алараг сонракы имтаһанлары вермәдән али мәктәбә гәбул едилмишдир (бах: 47, сәһ. 90—91). Бурада да Ә. Ағајевин тәдрис етдији физика дәрсләринин бөјүк рол ојнадығы шүбһәсиздир. Биз бу барәдә даһа чох мисал кәтирә биләрик. Лакин көстәрилән бу мисалларда ону ајдынлашдырыг ки, програмлашдырылмыш тә'лим типи республиканын мәктәбләринә дахил олур, илдән илә кенишләнир. Инди мәктәбләримиздә јүзләрлә мүәллим бу тә'лим нөвүндән истифадә етмәкдәдир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу типдә тә'лимин интишары мүәјјән чәтинликләрә раст кәлир. Бунун үчүн өјрәдичи, нәзарәтедичи, јохлајычы машынларын кифајәт мигдарда олмамасы чәтинликләр јарадыр. Бу ишә чидди фикир верилмәлидир. Тәәссүф ки, һәләлик бу ишә көмәк едән «Огонјок-1» маркалы машындан башга машын алынмыр. Бу мәгсәдлә хүсуси дәрслик, фәнләр үзрә програмлашдырылмыш тапшырыглар чап едилмәлидир. Бу да чох аздыр. Мүәллимләр һәләлик буну өзләри тәртиб едирләр.

Бу тә'лим типинин кетдикчә кенишләнәчәјинин рәһни ондадыр ки, габагчыл мүәллимләр, хүсусилә кәнч-

ләр програмлашдырылмыш тә'лимә даһа чох рәғбәт бәсләјирләр.

Мүәллим Г. Григорјан елми-практик конфрансдакы мә'рузәсиндә бу тә'лимин үстүнлүкләриндән, һәмчинин чәтинликләриндән сөһбәт ачараг дејир: Бу, «шүбһәсиз, дидактикада перспектив тә'лим типидир. Лакин програмлашдырылмыш машын вә материалларын олмамасы, һабелә психоложи вә методик характерли бир сыра дикәр чидди проблемләрин һәлл едилмәмәси үзүндән бу, һәләлик мәктәбләрин чохунда өзүнә јер тута билмир. Програмлашдырылмыш тә'лимин шакирдләрдә мүстәгиллик вә тәшәббүскарлыг вәрдишләринин формалашдырылмасындакы ролу нәзәрә алынарса, о заман програмлашдырылмыш дәрсликләрин», јахуд heч олмазса, «тәдрис програмларынын ајры-ајры бөлмәләри, мөвзулары үзрә програмлашдырылмыш ишләрин һазырланмесы зәрурилији гаршыја чыхыр...» (бах: 47, сәh. 92). Биолокија мүәллими О. П. Зубова (Бакы, 210 нөмрәли мәктәб) програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән истифадә етмәси тәчрүбәсиндән данышараг гејд едир ки, биолокија програмларынын елмин тәләбләринә ујғун тәкмилләшдирилмәси вачиб мәсәлә кими гаршыда дурур. «Бурада програмлашдырылмыш тә'лим елементләринин тәдрис просесиндә тәтбиги мәсәләси өзүнә кениш јер тапыр... Ән'әнәви тә'лим мүәллимә һәр бир синифдә һәддиндән чох олан шакирдләрин билији мәнимсәмә просесинә нәзарәт етмәјә имкан вермир. Програмлашдырылмыш тә'лим исә буну һәлл едир.... Лакин програмлашдырылмыш тә'лими ән'әнәви тә'лимә гаршы гојмаг олмаз. Бунларын һәр икиси мөһкәм гаршылыглы әлагәдә олмалыдыр. Буна көрә дә мүәллим програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән, ән'әнәви тә'лимин үстүн чәһәтләриндән истифадә етмәји бачармалы вә педагожи просесә күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә рәһбәрлик етмәји билмәлидир» (44, 2/1977, сәh. 66—67). Бу һаглы фикирдир, онунла разылашмамаг чәтиндир. Програмлашдырылмыш тә'лим типинин мәктәбләримиздә, садә шәкилдә олса да, тәтбигинә даир ишыгландырылан бу нүмунәләр тә'лим нөвүнүн артыг мөһкәм јер тутдуғуну көстәрир.

Тә'лимин алгоритмләшдирилмәси һаггында. Алгоритмләшдирмә мәктәб һәјатында јени бир мәсәлә дејилдир. Онун инди актуаллашдырылмасы һәјатымызын

һәр саһәсинә дахил олан електрон-һесаблајычы машынларын тәтбиги илә әлагәдар тә'лимин бу нөвүнү мәктәбләримиздә мәһз тәнзим етмәк, вачиб олдуғу јердә ондан истифадә етмәји гајдаја салмаг мәгсәдини күдүр. «Алгоритм» термини өзбәк ријазијјатчысы Әл-Хәрәзмин (IX әср) ады илә бағлыдыр. Вахтилә латынча јазылмыш „algoritmi" сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Авропада әввәлләр Әл-Хәрәзмин әсәриндә онлуг сај системини бу адла ифадә едирдиләр. Инди исә «алгоритмин» ифадә етдији мәфһум чох кенишләнмиш, тәкчә ријазијјат саһәсиндә дејил, башга фәнләрин дә системиндә ишләнилир. Алгоритмә мүхтәлиф тә'рифләр верирләр. Проф. Б. Әһмәдов «Алгоритм вә дил тә'лиминдә онун јери» адлы мәгаләсиндә алгоритмә тә'риф верән алимләрин фикринә шәрик олдуғуну билдирәрәк јазыр: «Алгоритм мүәјјән бир група бирләшән мәсәләләрин һәлли үчүн һәјата кечириләчәк, јеринә јетириләчәк ишләрин, ичра олуначаг әмәлләрин дүзкүн нәтичә вермәсиндән өтрү зәрури, ардычыл көстәришләр, командалар системиндән ибарәтдир» (27. 2/1979, сәh. 12). Әһмәдов алгоритмә тә'риф вермәкдән әлавә ону дил дәрсләриндә истифадә етмәјин јолуну конкрет мисалларла көстәрир (Јенә орада, сәh. 14—17). Тәәссүф едиләчәк чәһәт ондан ибарәтдир ки, о алгоритмләрин дил дәрсләриндә ишләнмәси үчүн блок-схемләрдән нә чүр истифадә олундуғуну вә ја блок-схемләрин дил дәрсләриндә нә чүр шәклә дүшдүјү үзәриндә дајанмыр, дил мүәллимләринә бу јени тә'лим нөвүнү даһа кениш шәрһ етмәк үчүн ана дили програмларынын мүхтәлиф мөвзуларына даир кифајәт гәдәр мисаллар көстәрмир. Онун, башга алимләрин фикри илә шәрик олуб алгоритмләшдирмәјә вердији үмуми тә'риф, шүбһәсиз мәгбулдур. Лакин ону бир гәдәр садәләшдирмәк дә олар. «Алгоритм һәр һансы ичра олунасы ејни типли һәрәкәтләрин, ишләрин ичрасы гајдасынын тәсвиридир»— десәк, сәһв етмәрик.

Дејилдији кими, алгоритм о гәдәр кениш анлајышдыр ки, о, тәкчә фәнләрин тәдрисиндә дејил, һесаблајычы машынларын иш ичрасында, һәтта мәишәтдә белә тәтбиг едилир (бах: 56). Мәсәлән, телефонла истәнилән јерә зәнк вурмаг гајдасынын тәсвири, исти күн вуран адама илк јардым көстәрилмәси гајдасынын тәсвири вә с. алгоритм адландырыла биләр. Тә'лим про-

сесиндә шакирдләрә мүәллимин бу вә ја башга ишин гајдасыны көстәрмәдән, «ичра ет» демәси, шакирдләри чәтинлијә салар. Тә'лим вәзифәсини, тапшырыглары јеринә јетирмәји тәшкил етмәк, бу мәгсәдлә шакирдләрә ичра үчүн дүзкүн истигамәт вермәк алгоритмләрин тәтбиги зәрурәтини мејдана гојмушдур. Һәр фәннин тәдрисиндә аз вә ја чох алгоритмләр истифадә олунур. Хүсусилә ријазијјатда бу, даһа чох ишләдилир. Мәсәлән, чох рәгәмли әдәдләрин топланмасы, чыхылмасы, вурулмасы вә бөлүнмәси гајдаларынын тәсвири, бунлар кими али вә онлуг кәсрләрин дөрд әмәлијјатыны көстәрән гајдаларын тәсвири, тәнликләрин һәлли, әдәдләрин икинчи дәрәчәдән көкүнү топламаг вә с. гајдаларынын тәсвири алгоритмдир. Бунлар кими дә кимја вә физика үзрә лабораторија тәчрүбәләринин тәшкили гајдаларынын үмуми тәсвири јенә дә алгоритм һесаб едилир.

Алгоритм, дејилдији кими, дил дәрсләриндә дә тәтбиг едилир. Мәсәлән, чүмләнин грамматик тәһлили, дургу ишарәләринин дүзкүн јерләшдирилмәси вә с. јенә дә алгоритмсиз олмаз. Лакин алгоритмләрин тә'лимдә кениш тәтбиги һеч дә онун универсаллашдырылмасынын, јә'ни һәр билијин вә ја бачарығын алгоритмләр васитәсилә верилмәсинин мүмкүн олдуғуну көстәрмир. Елә биликләр вардыр ки, онлары анчаг алгоритмлә вермәк вә алгоритмлә өјрәтмәк мәсләһәтдир, лакин елә биликләр вә ја чалышмалар да вардыр ки, орада алгоритм тәтбиг етмәк олмаз. Тә'лими алгоритмләшдирмәк она көрә фајдалы һесаб едилир ки, шакирдләр бунун васитәсилә өз тәфәккүр вә әмәли һәрәкәтләрини тәнзим едиб онлары идарә етмәјә алышырлар. Лакин һәддән артыг алгоритмләшдирмәјә ујмаг тә'лим просесини зәифләдәр, шакирдләрин јарадычы габилијјәтләринин инкишафыны ләнкидәр, тә'лимдә формализм әмәлә кәтирә биләр вә с. Мәһз она көрә дә тә'лими алгоритмләшдирмәк үчүн ону башга тә'лим типләри илә, хүсусән програмлашдырылмыш тә'лимлә әлагәләндирмәк лазымдыр. Мәктәбләримизин топламыш олдуғу тәчрүбәјә нәзәр салаг. Республика үзрә елми-практики конфрансда өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачан ријазијјат мүәллими Фиридун Ибраһимов (Шәки, Балталы кәнди) гејд едир ки, «Алгоритмләшмә тә'лим просесинин тәкмилләшдирилмәси үчүн кениш имканлар ачыр, програмлашдырылмыш тә'лимин тәтбигинә шәраит јарадыр, бүтүн шакирдләрин фәаллығыны тә'мин едир. Мәһз бунлары нәзәрә алараг мәктәбимизин мүәллимләри ријазијјат дәрсләриндә алгоритмләшмәдән истифадәјә хүсуси фикир верирләр. Биз шакирдләрә бәрабәрлик, бәрабәрсизлик системләринин һәллиндә, функсијаларын тәһлилиндә, лагорифмләшдирмә ифадәләриндә мүхтәлиф тип мәсәләләрин һәллиндә, өлчмә әмәлијјатларынын јеринә јетирилмәсиндә бундан кениш истифадә етмәји өјрәдирик» (бах: 47. сәһ. 93). О һәм дә «Бирдәјишәнли хәтти тәнлијин һәлли», «Хәтти тәнликләр системинин чәбри топлама үсулу илә һәлли» вә с. 10 мөвзуну алгоритмләшдирмиш, бир чох башга мөвзуларын да үзәриндә бу истигамәтдә чалышыр. О һәм дә она сә'ј едир ки, шакирдләр алгоритмләрин гурулмасынын үмуми принсипләрини билсинләр, тә'лими идарә олунан просесә чевирмәк үчүн истәнилән мәсәләнин алгоритмини дүзәлтмәји бачарсынлар. О, шакирдләрә сәрбәст иш верәркән груплара ајрылмыш карточкалардан истифадә едир. Бу карточкаларда да блок-схемләр үзрә иш өз әксини тапыр. Белә блок-схемләр исә шакирди она таныш олмајан суал үзәриндә фикирләшмәјә мәчбур едир. Блок-схем исә шакирдин јаддашында һәкк олунур. Беләликлә, блок-схем олмаса да чәбри мисалларын һәллини баша чатдырырлар (бах: 58). Башга бир мисал кәтирәк. Кәнчәви Вејсәлов (Исмајыллы р-ну, Ханкәнд мәктәби) дил дәрсләриндә алгоритмләшдирмәдән истифадәјә даир топламыш олдуғу тәчрүбәдән әтрафлы (бах: 27. 2/1978, сәһ. 60—27) јазараг көстәрир ки, бир дил мүәллими кими «Мән инкишафетдиричи тә'лимин башлыча тәләбләриндән бирини тә'лим просесиндә алгоритмләрлә ишләмә методунда көрүрәм, буну фајдалы вә еффектли һесаб едирәм» (јенә орада, сәһ. 61).

Дејилдији кими, алгоритм—бир типли олан мәсәләләрин һәлл едилдији гајдалар системидир. Шүбһәсиз, бу мәсәләнин диггәтлә тәдгиг олунмасына бөјүк еһтијач вар. Алгоритмләшдирмәнин тә'лим методлары, формалары вә типләри хәзинәсинә дахил едилмәси мүасир тә'лимин бөјүк наилијјәтидир.

Проблемли тә'лим һаггында. Бу барәдә педагожи мәтбуатда чох јазылмыш, һәтта дәјәрли монографијалар, (бах: 109, 107, 64, 108, 126), журнал вә гәзет мә-

галәләри нәшр едилмишдир. Проблемли тә'лим сон илләрдә хүсусилә кениш јајылмыш вә актуаллашмышдыр. Јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз изаһлы-репродуктив тә'лим типи, дејилдији кими, нә гәдәр вачиб вә кәрәкли олса белә, мүасир програмларын тәләбләринә бүтөвлүкдә чаваб верә билмир. Материалын анчаг бу јолла шакирдләрә чатдырылмасы онлардан идрак фәалијјәтинин күчләндирилмәсинә аз көмәк етмәклә бәрабәр, башлыча олараг, јаддаша әсасландығындан мәктәблиләрин бир гисминдә билијин формал мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур. Мәһз она көрә дә башга елә тә'лим нөвләринин тәтбигинә еһтијач һисс олунур ки, о шакирдләрдә мүстәгил тәфәккүр фәалијјәтинин инкишафыны тә'мин едә билсин. Нәинки биликләрини јенидән ифадә едә билмәјә, һәм дә билмәдикләрини мүстәгил өјрәнмәјә, дәрсдә гаршыја гојулан тә'лим мәсәләләрини мүстәгил олараг һәлл едә билмәјә көмәк етсин. Бу мәгсәдлә ирәли сүрүлән јени тә'лим типинин бири дә проблемли тә'лимдир. Проблемли тә'лими педагогикада јени бир ихтира һесаб етмирләр. Габагчыл мүәллимләр изаһлы-репродуктив тә'лим нөвү илә дәрс апардыгда чох заман проблемли тә'лимин дә елементләриндән истифадә едир, шакирдләри јени һәгигәтләри ачмаг үчүн дүшүндүрүрләр. Лакин инди проблемли тә'лим мүстәгил тә'лим типи олараг мәктәб һәјатына дахил едилмишдир. Она көрә ки, шакирдләр өјрәндикләри әсас елми анлајышлары, мүддәалары, һәгигәтләри унутмамаг үчүн бир тәрәфдән өз јаддашларына архалансынлар, о бири тәрәфдән мүәллимин көмәји вә рәһбәрлији илә мүстәгил чалышыб дүшүнсүнләр, тәфәккүр вә идрак фәалијјәтинә истинад етсинләр. Чүнки инди јени програмлар елә биликләр дә өјрәтмәји нәзәрдә тутур ки, мүәллимин изаһы заманы шакирдләр ону асанлыгла тәсәввүр едә билмәзләр. Онлар һәмин биликләри јалныз фикрән тәсәввүр едә вә гавраја биләрләр. В. И. Ленин јазмышдыр: «Тәсәввүр һәрәкәти бүтүнлүкдә гавраја билмир, мәсәлән 1 санијәдә 300.000 *км*, сүр'әтли һәрәкәти гавраја билмир, тәфәккүр исә гавраjыр вә гаврамалыдыр» (4. ч. 38. сәһ. 232). Јени физика програмына дахил едилән нисбилик, молекулјар-кинетик, електрон. вә с. нәзәријјәләр, биолокијада кенләр нәзәријјәсини, һабелә бу чүр нәзәријјәләр һаггындакы

анлајышлары шакирдләр билаваситә һисс вә ја садәчә тәсәввүр етмәк јолу илә дејил, анчаг фикрән гавраја биләрләр. Бу исә елә тә'лим нөвү тәтбиг етмәји тәләб едир ки, о һәр бир шакирдин тәфәккүр фәалијјәтинин кениш инкишафына јол ачсын. Идрак просесиндә инсанын мүшаһидәсилә бәрабәр фикри фәалијјәти бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. В. И. Ленинин «Чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә...» (бах: 4 ч. 38, сәһ. 171) дејә ирәли сүрдүјү мүддәа бу чәһәтдән дә чох сәчијјәвидир. Бурадан ајдын олур ки, инсанын идрак фәалијјәти һиссләрдән, гавраjыш вә тәсәввүрләрдән башлајыб тәфәккүрлә тәкмилләшир, сонра практикада сынагдан кечирилмәклә тамамланыр. Мәшһур психолог Ч. С. Костјук јазыр: «Тәфәккүр инсана һадисә вә әшјаны сејр етмәклә онларын маһијјәтини дәрк етмәјә, ганунаујғунлуг, әлагә вә мүнасибәтләрини ајдынлашдырмаға вә бунларын сајәсиндә тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләрини баша дүшмәјә вә онлары идарә етмәјә, онлары инсанын тәләбаты вә мәнафеји хидмәтинә вермәјә, инсанын өз давранышларыны даһа јахшы тәнзим етмәјә имкан верир» (90. ч II, сәһ. 899). Тә'лим просесиндә шакирдләрин идрак фәалијјәти, мәһз һисси вә мәнтиги идрак формаларына әсасланыр. Педагожи просесдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирмәк она көрә вачибдир ки, мүәллимин вердији билик әсасында мүстәгил олараг мүһакимәләр, үмумиләшдирмәләр вә мүгајисәләр, әгли нәтичәләр чыхармаг јолу илә шакирд өјрәниләси елми һәгигәтләри санки өзү јенидән кәшф едир. Нәтичәдә тә'лим просеси кәркин олса да, шакирдләри өзүнә чәлб едир, онларда мараг ојадыр, чүнки онлар мәһз белә просесдә өз әгли гүввә вә имканларыны ајдын һисс едирләр. Шакирдләрин үмумтәһсил һазырлыг сәвијјәсинин бир сыра мәктәбдә ашағы олмасынын мүһүм сәбәбләриндән бири ондан ибарәтдир ки, мүәллимләр дәрсләрдә өз шакирдләринин фикри кәркинлијинә наил ола билмирләр. Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин күчләндирилмәси исә, һәр шејдән әввәл, онларын тәфәккүр фәалијјәтинин күчләндирилмәси демәкдир. Буна исә мүхтәлиф јолларла наил олмаг мүмкүндүр. Һәтта мүәллимин дәрсдә шакирдләрә «нә үчүн», «нәдән өтрү» кими вердији садә суаллар белә вачиб мәгсәд күдүр, ушаглары дүшүнмәјә, тәфәккүр фәалијјәтинә алышмаға сөвг едир. Психологлар шакирдләрдә тә-

фәккүр фәалијјәтинин һәмишә тәләбат, фикир, мотив, идрак вә ја халис практик мараг вә и. а. сајәсиндә баш вердијини сөјләмәкдә һаглыдырлар. Онлар һаглы олараг иддиа едирләр ки, тәфәккүр она еһтијач олдуғу тәгдирдә фәалијјәт көстәрир. Беләликлә, тә'лим просесинин тәкмилләшдирилмәси, шакирдләрдә ахтармаг, тапмаг, анламаг, үмумиләшдирмәләр апармаг үчүн дүшүнмәји, тәфәккүр фәалијјәтинә мејдан вермәји тәләб едир. Һәмин тәләбин өдәнилмәсинә хидмәт едән јоллар чохдур. Шакирдләрин зеһни фәалијјәтләринин күчләндирилмәси, онларда ахтарыш тәләбаты вә мүстәгил ишләмәк мејли вә бачарығы јарадылмасынын јени јолларындан бири дә мәһз проблемли тә'лимдир. Тә'лим просеси елә тәшкил олунмалыдыр ки, шакирд мүәллимин ирәли сүрдүјү јени материалы асанлыгла, әмәк сәрф етмәдән, кәркинлијә дүшмәдән дејил, чидди диггәт вермәклә мүәјјән фикри кәркинликлә мәнимсәмиш олсун. Асанлыгла дәрк едилән билик, чохдан мә'лумдур ки, шакирдләри аз марагландырыр.

Проблемли тә'лимин маһијјәти һаггында педагожи әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Бу барәдә дә, тәәссүф ки, һәлә үмуми рә'ј јохдур. Мәсәлән, Ф. Бајков јазыр: «Гысача дејәчәк олсаг, синифләрдә проблемли тә'лим мүәллимлә шакирд арасында јаранан дахили, дүз вә әкс әлагә нәтичәсиндә ардычыл сурәтдә тәшкил олунан вә һәлл едилән проблемли вәзијјәт системини өзүндә бирләшдирән фәал педагожи просес кими сәчијјәләндирилә биләр» (122, 12/1971. сәһ. 113). Бурада бир «мәчһул» башга бир «мәчһул»ла изаһ едилдијиндән проблемли тә'лимин маһијјәти ачылмыр. М. Н. Скаткин јазыр: «Проблемли тә'лим—мәктәб програмларында нәзәрдә тутулан әсас билик вә бачарыгларын өјрәнилмәси әсасында мүәјјән системдә әмәли вә нәзәри сәчијјә дашыјан проблемли мәсәләләрин һәлл едилмәси просесинә шакирдләри систематик сурәтдә дахил етмәкдир» (бах: 157. 11/1973). Ајдын олмур ки, шакирдләр «проблемли мәсәләнин һәллинә» нә мәгсәдлә дахил едилирләр? Проблеми ачмаг үчүнмү, јохса, мүәллим тәрәфиндән проблемин ачылмасыны ешитмәк үчүн?

Н. Қ. Бабански јазыр: «Проблемли тә'лим шакирдләр гаршысында ардычыл вә мәгсәдјөнлү идрак вәзи-

фәләри гојмагдыр, белә ки, мүәллимин рәһбәрлији алтында бу вәзифәләри јеринә јетирмәклә онлар фәал бир сурәтдә јени билији мәнимсәјирләр» (66. сәһ. 49). Белә чыхыр ки, проблемли тә'лими—гаршыларына гојулмуш идрак вәзифәләрини мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрин өзләри јеринә јетирирләр. Бу, әлбәттә, мүмкүндүр вә проблемли тә'лимдә јер тутур. Лакин проблемли тә'лимдә, јухарыда дејилдији кими, елә идрак вәзифәләри дә гаршыја гојулур ки, ону анчаг мүәллим ачмалыдыр. М. Н. Маһмутов јазыр: «Проблемли вәзијјәт силсиләси јаратмаг вә шакирдләрин тә'лим проблемләрини мүстәгил олараг һәлл етмәк фәалијјәтини идарә етмәк проблемли тә'лим просесинин маһијјәтини тәшкил едир» (109. сәһ. 289). Мәсәлә јенә дә ајдын олмур. Әввәла, бурада да «мәчһулу», «мәчһул»ла ачмаг чәһди көрүнүр. Икинчиси, бурадан да белә нәтичә чыхыр ки, проблемли тә'лим, шакирдләрин гаршыја гојулан тә'лим проблемләрини мүстәгил һәлл етмәләри, мүәллимләрин исә ону идарә етмәләридир. Просеси мүәллимин идарә етмәсинә сөз јохдур. Лакин проблемли тә'лимдә, тәкрар едирик, чох заман проблем мүәллимин өзү тәрәфиндән ишыгландырылыр. Маһмутовун проблемли тә'лимә вердији јени тә'риф тамамилә башга сәчијјә дашыјыр. Мүәллимләр үчүн јаздығы чох дәјәрли јени әсәриндә о проблемли тә'лими ону инкишаф етдирән тә'лимлә бағлајараг јазыр: «Инкишаф етдирән тә'лим, јә'ни үмуми вә хүсуси инкишафы тә'мин едән тә'лим, анчаг ону һесаб етмәк олар ки, орада мүәллим, тәфәккүрүн инкишаф ганунаујғунлугларыны билмәјә истинад едәрәк, хүсуси педагожи васитәләрлә, елмин әсасларыны өјрәнмә просесиндә өз шакирдләринин тәфәккүр габилијјәтләрини вә идрак тәләбатыны формалашдырмаг үчүн мәгсәдјөнлү иш апарыр. Белә тә'лим, фикримизчә, проблемлидир» (110. сәһ. 16). Тәәссүф ки, бурада да мәсәлә һәлл едилмәмиш галыр. Истәр-истәмәз бир тә'рифлә әлагәдар да суал доғур. Мәкәр башга тә'лим типләрини «инкишаф етдирән тә'лим» һесаб етмәк олмазмы? Мәкәр «инкишаф етдирмә» тәкчә тә'лим типиндән асылыдыр? Бәс тә'лим методларынын онун мәзмунунун бу барәдә ролуну инкар етмәк оларм? Көрүндүјү кими, проблемли тә'лими сәчијјәләндирмәкдә һәлә јекдиллик јохдур. Аз-чох һәгигәтә јахыны будур ки, проблемли тә'лим проблемли вәзијјәтләр јарат-

магла әлагәдардыр. Проблемли вәзијјәтин өзүнә кәлдикдә исә мәшһур совет психологу С. Л. Рубинштејнин дедијинә көрә: «Фикри просесин башланғыч моменти проблемли вәзијјәтдән ибарәтдир. Адамда нәји исә анламаг тәлабаты әмәлә кәлдикдә о, душүнмәјә башлајыр. Тәфәккүр адәтән проблемдән вә ја суалдан, тәәччүбдән, һејрәтләнмәкдән, тәзаддан башланыр. Бу проблемли вәзијјәт васитәсилә шәхсијјәт тәфәккүр просесинә чәлб едилир; о һәмишә һәр һансы бир мәсәләнин һәллинә истигамәтләндирилир» (141. сәһ. 347). Проблемли тә'лим проблемли вәзијјәтләр јаратмагла, јә'ни шакирдләрдә нә исә анламаг, нәји исә өјрәнмәк тәлабаты әмәлә кәтирмәк јолу илә чәрәјан едир. Проблемли тә'лим әслиндә проблемли шәрһ методу илә һәјата кечирилир. Лакин ахтарыш методларындан да бу мәгсәдлә истифадә етмәк мүмкүндүр. Проблемли тә'лим һаггында бу үмуми мә'лумат вә мулаһизәләрә мүхтәсәр нәзәр салдыгдан сонра республика мәктәбләриндә бу тә'лимин тәтбигинә даир топланмыш тәчрүбәјә даир бир нечә сәчијјәви мисал кәтирмәк истәрдик. Чүнки бунсуз мәсәләнин маһијјәтини јахшы дәрк етмәк чәтиндир. Азәрбајчан мәктәбләриндә проблемли тә'лим 60-чы илләрин ахырларындан тәтбиг едилмәјә башламышдыр. Инди исә елә бир мәктәб тәсәввүр етмәк олмаз ки, орада проблемли тә'лим вә ја проблемли вәзијјәт һаггында сөһбәт ачмасынлар, ону аз вә ја чох дәрәчәдә һәјата кечирмәјә чалышмасынлар. Һәлә тәчрүбәнин илк илләриндә кәнч физика мүәллими А. Гафаров (Бакы, 190 нөмрәли мәктәб) јазырды: проблемли тә'лимин тәтбиги «шакирдләрдә дәрсә мараг ојадыр, онлары һәјәчанландырыр, онларда елә бир фәаллыг ојадыр ки, һәтта синфи идарә етмәк чәтинләшир». X синифдә «фотоеффект һадисәси» мөвзусунда апардығы дәрси мисал көстәрәрәк о, сөзүнә давам едиб дејир: «Шакирдләр гаршысында, онлар үчүн зиддијјәт тәшкил едән, бир нечә тәчрүбә гојулур. Тәчрүбәләрин нәтичәсиндә әсасән фотоеффектин биринчи гануну ишығын далға нәзәријјәсинә көрә изаһ едилирсә, II вә III ганун бу нәзәријјәнин зиддинә чыхыр. Белә ки, ишығын дуализм нәзәријјәси там «чылпаглығы» илә шакирдләрин көзләри өнүндә чанланыр. Онлар ишыға каһ далға, каһ да һиссәчикләрин ахыны кими хассә верирләр. Шакирдләр бурада нә исә бир ујғунсузлуг һисс едирләр. Истәр-истәмәз мүәллими динләмәк арзусу јараныр. Бу исә квант нәзәријјәсинин өјрәнилмәси үчүн тәлабат доғурур. Һадисәнин белә бир зиддијјәтли шәкилдә гојулушу бөјүк бир проблемә чеврилди. Демәли, артыг дәрсдә проблемли вәзијјәт јарадылды. Шакирдләри инди јалныз бирчә мәсәлә душүндүрүр: мүәллими динләмәк, ондан көмәк алмаг. Демәли, шакирдин дахили аләминдә өјрәнмәк үчүн еһтијач һисси-тәлабат јаранмышдыр. Бу исә шакирдин зеһнини ишләдир, диггәтини сәфәрбәрлијә алыр вә һадисәнин маһијјәтини өјрәнмәк үчүн онун сә'јини артырыр.. Шакирдләрин идрак фәалијјәтини инкишаф етдирир» (30, 12/1970). Мүәллим М. А. Јемилјанова (Бакы, 90 №-ли мәктәб) «Чоғрафија дәрсләриндә проблемли тә'лим» мөвзусунда етдији мә'рузәдә һаглы олараг гејд едир ки, мәктәб тәһсили гаршысында шакирдләрин зеһни гүввәләрини инкишаф етдирмәк мүһүм проблемләрдән бири кими дурмушдур. Бунун үчүн мүхтәлиф ишләр көрмәк, о чүмләдән проблемли вәзијјәт јаратмаг мүһүм педагожи тәдбирдир..» Лакин һәр суал дәрсдә проблемли вәзијјәт јаратмыр. Проблемли вәзијјәти мәһз о суал јарада билир ки, шакирдләр әввәлләрдә өјрәндикләри биликләрә истинад едәрәк она чаваб верә билмәсинләр. Мәсәлән V синифдә «Вулканлар вә гејзер» мөвзусуну кечәркән «әкәр литосфердә чатлама әмәлә кәлсә вә тәзјиг азалса магмада нә һадисә ола биләр?» суалына шакирдләр әввәлләр алмыш олдуглары биликләрә әсасән чаваб верә биләрләр, Башга бир мөвзуда мәсәлән, «Һаванын үст гатларында истилик» мөвзусуну кечәркән «Јајда дағлара чыхан туристләр нә үчүн өзләри илә хизәк көтүрүрләр?» суалына ушаглар «гар вар, чүнки оралар јајда сојуг олур» дејә асанлыгла чаваб верирләр. Лакин «нә үчүн сојуг олур?» суалына чаваб верә билмирләр вә бурадан да проблемли вәзијјәт јараныр: шакирдләр бөјүк марагла јени билији өјрәнмәјә һәвәс көстәрирләр.» Даһа бир мүәллимин тәчрүбәсинә нәзәр салаг. 18 №-ли мәктәбин (Бакы) рус дили вә әдәбијјаты мүәллими Л. М. Лүтвәлибәјова јазыр: Методика елми инди мүәллимләрин диггәтини дәрси елә методларла апармаға јөнәлдир ки, орада мүәллим шакирдләрин мүстәгил зеһни фәалијјәтләрини активләшдирмәји күчләндирә билсин. Она көрә дә биз мүәллимләр «шакирдләрдән нә чүр тә'лим фәалијјәти тәләб олундуғуну, дәрсдә онун

нә чүр һәјата кечирилмәсини билмәлијик вә онларын тә'лим фәалијјәтинин нөвүнү әввәлчәдән нәзәрә алмалыјыг» (143, 3/1976—сәһ. 83). Рус әдәбијјатынын тәдриси үзрә IX—X синифләрдә проблемли тә'лимин тәтбиги; проблемли вәзијјәт јаратмаг ишиндә Лүтвәлибәјова зәнкин тәчрүбә топламышдыр. Бу тәчрүбәнин топланмасы јолларындан бәһс едән мүәллим гејд едир ки, «Јени дәрсә һазырлашдыгда мән шакирдләрин гаршысында нә кими проблемләр гојмағы мүәјјәнләшдиририрәм, һәтта дәрсин һәр мәрһәләси үчүн: јени билијкләри шәрһ едәркән, сорғу просесиндә, мүсаһибә апараркән, мүһазирә вә ја нәгл едәркән, јени билији мөһкәмләндирәркән, һәр мәрһәләнин өзүнә мүнасиб проблем ирәли сүрүр, евә верилән тапшырығын шакирдләр тәрәфиндән нә чүр јеринә јетириләчәји һаггында дүшүнүрәм» (Јенә орада).

Рус әдәбијјаты дәрсләриндә онун проблемли вәзијјәтләр јаратмасы һаггындакы тәчрүбәси дә чох марaглыдыр. М. Горкинин «Ана» романыны кечәркән мүәллимин дәрсдә јаратдығы вәзијјәтә нәзәр салаг. Евә верилмиш тапшырыглары јохладыгдан сонра шакирдләрә мүрачиәтлә дејир: «Беләликлә, биз ону ајдынлашдырдыг ки, Пелакеја Ниловна фәал сурәтдә ингилаби һәрәката гошулур. Инди Ниловнанын ингилабчы олмаға нә чүр кәлиб чыхдығыны ајдынлашдырмалыјыг». Онун бу суалы, шүбһәсиз, ади суал дејил, проблемлидир. Чүнки шакирдләрин билдикләри (Ниловна ингилабчы олду) илә өјрәнәчәкләри (нә үчүн ингилаби һәрәката гошулду) арасында артыг зиддијјәт јаранмышдыр. Бу зиддијјәти ачмаг лазымдыр. Мүәллим гисмән ахтарыш вә ја евристик методла ишә давам едир, ардычыл суаллар верир, шакирдләрин көһнә билијкләрини, о чүмләдән ССРИ тарихиндән өјрәнмиш олдуглары билијкләрини дә сәфәрбәр едир, өзү дә әлавәләр едир, аддымбааддым ирәлијә кетмәклә проблеми ачыр. Мәһз белә јарадычы шәкилдә дәрс апаран мүәллимин шакирдләри јүксәк наилијјәтләр газаныр. Проблемли тә'лими тәтбиг едәркән, дејилдији кими, чох заман проблемли шәрһ методу ишләдилир вә проблеми дә мүәллимин өзү ачыр. Лакин елә мөвзулар да ола билир ки, проблемли вәзијјәти—гисмән-ахтарыш вә ја евристик методун тәтбиги илә гаршыја чыхан тә'лим зиддијјәтини көһнә дәрсләрә әсасән шакирдләр мүәллимлә бирликдә арадан галдырыр, јени билик әлдә едирләр. Бу барәдә өз тәчрүбәсиндән бәһс едән ријазијјат мүәллими О. Мәммәдов (Сабирабад рајону) һәндәсә үзрә VII синифдә «Трапесијанын саһәси» мөвзусуну (теореми) кечәркән проблемли вәзијјәт јаратдығыны вә әввәлләр кечилмиш олан теоремләрә истинад едәрәк шакирдләрин өзләринә нәтичә чыхартдырдығыны гејд едәрәк дејир: «Дүзбучаглынын, паралелограмын, үчбучағын саһәсинин һесабланма гајдасыны—бу барәдә әлагәдар дүстурлары билән шакирдләр гаршысында јени вәзијјәт—трапесијанын саһәсини һесабламаја аид дүстуру билмәк лазым кәлдикдә чәтинлик јараныр. Чәтинлији ачмаг үчүн фикирләширләр. Мүәллимин јардымчы суалы онлара көмәк едир. Јухарыда гејд олунан фигурларын саһәләринә даир дүстурларын һәр бириндә фигурун отурачағы вә һүндүрлүјү иштирак етдијини, трапесијанын ики үчбучаға бөлүнә билмәсини, үчбучағын саһәсини һесаблама гајдасыны јада салдыгдан сонра трапесијанын да саһәсини һесаблама гајдасыны ачмаг асанлашыр» (57. 1/1977, сәһ. 45—46).

Бүтүн бунларла бәрабәр ону да демәлијик ки, проблемли тә'лими универсаллашдырмаг, ону һәр синифдә, һәр фәнн үзрә, һәр дәрсдә тәтбиг етмәјә чалышмаг тә'лим просесинә анчаг зәрәр верә биләр. Тәәссүф ки, белә тәшәббүсләр вардыр. «Дәрсдә проблем» башлығы алтында дәрч олунмуш бир мәгаләдә мүәллим (А. Муравјов) проблемли тә'лимин әһәмијјәтини дүзкүн гејд етмәклә көзләнилмәдән белә бир нәтичәјә кәләрәк дејир: «Һәр дәрсдә тә'лим проблеми јаратмаг лазымдырмы? Бәли. Башга чүр олса, о дәрсин фајдасы јохдур» (157. 27. IV/1972). Проблемли тә'лим о заман тәтбиг едилмәлидир ки, о иши һәддән артыг кәркинләшдирмәсин, узатмасын, тә'лимин динамиклијини позмасын, шакирдләрдә ахтарычылыг тәләбаты ојатсын. Һаглы олараг гејд едилир ки, мәктәб програмларынын анчаг бир гисмини, өзү дә кичик гисмини тә'лим едәркән проблемли тә'лими тәтбиг етмәк олар. Әлавә едәк ки, проблемли тә'лимин тәтбиги һеч дә һәр заман мүәллимин истәјиндән асылы дејилдир. А. М. Матјушкин һаглы олараг јазыр ки, проблемли вәзијјәт, һәр шејдән әввәл, тә'лим тапшырығы олмајыб шакирдин психи вәзијјәти илә сәчијјәләнир, тә'лим тапшырығыны јеринә јетирәркән мејдана чыхыр (бах: 107. сәһ. 100).

Бүтүн бунлары унуда билмәрик. Көрүндүјү кими, республика мәктәбләринә проблемли тә'лим кениш өлчүдә дахил едилир вә өзүнүн илк мүсбәт нәтичәләрини вермәкдәдир. Диггәтәлајиг чәһәтләрдән бири дә будур ки, проблемли тә'лимин ајры-ајры фәнләр үзрә тәтбигини күтләвиләшдирмәк мәгсәдилә ана дилиндә, кичик һәчмли дә олса, әлагәдар педагожи (хүсуси методика үзрә) әдәбијјат да нәшр олунмаға башланмышдыр. Нөгсанларына бахмајараг белә әдәбијјатын нәшр олунмасы республикада педагожи фикрин инкишафы бахымындан ирәлијә доғру атылан аддым кими гијмәтләндирилир. Тәәссүф едиләчәк чәһәт ондан ибарәтдир ки, проблемли тә'лимин актуаллығына даир мејдана чыхан илк мүвафиг педагожи әдәбијјата әсасландыгларындан бу китабларда проблемли тә'лимә даир дүзкүн фикирләрлә јанашы елә мүбаһисәли фикирләрә дә јол верилмишдир ки, әмәли ишләриндә мүәллимләри чыхылмаз вәзијјәтдә гојур, чүнки онлар бир вә ејни мәфһум һаггында зиддијјәтли фикирләрә раст кәлир, һансынын доғру, һансынын јанлыш олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмирләр. Мәсәлән, кәнч алим А. Нурушов әсәриндә ријазијјат мүәллимләринә проблемли тә'лимин тәтбигинә даир дәјәрли мә'лумат вермәклә бәрабәр, проблемли вәзијјәт анлајышынын гејри-дәгиг шәрһинә јол верир. О јазыр: «Проблемли ситуасија—һәлли ахтарыш тәләб едән дәрк олунмуш чәтинликдир. Чәтинлик јалныз дәрк едилән олдугда, јә'ни шакирд ону һәлл етмәк үчүн гәбул едә билдикдә проблемли ситуасија јараныр» (50, сәһ. 6). Проблемли ситуасијаја әдәбијјатда чох тә'риф верилмишдир. Проблемли вәзијјәти тә'лим просесиндә спесифик бир шәраит һесаб етмәклә мүәллиф гејд едир ки, «бу шәраитдә синиф проблемли суалларын һәлли илә мәшғул олур» (50. сәһ. 7). Белә чыхыр ки, вәзијјәт јараныр, шакирдләр дә (шүбһәсиз мүәллимин рәһбәрлији илә) ону һәлл едирләр. Нәзәрдә сахламаг лазымдыр ки, проблемли вәзијјәтин јаранмасында суал иштирак едә биләр, лакин онун маһијјәти јухарыда шәрһ олундуғу кими, һеч дә суалларда дејил, шакирдләрин өјрәнмиш олдуглары биликләрлә өјрәнәчәкләри биликләр арасында јаранан зиддијјәтдәдир. Нурушов буна «чәтинлик» дејир. Е'тираз етмирик. Лакин бу «чәтинликләр» чох заман шакирдләрин дејил, мүәллимләрин васитәсилә ачылыр. Проблемли тә'лимин һәјата кечирилмәси үчүн истифадә олунан методлары Нурушов дүз көстәрир. Бурада әсасән үч методдан истифадә олунур: 1. Проблемли шәрһ методу—проблеми гаршыја гојмаг да, ону ачмаг да мүәллимин өз үзәринә дүшүр. 2. Евристик вә ја гисмән ахтарыш методу—мүәллимлә шакирдләрин биркә ахтарышы нәтичәсиндә мүәллимин гаршыја гојдуғу проблем ајдынлашыр. 3. Тәдгигат методудур ки, мүәллимин ирәли сүрдүјү вәзифәни шакирдләр мүстәгил јеринә јетирирләр.

Проблемли тә'лимин маһијјәтинә даир јухарыда гыса да олса ишыгландырылан мүбаһисәләри, һәмчинин мәктәбләримизин бу тә'лим типинин тәтбигинә даир топламыш олдуглары тәчрүбәни нәзәрдән кечирдикдән сонра бу тә'лим типини сәчијјәләндирмәк бир гәдәр асанлашыр. Белә һесаб едирик ки, проблемли тә'лим, шакирдләрә јени билик вермәк үчүн, тә'лим просесиндә проблемли вәзијјәтләр јарадыб ону мүәллимин мәһарәтлә ачмасы вә ачдырмасы системини ифадә едән тә'лимдир. Проблемли вәзијјәтин ачылмасынын исә үч һалда олдуғуну јухарыда көрдүк.

Белә бир тә'рифин мүнасибәтлијини онда көрүрүк ки, бурада һәм бу тә'лим типинин гаршысына гојдуғу мәгсәд, һәм дә онун спесифик һәлли јолу вә һәлл едәнләр көстәрилир.

Диференсиал тә'лим вә ја фәрдиләшдирилмиш тә'лим һаггында. Бу, о гәдәр дә садә мәсәлә дејилдир. Дәрсдә шакирдләрин гаршысына мүәјјән идрак вәзифәси гојдугда мүәллим онун бүтүн шакирдләр тәрәфиндән дәрк едилмәсини күдүр. Лакин синифдә олан шакирдләрин һәр бири бу вәзифәни ејни сәвијјәдә јеринә јетирмәјә габил дејилдир. Зәиф охујан шакирдләр она чалышырлар ки, нөгсанларыны ләғв едиб керијә галмасынлар, гүввәли охујан шакирдләр исә сүр'әтлә ирәлиләмәјә габил олсалар да керијә галанлары көзләмәк мәчбуријјәтиндә олсунлар. Бүтүн иши һазырлығы орта сәвијјәдә олан ушагларын үзәриндә мәркәзләшдирмәк һеч дә һәмишә јахшы нәтичә вермир. Бурадан да «диференсиал тә'лим» вә ја «тә'лими фәрдиләшдирмәк» идејасы доғур, она еһтијач һисс едилир. Доғрудур, бә'зиләри дидактиканын «шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг» принсипинә истинад едәрәк тә'лими фәрдиләшдирмәнин јерсиз олдуғуну сүбут етмәјә чалышырлар. Лакин бунунла разылашмаг чәтин-

дир. Башгалары һаглы олараг көстәрирләр ки, тә'лими фәрдиләшдирмәк шакирдләрә фәрди јанашмағы ләғв етмир, ону кенишләндирир вә һәр шакирдин инкишафы үчүн мүвафиг шәраит јаратмағы нәзәрдә тутур. Бу проблемин һәлл едилмәси әтрафында тәкчә бизим өлкәмиздә дејил, капиталист өлкәләриндә дә чохдан сөһбәт кедир. АБШ-да бу мәгсәдлә тестләрин һәллинә әсасән шакирдләри «зәифләр» вә «гүввәлиләр» дејә синифләр вә ја мәктәбләрә бөлүрләр. Һәр синифдә вә ја мәктәбдә шакирдләрин сәвијјәсинә мүвафиг програм тәтбиг едирләр. Һаким буржуа синфинин мәгсәдләринә ујғун уйдурулмуш олан бу јол совет педагокикасы тәрәфиндән гәт'и рәдд едилир. АБШ-да даһа башга јоллар тәтбиг едирләр, о чүмләдән, фәнләри мәктәбләрдә шакирдләрин өзләринин сечмәси јолу илә өјрәдирләр. Шакирд әкәр һуманитар елмләри чох севирсә, онлары өјрәнир. Ушагларын үмуми инкишафынын зәрәринә олан бу јол да јарытмаздыр. Сон заманларда АБШ-да кечирилән експериментә әсасән даһа бир јолла кетмәк тәклиф олунур. «Бу тә'лим системиндә шакирдләрин габилијјәтләри нәзәрә алыныр вә материалын систематик изаһы (синифдә олан—М. М.) һәр бир шакирдин габилијјәтинә ујғунлашдырылыр; һәтта ади мәктәбләрдә белә, мәсәлән, ријазијјат елә тәдрис олунур ки, мүхтәлиф ушаглар мүхтәлиф чәтинликдә олан чалышмалары јеринә јетирирләр... Бә'зиләри там әдәдләрин чыхылмасыны кечир, дикәрләри онлуг сај системи илә мәшғул олур, үчүнчүләр кәсрләрин үзәриндә олан әмәлијјаты өјрәнирләр....» вә с. (бах: 121. сәһ. 21, 17).

Илк бахышда адама елә кәлир ки, бу чүр тә'лим типиндә елә бир пис чәһәт јохдур. Әслиндә исә, јухарыда дејилдији кими, АБШ-да ушагларын габилијјәтини тә'јин етмәк үчүн тест методуну тәтбиг етмәклә шакирдләр арасында синфи фәрг гојмаға даһа чох мејл көстәрирләр, «ағларын» бир мәктәбдә, «гараларын» башгасында охумасыны «елми сурәтдә әсасландырмаға чалышырлар. Тә'лими фәрдиләшдирмәк проблемини һәлл етмәк үчүн совет мәктәби вә педагокикасы башга јолла кедир. Тә'лими фәрдиләшдирмәк вә ја диференсиаллашдырмаг һеч дә синифдә һәр шакирдлә хүсуси програм васитәсилә мәшғул олмағы тәләб етмир, әксинә, елә пријомларын тәтбигини тәләб едир ки, орада һәр шакирд өз хүсусијјәт вә габилијјәтләринә әсасән

дәркетмә фәалијјәтиндә ләнкимәсин, имкан дахилиндә ирәлијә кедә билсин, синифдә һәм керијә галанларла иш апарылсын, һәм дә ирәлидә кедәнләр нәзәрдән гачмасын, һәм дә синифлә бирликдә ишләмәк тәләби позулмасын. Бу чүр тә'лим нөвү тәшкил етмәк чәтиндир. Лакин вачибдир вә мүмкүндүр. Бу проблем, бу тә'лим типи һаггында сон заманлар чох данышылса да классик совет педагокикасы бу барәдә чохдан лазыми көстәриш вермишдир. Н. К. Крупскаја јазырды: «Ев тапшырыг верәркән бәрабәрләшдирмәјә јол вермәк лазым дејилдир. Тапшырыглары фәрдиләшдирмәк, шакирдин кәм-кәсирләрини һесаба алмаг, онун билик вә вәрдишләринин мәчмујуну билмәк лазымдыр. Даһа гүввәли охујан шакирдә елә тапшырыглар вермәк лазымдыр ки, бу тапшырыглар ону ирәли чәкмәк дејил, анчаг биликләрини дәринләшдирсин, биликләринин кејфијјәтини јахшылашдырсын» (92. ч. 3, сәһ. 515). Габагчыл мүәллимләр бу көстәришдән чохдан истифадә едирләр. Бу барәдә зәнкин тәчрүбә газанан мүәллим А. А. Кирсанов (Газан шәһәри, 1 №-ли мәктәб) јазыр: «Бүтүн синиф гаршысында бир вә ејни идрак вәзифәси гојулур. Һәмин вәзифәнин һәлли үчүн лазым кәлән бачарыг вә вәрдишләр ушагларын сәвијјәсиндән асылы олараг фәрдиләшдирилир. Шакирдләрин бир гисми үчүн вәзифәнин јеринә јетирилмәсинин мәгсәд вә ичра гајдаларыны шәрһ етмәк кифајәт һесаб олундуғу һалда, о бири гисми үчүн тапшырыглары мәнтиги вә гурулуш чәһәтдән бир-бири илә бағлы олан мүхтәлиф кичик мәрһәләләрә бөлмәк мәгсәдә даһа мүвафиг олур» (148. 5/1963, сәһ. 28). Тә'лими фәрдиләшдирмәк дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә һеч дә ејни јолла тә'мин едилә билмәз. Әкәр дәрс шакирдләрин ев тапшырыгларынын јохланмасы илә башланырса вә бу мәгсәдлә синфә ев тапшырыгларына бәнзәр чалышмалар верилирсә, чалышмалары фәрдиләшдирмәк лазым кәлмир; орада һәм орта дәрәчәли, һәм јүксәк дәрәчәли чәтинликлә бәрабәр, һәм дә нисбәтән асан чалышма тәтбиг едилә биләр. Чох гүввәли охујан шакирдләр үчүн асан чалышманын фајдасы олмадығы кими, зәиф охујан шакирдләрә дә чәтин чалышма вермәјин мә'насы јохдур. Лакин мүхтәлиф чәтинликләрдә верилән чалышмаларын һамысы програм тәләбинә ујғун олмалыдыр. Бурада анчаг «максимум» вә «минимум» һәчмдә чалышма вермәк мүмкүндүр.

Шакирдләрин һамысы үчүн «минимум» чалышмалары јеринә јетирмәк мәчбури олдуғу һалда, «максимум» чалышмалар даһа чох гүввәли охујан шакирдләрә мәсләһәт көрүлә биләр. Јени материалын шәрһи заманы фәрдиләшдирмәни унутмаг олмаз. Бу мәгсәдлә зәиф охујан шакирдләр үзәриндә көз гојмаг, онларын баша дүшмәләрини билмәк үчүн тез-тез онлара мүрачиәт едиб сорушмаг, лазым кәлдикдә изаһы тәкрар етмәк, јени чәтин материалы һиссәләрә ајырмаг, әлавә мисаллар чәкмәк, гүввәли охујан шакирдләрә тәкрар етдирмәк вә с. лазымдыр. Тә'лим материалыны мөһкәмләндирән заман да шакирдләрә фәргли чалышмалар вермәк мәсләһәтдир. Ев тапшырыг верәндә исә һәр шакирд үчүн мәчбури олан тапшырыгдан башга, гүввәли охујан шакирдләрә, һәмчинин бу вә ја башга гајданы зәиф мәнимсәмиш олан шакирдләрә дә әлавә тапшырыг вермәк мәгсәдә мүвафигдир. Беләликлә, тә'лими диференсиаллашдырмағын вә фәрдиләшдирмәјин мәгсәди ондан ибарәтдир ки, керидә галан шакирдләрә көрә ирәлидә кедәнләрин инкишафы ләнкидилмәсин вә әксинә, ирәлидә кедәнләрә көрә керидә галанлар нәзәрдән гачмасын. Доғрудур, тә'лимин бу нөвүнү тәтбиг едәнләрин һамысы ејни дәрәчәли наилијјәтлә сәчијјәләнмир, лакин һамысынын дүзкүн јол сечдијини инкар етмәјә әсас јохдур. Бу барәдә чох мисал кәтирә биләрдик. Анчаг ашағыдакылары көстәрмәклә кифајәтләнирик. Мүәллим Л. Г. Манафов фәрди тә'лимин тәтбигиндән сөһбәт ачараг јазыр: «Шакирдләрдә тә'лим просесиндә фәаллыг ојадан пријомлардан бири онлара фәрди тапшырыглар вермәкдән ибарәтдир...

Тә'лим просесини фәрдиләшдирмәјин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, дәрсдә бир вә ејни идрак вәзифәси гаршыја гојулдугда она наил олмаға чалышмаг лазымдыр ки, синифдә шакирдләрин һамысы онун өһдәсиндән кәлсин. Рус дили дәрсләриндә тә'лимин диференсиаллашдырылмасы материалын мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр, шакирдләри фәаллашдырыр, рус дилинә онларын марағыны јүксәлдир вә там мүвәффәгијјәт әлдә етмәк үчүн кениш имканлар ачыр. Тәчрүбә көстәрир ки, иши диффеpенсиаллашдырмағы дәрсин бүтүн мәрһәләләриндә тәтбиг етмәк олар» (143, 11/1979, сәһ. 69).

Кәлбәчәр рајону Башлыбел кәнд мәктәбинин ријазијјат мүәллими Һ. Гәдимов јазыр ки, мән өз тәчрүбәмә истинад едәрәк дејә биләрәм ки, тә'лими фәрдиләшдирмәни дүзкүн, мәгсәдјөнлү вә мүтәшәккил апардыгда бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилир, керидә галан шакирдләр тәдричән ирәлиләмәјә наил олурлар. Тәчрүбәсиндән чох мисаллар кәтирән мүәллим, бунун фајдалы олдуғуну сүбут етмәјә чалышыр вә ону тәтбиг етмәји һәмкарларына мәсләһәт көрүр (бах: 29, 9/1977, сәһ. 35—37). Бу барәдә мүфәссәл олараг рус дили мүәллими Н. М. Рзагулузадәнин (Бакы, 114 №-ли мәктәб) тәчрүбәси үзәриндә дајанаг. О јазыр: Һазырда тә'лим просесини диференсиаллашдырмаг вә фәрдиләшдирмәк јоллары үзәриндә һәм педагожи елми, һәм дә педагожи коллективләр чох чалышмагдадырлар. Мәктәбимизин рус дили мүәллимләри, јени програмлара кечмәк мүнасибәтилә шакирдләрин идрак фәалијјәтини активләшдирмәк үчүн ирәли сүрүлән методик проблемләрдән (тә'лим типләриндән—М. М.) тә'лими фәрдиләшдирмәк вә диференсиаллашдырмаг проблеминин үзәриндә ишләмәји сечмишләр. Тә'лим кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн һәр шакирдин имканы вә габилијјәти сәвијјәсиндә ирәлиләмәсини биз ән вачиб тәдбирләрдән бири һесаб едирик. «Бунун үчүн дәрсә һазырлашаркән ашағыдакылары нәзәрдә сахламаг лазымдыр: Кимә вә нә барәдә суаллар вермәк, кимә фәрди тапшырыг вермәк, зәиф охујан шакирдләрә нәдә вә нә чүр көмәк етмәк, гүввәли охујан шакирдләрә нә кими суаллар вә тапшырыглар вермәк ки, онларын һәр бири тә'лим просесиндә мәшғул олсун, ишдән нә өзләри јајынсын, нә дә башгаларына мане олсунлар, там кәркинлик шәраитиндә ишләсинләр, имкан дахилиндә даһа чох мүстәгиллик вә тәшәббүс ифадә етсинләр».

Шакирдләрин фәрди габилијјәтләрини дәриндән өјрәнмәјә тәһрик етдијини гејд едәрәк мүәллим дејир: «Мән зәиф охујан шакирдләр үчүн еля тапшырыглар һазырлајырам ки, онларын зеһни габилијјәтләрини даим инкишаф етдирсин, нисбәтән јүнкүл тапшырыглар үзәриндә онларын үмумтәһсил һазырлыгларынын сәвијјәсини чох ашағы салмасын, онлары чәтинликләри јох етмәјә ширникләндирсин». Шакирдләри диференсиаллашдырмаг дедикдә, мүәллим бунун онлары мәктәбә һазырламагдан, онларын тә'лимә олан мүнасибәтләрин-

дәки фәргләрдән, габилијјәтләри арасындакы фәргләрдән, шакирдин психи хүсусијјәтләри илә әлагәдар әсәб системинин хассәләриндән вә с. ибарәт олдуғуну дејир. Шакирдләрин «габилијјәтләри» дедикдә исә үмумијјәтлә, ону нәзәрдә сахламагла бәрабәр, һәм дә ајры-ајры фәнләри, о чүмләдән икинчи дили өјрәнмәјә даир габилијјәти дә нәзәрә алмаг лазым кәлдијини гејд едир. Диференсиаллашдырмада о, шакирдләрә верилән гијмәтләри әсас көтүрмәнин јанлыш олдуғуну гејд едәрәк дејир ки, шакирдләр арасында сә'ј көстәрән вә сә'ј көстәрмәјәнләрә ејни гијмәт вермәк олмаз. Чох марағлыдыр ки, мүәллим фәрдиләшдирмәни нүмајиш етдирмәк үчүн һәтта бир мәшғәләнин мүхтәсәр планыны, онун нә чүр чәрәјан етмәсини дә мәгаләсинә әлавә едир. Биз дә ону бурада мүхтәсәр вермәји лазым билирик. Н. Рзагулузадә ону нараһат едән бир мәсәләни—нечә етмәк ки, шакирдләрин дәрсдә әмәји даһа мәһсулдар вә дәрсин мүасир тәләбләринә чаваб верән олсун—мәсәләсини гејд едәрәк бу мәгсәдлә мәшғәләни нә чүр гурдуғуну шәрһ едир:

Дәрсин әввәли. Һәр шакирдин гаршысында ишчи материалы топланмыш **говлуг, дәфтәр, грамматикаја** даир мә'лумат верән **луғәтләр, синифдәнхарич** охунун күндәлији, экс-әлагә **васитәләри (перфокарт,** сигнал **карты, алгоритм гејдләри вә с.) вардыр. Шакирд** дәрс охумаға **һазырдыр...**

Јени мөвзуну өјрәнмәјә башлананадәк. Тә'лим просесини елә башламаг лазым кәлир ки, һәр шакирдин әмәји мәһсулдар олсун. Диференсиал тә'лимин тәтбиги зәрурәти дә бурадан доғур. Һазырлыглары орта сәвијјәдә олан шакирдләрдә **кечмиш дәрсин** тәкрарыны апарыр, онлары јени билији ајдын дәрк етмәјә һазырлајыр. Гүввәли шакирдләрә исә дәрслик вә ја башга материала истинад едән јени билији өјрәнмәк үзәриндә чалышмаг тапшырылыр...

Јени материалы өјрәнмәк. Мүәллим дәрси шәрһ едир, шакирдләр диггәтлә гулаг асыр. Лакин ола билсин ки, һәрәси ону бир чүр баша дүшүр: бә'зиләри там баша дүшүр, икинчиләр гисмән баша дүшүр, үчүнчүләр исә һеч баша дүшмүрләр. Бурада фәрдиләшдирмәк јардым едир... Зәиф охујанлара суаллар верир, нәји баша дүшмәдикләрини өјрәнир, јени билији јенидән тәкрар едир, јени мисаллар кәтирир. Онлара мүхтәлиф шәкилдә суаллар верир, һамысынын материалы дәрк етмәси тә'мин едилир...

Јени материалын мөһкәмләндирилмәси. Мәшғәләнин бу мәрһәләсиндә үч әсас функсија јеринә јетирилир: јеничә өјрәнилмиш материал тәкрар едилир, биликләр тәкмилләшдирилир, бачарыг вә вәрдишләр јарадылыр. Она чалышмаг лазым кәлир ки, јени материалы шакирдләрин һамысы дәрсдә өјрәнсинләр. Һазырлыглы шакирдләр јени биликләри дәринләшдирмәклә әлагәдар ишләр көрүр. Биликләри орта сәвијјәдә оланлар јени биликлә әввәлләр өјрәндикләрини әлагәләндирирләр вә беләликлә, јени материалы даһа јахшы баша дүшмәјә чалышырлар. Зәиф охујанларла мүәллим даһа чох мәшғул олур, онлары хүсусилә билијин практикаја тәтбиги үзәриндә ишләдир...

Евә тапшырыг вермәк. Евә верилән тапшырыг да фәрдиләшдирилир. Һамы үчүн ичрасы мәчбури олан тапшырыгдан башга, һазырлыглы шакирдләрә әлавә тапшырыгларын да верилмәси тәчрүбә едилир...

Мәгаләсинин сонунда тәчрүбәсинә архаланан мүәллим јазыр: «Диференсиаллашдырылмыш тә'лим синифдә олан шакирдләрин һамысынын ејни сәвијјәдә билик алмасыны тә'мин етмәсә дә, зәиф охујан шакирдләрин дә програмы әсасән мәнимсәмәләринә, шакирдләрин билик сәвијјәләри арасында олан фәрги хејли азалтмаға имкан верир» (бах: 143. 2/1978, сәһ. 75—79).

Мәктәб тәчрүбәси диференсиал тә'лимин мәктәбләримизә кениш дахил едилмәсинин анчаг бөјүк бир нанлијјәт олдуғуну көстәрир. Ајдын олур ки, бу тә'лим типи илә мәшғәлә тәшкил етдикдә иши елә гурмаг нәзәрдә тутулур ки, һәр шакирд өз гүввәсинә көрә ишләсин, ејни заманда дидактик вәзифә дә бүтүн шакирдләр тәрәфиндән јеринә јетирилмиш олсун.

VII ФӘСИЛ

ДӘРСИН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Сон илләрдә дәрсин тәкмилләшдирилмәси мәсәләләрини ишыгландырмаг мәгсәдилә рус дилиндә бир сыра гијмәтли әсәрләр нәшр едилмишдир. Тәәссүф ки, республиканын педагожи журнал вә мәчмуәләриндә буна даир чап олунмуш бир нечә мәгаләләр, бу проблемә һәср едилмиш елми-практик конфрансын материаллары (1971) истисна едиләрсә, һәмин проблемә аид Азәрбајчан дилиндә самбаллы бир әсәр һәлә јохдур. Мүәллимләримиз исә дәрсин күнүн тәләбләри сәвијјәсинә ујғун тәкмилләшдирилмәсинә аид истигамәт верән әдәбијјата чидди еһтијач һисс етмәкдәдирләр. Бу фәсилдә мәгсәдимиз гисмән дә олса бу еһтијачы өдәмәјә чалышмагдыр.

Проблемин актуаллығы һаггында. Мә'лумдур ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә дәрс јалныз тә'лимин дејил, һәм дә тәрбијә ишинин әсас тәшкилат формасыдыр. Педагожи просесдә дәрсин рол вә әһәмијјәтиндән данышаркән М. Н. Скаткин гејд едир ки, «дәрс педагожи просесин бу вә ја дикәр дәрәчәдә битмиш бир парчасы, јахуд һүчејрәсидир. Күнәш бир дамла суда әкс олундуғу кими тә'лимин бүтүн чәһәтләри дә дәрсдә әкс олунур. Бүтүнлүклә олмаса да, педагогиканын хејли һиссәси дәрсдә чәмләнир» (146. сәһ. 149). Һаглы сөздүр, лакин зәиф дејилмишдир. Дәрс гат-гат јүксәк гијмәтә лајигдир. Дәрси педагожи просесин «һүчејрәси» јох, «өзәји», һәлледичи, башлыча һиссәси һесаб етмәк олар. Онда педагогиканын «хејли һиссәси» дејил, шакирдләрин тә'лим вә тәрбијәсинин мәзмунундан, формаларындан, принсип вә методларындан вә с. бәһс олунан әсас һиссәләри чәмләнир». Мүәллифләр монографијаларда дидактикаја аид әсәрләрдә, педагогикаја аид дәрсликләрдә дәрс һаггында бүтөв фәсилләр јазырлар. Үмуми дидактик аспектә вә ја хүсуси методикалара һәср олунан әсәрләрдә дә дәрсә аид кениш јазылар верилир.

Бу да тәсадүфи дејил, зәруридир, чүнки тә'лим просесинин тәкмилләшдирилмәси вәзифәси, о чүмләдән мүасир дөврүн тәләбләри бахымындан дәрсин сәмәрәлилијини артырмаг һәм әлагәдар алимләр, һәм дә мүәллимләр, һәм дидактика вә хүсуси методикалар, һәм дә педагожи психолокијанын гаршысында гәтијјәтлә дурмагдадыр. Һәр шејдән әввәл вә хүсусилә она көрә ки, шакирдләрдә идрак фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг әслиндә тә'лим просесиндә, илк нөвбәдә, дәрсдә вә дәрс васитәсилә тә'мин едилир. Әкәр јухарыдан бәри ишыгландырылан проблемләрин—тә'лим методларынын, тә'лим типләринин, фәнләрарасы әлагәнин һәр биринин идрак фәаллығыны тә'мин етмәкдә вә инкишаф етдирмәкдә ролллары варса (буна да артыг шүбһә едилмир), бунлар әсасән дәрсдә вә дәрсләр васитәсилә һәјата кечирилир. Идрак фәаллығынын формалашмасында бөјүк ролу олан мүстәгил ишләмәк вәрдиши дә дәрсдән башлајыр.

Мәһз бүтүн бу сәбәбләрдән дәрсин тә'лим-тәрбијәнин әсас тәшкилат формасы олмаг е'тибарилә ардыарасы кәсилмәдән тәкмилләшдирилмәси тә'хирәсалынмаз тәләбдир.

Сөз јох ки, совет мәктәбләриндә дәрсин тәкмилләшдирилмәси әввәлләр дә дидактиканын актуал мәсәләләриндән бири һесаб олунурду. Лакин бу проблем 50-чи илләрдә, тә'лимин јени мәзмунуна кечмәклә әлагәдар, хүсусилә 60-чы илләрдә даһа бөјүк актуаллыг кәсб етмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу истигамәтдә һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән мүәјјән ирәлиләјиш баш вермишдир. Совет мәктәбләриндә, хүсусилә Липетск вилајәти, Ленинград, Москва, Ростов вилајәти, Татарыстан мәктәбләриндә вә с. топланмыш вә үмумиләшдирилмиш габагчыл педагожи тәчрүбә, ејни заманда, дәрч олунмуш јени педагожи тәдгигатлар буна чох көмәк етмишдир. Бу педагожи һәрәкатын идејасијаси вә елми әсасыны исә Сов.ИКП XXIII, XXIV, XXV вә XXVI гурултајларынын өлкәдә халг маарифинин кәләчәк инкишаф истигамәтләрини мүәјјән едән гәрарлары, Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин мәктәб һаггындакы көстәришләри, елми-техники ингилаб дөврүндә бу саһәдә вәзифәләримизи конкрет сурәтдә мүәјјән едән гәрарлар тәшкил етмишдир.

Фәрәһли һалдыр ки, габагчыл мәктәбләр вә мүәллимләр дәрсин мүасир тәләбләрә ујғун тәкмилләш-

дирилмәсинә даир зәнкин тәчрүбә топламышлар. Һәмин тәчрүбәни һәртәрәфли өјрәнмәк вә јајмаг лазымдыр. Бунунла бәрабәр, тәәссүф ки, бир сыра мәктәб вә мүәллимләрин тәчрүбәсиндә сәмәрәсиз тәшкил олунмуш, лазыми тә'лим-тәрбијә нәтичәси вермәјән дәрсләрин тәтбиги һәлә дә давам едир. Елә буна көрә дә елми-техники ингилаб вә сосиал тәрәггинин тәләбләринә, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин тәләбләринә ујғун олараг дәрсин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә иши күчләндирмәк чәһди иради тәләбата дејил, тәхирәсалынмаз ганунаујғун тәләбата чеврилир.

Бурада мәсәлә јалныз ондан ибарәт дејилдир ки, бәһс олунан проблеми анчаг нәзәри чәһәтдән һазырлајаг. Мәсәлә һәм дә ондан ибарәтдир ки, бүтүн мәктәбләри вә мүәллимләри дәрсин кејфијјәтини јүксәлтмәк ишинә чәлб етмәјә наил олаг. Бу, о гәдәр дә асан иш дејилдир. Лакин нә гәдәр чәтин олса да мәктәбләрин педагожи коллективләринин, халг маарифи органларынын, педагог, методист вә психолог алимләрин биркә, кәркин вә сәмәрәли фәалијјәти нәтичәсиндә һәлл олунандыр. Биз дәрсин һамыја мә'лум олан чәһәтләри—онун типләри, гурулушу вә с. үзәриндә чох дајанмаг фикриндә дејилик, онун елә чәһәтләри үзәриндә әтрафлы дајаначағыг ки, онларын сәмәрәли тәтбиги һәмин дәрси мүасир дәрс һесаб етмәјә әсас версин, имкан дахилиндә, мүәллимләрин: «Мүасир дәрс нечә олмалыдыр?», «О нечә тәшкил олунур вә кечирилир?» суалларыны ајдынлашдырмаға көмәк етсин.

Сөз јох ки, «мүасир дәрс» көјдән дүшмүр. Һәр һансы бир мүасир һадисә кечмишин буна бәнзәр һадисәләринин мүтәрәгги чәһәтләрини, «расионал тохумларыны» бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүндә бирләшдирдији кими, мүасир дәрс дә ән'әнәви дәрсин «расионал тохумларыны» инкар етмир. Мүасир дәрс дә ән'әнәви дәрс кими дидактик вәзифәни дәгиг мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр, бунунла әлагәдар олараг өзү үчүн мүәјјән гурулуша малик мүнасиб тип сечир, еләчә дә ев тапшырығы верир вә с.

Лакин мүасир дәрс бунунла битмир. О ән'әнәви дәрсә нисбәтән һәм мәзмун, һәм вәзифәләр, һәм метод вә пријом, һәм дә васитәләрлә чох-чох зәнкиндир, тәшкили вә кечирилмәси чәһәтдән хејли мүрәккәбдир: о мүәллимдән јалныз мүкәммәл һазырлыг, педагожи мәһарәт

дејил, һәм дә кәркин, јарадычы иш тәләб едир. Шакирдләр дә фәалијјәт көстәрмәк мәчбуријјәтиндә галырлар. О, ирәлидә көрәчәјимиз кими, тә'лимин мүхтәлиф нөвләринә кениш мејдан вермәсилә дә ән'әнәви дәрсдән фәргләнир. Ән'әнәви дәрсдә, мә'лумдур ки, изаһлы-репродуктив тә'лим формасы әсас јер тутур. Јә'ни јени билији мүәллим шәрһ едирди, шакирдләр дә суаллара чаваб верирдиләр. Мүасир дәрсдә исә бундан башга програмлашдырылмыш тә'лим, тә'лимин алгоритләшдирилмәси, проблемли тә'лим, диференсиал тә'лим (тә'лимин фәрдиләшдирилмәси) кими тә'лим типләри тәтбиг едилир. Мүасир дәрс, һәм дә онунла сәчијјәләнир ки, онда дәрсин һәр үч мәгсәди програмын һәр бир конкрет мөвзусу үзрә: тәһсил, тәрбијә, шакирдләрин инкишафы планлашдырылыр вә һәјата кечирилир. Мүасир дәрс даһа сонра онунла сәчијјәләнир ки, ади тә'лим кабинетләри, чиһаз вә әјани васитәләрдән башга, һәм дә тә'лимин мүасир техники васитәләри кениш планда тәтбиг едилир. Мүасир дәрсдә бир гајда олараг, мәшғәләләр кабинет системи үзрә кечирилир вә с.

Тәәссүф ки, әдәбијјатда бә'зән мүасир дәрсин һүдудуну, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләри вә имканларыны нәзәрә алмадан, һәдләри артыг кенишләндирмәк тәшәббүсүнә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, проф. Н. Садыхов вә дос. Н. Казымов мәгаләләриндә ријазијјат тә'лиминдә мүасир дәрс проблеминә өтәри тохунараг јазырлар ки, «мүасир дәрс, тә'лимин ән әлверишли методларындан истифадә етмәклә дәрсдә проблемли ситуасија јаратмағы вә јени материалы имкан дахилиндә шакирдләрин «кәшфи» кими өјрәтмәји гаршыја гојур» (40. 3/1980. сәh. 20). Белә бир мүбаһисәли фикирлә шәрик олмаг чәтиндир. Белә чыхыр ки, һәр дәрсдә проблемли вәзијјәт јарадылмалыдыр, һәр дәрсдә јени билик шакирдләрә «кәшф» етдирилмәлидир. Бу, нәинки һаггында сөһбәт ачылан ибтидаи, һәтта орта вә јухары синифләрдә дә мүмкүн олмаз. Доғрудур, I—III синифләрдә шакирдләри тәдричән мүстәгил дүшүнмәјә, мүгајисә вә мүһакимә апармаға алышдырыб нәтичәләр чыхармаға өјрәтмәк лазымдыр, лакин мүәллимин чанлы сөзү өјрәтмәси даһа кениш јер тутур вә бу да һеч дә дәрси јухарыда сајылан тәләбләрә чаваб вердикдә мүасирликдән мәһрум етмир.

Педагожи елмләр доктору Ј. Кәримов дәрсә верилән мүасир тәләбләрдән сөһбәт ачараг јазыр: «Һәр бир

дәрс елә гурулмалыдыр ки, онун ајры-ајры һиссәләри вә онларын бирләшмәси дидактик мәгсәдләрә, өјрәнилән материалларын синфин хүсусијјәтинә, ушагларын јашына ујғун олсун, әввәлки дәрсләрә әсаслансын вә сонракы дәрсләр үчүн һазырлыг ролуну ојнасын» (40. 1/1976. сәһ. 4). Бунунла разылашмамаг олмаз. Мүасир дәрс совет педагокикасынын ән мүһүм наилијјәти кими гијмәтләндирилә биләр.

Дәрсин типләри вә гурулушуна даир. Дәрсләрин тәснифаты чохдан дидактларын мүзакирә мөвзуларындан бири олмушдур. Бу мәгсәдлә мүәллифләрин бир гисми (мәсәлән, С. В. Иванов) башлыча олараг тә'лим просесинин мәрһәләләрини әсас көтүрүрләр. Онларын фикринчә, дәрсләр бу мәрһәләләрә көрә ашағыдакы типләрә бөлүнмәлидир: кириш дәрсләри, тәдрис материаллары илә илк танышлыг дәрсләри, анлајыш јаратмаг үчүн верилән дәрсләр вә с. Беләликлә, дәрсләр 8-ә гәдәр типләрә бөлүнүр (78. сәһ. 26). Дикәр мүәллифләр исә бурада башлыча олараг тә'лим методларыны әсас көтүрүрләр. Мәсәлән, И. Н. Казансев дәрсләри 7 типә бөлүр: мүхтәлиф нөвдә мәшғәләләри бирләшдирән дәрс, мүһазирә дәрси, мүсаһибә дәрси вә с. (бах: 78. 128). Бурада нә биринчиләри, нә дә икинчиләри һаглы һесаб етмәк олар, чүнки тәснифаты анчаг дәрсин харичи әламәтләринә көрә апарырлар.

Үчүнчү гисм мүллифләр—демәк олар ки, онлар чохлуг тәшкил едирләр, дәрсләрин тәснифатында башлыча олараг дидактик вәзифәләри әсас көтүрүрләр. Бу тәклифи ирәли сүрән мәшһур дидакт Б. П. Јесипов олмушдур. Онун әсаслы мүлаһизәләринә көрә дәрсин типләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Комбинә едилмиш вә ја мүрәккәб дәрсләр;
2. Шакирдләри јени материалларла таныш едән дәрсләр;
3. Биликләри мөһкәмләндирән дәрсләр;
4. Биликләрин үмумиләшдирилмәси вә системләшдирилмәси мәгсәдилә верилән дәрсләр;
5. Бачарыг вә вәрдишләрин јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси илә әлагәдар апарылан дәрсләр;
6. Биликләрин јохланылмасы мәгсәдилә верилән дәрсләр (128. сәһ. 341).

Белә бир тәснифатын әлејдарлары олмасына бахмајараг (бах: 80. сәһ. 201, 202), бу, әксәр мүәллифләр, хүсусилә педагокика үзрә дәрслик мүәллифләри тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Б. П. Јесиповун ирәли сүрдүјү тәснифат она көрә даһа сәмәрәли вә әмәли чәһәтдән фајдалы һесаб едилир ки, үмуми характерик мүлаһизәләрә әсасланмагла истифадә олунур, гаршысында мүәјјән тә'лим мәгсәди гојан мүәллимләрин дәрс типи сечмәкдә әмәјини јүнкүлләшдирир. Бу типолокијаја бизим јалныз бир гејдимиз вар.

Бизә елә кәлир ки, дәрс типләринин һәддән артыг хырдаланмасы, чәтин ки, мәгсәдә мүвафиг олсун, фикримизчә, билијин мөһкәмләндирилмәсини, системләшдирилмәсини вә дәрсләрин үмумиләшдирилмәсини ајры-ајры типләр кими көстәрмәјә һеч еһтијач јохдур, белә ки, бунлардан биринин һәјата кечирилмәси дикәринин дә һәјата кечирилмәсинә көмәк едир. Даһа конкрет десәк, биликләрин үмумиләшдирилмәси онларын системләшдирилмәсинә дә көмәк едир. Сонунчу исә бир дәрсдә баша кәлмир. Елә бу бахымдан дәрсләри ашағыдакы алты типә ајырмағы мәгсәдә мүвафиг һесаб едирик:

1. Јени биликләр өјрәдән дәрсләр;
2. Јени бачарыг вә вәрдишләр јарадан дәрсләр;
3. Билик, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси вә тәтбигини өјрәдән дәрсләр;
4. Биликләрин үмумиләшдирилмәси вә системләшдирилмәсини тә'мин едән дәрсләр;
5. Јохлама дәрсләри;
6. Мүрәккәб (комбинә едилмиш) дәрсләр.

Белә бир тәклифлә орижиналлыг иддиасында дејилик. Бу да Б. П. Јесиповун типолокијасына охшајыр. Сон заманларда В. В. Онишук да дәрсләрин тәснифатына даир тәклиф ирәли сүрүр (бах: 127. сәһ. 7). Лакин елми әдаләт намина демәк лазымдыр ки, бурада да иш Јесиповун ирәли сүрдүјү тәклиф чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Биз о фикрин тәрәфдарыјыг ки, өзләринин дидактик вәзифәләринә көрә дәрс типләри бир-бириндән һеч дә тәчрид олунмур. Елә бир дәрс типи јохдур ки, (мүрәккәб дәрсләр һаггында демирик) о јалныз бир дидактик вәзифәјә һәср едилмәклә галсын. Типләрин һәр бири әсас дидактик вәзифәјә хидмәт етмәклә бәрабәр, бир вә ја ики башга дидактик вәзифәјә дә хидмәт едир. Мәсәлән, јени билик верән дәрс, бу

вә ја дикәр бачарыг әмәлә кәтирмәјә даир нүмунә көстәрир. Лакин бачарыг вә вәрдишләр системини јаратмаг үчүн хүсуси дәрсләр лазымдыр.

Бир мәсәләни дә гејд едәк. Дидактлар дәрси типләринә ајырдыгда ән'әнәви тә'лим типи олан изаһлы-репродуктиви нәзәрдә сахламышлар. Лакин програмлашдырылмыш, проблемли вә с. тә'лим типләри вә ја онларын елементләри тәтбиг едилдији һалда дәрсин тәснифатында буну нәзәрдән гачырмаг олмаз. Дәрсин типләри јенә дә дидактик вәзифәләрә әсасән мүәјјәнләшсә дә бу јени тә'лим типләринин һесаба алмаг зәруридир.

Дәрсин гурулушунун мүәјјәнләшдирилмәсинә кәлдикдә бу, нисбәтән мүрәккәб мәсәләдир. Мүәллимин дәрси тәшкил едиб апармасында әлдә етдији наилијјәтләр хејли дәрәчәдә мәһз онун методики чәһәтдән дүзкүн мүјјәнләшдирилмәсиндән асылыдыр. Һамыја мә'лумдур ки, дәрсин гурулушу, дәрсин типинә, онун мәзмунуна вә әсас дидактик мәгсәдинә ујгун мүәјјән едилир. Дәрсин гурулушу анлајышына «үч әламәтин»: тәркиб (дәрс һансы елементләрдән, јахуд мәрһәләләрдән тәшкил олунур), ардычыллыг (бу елементләр һансы ардычыллыгла мәшғәләләрә дахил едилир), әлагә (өз араларында онлар бир-бирилә нечә әлагәлидир) дахил едилмәси фикри илә дә разылашмамаг олмаз. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир дәрс типинин гурулушунда апарычы елемент, јахуд мәрһәлә әсас дидактик мәгсәдин һәлл едилдији мәрһәләдир. Һәр бир дәрс типинин гурулушунда тәкрар олунан мәрһәләләр дә вардыр. Дејәк ки, шакирдләрин өјрәнәчәкләри јени биликләрин актуаллашдырылмасы—јада салынмасы, онларын мотивләшдирилмәси—әһәмијјәтини баша салмаг, ев тапшырыгларыны вермәк вә с.

Бурада биз хүсусилә мүрәккәб дәрсин гурулушу үзәриндә дајанмаг истәрдик. Мә'лум олдуғу кими, онун ән'әнәви гурулушу 4 мәрһәләдә әкс олунур: 1. Ев тапшырыгларынын јохланылмасы: 2. Јени биликләр һаггында мә'лумат, јахуд јени бачарыг вә вәрдишләрин јарадылмасы: 3. Јени биликләрин, јахуд бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси: 4. Ев тапшырыгларынын верилмәси. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу тип, тәкчә 30—40-чы илләрдә дејил, Совет мәктәби тарихинин сонракы дөврүндә дә, хүсусилә ибтидаи вә орта синифләрдә күтләви шәкил алараг галмагда давам едир.

Бу, биринчиси, програмын ардычыллығы, мүәллимин -демәк олар ки, һәр бир дәрсдә шакирдләрә јени биликләр вермәли олмасы илә; икинчиси, бир сыра дидактик вәзифәләрин, дејәк ки, билијин верилмәси вә мөһкәмләндирилмәси вә с. мәсәләләрин һәлл едилмәси илә әлагәдар мүәллимләрин сә'ј көстәрмәси илә бағлыдыр. Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә дәрсин бу типинин тутдуғу јер јухары синифләрдә әһәмијјәтли дәрәчәдә ашағы дүшүр. Бурада јени биликләр һаггында садәчә мә'лумат верән дәрсдән даһа чох проблем мүзакирәсинә һәср олунан дәрсләрә—семинар-дәрсләрә, мүстәгил ахтарыш мәшғәләләри кими дәрсләрә вә с. даһа кениш јер верилир. Нечә олса да мүрәккәб дәрсин гүсурларыны кизләдә билмәрик. Бу гүсурлар исә һәр һалда ондан ибарәтдир ки, бир чох мүәллимләрин, хүсусилә тәчрүбәсиз мүәллимләрин практикасында мүрәккәб дәрсләрин мүһүм мәрһәләләри—ев тапшырыгларынын јохланылмасы, јени биликләр һаггында мә'луматлар верилмәси, бу биликләрин мөһкәмләндирилмәси вә ев тапшырыгларынын верилмәси о дәрәчәдә сабитләшир ки, ахырда шаблона чеврилир. Бу тип дәрсләрин биринчи мәрһәләси тәчрүбәсиз мүәллимләрин практикасында һәддән артыг узадылыр, дәрс вахтынын јарысыны, бә'зән исә бөјүк бир һиссәсини тутур. Еlә буна көрә дә дәрсин галан 3 мәрһәләсини мүәллим 10—15 дәгигәдә апармаға мәчбур олур. Бу исә шакирдләрин идрак фәаллығынын ашағы дүшмәсинә кәтириб чыхарыр.

50-чи илләрдә РСФСР-ин Липетск вилајәтинин мәктәб мүәллимләри мүрәккәб дәрсләрин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үзәриндә чох ишләмишләр. Бурада онларын хидмәти бундан ибарәтдир ки, мүәллимләр әввәлкиләрдән истифадә етмәдән «дидактикаја мүрәккәб дәрсин бир вариантыны да кәтирдиләр. Белә ки, биликләрин јохланылмасы вә онлара верилән гијмәт бир-бирләри илә үзви сурәтдә бағланыр» (бах: 115, сәһ. 156). Бу вариантда дәрси ев тапшырыгларыны јохламагдан башламаг һеч дә вачиб һесаб олунмур. Чох вахт дәрси јени материалын изаһындан башлајыр, верилән јени биликләрин мөһкәмләндирилмәсини кечилән көһнә дәрс үзрә тапшырыгларын јохланылмасы илә әлагәләндирирләр. Тәчрүбәдә сүбут едилмишдир ки, әввәлчәдән алынмыш биликләрин ашкара чыхарылмасы вә тәкмилләшдирилмәси јени материалын фәал сурәтдә мәнимсәнил-

мəси вə мөһкəмлəндирилмəси илə бирлəшдирилəндə мүрəккəб дəрсин сəмəрəси əһəмијјəтли дəрəчəдə артыр.

Белəликлə, бурада мүрəккəб дəрсдəн имтина едилмир, тəкмиллəшдирилəрəк мəктəблəрдə, хүсусилə ашағы вə орта синифлəрдə тəтбиги давам етдирилир.

Бир гајда олараг галан дəрс типлəри бүтүн синифлəрдə тəтбиг олунур вə онлардан һəр бири дидактик вəзифə вə тə'лимин мəзмунундан асылы олараг мүəјјəн бир гурулуша маликдир. Дикəр дəрс типлəри арасында даһа күтлəви оланы јени биликлəрин мəнимсəнилмəси дəрслəри, јени бачарыг вə вəрдишлəрин јарадылмасы, јени билик, бачарыг вə вəрдишлəрин мөһкəмлəндирилмəси вə системлəшдирилмəси дəрслəридир.

Дəрсин мəзмунунун јүксəк идеја-сијаси сəвијјəсинин тə'мин едилмəси. Тə'лимин бүтүн мəзмунуну тəшкил едəн елмилик, дəрин коммунист идејалылығы вə партијалылыг дəрсə верилəн биринчи дəрəчəли тəлəб олунмуш вə бу, даһа јүксəк дəрəчəдə вə кениш планда галмагда давам етмəкдəдир. Бунсуз дəрс методики, мəнтиги вə емосионал чəһəтлəрдəн нечə гурулурса гурулсун, онун сəмəрəлилијиндəн, тə'лимлə тəрбијəнин вəһдəтдə олмасындан, мəктəбдə тəрбијə ишлəринин комплекс шəкилдə һəјата кечирилмəси үчүн тə'лимдəн истифадə едилмəсиндəн сөһбəт ола билмəз.

Биз Сов.ИКП МК-нын «Белорусија партија тəшкилатынын идеоложи кадрларын сечилмəси вə тəрбијə едилмəси саһəсиндəки иши һаггында» (1974) гəрарында дəрсин тəшкили вə кечирилмəсинə верилəн тəлəблəри унуда билмəрик. Гəрарда дејилир:

Она наил олмалы ки, «һəр бир мүəллим бөјүмəкдə олан нəсли мүасир тəлəблəри нəзəрə алмагла елмлəрин əсаслары илə силаһландырмаг, шакирдəрин коммунист дүнјакөрүшүнү, онларын мə'нəви симасыны, сијаси шүурлуғуну вə əмəксевəрлијини формалашдырмаг саһəсиндə өз гаршысында дуран вəзифəлəри тамамилə һəјата кечирə билсин. Мəктəбимизи коммунизм гуручулуғунун бүтүн кедиши илə даһа сых əлагəлəндирмəк барəсиндə Ленин тəлəбинə дөнмəдəн əмəл етмəк лазымдыр» (22. 204 /1974).

Бу шəрəфли, ајдын вə мүрəккəб, лакин реал вəзифə мүəллим тəрəфиндəн бүтүн тəрбијə системиндə, һəр шејдəн əввəл, бүтүн мəктəб ишинин кедишиндə, башлыча олараг дəрсдə шакирдлəрин тə'лими заманы һəјата кечирилир.

Белə бир һəгигəти дə унутмаг олмаз ки, јалныз дəрсин јүксəк идеја-елми сəвијјəси шакирдлəрə дəрин билик верилмəсинə, онларын елмлəрин əсаслары илə силаһландырылмасына, коммунист бахышынын, марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн формалашмасына əлверишли зəмин јарадыр. Дəрсин идеја-сијаси сəвијјəсинин нечə һəлл едилмəси тəдрис програмындан, дəрслик вə тəдрис васитəлəриндəн башлајыр.

Мə'лумдур ки, јени програм вə дəрсликлəрин башлыча хүсусијјəтлəриндəн бири онларда мүасир елмин, техниканын вə мəдəнијјəтин тəлəблəринə мүвафиг олараг бүтүн мəктəб фəнлəринин нəзəри сəвијјəсинин хејли јүксəлмəсини тə'мин етмəкдəн ибарəтдир. Шүбһəсиз бу, тə'лимин елми вə идеја-нəзəри сəвијјəсинин јүксəлмəсинə објектив шəраит јарадыр. Лакин бу һеч дə автоматик олараг тə'мин едилмир. Она көрə дə һəмин вəзифəни һəјата кечирмəк үчүн мүəллимин өзүндəн сəј'лə јарадычы ишлəмəси тəлəб олунур. Буна һеч дə шакирдлəрə елми фактларын, ганунларын, нəзəријјəлəрин, мүддəаларын вə с. тəкчə долғун вə дүзкүн шəрһи илə наил олмаг мүмкүн дејилдир. Бу белə дə олмалыдыр.

Дəрсин идеја-елми сəвијјəсинин јүксəлдилмəси, һəр шејдəн əввəл, тəдрис програмларынын əсасына гојулмуш мүһүм идејалар зəмининдə шакирдлəрə тəдрис материалларынын изаһы илə тə'мин олунур.

Бу вəзифəнин јеринə јетирилмəси əлавə олараг дəрсин мəктəби əһатə едəн мүһитлə, əмəклə, мүасир техника вə истеһсалатла, бүтөвлүкдə исə коммунизм гуручулуғу илə сых əлагəлəндирилмəси јолу илə; фəндахили вə фəнлəрарасы əлагə, ССРИ-нин бејнəлхалг əлагəси, социализм вə капитализм арасындакы идеоложи мүбаризə, синфи мүбаризə һаггында дəрин мə'лумат вермəк јолу илə тə'мин олунур. Бүтүн бунлар дəрсин даһа мəзмунлу, еффектли кечмəсинə сəбəб олур, шакирдлəрдə фəннə дəрин мараг ојадыр, онларын дүнјакөрүшүнү кенишлəндирир, мə'нəви алəмини зəнкинлəшдирир, тə'лимлə тəрбијəнин вəһдəти бунунла вə əсасəн бу јолла тə'мин едилир.

Дəрсин дидактик əсаслары һаггында. Дəрсин дидактик əсаслары, јахуд башга сөзлə десəк, дəрсə верилəн

дидактик тәләбләр әслиндә мәшғәләнин тәшкили вә кечирилмәсиндә, онун мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсиндән сонра апарычы рол ојнајыр. Мәһз дидактик әсасларын көзләнилмәси, она чидди әмәл едилмәси дәрсин даһа еффектли, даһа чанлы гурулмасына сәбәб олур, онун гаршысында гојулан вәзифәләрин, бүтөвлүкдә исә тә'лимин бүтүн функсијаларынын мүвәффәгијјәтли һәллини тә'мин едир.

Дидактик әсаслар дәрсин мүхтәлиф мәсәләләрини, мүхтәлиф саһәләрини әһатә едир. Тә'лим просесинин јүксәк методик сәвијјәдә гурулмасы үчүн бура метод вә пријомларын, тә'лимин форма вә типләринин сечилмәси, синифдә бүтүн шакирдләрин зеһни вә әмәли фәаллыг көстәрмәсинә гајғы илә јанашылмасы, тә'лимин техники васитәләри вә мүхтәлиф әјани васитәләрин сечилмәси вә онлардан истифадә олунмасы, дидактик принсипләрә риајәт едилмәси вә с. дахилдир.

Онлардан бә'зиләри үзәриндә дајанаг.

Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, дәрсин һансы формада бүтүн синифлә (фронтал) груп (синфи мүвәггәти бир нечә групa бөлмәклә), фәрди (һәр бир шакирдин имканлары нәзәрә алынараг онлары ишләтмәклә) тәшкилини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдикдә дидактик әсасларын сечилмәси вә тәтбиги xeјли асанлашыр вә елә бир чәтинлик төрәтмир. Мәктәбләрдә бу формаларын һамысы (даһа чох фронтал форма) тәтбиг олунур.

Дидактик әсасларын һесаба алынмасыны асанлашдыран башлыча чәһәтләрдән бири дә мәшғәләләрин тәшкилиндә тә'лимин типинин мүәјјән едилмәсидир.

Бураја јухарыда көрдүјүмүз үзрә изаһлы—репродуктив, проблемли тә'лим, програмлашдырылмыш тә'лим вә с. дахилдир.

Бунларын һәр биринин маһијјәти ишыгландырылмышдыр. Бунунла белә гејд етмәк лазым кәлир ки, көстәрдијимиз һәр бир тә'лим типи өзүнүн спесифик гурулушуна малик олмагла дидактик әсаслара еһтијач һисс едир вә һеч бири универсал һесаб олунмур. Лакин онларын һәр бири «дидактик вәзифәләрин һәллинә долајысы јолла көмәк етмәклә әсасән мүәјјән дидактик вәзифәнин мүвәффәгијјәтли һәллинә» (66. сәһ. 54) јөнәлдилмишдир. Дәрсин дидактик әсаслары нәзәрә алынаркән бунлары јаддан чыхармаг олмаз.

Дидактик әсаслар һабелә һәр бир дәрсдә риајәт едилмәли олан дидактик принсипләрлә әлагәдардыр.

Дидактик тәләбләр бахымындан дәрсдә тә'лим методларынын мүәјјәнләшдирилмәси вә онлардан сечиб истифадә едилмәси дә сон дәрәчә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Беләликлә, јухарыда көстәрилән һәр бир тә'лим методу групу бир сыра өјрәтмә методларыны өзүндә бирләшдирир. Лакин ону гејд етмәлијик ки, дәрс үчүн тә'лим методунун мүәјјәнләшдирилмәсиндән данышаркән нәзәрдә тутулур ки, мүәллим тәкчә јени материалы өјрәтмәк үчүн лазым кәлән методлары дәгигләшдирмәклә кифајәтләнмәмәли, һәм дә дәрсдә шакирдләрин иштиракыны, фәаллығыны тә'мин едән өјрәнмә методлары һаггында да дүшүнмәлидир.

Дәрсдә биз јеринә вә фајдасына көрә сынагдан чыхмыш бүтүн тә'лим методларындан истифадә едирик. Лакин мүасир дәрс ән'әнәви методларла јанашы ахтарычылыға јөнәлдилмиш методлардан да (мәсәлән евристик методдан, проблемли шәрһ методундан, тәдгигат методундан, семинар методундан, семинар-мүһазирә методундан, реферат методундан, тә'лим мүбаһисәси методундан вә с.) истифадә етмәји, онларын тәтбигинә наил олмағы тәләб едир.

Шакирдләрин зеһни фәаллығынын инкишафыны тә'мин етмәк, онлары дүшүнмәк, ахтарышлар апармаг, мүәјјән проблемин һәллинә јарадычылыгла јанашмаға сөвг етмәк вә с. бахымдан бу методларын әһәмијјәтли олмалары мә'лумдур.

Дәрсин дидактик әсасларынын һесаба алынмасы, даһа сонра тә'лимин дәрсдә һәјата кечирилмәси үч әсас функсијаны нәзәрдә тутур. Сөһбәт, биринчи нөвбәдә, тә'лимин тәһсил верән функсијасындан кедә биләр.

Тә'лим, һәр шејдән әввәл, шакирдләри елмләрин әсаслары илә дәриндән силаһландырмаға, әгли вә практик фәалијјәтләри үчүн билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәләринә хидмәт едир. Билик, бачарыг вә вәрдиш тәһсилин әсас компонентләридир. Хүсусән, билик тә'лимин башлыча, апарычы компоненти һесаб олунур. Һамыја мә'лумдур ки, «онда бәшәријјәтин үмумиләшдирилмиш тәҹрүбәси, һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә елмә мәхсус олан фактларын, гајда вә нәтиҹәләрин, га-

нунаујғунлугларын, нәзәријјәләрин әкси ифадә едилмишдир» (132, сәh. 259).

Тәдрис просесиндә газанылан бачарыг вә вәрдишләр дә тәһсилин зәрури компонентләридир. Мәсәлән, оху, јазы, hесаблама, әмәк ишләри, зеһни вә практик мәсәләләрин һәлли вә с. Бачарыг вә вәрдишләрин анлајышы үзәриндә бир гәдәр дајанмаг истәрдик, чүнки бунларын шәрhи hаггында сон заманлар әдәбијјатда зиддијјәтли рә'јләр мејдана чыхмышдыр. Педагокикада (ејни заманда бир чох психоложи мәнбәләрдә) «бачарыг»—елмә әсасән јаранмыш шүурлу, дүшүнүлмүш вә фајдалы, зеһни вә әмәли һәрәкәт вә ја әмәл мә'насыны верир (мәсәлән јазмаг, охумаг, мисал һәлл етмәк, әмәли иш көрмәк вә с. бачарығы кими). «Вәрдиш» исә—чохлу тәкрар вә чалышмалар нәтичәсиндә әлдә едилән бачарығын дүзкүн, сәһвсиз ичра едилмәси, бир нөв автоматлашдырылмасыдыр. Демәли «бачарыг» билик зәмининдә, «вәрдиш» исә «бачарыг» зәмининдә әмәлә кәлир. Сон заманлар белә рә'ј әмәлә кәлмишдир ки, куја «вәрдиш» бачарыглар зәмининдә дејил, әксинә, «вәрдиш» бачарығын компонентидир. Бә'зи дидактлар вә психологлар мәһз бу рә'јдәдирләр. Мәсәлән, П. Ј. Галперинин психолокијада ирәли сүрдүјү нәзәријјәјә истинад едән В. А. Онишшук јазыр: «Вәрдиш бачарығын компоненти кими чалышмалар зәмининдә автоматлашдырылмыш һәрәкәтдир. Бачарыг—мүрәккәб, комплекс һәрәкәти ичра етмәк габилијјәтидир. Вәрдишләр һәрәкәтләрин ичрасы гајдаларыны билмәк зәмининдә формалашдырылыр... Бачарыг өз әсасларына көрә јарадычы фәалијјәтдир» (127, сәh. 21).

Мәсәләнин белә шәрhи илә разылашмаг чәтиндир. Белә шәрh бир чох психологлар тәрәфиндән мүдафиә едилсә дә, мүәллимләри чашдырар. Педагожи просесдә бачарығын бир сәвијјәдә әмәлә кәлмәсини, икинчи мүрәккәб сәвијјәдә јүксәлмәси һадисәсини инкар етмәјә әсас јохдур. Автоматлашдырылмыш һәрәкәтдән (вәрдишләр) нә чүр сөһбәт ачмаг олар, әкәр шакирд онун ичра гајдасыны билсә дә ону әмәли сурәтдә һәлл етмәји бачармыр. Мәкәр тә'лим просесиндә мәсәләнин нәзәри олараг һәлли гајдасыны билән шакирдин ону әмәли сурәтдә һәлл етмәји бачармадығы һаллар аз олурму? Әкәр вәрдиш чалышмалар зәмининдә јаранарса, бачарығын һәлә өзү јох икән, ичра етмәни бачармадан шакирд нәјин үзәриндә чалышма апара биләр? В. А. Онишшук—«Билик—бәсит бачарыглар, вәрдишләр мүрәккәб бачарыглар» схеми илә разылашмыр (бах: Јенә орада, сәh. 20).

Фикримизчә, бу схемдә мүәјјән мә'на вардыр. Бәсит бачарыглар билик зәмининдә әмәлә кәлиб вәрдишләри доғурур, сонунчуларын зәмининдә исә мүрәккәб, јүксәк сәвијјәли бачарыглар формалашыр. Мәсәлән, елементар јазы вәрдишләри зәмининдә савадлы јазмаг вәрдиши, савадлы, тәһрири нитг вәрдиши әмәлә кәлир, бу зәминдә дә шакирд өз фикрини савадлы ифадә етмәк, иншалар јазмаг, рәсми мәктублар, мәгаләләр вә с. јазмаг кими мүрәккәб бачарыг газаныр. Лакин бунунла мәсәлә тамамланмыр. Мүрәккәб бачарыглар, шүбһәсиз, өзүндә јарадычы һәрәкәтләрин елементләрини дә ифадә едир, бу да тәдричән јүксәк пилләјә чыхыр, јарадычы фәалијјәт сәвијјәсинә јүксәлир, нәһајәт, о да бир нөв, адәт шәклинә кечир. Мәкәр мәктәбләримиздә, савадлы, тәһрири вә шифаһи нитг мәдәнијјәтинә малик олан, бәдии әдәбијјаты јахшы билән шакирдләр арасында мәзмунлу ше'рләр јазан, ичтимаи вә тәбии һадисәләри јарадычы вә бәдии тәрздә тәсвир едән, өз мәзмунлу мәгаләләри илә кәнчләрә мәхсус мәтбуатда чыхыш едәнләр аз олурму? Буна бәнзәр һаллар һәм техника, һәм мусиги, тәсвири вә тәтбиги инчәсәнәт саһәсиндә; һәм дә ријазијјат, физика вә кимјанын... тәдрисиндә баш верир. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, бачарыгла вәрдиш арасында олан мүнасибәти ашағыдакы схемлә ифадә етмәк даһа мәгсәдә мүвафигдир, елми чәһәтдән даһа чох әсаслыдыр.

«Билик-бәсит бачарыглар—вәрдишләр—мүрәккәб бачарыглар—јарадычы әмәлләр»дир.

Бүтүн бунлар һәм дә ону көстәрир ки, тә'лимин тәһсил функсијасынын компоненти кими бачарыг вә вәрдишләрдән сөһбәт ачаркән јалныз газанылан садә тәдрис бачарыг вә вәрдишләрининин үзәриндә дајанмагла кифајәтләнмәк олмаз. Бурада нәзәри мә'луматын һәм дә тәчрүбәдә тәтбиги, совет адамы үчүн зәрури олан әгли вә әмәли фәалијјәт системиндә газанылан бачарыг вә вәрдишләр дә әһатә едилмәлидир. Унутмаг олмаз ки, бурада һәм дә сөһбәт јарадычы характерли бачарығын шакирдләрә ашыланмасындан кедир.

Дәрсдә тә'лимин инкишафетдиричи функсијасынын

нәзәрә алынмасы вә тә'мин едилмәси дә чох мүһүм мәсәләдир. Бу, һәтта, чох мүрәккәбдир, һәм дә онун ишыгландырылмасына көрә јох, мүәллимләр арасында кифајәт гәдәр јајылмамасына, онларын фәалијјәтиндә өзүнә һәлә лазыми јер тута билмәмәсинә көрә мүрәккәбдир. Дикәр тәрәфдән бу саһәдә чидди тәдгигатлар апарылмасына бахмајараг, онун елми чәһәтдән ишыгландырылмасы да һәлә тамамланмамышдыр. Һәмин проблемлә—тә'лим просесиндә шакирдләрин инкишафы проблеми илә даһа чох психолокија мәшғул олур. Ушағын инкишафында тә'лимин ролуну инкар едән буржуа психолокијасынын әксинә («Тә'лим инкишаф ганунундан асылыдыр» Инелдер—(бах: 70. сәһ. 73) олараг совет психолокијасы тә'лимин бөјүк ролуну мәһз бунда-инкишаф етдирмәкдә көрүр. Буна илк дәфә Л. С. Выготски (1896—1934) диггәт јетирмишдир. О көстәрир ки, «тә'лимлә инкишафын гаршылыглы мүрәккәб әлагәдә олмасына бахмајараг тә'лим инкишафдан әввәл башлајыр, дәрк етмә елми анлајышын гапысындан кечир» (бах: орада сәһ. 247).

Бу идејаја истинад едән совет психологлары вә дидактлары сонралар һәмин проблеми һәртәрәфли тәдгигат објекти сечмиш, һәтта бу барәдә олан мүбаһисәдә дә өз фикирләрини билдирмишләр (бах: Јенә орада, сәһ. 57—106).

Гејд етдијимиз мүбаһисәнин иштиракчылары бахышларында бир гәдәр фәргли мөвге тутсалар да, јекдилликлә белә бир нәтиҹәјә кәлмишләр ки, ушағын психи инкишафына тә'лимин тә'сир јолу мүәллимләрин истигамәтверичи рәһбәрлији нәтиҹәсиндә шакирдин өз фәалијјәти васитәсилә шәртләндирилир (бах: Јенә орада, сәһ. 67).

Тә'лим просесиндә ушаг тәкҹә əгли чәһәтдән дејил, һәм дә физики чәһәтдән инкишаф едир. Елмләрин әсасынын өјрәнилмәси ушағын интелектуал имканыны, онун тәфәккүрүнү, нитгини, идрак габилијјәтини, гаврајышыны, дәрк етмәсини, тәхәјјүл вә фантазијасыны, онун һадисәләри баша дүшмәк, мүгајисә етмәк, фактлары үмумиләшдирә билмәк, әгли нәтиҹәләр чыхармаг, јарадыҹы дүшүнмәк бачарығыны вә с. инкишаф етдирир.

Тә'лим просесиндә ушағын һәм һисси, һәм дә емосионал һәјаты инкишаф едир. Һисс органларынын инкишафы нәтиҹәсиндә онун мүшаһидәчилик габилијјәти инкишаф едир. Һабелә ушағын кениш әһатәјә малик һиссәләри: көзәллији дујмаг һисси, икраһ һисси, севинҹ вә кәдәр һисси баш верир вә инкишаф едир. Бүтүн бунлар күндән-күнә онун мә'нәви аләмини зәнкинләшдирир.

Әмәк, техника, идман әмәлијјатлары илә әлагәдар практик ишләр үзәриндәки чалышмалар сајәсиндә тә'лим шакирд шәхсијјәтинин һәрәкәт сферасынын инкишафына сәбәб олур. Нәтиҹәдә онун әзәләләри илә әлагәдар гүввәси, чәлд һәрәкәт едә билмәси инкишаф едир, сағламлығы мөһкәмләнир. Бүтүн бунлар исә автоматик сурәтдә дејил, дәрс заманы мүәллимин өз ишини методик чәһәтдән дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил етмәклә јанашы, тә'лим просесиндә шакирдләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәк сајәсиндә әлдә едилир.

Гаршыја белә бир суал чыхыр: бу иши дәрсдә неҹә тә'мин етмәли? Суал мүрәккәбдир вә она там ҹаваб вермәк үчүн башга мәсәләләрә дә тохунмаг лазым кәлир.

Гејд етмәлијик ки, психолог вә дидактларымыз тәдгигатлары илә шакирдләрин инкишафында нәинки тә'лимин ролуну әсасландырмыш, һабелә тә'лим системини тәкмилләшдирмәклә онун сәмәрәсини јүксәлтмәјә јөнәлдилән дәјәрли фикирләр сөјләмишләр. Тә'лимин јени принсипләриндән данышаркән Л. В. Занков јазыр: «Бизим системин принсипләри шакирдләрин үмуми инкишафы үчүн тәдрис саһәсиндә даһа јүксәк сәмәрәлилијә наил олмаг мәгсәдиндән ирәли кәлир (124. сәһ. 47). Сонралар бу мәсәләни ајдынлашдыраг Л. В. Занков гејд едир: бизим ирәли сүрдүјүмүз системдә «Тә'лимин тәшкили сәбәб, шакирдин инкишаф просеси исә нәтиҹә кими өзүнү көстәрир (84. сәһ. 391). Бурадан белә педагожи нәтиҹә чыхармаг чәтин дејилдир ки, сәмәрә вермәјән һеч бир тә'лим, о ҹүмләдән һеч бир дәрс ушағын инкишафыны тә'мин едә билмәз. Тә'лимин идеја-елми сәвијјәсини вә методикасыны јалныз әсаслы сурәтдә јахшылашдырмагла буна наил олмаг олар.

Сөһбәт даһа чох мәктәблинин әгли инкишафы үчүн онун идрак фәалијјәтинин әсас «аләти» сајылан тәфәккүрүн инкишаф етдирилмәсиндән кедир. Сон илләрдә бу барәдә дә дәрин тәдгигат ишләри апарылмышдыр (бах: Јенә орада, сәһ. 53). Һәмин тәдгигат әсәрләриндә

һаглы олараг нәзәри тәфәккүрүн сәмәрәли тә'лимлә гаршылыглы әлагәдә инкишаф етдирилмәсининн зәрури олдуғу гејд едилир. Амма бу һеч о демәк дејилдир ки, јухарыда дејилдији кими, тә'лимдә, хүсусән онун илкин мәрһәләсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән тәчрүби тәфәккүр тамамилә нәзәрдән гачырылсын. Тәәссүф ки, бә'зән буна тәсадүф едилир. Мәсәлән, өзүнүн дәрин мәзмунлу әсәриндә ССРИ ПЕ Академијасынын һәгиги үзвү В. В. Давыдов јазыр: «Мүасир мәктәб тәһсилинин әсаслы мәсәләләринин һәлли, нәһајәт, тә'лимин мәгсәдләри, мәзмуну вә методлары илә лајиһәләшдирилмиш тәфәккүр типинин даим ишләмәси илә бағлыдыр. Бүтүн тә'лим системинин истигамәтини ушагларда гуруемпирик тәфәккүрүн формалашдырылмасындан мүасир елми-нәзәри тәфәккүрүн инкишафына тәрәф чевирмәк зәруридир» (81. сәһ. 395).

Бунунла разылашмаг чәтиндир.

Сөз јох ки, тәчрүби тәфәккүрүн инкишафыны ләнкитмәдән тә'лим јолу илә нәзәри тәфәккүрүн инкишафы да тә'лимин мүәјјән мәрһәләси үчүн зәруридир. Тәчрүби тәфәккүрүн инкишафыны, зәрури олдуғуну нәзәрдән гачырмаг, үмумијјәтлә, тәфәккүрүн инкишафыны рәдд етмәк демәкдир. Кимә мә'лум дејилдир ки, тәфәккүрүн инкишафы дикәр һадисәләрин инкишафы кими бир сыра ардычыл мәрһәләләрә маликдир. Емпирик тәфәккүр нәзәри тәфәккүрә чатмаг үчүн мәрһәләдир.

Бүтүн бунлар нәзәрә алынмазса, дәрси мүасир дәрс кими гијмәтләндирмәк олмаз.

Бундан башга, белә бир мә'лум һәгигәти дә инкар етмәк олмаз ки, ушағын инкишаф просеси јалныз дәрс мәшғәләләринин тә'сири илә мәһдудлашмыр. Бу просес һәм дә сајсыз-һесабсыз амилләрин тә'сири алтындадыр: мәсәлән, аиләнин, ичтимаијјәтин, коллективин, мүхтәлиф информасија каналларынын тә'сири алтында бу просесин чәрәјан етмәси кимә мә'лум дејилдир.

Фәрдин инкишафы Марксын фикринчә, билаваситә вә долајы јолла әлагәдә олдуғу дикәр бүтүн фәрдләрин инкишафы илә шәртләнир (бах: I. ч. 3. сәһ. 440).

Тә'лимин тәрбијәедичи функсијасынын тә'мин олунмасы даһа мүрәккәбдир. Тә'лимин тәрбијәедичи характери һамыја мә'лумдур. Буну педагокикада бүтүн тарихи формасија вә дөврләр үчүн објектив ганунауј ғунлуг һесаб едирик. Лакин һәр дөврдә һәмин ганун һаким синфин, һаким идеолокијанын мәнафејини күдүр.

Тә'лимин тәрбијәедичи характери онун тәрбијәедичи функсијасында һәјата кечирилир. Бу, тә'лимин мүхтәлиф функсијалары ичәрисиндә мәркәзи, апарычы хәтт һесаб олунур. Л. И. Брежнев јолдаш демишдир:

«Сиз мүәллимләр јахшы билирсиниз ки, шакирдләри мә'нәви чәһәтдән тәкмилләшдирмәкдән ајры дүшән тә'лим јохдур вә ола да билмәз. Сиз ушаглара ријазијјат вә ја тарих, физика вә ја ичтимаијјат фәнләриндән, һәр һансы башга бир елмдән дәрс дејәркән нәинки онлара һәјатда лазым олан биликләр верирсиниз, һәм дә бунларла бирликдә онлара ишләмәји, манеәләри арадан галдырмағы, өзләринә тәнгиди јанашмағы, гаршыларына бөјүк мәгсәдләр гојмағы өјрәдирсиниз. Башлычасы, сиз онлары мүстәгил дүшүнмәјә өјрәдирсиниз. Билик вә әгидәләр бирлији бу чүр, јалныз бу чүр әлдә едилир.

Кәнчләримизин бөјүк идејаларымызы әзбәрләмиш дәрс кими дејил, өз бахышларынын вә көрүшләринин системи кими гәбул етмәсинә јалныз вә јалныз бу јолла наил олмаг мүмкүндүр» (6. ч. 2. сәһ. 239).

Бу педагокикада ән садә, һамынын дәрк едә биләчәји бир һәгигәтдир, нәинки мүасир, һәтта классик дидактиканын әсас, башлыча принсипләриндәндир. Бу һәгигәти дөнә-дөнә гејд етмәклә ону садәчә хатырлатмаг дејил, ләјагәтлә һәјата кечирмәк нәзәрдә тутулур.

Кизли дејил ки, һәр јердә вә бүтүн мүәллимләр буна мүвәффәгијјәтлә наил олмурлар. Нә үчүн? Шакирдләрә мүәјјән билик вермәк, онун јадда галмасына наил олмаг, онларда бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг, сонралар исә мөһкәмләндирмәк елә бир чәтинлик төрәтмир. Лакин бурада тәрбијәви еффект әлдә етмәк, тә'лимин тәрбијәедичи кӧстәричисинә наил олмаг о гәдәр дә асан дејилдир. Вахт варды ки, дәрсдә тәрбијәедичи «моментләр»һагында чох данышыр вә јазырдылар. Унутмаг олмаз ки, һәр һансы бир тә'лим, һәтта нә гәдәр формал кечсә белә ушағын гәлбиндә мүәјјән «из» гојур.

Лакин бурада мәсәлә һәмин изләрдә, «моментләрдә» дејил, коммунист тәрбијәси системиндәдир, идеја-сијаси, әмәк, естетик вә физики аспектләрдәдир, совет вәтәндашынын, коммунизм гуручусунун шәхсијјәтинин

тәрбијәсидир. Бу шәрәфли вәзифә дөвләтин бүтүн тәрбијә тәдбирләри системиндә башлычасы исә мәктәбдә вә һәр шејдән әввәл, дәрсләрдә тә'лим васитәсилә һәјата кечирилир.

Габагчыл мүәллимләр бу вәзифәнин һәллинә јерли шәраити нәзәрә алараг вә педагогиканын төвсијә етдији гајдалара риајәт етмәклә тә'лимин тәһсил вә тәрбијәедичи вәһдәтини тә'мин етмәк јолу илә наил олурлар. Бу вәзифәләрин һәлли, биринчи нөвбәдә, мүәллимләрдән дәрин билик, мәктәбләрдә оптимал тәһсил вә тәрбијә тәләб едир. Нә гәдәр ки, бу вәзифәләр тәфәррүаты илә јеринә јетирилир, тә'лим просесиндә һәр фәнн үзрә һәр бир дәрсин тәрбијәедичи вәзифәсини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Һәм дә бу вәзифәни нәинки мүәјјәнләшдирмәк, һабелә тә'лимин мүхтәлиф пријом вә методларындан истифадә етмәклә практик сурәтдә һәјата кечирмәк тәләб олунур. Буну ресепт һалында вермәк олмаз. Елә буна көрә дә бу ишдә мүәллимин һазырлығындан вә онун јарадычы фәалијјәтиндән чох шеј асылыдыр.

Унутмаг олмаз ки, тә'лимин тәрбијәедичи функсијасы гаршысында һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн формалашмасы дурур. Бу чүр елми дүнјакөрүшү исә јалныз тәбиәтин, чәмијјәтин, инсан тәфәккүрүнүн үмуми инкишаф ганунларынын шакирдләр тәрәфиндән өјрәнилмәсиндә формалаша биләр. Чүнки мәһз бунун нәтиҹәсиндә шакирдләрдә харичи аләм һаггында ајдын вә әсаслы бахыш јараныр, бу аләмә, тәбии вә ичтимаи һадисәләрә мүнасибәт мүәјјән олунур, диалектик материалист дүнјакөрүшү формалашыр.

Тә'лимин тәрбијәедичи функсијасы нәтиҹәсиндә, хүсусилә һуманитар фәнләрин тәдрисиндә шакирдләрдә коммунист әгидәлилији, әхлаги-естетик һиссләр вә анлајышлар, вәтәндашлыг борчу вә тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәт һисси формалашыр.

Дәрсин јүксәк идеја-елми сәвијјәсинин тә'мин олунмасы, сөз јох ки, тә'лимин бүтүн функсијаларынын һәлли үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Бунунла белә, һәмин вәзифәләр һеч дә автоматик сурәтдә һәлл олунмур. Бурада бир сыра даһа башга тәдбирләр лазымдыр. Биринчи нөвбәдә исә тә'лимин тәрбијәедичи функсијасынын һәм бүтүнлүкдә, һәм дә һәр бир дәрс үчүн конкрет

програмынын дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси тәләб олунур.

Дос. Әждәр Ағајев «Тә'лим просесиндә шакирдләрин вәтәндашлыг борчу тәрбијәси проблеминдән сөһбәт ачыб һаглы олараг јазыр ки, ајры-ајры фәнләрин тәдриси просесиндә тә'лимин башга функсијалары илә бирликдә» һәм дә чох күчлү тәрбијә иши көрүлүр, тә'лимдән һәм дә тәрбијә васитәси кими истифадә едилир. Тә'лимин тәрбијәедичи характери мүәллимә шакирдин һисс вә дујғуларына даһа күчлү тә'сир етмәјә, дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәјә, күчлү характер јаратмаға, шәхси кејфијјәтләрини артырмаға имкан верир. Вәтәндашлыг борчу кими јүксәк (әхлаги, идеја-сијаси-М. М) һиссин јарадылмасы вә ја тәрбијәси илә әлагәдар олараг фәнләрин тәдриси үзәринә чидди вәзифәләр дүшүр (26. сәһ. 29).

Тә'лимин тәрбијәедичи функсијасы һәм онун мәзмунунда, һәм дәрсин кечилмә методу вә дәрсдә әлверишли тә'лим шәраитинин јарадылмасында, һәм дә дәрсин емосионал ахынында һәјата кечирилир. Мә'лумдур ки, «емосијалар характерләриндән асылы олараг әгли фәалијјәтә чанландырычы, јахуд әксинә, чансыхычы тә'сир көстәрир. Тә'лимдә мүсбәт емосијалар мә'нәви јүксәлиш јарадыр... Һејранлыг, һәзз алмаг, фәрәһ, һүсн-рәғбәт мүсбәт емосијалар кими нәзәрдә тутулур. Мәнфи емосијалар да вардыр. Мәсәлән, наразылыг, мә'јуслуг, нифрәт, шүбһә» (бах: 124. сәһ. 403). Һәр бир тә'лим фәнни емосионал тә'сирин јарадылмасы имканларына маликдир ки, бу да шакирдләрин әхлаг вә естетик тәрбијәсиндә мүһүм амил һесаб олунур.

Дәрси һәјатла сых әлагәләндирмәк һаггында. Дәрсин идеја-сијаси, елми-нәзәри вә әмәли сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн лазым олан ән мүһүм тәләбләрдән бири мәһз дәрсин һәјатла әлагәләндирилмәсинин тә'мин едилмәсидир.

Дәрсә верилән тәләбләрдән сөһбәт ачаркән бу мүһүм тәләби унудуб кечмәк чәтиндир. Һәр шејдән әввәл ону гејд едәк ки, бу тәләбә риајәт едилмәдән верилән дәрс, өз тәһсил-тәрбијә әһәмијјәтини мәһдудлашдырыр, шакирдләрдә мараг ојатмыр, һәтта формализмин көк салмасы үчүн кениш мејдан ачыр, анчаг билмәк хатиринә өјрәнмәк әһвали-руһијјәси доғурур. Она көрә дә,

шакирдләрә мүхтәлиф фәнләр үзрә өјрәндикләри биликләрин һәјатла нечә әлагәдар олдуғуну дәрк етдирмәк, шүбһәсиз, дәрсин јүксәк кејфијјәтдә кечилмәсинә хидмәт едир.

Һәр бир јени дәрс, зәрурәт вә имкан даирәсиндә өлкәнин, о чүмләдән республиканын, дүнјанын мүасир ичтимаи-сијаси вә игтисади проблемләри илә, баш верән һадисәләри илә, елмин вә техниканын ән јени наилијјәтләри илә, сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты илә әлагәләндирилмәлидир. Унуда билмәрик ки, шакирдләри һәјата, әмәјә һазырламаг вәзифәси, һәр шејдән әввәл, онлары өлкәнин, республиканын ичтимаи игтисади вә мәдәни һәјаты илә таныш етмәк јолу илә јеринә јетирилә биләр. Дәрсин һәјатла әлагәси дедикдә буну, һәр дәрсин сүн'и сурәтдә бу вә ја башга һәјати һадисә илә бағланмасы кими дүшүнмәк олмаз. Дәрсин һәјатла әлагәси, тәчрүбәнин көстәрдији кими, мүхтәлиф формада вә мүхтәлиф јолларла һәјата кечирилә биләр. Һәр шејдән әввәл, бу, техниканын, сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын тәрәггисиндә, космосун фәтһиндә, инсан чәмијјәтинин, инсанын өзүнүн, онун зеһни вә физики гүввәләринин дүнјакөрүшүнүн инкишафында бу вә ја башга елми нәзәријјәнин, бу вә ја башга елми ганунун, елми вә техники ихтираһын ојнадығы ролу шакирдләрә дәрк етдирмәкдән ибарәтдир. Шакирдләри фәнләр үзрә тә'лим просесиндә баша салмаг лазымдыр ки, инсан елмә истинад едәрәк харүгәләр јарадыр, ејни заманда инсанын ичтимаи тәчрүбәси елмин башлыча мәнбәји олмагла елмдә вә елм васитәси илә үмумиләшдирилир, елм вә техника инсан әмәјини јүнкүлләшдирир, ону даһа чох мәһсулдар едир. Елм вә техникаја истинад едән, истеһсалата, әмәјә коммунист мүнасибәти көстәрән совет адамлары күндән-күнә истеһсалатда әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдирләр. Бу исә коммунизм гуручулуғунда мүһүм рол ојнајыр. Лакин бүтүн бу анлајышлар шакирдләрә доғматик шәкилдә, бир вә ја ики дәрсдә дејил, мүхтәлиф фәнләр үзрә верилән дәрсләр системиндә тәдричлә мүхтәлиф формаларда ашыланыр. Бир сөзлә, мүасир елм вә техниканын ролу мәһз мүасир дәрсләрдә ачыг шәрһ едилә биләр, дәрсләри һәјатла бағламаг јолу илә ајдынлашдырыла биләр. Бунун үчүн дә, һәр шејдән әввәл, тәдрис материалынын идејасијаси чәһәтдән сағламлығына, елми-нәзәри чәһәтдән

дүрүстлүјүнә вә долғунлуғуна ајрыча фикир вермәк лазымдыр. Һәр бир фәннин тәдрисини өлкәнин вә республиканын һәјатына даир фактик материалла, Сов.ИКП МК-нын вә Совет дөвләтинин өлкәнин ичтимаи игтисади, мәдәни инкишафы, дүнјада сүлһүн мөһкәмләндирилмәси наминә јүрүтдүјү сијасәтлә, Азәрбајчан Коммунист Партијасы вә республика һөкумәтинин республиканын сүр'әтли тәрәггиси наминә һәјата кечирдикләри тәдбирләр вә әлдә едилән әзәмәтли наилијјәтләрлә таныш етмәклә бағламаг лазымдыр.

Дәрсин һәјатла әлагәси мүхтәлиф јолларла тә'мин едилә биләр. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф әмәк саһәләринә даир дәрслә әлагәдар мисаллар чәкилир, имла вә иншә јазылыр, тәдгиг олунасы тапшырыглар, рефератлар верилир, шакирдләр истеһсалат очагларына, музејләрә екскурсијаја апарылыр вә с.

Бу барәдә мәктәбләримизин фәалијјәтиндән сајсыз-һесабсыз мисаллар, нүмунәләр көстәрмәк олар. Мүәллим И. М. Григорјанын (Бакы, 174 №-ли мәктәб) кимја фәнниһин тәдрисини һәјатла бағламагда чох зәнкин тәчрүбә топладығыны ајрыча гејд етмәјә дәјәр.

О, бу барәдәки мәгаләсиндә тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәсинин әһәмијјәтини гејд едәрәк јазыр: «Дикәр фәнләр кими, кимја фәнниһин тәдрисинин дә бу истигамәтдә тәшкили шакирдләрин политехник көрүшүнүн инкишафыны тә'мин едир. Бу, кимја елми илә истеһсалатын әлагәсини дәрк етмәк үчүн кениш имканлар ачыр. Шакирдләр кимја мәһсуллары, апаратлар вә истеһсалатын гурулушу һаггында мә'лумат топлајыр, ејни заманда, кимјәви истеһсал просесләринин оптималлашдырылмасы мәсәләләрини һәлл етмәк јолуну өјрәнирләр (44. 3/1977. сәһ. 45).

Бу мәгсәдлә истеһсалат очагларына екскурсијаја кетмәнин хүсуси әһәмијјәти вардыр. И.Григорјан јазыр: «В. И. Ленин адына ЈБНЗ-на екскурсија заманы шакирдләр көрүрләр ки, зәнкин иш тәчрүбәсинә вә билијә малик олан апаратчылар, кимјәви просесләрә нәзарәт едәнләр ағыр күч сәрф етмәдән хејли иш көрүрләр. Бу адамлар диггәтли олмалары илә, јүксәк ихтисас һазырлыглары, кимја, физика вә ријазијјата даир дәрин биликләри илә мүвәффәгијјәт газаныр, мәһсулдарлығы артырырлар (Јенә орада, сәһ. 47, 48). Мәһз бу чүр екскурсијалар заманы шакирдләр фәһлә вә мүһәндис-

техники ишчиләрин әмәјинин характерини өјрәнир, онларын әмәјинә, пешәсинә там зәрури еһтијачы әјани шәкилдә көрүрләр. Бу вахт шакирдләрин диггәти өјрәндикләри мүәссисәнин кәләчәк инкишаф перспективләринә јөнәлир, онлара техниканын, о чүмләдән кимја сәнајесинин кәләчәјиндән, наилијјәтләриндән данышылыр, партија вә һөкумәтимизин әмәк адамларынын сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәләри үчүн иш шәраитини даһа да јахшылашдырмаг гајғыларындан сөһбәт ачылыр, шакирдләр фәһләләрлә көрүшүр вә бундан чох фајдаланырлар. Фәһлә вә мүтәхәссисләр шакирдләрә иш просесиндән, онлар үчүн јарадылан шәраитдән, көстәрилән гајғыдан данышырлар. Белә екскурсијалар дәрсликдән өјрәнилән биликләрин шакирдин јаддашында мөһкәмләндирилмәсинә көмәк етмәклә бәрабәр, ејни заманда онлары һәјата, коммунизм гуручулуғу ишинә һазырламаға көмәк олар (Јенә орада. сәһ. 47—49).

Азәрбајчан вә рус мәктәбләриндә ишләјән рус дили вә әдәбијјат мүәллимләри дә бу саһәдә зәнкин вә тәгдирәлајиг тәчрүбә топламышлар.

Г. Н. Сорокина (Бакы, 34 №-ли мәктәб) өзүнүн «Јарадычы ахтарыш мүвәффәгијјәтин рәһнидир» адлы мәгаләсиндә республиканын тәркиби 80—90% гејри-рус милләтләрин ушагларындан ибарәт олан рус мәктәбләриндә рус дили мүәллимләринин раст кәлдикләри чәтинликләри гејд едир. Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләриндәки даһа типик гүсурлары ашкара чыхармаг вә үмумиләшдирмәк үчүн, онлары арадан галдырмағын даһа әсаслы үсулларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн гаршыда дуран башлыча тәрбијә функсијасыны да јаддан чыхартмыр вә һаглы олараг көстәрир ки, «Дил— садәчә олараг үнсијјәт васитәси дејилдир. Онда түкәнмәз психоложи тә'сир вә тәрбијә имканлары гојулмушдур. Инсан сөзү емосионал гүввәјә маликдир. Чарлар шаирләрдән әбәс јерә горхмурдулар, һалбуки зүлмә вә һөкмранлыға гаршы мүбаризәдә онларын јалныз сөзләри вар иди». О, рус дили дәрсләринин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтини гејд едәрәк, өз ишләрини јенидән гура билмәјән мүәллимләри дүзкүн олараг тәнгид едир, «чох вахт онлар рус дили дәрсини јалныз грамматика дәрси кими баша дүшүрләр»—дејир. «Инди биз рус дили дәрсләриндә актуал һадисәләрдән данышмалы, шакирдләри елмин, истеһсалатын, инчәсәнәтин вә әдәбијјатын ән јени наилијјәтләри илә таныш етмәлијик. О вахт дидактик материалын көмәји илә мүәллим ушағын көрүш даирәсини кенишләндирмәк, һиссләрин тәрбијәси илә мәшғул олмаг, дүнјаны онлар үчүн кәшф етмәк имканы әлдә едир. Мүәллим иншалар үчүн һәјати мөвзулар тәклиф едир: «Вәтән нәдән башланыр?», «Һеч ким унудулмамыш, һеч нә јаддан чыхмамышдыр». «Кенишдир мәним доғма өлкәм» вә с. О гејд едир ки, белә иншалар «адәтән сәмими һәрарәти вә емосионал јүксәклији илә фәргләнир» (бах: 143. сәһ. 115—116).

Т. Д. Бородина (Бакы, 148 №-ли мәктәб) рус дили вә әдәбијјаты дәрсләриндә јерли материалдан өз дәрсләринин идеја-елми сәвијјәсини јүксәлтмәк, һәјатла әлагә јаратмаг мәгсәдилә бачарыгла истифадә едир. О, 10 илдән артыгдыр ки, бу проблем үзәриндә ишләјир. Онун чохиллик фәалијјәти көстәрмишдир ки, тәһлил үчүн комплекс характерли мөвзулар («Рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләри», «Республикамыз . кечмишдә вә инди», «Азәрбајчан әдәбијјатында вә инчәсәнәтиндә «Ленин сурәти», «26 Бакы комиссары рус вә Азәрбајчан әдәбијјатында вә инчәсәнәтиндә» вә с.) даһа сәмәрәли нәтичәләр верир. Дәрсләрдә Ленинин Бакы нефтчиләринә көстәрдији бөјүк гајғыја аид нүмунәләрдән, һабелә нефтчиләр һаггында Ленин һаггында материаллардан мүнтәзәм сурәтдә истифадә олунур. Бородина јухары синифләрдә әдәбијјаты тәдрис едәркән јерли материаллардан даһа кениш истифадә едир. Белә ки, В. Мајаковскинин јарадычылығы өјрәниләркән, онун 1926-чы илдә Бакыдакы «Гызыл гәләм» вә «Баһар» әдәби чәмијјәтләринин иштиракчылары гаршысында етдији чыхышларда сөјләдији фикирләрә, Камскинин хатирәләринә аид хүсуси мә'рузә динләнилир. Серкеј Јесенинин јарадычылығы кечилән заман шакирдләр онун Бакы һаггында ше'рләри, 26 Бакы комиссары һаггында поемасы илә таныш едилир. Өз мәгаләсинин ахырында јазыр: «Дијаршүнаслыг материалындан истифадә едилмәси нәтичәсиндә шакирдләр кечдикләри дөврү дујур, онун әтрини, колоритини һисс едирләр. Беләликлә, дәрсләрдә дијаршүнаслыг характерли елементләр, конкрет вә анлашыглы материал үзәриндә республикада вә бүтөвлүкдә өлкәдә баш верән дәрин дәјишикликләри шакирдләрин шүурлу дәрк етмәләринә көмәк көстәрир. Совет Иттифагы халгларынын беінәлмиләл бирли-

ји, сосиалист идеалларынын вәһдәти бурада мүһүм рол ојнајыр. «Рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләри» Совет әдәбијјатынын милли вә бејнәлмиләл характерини, өлкәмизин бүтүн әдәбијјатларынын јахынлашмасы вә онларын гаршылыглы әлагәләринин зәнкинләшмәсини вә үмуми бејнәлмиләл мәдәнијјәтин јарадылмасыны парлаг нүмајиш етдирир. Һәјаты вә онун әлагәләрини дәрк етмәк васитәләриндән бири олан дијаршүнаслыг тә'лим-тәрбијә просесини елә бир әвијјәдә тәшкил етмәјә имкан верир ки, орада шакирдләрин фәал тәфәккүр фәалијјәти тә'мин едилир, тә'лимә мараг ојадыр, керчәклијә идрак мүнасибәти тәрбијәси, марағы күчләнир, шакирдләрин зеһнини вә емосионал кејфијјәтләрини инкишаф етдирир вә зәнкинләшдирир» (143, 9/1976, сәһ. 42—49).

Коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында физика елминин бир сыра саһәләринин, о чүмләдән електрон һесаблама техникасынын, нүвә физикасынын нәзәри вә експериментал тәдгигатларынын, бәрк чисимләр вә алчаг температурлар физикасынын, радиофизика вә електротехниканын, јарымкечиричиләр, лазерләр вә с. хүсуси рол ојнадығыны гејд едәрәк мүәллим М. Мәммәдов (Товуз р-ну, Бозалганлы мәктәби) јазыр: «Физиканын тәдрисинә башладығым илк күндән чалышырам ки, кечдијим һәр мөвзу шакирдләрин тәфәккүрүнү фәалијјәтә кәтирсин, онларда өјрәндикләри нәзәри биликләри практикада тәтбиг етмәк вәрдишләри јаратсын, истеһсалат вә техникаја мараг ојатсын. Чалышырам ки, шакирдләрин алдыглары нәзәри биликләр коммунизм гуручулуғу вә һәјатла әлагәләнсин, шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси дүзкүн истигамәтләндирилсин» (29. 4/1977. сәһ. 56). О, мәгаләсиндә чохлу мисаллар кәтирмәклә бу нәчиб, мүрәккәб вә шәрәфли ишин әмәли олараг нә чүр һәјата кечирилдијиндән сөһбәт ачыр (бах: Јенә орада, сәһ. 56—57).

Мәһз дәрсин һәјатла сых әлагәләндирилмәси шакирдләрә алдыглары биликләрин мә'на вә әһәмијјәтини дәриндән көстәрир. Бунун исә педагожи дәјәри инкар едилмәздир.

Дәрсдә емосионал әһвали-руһијјәнин јарадылмасына даир. Тә'лим просеси дәрсдә она истигамәтләндирилмәлидир, ки, коммунизм идејалары шакирдләрдә инама, әгидәјә, идеоложи мүбаризә силаһына чеврилсин. Бу мәгсәдлә тә'лим просеси елә гурулмалыдыр ки, шакирдләр бу идејалары формал дејил, дахилән дәриндән дәрк етсинләр, о идејаларла јашасынлар, емосионал әһвали-руһијјә дә дуја билсинләр. Мәһз буна көрәдир ки, тә'лимдә емосионаллыг, емосијанын ролу инкаредилмәздир. Әлбәттә, бу јени мәсәлә дејилдир. Тә'лим просесиндә, јеринә көрә, шакирдләрдә мүсбәт вә ја мәнфи емосијаларын ојадылмасынын зәрурилијини инкар едән јохдур, лакин әмәли чәһәтдән ону чох заман һәјата кечирмәк гајғысына галмајанлар да аз дејилдир. Буна көрә дә дәрсләрин тәшкили вә кедишиндә чансыхычылыг, биканәлик, һәвәссизлик һаллары аз олмур. Тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, һәлә һеч дә бүтүн мүәллимләр вә мәктәб рәһбәрләри дәрк етмәмишләр ки, дәрс вермәк мәһарәти, тәкчә билији дүрүст шәрһ етмәкдә дејилдир, һәм дә шакирдләрдә бөјүк вә дәрин мараг ојатмагдадыр: бу исә синифдә әһвали-руһијјә јүксәк олдуғу заман мүмкүндүр. Мәһз буна көрә дә биз дәрсин јүксәк елми-сијаси сәвијјәсиндән данышаркән, тә'лим вә емосионаллығын, һиссләрин дәрсдә, нечә дејәрләр, «чошдурулмасынын» үстүндән кечә билмәрик. Әксинә, ону хүсуси олараг нәзәрә алмалыјыг. Мә'лумдур ки, шакирдләрдә билик өјрәнмәјә, елмин сирләринә бәләд олмаға мараг һисси, дидактик вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндән асылы олараг севинч вә ја кәдәр, рәғбәт вә ја нифрәт, ифтихар вә ја биканәлик һисси ојатмадан онлара верилән елми биликләр мөһкәм олмаз, ушагларын мә'нәви аләмини зәнкинләшдирмәк мүмкүн олмаз.

Халг шаири С. Вурғун дејирди ки, ушаг гәлбини тәрбијә етдијимиз заман о гәлбә һәјат вә тәбиәтин һәгигәтләри илә ганад вермәлијик. Бу һәгигәт о гәдәр зәнкин, рәнкарәнк, мә'налы вә көзәлдир ки, онун һеч бир бојаға, рәнк вә уҹдурмалара еһтијачы јохдур. Мән һәјат һәгигәти дедијим заман нәзәрдә јалныз һәјатын, варлығын мүсбәт чәһәтләрини, заман вә маканын мүгәддәс һиссәләрини, әмәл вә арзуларыны тутурам (бах: 32. сәһ. 312). Мәктәб тәчрүбәсиндән бир-ики мисал кәтирәк. Методист мүәллим Әсәд Худавердијев (Салјан шәһәри) физика дәрсләриндә бу пријомдан кениш истифадә етдијини чох ајдын мисалларла шәрһ едир. О, VII синифдә «магнит саһәси» мөвзусуну шәрһ едәркән, классик ше'римизин баниси Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасындан бир парчаны охујур:

Бахма ки, ајыгдыр, атын, ајыг ол,
Чәтиндир нә гәдәр бах, кетдијин јол,
Бу јолда охшасан бир аз шаһинә.
Јоллара күн кими нәзәр сал јенә!
Дәмирәм чохдакы, инчидир, башдыр,
Кетдијин јол ки, вар магнитли дашдыр!

Бунунла мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырыр ки, орта әсрләрдә белә Низами магнитлә дәмирин гаршылыглы тә'сирини өз охучуларына усталыгла чатдырырды. Бу исә шакирдләрдә фәрәһ емосијасы доғурур.

Бир мисала да диггәт едәк. VIII синифдә «Һәрәкәтин нисбилији» мөвзусуну кечәркән мүәллим мәсәләни јерин һәрләнмәси вә буну кәшф едән Г. Галилејин талеји, онун е'дам едилмәси илә бағлајыб исте'дадлы шаир Б. Ваһабзадәнин «Галилеј» ше'рини әзбәрдән охујур:

Деди: Јер фырланыр! Инанмадылар,
Онлар она күлдү, о да онлара
Деди: Һәгигәтә шүбһәнизми вар?
Дедиләр:—Һагг дејән чәкиләр дара.

Бу исә шакирдләрдә алимә дәрин рәғбәт һиссинин ојанмасына, онларын елмлә марагланмаларына кениш мејдан верир. VIII синифдә «Реактив һәрәкәт» мөвзусуну кечәркән өлкәмиздә реактивлик идејасынын пионерләриндән бири олан Н. Кибалчичин һәјатындан мисал кәтирир вә гејд едир ки, ону чара едилән суи-гәсддә (1881-чи ил) тәгсирләндирир вә е'дам едирләр. Кибалчичин е'дам габағы јаздығы мәктубдан бир парчаны охујур: «... Мәнә рәһбәрлик едән јалныз Вәтәнә мәһәббәт, онун мүсибәтләридир... Онун мүсибәт вә бәдбәхтликләри гуртарачагмы, о, хошбәхтлик вә азадлыг көрәчәкми...? Мәни е'дам дејил, бизим е'дамымызын нәтичәләри утандырыр...» Онун бу чүр мисаллары даһа чохдур. Дәрси ағырлашдырмадан Худавердијевин әдәбијјатымыз вә тарихимиздән дәрс заманы чәкдији бу чүр мисаллар, кәтирдији бу чүр һәгигәтләр физика дәрсинә даһа чох мараг ојадыр, шакирдләрдә емосионал һиссләрин доғмасына сәбәб олур, бу да онларда идрак фәаллығы јарадыр. Мүәллим јазыр: «Бу кими һиссләр шакирдләрдә һеч дә мә'јуслуг јаратмыр, әксинә, онларын дахили аләминә тә'сир едир, һәјәчанландырыр, онлары мүбариз олмаға чағырыр, онларда мөвзуну дәриндән өјрәнмәк һәвәсини даһа да артырыр (29. 10/1977, сәһ. 40, 41, 42).

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси ачыг көстәрир ки, дәрсин емосионал тә'сир гүввәсиндән һәр фәннин тә'лими просесиндә истифадә етмәк мүмкүндүр. Фәннин устады олан һәр бир мүәллим дәрсләриндә елә мисаллар вә ја фактлар кәтирә биләр ки, шакирдләрдә ја шадлыг ја да мә'јуслуг, ја фәрәһ, һүсн-рәғбәт, ифтихар, ја да нифрәт, гәзәб, икраһ... һиссләри доғурсун. Белә пријомларын исә тәрбијәви тә'сир күчү инкар едилмәздир.

Дәрсдә тә'лим просесинин интенсивләшдирилмәси һаггында. Бу да јени мәсәлә дејил, лакин индики шәраитдә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Тә'лим просесини интенсивләшдирмәк, мә'лум олдуғу үзрә бөјүк вә мүрәккәб мәсәләдир. Биз анчаг онун бир чәһәти үзәриндә, тә'лим просесинин дәрсдә интенсивләшдирилмәси үзәриндә дајаначағыг. Тә'лим методларынын, һәмчинин дәрсин тәкмилләшдирилмәси, мүхтәлиф тә'лим типләринин тәтбиги бу мәсәләни дә ачмағы тә'кидлә тәләб едир.

Тә'лим пријомларынын мүрәккәблији, һәмчинин дәрсдә шакирдләрдән чох вахт тәләб едән мүстәгил ишләрин тәшкили, проблемли шәрһин тәтбиги, ајдындыр ки, чох вахт тәләб едир. Бунун үчүн әлавә вахты һарадан ала биләрик? Дәрсләрин мүддәтини вә ја дәрс илини узатмаға имкан јохдур. Әсас чыхыш јолу бу мәгсәдлә дәрсдә тә'лим просесини интенсивләшдирмәкдән ибарәтдир. Дәрси интенсивләшдирмәнин маһијјәти исә вахт өлчүсү ваһидини дәјишдирмәдән көрүлән ишләрин мигдарыны, кејфијјәтә хәләл кәтирмәдән, артырмагдыр. Бунун үчүн дәрсин һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәк, бир дәгигәнин белә бош кечмәсинә јол вермәмәк, һәр шакирдин дәрсин әввәлиндән ахырынадәк кәркин ишләмәсини тә'мин етмәк лазымдыр. Дәрсин интенсивләшдирилмәси хүсуси бир пријомла дејил, дәрсин һәр мәрһәләсиндә, пријомлар системиндән истифадә етмәклә јеринә јетирилә биләр.

Бу мәгсәдлә габагчыл мүәллимләр ев тапшырыгларыны јохламаға вә сорғуја аз вахт сәрф едир, лазым кәләндә јазы тахтасына бир нәфәр дејил, ејни заманда 2—4 нәфәр чағырыр, онлар јазы тахтасында тапшырыгла мәшғул оларкән, фронтал сорғу апарыр вә с. Бу

јолла 8—10 дәгигә мүддәтиндә 5—6 шакирд јохланыб гијмәт алыр, синиф шакирдләринин бөјүк бир гисминин ев тапшырыгларыны нә чүр јеринә јетирдикләри өјрәнилир, вахтын чоху јени билик вермәјә, ону мөһкәмләндирмәјә сәрф олунур. Вахтилә һәлә 60-чы илләрин әвәлләриндә Липетск вилајәти орта мәктәб мүәллимләринин бу барәдә топламыш олдуглары тәчрүбәдән чох јазырдылар. О јазылардан бириндә дејилирди ки, Липетск вилајәти орта мәктәб мүәллимләри 45 дәгигә мүддәтиндә бүтүн шакирдләри ишләмәјә вадар етмәк үчүн һәр чүр педагожи тәдбирә әл атырлар. Зәнк вурулан кими мүәллим вә шакирдләр өз јерләрини тутурлар. Дәрс данышыгсыз, мүәллимин әввәлчәдән һазырламыш олдуғу чалышманын јеринә јетирилмәси илә башланыр. Һеч бир ләнкидичи сөһбәтә, шакирдләрин адыны охумаға, дәрсә кәлмәјәнләрин сәбәбини өјрәнмәјә вә ја башга бир ишә јол верилмир. Дәрс әввәлдән ахырадәк арасы кәсилмәдән дүшүнүлмүш тә'лим ишинә һәср едилир. Биринчи тапшырығын ардынча икинчи тә'лим мәшғәләси, онун ардынча, үчүнчү, дөрдүнчү кәлир. Ән дәјәрлиси будур ки, Липетск вилајәтинин орта мәктәб шакирдләри белә иш гајдасына алышмышлар, өзләринин мә'нәви гүввәләрини јарадычы истигамәтә јөнәлдә билирләр вә инди өзләри синифләриндә бир шакирдин белә вахтыны бош кечирмәсинә дөзә билмәзләр (бах: 122. 3/1964. сәһ. 109).

М. А. Данилов Липетск тәчрүбәси һаггында вердији рә'јдә јазырды: «Липетск тәчрүбәсинин башлыча чәһәтини биз онда көрүрүк ки, бурада елә бир шәраит, тәшкилат пријомлары вә тә'лим методлары тапылмышдыр ки, онларын васитәси илә бүтүн синиф шакирдләри дәрсдә сә'јлә, фәал, диггәтлә вә һәвәслә ишләјирләр» (101. сәһ. 21). Липетск тәчрүбәсиндән биз әввәл дә данышмышыг. Көрүндүјү кими, мәктәбләримизин тарихиндә дә бу тәчрүбәнин бир нечә дәјәрли чәһәтләри олмушдур ки, инди дә онлар өз гијмәтини итирмәмишләр.

Республиканын габагчыл мүәллимләри бу тәчрүбәјә биканә бахмыр, ондан истифадә едирләр. Мәсәлән, рус дили мүәллими И. А. Рачинскаја (Бакы, 199 нөмрәли мәктәб) өз тәчрүбәсиндән сөһбәт ачараг дејир: «Вахта гәнаәт етмәк вә тә'лим просесини интенсивләшдирмәк мәгсәди илә мән сорғудан чох истифадә едирәм.

3—4 шакирдә јазы тахтасында тапшырыг вердикдән сонра, галан шакирдләрлә фронтал сорғу апарырам. Белә пријом 8—10 дәгигә ичәрисиндә ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси вәзијјәтини јохламагла бәрабәр бир нечә шакирдин дә билијинә гијмәт вермәјә имкан јарадыр». Рачинскаја тәкчә дәрсин илк мәрһәләсиндә һәр дәгигәдән сәмәрәли истифадә етдијини көстәрир. Чохдан бәри мә'лум олан бу педагожи тәләб, тәәссүф ки, һәр јердә өзүнә һәлә мөһкәм јер тута билмәмишдир. Гејд едәк ки, бүтүн бу дејиләнләр тә'лимин изаһлы-репродуктив адлы типинә аиддир. Башга тә'лим типләринин һәр бириндә дә интенсивләшдирмә тәләбинә көз јума билмәрик. Онларын да һәр бириндә мүнасиб пријомларын тәтбиги зәруридир. 60-чы илләрә нисбәтән инди 70—80-чи илләрдә мәктәбләримиздә башга шәраитин мејдана кәлдијини көрүрүк. Мәктәбләримизин инди, һамысы олмаса да чоху, тә'лим аваданлығы—кабинетләрлә, мүасир техники тә'лим васитәләри илә тә'мин олунмушдур; тә'лим инди әсасән кабинет системи илә тәшкил едилир. Белә бир шәраит, башга дәјәрли чәһәтләри илә бирликдә, дәрсин интенсивләшдирилмәсинә сон дәрәчә фајдалы хидмәт едир. Ким билмир ки, әјани вәсаит вә кабинет аваданлығындан көһнә гајда үзрә истифадә етмәк пријомлары һәмишә дәрсин кедишини ләнкидир. Кабинет системи, хүсусилә мүасир техники тә'лим васитәләринин тәтбиги дәрсин кедишини даһа да интенсивләшдирир, онун фајдалы иш әмсалыны хејли јүксәлдир.

Кабинет системинин ролуна даир јаздығы мәгаләсиндә 12 нөмрәли (Сумгајыт) мәктәбин тәчрүбәсиндән сөһбәт ачан әмәкдар мүәллим Ј. Бүнјадов јазыр: «Һазырда мәктәбимиздә 26 фәнн кабинети, идман залы, 3 е'малатхана шакирдләрин истифадәсиндәдир. Мәктәбдә кабинетләр елә тәшкил едилмишдир ки, фәнләрин тәдриси мәгсәдинә, мәзмунуна вә методикасына ујғун олсун, мүәллимин ишинин елми тәшкилинә (о чүмләдән әлавә едәк ки, тә'лим просесини интенсивләшдирмәјә—М. М.), шакирдләрин фәрди вә мүстәгил ишләмәләринә имкан јаратсын. Мәктәбимиздә фәалијјәт көстәрән фәнн кабинетләри техники тә'лим васитәләри вә әјани васитәләрлә мүкәммәл тәчһиз олунмушдур. Кабинетләрдә кинопројектор, диапројектор, кодоскоп, магнитофон вә с. техники васитәләрдән истифадә үчүн әл-

вершили идарәетмә системи јарадылмышдыр. (29. 10/1979. сәһ. 23).

Инди сөһбәт анчаг бу зәнкин техники базадан, мүасир аваданлыгла тәчһиз олунмуш кабинетләрдән, тә'лимин үмумијјәтлә кејфијјәтини јүксәлтмәк, о чүмләдән ону интенсивләшдирмәк намнинә сәмәрәли истифадә етмәсиндән кетмәлидир.

Габагчыл мүәллимләр изаһлы-репродуктив тә'лим типинин тәтбигиндә белә садә пријомларла она чалышырлар ки, дәрсин һәр дәгигәси сәмәрәли истифадә едилсин, һәр шакирд дәрсдә фәал иштирак етсин, нечә дејәрләр «мүркүләмәсин».

Мүәллим И. Һәсәнов (Кәдәбәј гәсәбә орта мәктәби) кимја дәрсләриндә интенсивләшдирмә пријомундан данышарег гејд едир ки, «елми-техники биликләрин һәчми артдыгча тәдрис материалларынын нәзәри сәвијјәси дә күчләнир. Бу материалларын өјрәдилмәси үчүн сәмәрәли јоллар ахтармаг тәләб олунур. Бу јоллардан бири исә дәрсин бүтүн 45 дәгигәсиндә шакирдләрин там мә'насы илә ишләмәсинә—дәрсин интенсивләшдирилмәсинә наил олмагдан ибарәтдир. Дәрси интенсивләшдирмәк тәкчә материалын чохлуғу дејил, һәм дә шакирдләрин һәр биринин дәрсдә бу вә ја дикәр шәкилдә ишләтмәк, сорғуја һәр дәрсдә даһа чох шакирд чәлб етмәк, даһа чох шакирдин билијинә гијмәт вермәк, дәрси, нечә дејәрләр, статик шәкилдә дејил, динамик шәкилдә апармаг үчүндүр. И. Һәсәновун да тәчрүбәсиндә диггәти чәлб едән чәһәт дәрсин әввәлиндә шакирдләрин кечмә дәрсә даир билијини үзә чыхармаг мәгсәдилә, сорғуну интенсив кечирмәјә, фронтал суалларла јанашы фәрди суалларын тәтбигинә јер вермәсиндән ибарәтдир. 10—15 дәгигә әрзиндә о, бүтүн шакирдләри сорғу просесиндә фәал иштирак етдирир. Нәтичәдә јени материалын изаһы вә мөһкәмләндирилмәси үчүн даһа чох вахт сахламаға наил олур ки, бу да дәрсин, шүбһәсиз сәмәрәсини јүксәлдир (бах: 44, 4/1979. сәһ. 10—11).

Дәрсдә бүтүн шакирдләрин мәһсулдар тә'лим иши илә әһатә едилмәси, онларын дәркетмә фәалијјәтинин активләшдирилмәси һаггында. Шакирдләрин һәр биринин дәрсдә кәркин ишләмәсини тә'мин етмәк, һәр шејдән әввәл, онларын идрак фәалијјәтини активләшдирмәк дәрсин тәкмилләшдирилмәсиндә әсас тәләбләрдән

бири һесаб едилир. Бу да тәсадүфи дејилдир, чүнки шакирдләрин идрак фәалијјәтини тә'лим просесиндә активләшдирмәк елә бир мүһүм тәләбдир ки, она истинад едәрәк онларын һазырлыг сәвијјәсини әсаслы сурәтдә јүксәлтмәк мүмкүндүр. Дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг тәләби педагокика тарихиндә јени мәсәлә дејилдир. Бу, нәинки совет педагокикасы тарихиндә, һәтта демократик классик педагокикада да, о чүмләдән ингилабдан әввәл рус демократик педагокикасында чох мүзакирә едилән проблемләрдән бири олмушдур. Заманәләринин көркәмли педагоглары көрмәјә билмәздиләр ки, педагожи просесин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн мүәллимин јени дәрси мәһарәтлә шәрһ етмәси илә јанашы, шакирдләрин дәрсдә фәал иштиракы, онларын зеһни вә әмәли чәһәтдән фәаллыг көстәрмәләри дә мүһүм шәртдир. Буна көрә дә онлар дәрсин шаблонлашдырылмасыны, сөнүк вә марагсыз кечилмәсини мүхтәлиф шәкилдә тәнгид етмиш, белә дәрсләрин шакирдләрдә зеһни инкишафы ләнкитдијини ачыб көстәрмишләр. Бу мәсәләјә даһа чох фикир верәнләрдән бири бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински олмушдур. Һәлә кечән әсрин 60-чы илләриндә о, шакирдләри дәрсдә пассивләшдирән, онларын активлијини сөндүрән дәрсләри кәскин сурәтдә тәнгид едирди. О јазырды ки, белә дәрсләр «үч-дөрд шакирди суал-чаваба тутмагла башланыр вә буна вахтын јарыдан чоху сәрф едилир: синфин галан шакирдләри чаваб үчүн онлара нөвбә чатанадәк диггәтсиз отурмагда өзләрини там һаглы һесаб едирләр... Белә дәрсләрдә елә шакирд олур ки, бүтүн һәфтә мүддәтиндә күндә алты саат, башы фикирсиз, әли дә мәшғәләсиз вахт кечирир, о, анчаг чалышыр ки, синиф интизамынын тәләб етдији һәрәкәтсиз вә күтлүк ифадә едән мә'насыз диггәтли көрүнүшүнү мүһафизә едиб сахласын» (158. ч. 2, сәһ. 215). Белә дәрсләри мә'насыз һесаб едән Ушински, тә'кидлә тәләб едирди ки, шакирдләр дәрсдә, мүмкүн гәдәр, фәал вә мүстәгил ишләсинләр, мүәллим исә онларын бу чүр ишләринә рәһбәрлик етмәклә материал версин. Мәһз бу мүнасибәтлә о, шакирдләрә «өјрәнмәји өјрәтмәк лазымдыр»—дејирди, јә'ни онлары елә ишләтмәк лазымдыр ки, јени анлајышлары мүстәгил олараг асанлыгла дәрк етмәји өјрәнсинләр.

Мәһз бу бахымдан о, тә'лим просесиндә һәм дә мүгајисәјә хүсуси јер вермәји тәләб едир вә көстәрирди: «Тәрбијәчи имкан дахилиндә лап әввәлчәдән ушағы еләөјрәтмәлидир ки, о, башгасы тәрәфиндән (шифаһи вә ја китаб васитәси илә) она шәрһ едилән билији габагчадан дүшүнмәдән мәнимсәмәсин, әксинә, өјрәндији билікләри өјрәнмиш олдуглары илә мүгајисә етсин, тутушдурсун» (158. ч. 10. сәһ. 470). О заманлар, мә'лум сәбәбләрдән, бу габагчыл фикирләрин мәктәбләрә дахил едилмәсинә мане олурдулар.

Дәрсдә шакирдләрин фәаллашдырылмасы идејасы мәһз совет мәктәбләриндә илдән илә кениш өлчүдә тәтбиг олунмага башлады.

Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин күчләндирилмәси проблеминин маһијјәтинә кәлдикдә исә демәлијик ки, бу һеч дә хүсуси бир пријомла баша кәлән иш дејилдир. Бу, шакирдләрин тә'лим просесиндә бүтүн зеһни гүввәләрини активликлә ишләтмәсини, јени биликләри мәнимсәмәјә дәрин мараг көстәрмәсини, тә'лим просесиндә мүстәгил һәрәкәт етмәјә чалышмасыны, гаршыја чыхан чәтинликләри јох етмәјә сә'ј көстәрмәсини тәләб едән мүһүм дидактик принсипдир. Мәһз буна көрә дә дәрсә верилән бу тәләбин јеринә јетирилмәси комплекс сурәтдә бир сыра педагожи тәдбирләр нәтичәсиндә, о чүмләдән, һәм тә'лим методларынын сәмәрәли тәтбиги, һәм дә тә'лим типләринин мәзмуна вә синфә көрә дүзкүн сечилмәсини, һәм фәнләрарасы әлагәни, хүсусилә шакирдләрин мүстәгил фәалијјәтини тәшкил етмәк вә с. јолу илә һәјата кечирилә биләр. Бүтүн бунлар һаггында әввәлдә сөһбәт кетдији үчүн биз дејиләнләрлә кифајәтләнирик. Ону да әлавә етмәк истәјирик ки, бу проблемин һәлли әһәмијјәтли дәрәчәдә һәм дә тә'лим просесинин дәрсдә идарә едилмәсиндән, һәмчинин дәрсдә шакирдләрин өјрәндикләринин һесаба алмаг вә она дүзкүн гијмәт вермәкдән дә чох асылыдыр. Инди онларын шәрһинә кечәк.

Дәрсдә шакирдләрин билијини һесаба алмаг вә гијмәтләндирмәк һаггында. Шакирдләрин билијини јохламаг вә гијмәтләндирмәк һаглы олараг бүтөвлүкдә дәрсдә тә'лимин үзви һиссәси, ичбари үнсүрү һесаб едилир. Сон заманлар шакирдләрин билијини јохламадан вә гијмәтләндирмәдән тәһсилин мәгсәдәујғунлуғуну сүбут етмәк үчүн бә'зи јерләрдә (мәсәлән, Тбилисидә) тәчрүбә апарылыр, шакирдләри илин сонунда синифдән-синфә имтаһансыз кечирмәјин даһа фајдалы олдуғуну исбат етмәк мәгсәдилә бә'зи мүлаһизәләр вә тәклифләр ирәли сүрүлүр. Бу, әлбәттә експериментдир. Нәтичәсини көзләмәлијик. Лакин ону да инкар етмәк олмаз ки, мәктәбләрдә шакирдләрин билијинин јохланылмасы вә гијмәтләндирилмәси һәм шакирдләрин, һәм дә мүәллимләрин фәалијјәтинин спесифик дөвләт учоту формасыдыр. Һәм дә она көрә ки, тәдрис ишиндә ән јахшы көстәричиләрә наил олмаг үчүн тә'лим просесиндә шакирдләрин өзләрини сә'ј көстәрмәјә, мүәллимләри исә тә'лим методларыны тәсһиһ етмәјә сәфәрбәр едән бу дәрин психоложи-педагожи көкләри олан тәдбирләрдән имтина етмәк олмаз. Ону да демәк истәјирик ки, бу тәдбир билик вә бачарыглары шакирдләрин јаддашында мөһкәмләндирмәјә һәвәс ојадыр, мүвәффәгијјәт газанмагда ичазә верилән гајдада өз ушагларына көмәк етмәк үчүн аиләләри сәфәрбәрлијә алыр вә с. Биз һәлә ону демирик ки, кәнчләр кениш әмәк һәјаты јолуна чыхдыгда «Кејфијјәт нишаны» илә мәһсул истеһсал етмәјә сә'ј көстәрәчәк вә көстәрмәлидирләр. Бәс белә олдугда һәлә мәктәб партасында икән дәрс тапшырыгларыны «Кејфијјәт нишаны». илә јеринә јетирмәји онлара өјрәтмәк мәгсәдәујғун дејилми? Чәтин ки, бунлар инкар едилсин. Лакин билији гијмәтләндирмәк методикасы мәсәләси чох вачибдир. Кимә ајдын дејилдир ки, дәрсин сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәси шакирдләрин билијинин јохланылмасынын методики нөгтеји-нәзәрдән нә гәдәр дүзкүн тәшкил едилмәсиндән вә онларын билијинин нә гәдәр објектив гијмәтләндирилмәсиндән хејли дәрәчәдә асылыдыр. Бу саһәдә тәәссүф ки, тә'лим ишиндә өзүнү көстәрән формализми (9. сәһ. 80) арадан галдырмаг үчүн чидди сурәтдә чалышмалыјыг, сынагдан чыхмыш јохлама методларыны мәһарәтлә истифадә етмәлијик.

Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, шакирдләрин билијинин учоту мүхтәлиф формаларда, о чүмләдән чари учот јолу илә әсаслы вә дәриндән апарылмаса онларын мүвәффәгијјәтини јүксәлтмәк, мә'нәви чәһәтдән инкишафларыны артырмаг, тә'лим просесиндә онларын фәаллығыны тә'мин етмәк кими бөјүк проблеми һәлл етмәк олмаз. Бундан әлавә, синифдә һәр бир шакирдин програмын һәр бир мөвзусу үзрә билији дүзкүн һесаба

алынмазса, һәм ајры-ајры мәктәблиләрин керилијини арадан галдырмаг, һәм дә синифдә өјрәнилән материала даһа дәриндән нуфуз едә биләнләрә кениш јол ачмаг кими реал педагожи тәдбири кечирмәк олмаз.

Шакирдләрин билик вә бачарыгларынын чари учотунун ән'әнәви методлары бизә мә'лумдур. Бунлар фәрди вә фронтал сорғу, мүхтәлиф нөв јазылы контрол ишләри, ән әввәл дилләрин вә ријазијјат үзрә, физика, кимја, биолокија кими фәнләрдә лабораторија ишләри, е'малатханаларда, тәдрис-истеһсалат комбинатларында вә тәдрис сехләриндә әмәк үзрә контрол практики ишләр көрүлмәси, мәктәбјаны саһәләрдә тәчрүбә ишләри апарылмасы, директорларын тәшкил етдикләри контрол ишләр, мөвзулар үзрә зачотлар вә саирдир. Шакирдләрин билик вә бачарығыны јохламағын чохдан сынагдан чыхмыш бу методларынын һәр биринин мәһарәтлә тәтбиг едилмәси һәлә синифдән-синфә кечирмә заманы вә бурахылыш имтаһанларындан габаг һәр бир мәктәблинин чари мүвәффәгијјәтини чох вә ја аз дәрәчәдә дүзкүн гијмәтләндирмәјә имкан верир. Ајдындыр ки, синифдән-синфә кечирмә вә бурахылыш имтаһанлары иллик гијмәт, мүәјјән чари гијмәтләри нәзәрә алмагла һәлледичи амил олур. Лакин гаршыја чәтинликләр чыхыр: әввәлән, бир чох мүәллимләр һәр бир мәктәблинин һәр бир мөвзу үзрә билијини објектив гијмәтләндирмәк үчүн дәрс рүбү әрзиндә кифајәт гәдәр мә'лумата малик олмур, икинчиси, һеч дә һәмишә, (хүсусән кәнч мүәллимләрдә) ајры-ајры шакирдләрә верилмиш гијмәтләрдә објективлик тә'мин едилмир. Бунларын һәр икиси арзуолунмаз һалдыр. Бунунла әлагәдар үч мәсәлә үзәриндә дајанмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Зәннимизчә, бу мәсәләләрин мүвәффәгијјәтли һәлли, шакирдләрин билијини јохламағын ән'әнәви методикасыны хејли зәнкинләшдирәр вә онун сәмәрәлилијини јүксәлдәр. Онлардан бири ирәлидә һаггында данышачағымыз дәрсдә тә'лим просесини фәрдиләшдирмәкдир. Тә'лими фәрдиләшдирмәк шакирдләрин билијини һесаба алмағы да јахшылашдырыр. Икинчиси, чари учоту јахшылашдырмаг мәгсәдилә Липетск вилајәтинин мүәллимләри тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш дәрсһесабы бал-гијмәт барәсиндәдир. О она көрә дәрсһесабы адланыр ки, шакирдә дәрс әрзиндә бүтүн фәалијјәтинин нәтичәсиндә верилир. Мүәллим бүтүн дәрс әрзиндә шакирдләрин

фәалијјәтини мүшаһидә едир, һәм көһнә материала, һәм кирдә дәрс әрзиндә бүтүн фәалијјәтинин нәтичәсиндә дә тәзә дәрсә даир онлара мүхтәлиф суаллар верир, һәм әсас биликләрин актуаллашдырылмасы, һәм дә онларын верәчәји гијмәти аз вә ја чох дәрәчәдә дәгигләшдирир чалышмалары јеринә јетирдикләри заман шакирдләрә вә дәрсин ахырында шакирдләрин дәрсһесабы гијмәтини онлара билдирир. Бу үсул нәинки шакирдләрин гијмәтинин даһа дәгиг вә објектив олмасыны тә'мин едир, һәм дә синифдә бүтүн шакирдләрин дәрсдә фәал иштирак етмәсинә көмәк едир. Бу, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, дәрсдә шакирдләрдән фәрди сорғу апарылмасындан вә ев тапшырығыны јеринә јетирмәк саһәсиндә онларын билијини гијмәтләндирмәкдән имтина етмәк лазымдыр. Билији гијмәтләндирмәјин мүхтәлиф формаларыны әлагәләндирмәк мүәллимин мәһарәтини көстәрир. Үчүнчүсү, билији јохламағын зачот формасыдыр. О јухары синифләрдә тәтбиг едилир вә чари учотун нәтичәләринин дәгигләшдирмәјә көмәк едир, чүнки чохлу шакирд олан синифләрдә сорғу вә дикәр чари учот формалары һәр бир шакирдин билик сәвијјәси һаггында ајдын тәсәввүр вермир. Бә'зән шакирдә гијмәт мөвзу үзрә онун фактик мәшғул олмасына көрә дејил, ајры-ајры суаллара чавабына көрә верилир ки, бу да онун билијинә дүзкүн гијмәт вермәк үчүн кифајәт дејилдир. Мәһз буна јол вермәмәк мәгсәдилә јохламанын зачот формасы тәтбиг олунур. Зачот јохлама формалары системини зәнкинләшдирир, мәктәбләрдә кениш тәтбиг олунур. Јохламанын бу формасыны һаглы олараг програмын ајры-ајры даһа мүрәккәб мөвзулары вә фәсилләри үзрә, дәрс или әрзиндә 3—4 дәфә апармаг төвсијә едилир. Һәм дә даһа һазырлыглы шакирдләр мүәллимин өзүнүн гәрарына әсасән зачотдан азад олунур. Зачотлар чәдвәл үзрә дәрсләрдә бир гајда олараг рүбүн ахырында апарылыр вә о шакирдләри әһатә едир ки, онларын билик сәвијјәси һаггында мүәллим гәти фикрә малик дејилдир. Лазым кәлдикдә керидә галан шакирдләрә әлавә мәсләһәт вердикдән сонра тәкрар зачот апарылмасына ичазә верилир.

Ахырда һамыја мә'лум олан бир һәгигәти бир даһа гејд етмәк истәјирик ки, шакирдләрин билијинин учоту вә гијмәтләндирилмәси о заман даһа сәмәрәли олур ки, објектив олсун, гәсдән шиширдилмәсин вә гәсдән

азалдылмасын. Бунларын һәр икнси мүәллими синиф гаршысында әдаләтсиз едир, шакирдләрә мәнфи тә'сир көстәрир. Һәр бир һалда шакирдләрин билијинин гијмәтләндирилмәси (һәтта мәнфи олса белә) хејирхаһлыгла олмалыдыр. Онларын ирәли кетмәси үчүн, онларда өз гүввәләринә вә габилијјәтләринә инамы мөһкәмләндирмәк үчүн јол ачмалыдыр.

Тәәссүфлә демәлијик ки, ја нашылыгдан, ја да гәсдән бә'зи мүәллимләр шакирдләринә сүн'и сурәтдә шиширдилмиш гијмәтләр верирләр. Бу исә мәктәб низамнамәсинин шакирдләрин билијини һесаба алмаг үчүн мөвчуд дөвләт һесабат формасы тәләбләрини кобуд бир сурәтдә позмагдан әлавә шакирдләрин әхлагына мәнфи тә'сир көстәрмәкдир. Белә мәнфи һаллара сон гојмағын вахты чохдан чатмышдыр.

Дәрсдә тә'лим просесини идарәетмәјә даир. Тә'лим просесини дәрсдә идарә етмәјин јүксәк дәрәчәдә ефферктли тәшкили ону тәкмилләшдирмәјин ән мүһүм истигамәтидир. Дәрси идарәетмәк дедикдә, һеч дә орада интизам сахламаг вә онун ахыны нәзарәт алтына алмагла битмир. Әслиндә бу, дәрсә верилән бүтүн тәләбләрин ардычыл вә јүксәк кејфијјәтлә јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәк демәкдир. Бу, онун үчүн лазымдыр ки, шакирдләрин дәркетмә вә әмәли фәалијјәтини лазыми тәрәфә дүзкүн вә мүвәффәгијјәтлә јөнәлтмәк, дәрсин методики гурулушуну шәраитдән асылы олараг, вахтында тәнзим вә тәсһиһ етмәк, синифдәки шакирдләрин һамысыны фәал ишә чәлб етмәк, дәрс вахтындан вә мүхтәлиф васитәләрдән әввәлдән ахырадәк сәмәрәли истифадә етмәк, дәрси әввәлдән тәртиб едилмиш плана мүвафиг апармаг, дәрсдә дидактик вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк мәгсәдилә сәмәрәли тәдрис иш шәраити тә'мин етмәк вә с. мүмкүн олсун.

Онларын бә'зиләри үзәриндә мүхтәсәр дајанаг. Дәрси мүвәффәгијјәтлә идарә етмәк үчүн шакирдләрә биликләри мәнимсәтмәк просесини бүтүн тәфәррүаты илә билмәк, һәр бир шакирдин зеһни инкишафынын кедишиндән баш ачмаг вә о просесләрә нәзарәт етмәк лазымдыр. Ән'әнәви дәрсдә бу мәгсәд үчүн јалныз мәһдуд методлар: контрол јазы ишләри вә лабораторија ишләри, шакирдләрдән фәрди вә фронтал сорғу, ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси вә бә'зи дикәр методлар тәтбиг едилир. Бу методлар мүасир дәрсдә дә истифадә олунур. Лакин онлар нә гәдәр мүһүм олсалар да, тә'лим просесиндә шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтинин нечә чәрәјан етдијини, шакирдләрдән һәр биринин (хүсусилә керидә галанларын), дәрс материалыны нечә мәнимсәдијини билмәк үчүн кифајәт дејилдир. Јухарыда көстәрилән методлар мәгсәдә чатмаг үчүн һәм чох вахт тәләб едир. Һәм дә мәктәблиләрин дәрс материалыны мәнимсәмә дәрәчәси һаггында анчаг епизодик вә үмуми мә'лумат верир. Бунун әсасында һәтта белә бир фикир јараныр ки, кујә тә'лим просеси идарә едилә билмәз. Лакин педагогларын, хүсусән психологларын бу саһәдәки тәдгигатлары, о чүмләдән тә'лим просесинин маһијјәтини әсаслы сурәтдә изаһ етмәк үчүн апардыглары тәчрүби тәдгигат, һабелә габагчыл педагожи тәчрүбәнин кенишләндирилмәси, бир сыра јени методлар ирәли сүрмүшдүр. Бу методлар ән'әнәви методлары тамамлајараг дәрсин һәр һансы бир мәрһәләсиндә шакирдләрин биликләри мәнимсәмәси просесинә хејли дәриндән нәзарәт етмәк үчүн кениш имканлар ачыр. Проблеми һәлл етмәк, јә'ни тә'лими идарә едилән просесә чевирмәк үчүн психологлар, . Ј. Галперин вә Н. Ф. Талызинанын ирәли сүрдүкләри зеһни фәалијјәтин мәрһәләләрлә формалашмасы барәсиндәки мәшһур нәзәријјәјә әсасланан јени тә'лим системи тәклиф етмишләр. Биз һәмин нәзәријјәни бурада изаһ етмәјәчәјик, чүнки онун барәсиндә чох јазылмышдыр. Лакин гысача демәк истәјирик ки, А. Н. Леонтјевин јухарыда таныш олдуғумуз тә'лим нәзәријјәсинә истинад едән бу системин маһијјәти ондадыр ки, тәдрис просеси әшја үзәриндә һәрәкәтдән башлајараг һүндүрдән данышыг һәрәкәтинә, орадан да «дахили», «зеһни» һәрәкәтә кечмәклә үч мәрһәләдә кедир. Бу о демәкдир ки, тә'лим просесиндә шакирдләр әввәлчә анлајышларын маддиләшмиш әламәтләри илә вә онларла иш гајдалары илә (дејәк ки, мүрәккәб рәгәмләр үчүн онлар әввәлчә чөпчүкләрлә вә ја бунун үчүн јарајан дикәр шејләрлә) ишләјирләр, сонра ејни иш данышыг формасында (јә'ни һүндүрдән данышмагла) апарылыр вә нәһајәт, дәркетмә, јадда сахламаг үчүн әмәлијјат зеһниндә апарылыр. В. А. Крутетски јазыр: «Зеһни фәалијјәтин мәрһәләләрлә формалашмасы нәзәријјәсинин мүәллифләри белә һесаб едирләр ки, бу просес тамамилә детерминләшдирилдијинә көрә (шәрт-

ләр вә үсуллар системинин көмәји илә јаранып) ону идарә етмәјә јнјәләнмәк мүмкүндүр. Чохлу конкрет тәдгигатларын нәтичәләри көстәрир ки, бу принсиплә тәшкил едилән тәфәккүр фәалијјәтинин формалашмасы тә'лим просесини сәмәрәли идарә етмәјә имкан верир» (94. сәh. 164—165). Ону да демәлијик ки, бу консепсија психологларын hәлә hамысы тәрәфиндән гәбул едилмәмишдир. Бу тә'лим системинин тәрәфдар вә әлеjhдарлары арасында мүбаhисә давам едир. Лакин, бу консепсијаны (тә'лимин маhијјәтини там ачмаса да) гијмәтләндирмәмәк олмаз. Мәрhәләләр үзрә тә'лим просеси бу просесин идарә едилмәсини јахшылашдырмаг үчүн, зәннимизчә, она көрә фајдалыдыр ки, мәрhәләләр үзрә гаврама, сонра исә анлајышларын дәрк едилмәси бүтүн шакирдләрин биликләри мәнимсәмәси дәрәчәси haггында фикир јүрүтмәјә имкан верир, hәм дә бунун үчүн чохлу вахт тәләб едилмир.

Тә'лим просесини идарә едилән просесә чевирмәк ишиндә јухарыда таныш олдуғумуз програмлашдырылмыш тә'лим системи дә мүhүм рол ојнајыр. Програмлашдырылмыш тә'лим формал чәhәтдән мәрhәләли тә'лимлә бә'зи охшарлыглара маликдир. Мәрhәләли тә'лимдә просес «мәрhәләләр» үзрә кедирсә, програмлашдырылмыш тә'лимдә «порсијаларла», « аддымларла», «дозаларла» кедир. Лакин мәсәлә бурада харичи охшарлыгла дејил, ондадыр ки, тә'лим просеси мүәллимлә шакирдләр арасында дүзүнә әлагә вә тәрсинә əксәлагә илә мүшајәт олунур. Мә'лум олдуғу кими, дүзүнә әлагәнин маhијјәти ондадыр ки, шакирд мүәллимдән вә ја дикәр мәнбәләрдән мә'лумат алыр, әкс-әлагәдә исә шакирд материалы нечә мәнимсәмәси haггында информасија верир, бу информасијаны мүәллим гәбул едир. Даhа сонра нә етмәк, бүтүн шакирдләрин материалы мәнимсәмәси үчүн ирәли кетмәк вә ја башланмыш иши давам етдирмәк лазым кәлдији мүәллим үчүн ајдын олур. Беләликлә, дүзүнә («мүәллим-шакирд») вә әкс («шакирд-мүәллим) әлагә hәр бир шакирдин тәфәккүр фәалијјәти үзәриндә нәзарәти хејли дәрәчәдә јахшы тә'мин едир. Бу исә о демәкдир ки, тә'лим просеси ән'әнәви тә'лим системинә нисбәтән даhа чох идарә едилән систем олур. Мәктәбләримизин тәчрүбәсинә мүрачиәт едәк.

«Сурәт—1» васаитинин тәтбигиндән сөhбәт ачан

рус дили мүәллими М. Вәзиров (Абшерон р-ну, Фатмаји кәнд мәктәби) јазыр ки, мүhүм дидактик пријом олан әкс-әлагә тәдрис просесиндә кениш мигјасда тәтбиг едилир. Бу пријом дәрсин интенсивлијини артырыр, бүтүн шакирдләри кәркин зеhни фәалијјәтә чәлб етмәклә бәрабәр, онларын дәрк етмә сәвијјәләрини ајдынлашдырмаға имкан верир (бах: 143. 2/1976. сәh. 23). Сурәт—1» әкс әлагә гурғусунун гурулушу исә чох садәдир. Ону hәр мәктәбдә hәр бир шакирд үчүн дүзәлтмәк мүмкүндүр. Гурғунун јарадылмасы вә истифадә едилмәси јоллары мәтбуатда дәфәләрлә шәрh едилмишдир (бах: 143. 2/1976. сәh. 34—37). Билијин hесаба алынмасы, hәмчинин шакирдләрин идрак фәалијјәтинә дәрсдә нәзарәт етмәк үчүн перфокартлардан истифадә јолларындан сөhбәт ачан кимја мүәллими Ш. Сәмәдзадә (Сумгајыт, 12 №-ли мәктәб) бу барәдә тәчрүбәсини шәрh етмәклә белә бир гәнаәтә кәлдијини гејд едир ки, перфокартдан истифадә шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәсинә көмәк едир, шакирдләрә фәрди јанашмаға имкан верир. Шакирдләр дәрсдә сәhвләрини јохлајыр вә онлары дүзәлдирләр. Ән әсаслы чәhәт одур ки, перфокартдан сәмәрәли истифадә етдикдә шакирдләр бүтүн дәрс заманы дүшүнүр, өјрәнир вә фајдалы ишлә мәшғул олурлар. «Дәрс чох мәhсулдар вә марағлы кечир. Ән зәиф, тәнбәл шакирд белә ишсиз дајана билмир. Нәhајәт, ади гајда илә дәрс дејилән синифдә hәр дәрсдә 4—5 шакирдин билијинә гијмәт вермәк мүмкүн олдуғу hалда, перфокарт үзрә дәрс кечәндә hәр дәрсдә 15—20 вә hәтта бүтүн синиф шакирдләрини гијмәтләндирмәјә имкан јараныр» (14/1977. сәh. 40).

Синифдә әкс-әлагә јаратмагла дәрсин кејфијјәтини јүксәлтмәк мүмкүн олдуғуну инди исбат етмәјә heч бир еhтијач јохдур, чүнки инди бу, hәр мүәллимә мә'лумдур. Әкс-әлагә јаратмаг мәгсәдилә инди дәрсләрдә мүхтәлиф типли васитәләрдән, о чүмләдән, «Огонјок»—1, перфокартлар, «Сурәт—1» гурғусу, електрикләшдирилмиш стендләр, сигнал картлары вә б. истифадә олунур. Әлавә етмәлијәм ки, перфокартлары истифадә едән мүәллимләр ондан чох фајда көтүрдүкләрини бунун васитәсилә шакирдләрдә дәрк етмәнин сәвијјәсини јүксәлтмәјә, фәал идрак мөвгејинин формалашдырылмасына наил олдугларыны ачыг јазырлар.

Биз белә васаитин дәрсләрдә истифадә едилмәсини алгышламагла бәрабәр, ону да демәлијик ки, дәрсдә

шакирдләрин чавабларыны фәрди олараг динләмәк вә ја онлары јазы тахтасында јазылы чаваблар вермәкдән мәһрум етмәк олмаз. Көстәрилән «кағыз» машынлар мүәллимин ишини хејли јүнкүлләшдирир. Лакин нә гәдәр ағыр олса да, шакирди дәрсләрдә данышмагла бәрабәр чаваб вермәјә дә мәчбур етмәк лазымдыр. Онсуз шакирдин нә «дили» нә дә «тәфәккүрү» инкишаф етмәз.

Мүәллимин дәрсә һазырлашмасы һаггында. Белә бир һәгигәти сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, дәрсин елми-нәзәри вә методик сәвијјәсинин, онун тәлим вә тәрбијә сәмәрәсинин јүксәлдилмәси хејли дәрәчәдә мүәллимин бүтөвлүкдә өз фәннинин тәдрис етмәјә үмуми һазырлығынын нечә олмасындан вә хүсусән нөвбәти дәрсә нечә һазырлашмасындан асылыдыр. Бунун сәбәби ајдындыр. Чүнки сөһбәт, гаршысында мүасир тәләбләр гојулан дәрсдән кедир. Бу тәләбләрин һәјата кечирилмәси исә дәрси мүәллимин вә шакирдләрин мүрәккәб јарадычы нәзәри вә әмәли фәалијјәтинә чевирир. Сон илләрдә бу мөвзуда, јә'ни дәрсә һазырлыг мөвзусунда мәтбуат сәһифәләриндә алим-педагогларын, психологларын, һәмчинин мүәллимләрин чыхышлары артмышдыр. Педагогика дәрсликләриндә вә саирәдә дә бу барәдә аз јазмылар. Өз пешәсини севән вә мә'сулијјәтини дәрк едән һәр бир мүәллимә мә'лумдур ки, о, үмуми елми вә педагожи һазырлыға малик олмасындан әлавә нөвбәти дәрсә һазырлыг заманы, һәр шејдән әввәл, програмын фәсилләри үзрә гаршыдакы дәрс үчүн конкрет мөвзуну мүәјјән етмәлидир. Бундан асылы олараг о, дәрсин типини, гурулушуну, шакирдләрә иш формаларыны (фронтал, груп һалында, фәрди) мүәјјән едир, тәдрис материалыны, дәрсин мәзмунуну нәзәри вә әмәли чәһәтдән мәнимсәјир, дәрсин конкрет тәһсил, тәрбијә вәзифәләри вә шакирдләрин инкишафы вәзифәләрини, синифдә мәшғәләләрин мүхтәлиф мәрһәләләриндә һансы метод вә гајдаларла ишләмәк лазым кәлдијини мүәјјән едир, мүвафиг әјани вәсаитләр, техники вәсаитләр вә ја кабинет вәсаити ајырыр. Өз шакирдләрини, онларын үмуми һазырлығыны вә хүсусијјәтләрини билмәјин лазым олдуғу бир јана галсын, евә верилән тапшырыгларын мәзмунуну, тә'лимат гајдасыны мүәјјән едир. Бүтүн бунлар дәрсә һазырлашмағын зәрури компонентләридир вә онларын дүзкүн һәлли дәрсин сәмәрәли кечмәсинә сәбәб олур. Лакин дәрсә һазырлашмаға јарадычы мүнасибәт

бир чох башга шејләри дә тәләб едир. Дәрсә нә вахт һазырлашмаг лазым кәлдијн суалына габагчыл мүәллимләр һаглы олараг белә чаваб верирләр: «Һәмишә, һәр бир заман». Онлар ону белә изаһ едирләр: «Гәзет мәгаләләриндә, данышыгларда, охунулан китабларда чох заман елә шејләр көрүрсән ки, онлар сонра лазым ола биләр. Јазычы кими мүәллимин дә гејд китабчасынын олмасы фајдалыдыр. Инша мөвзулары, мүбаһисә мөвзулары, дәјәрли фикир, орижинал фикир ифадәси, ше'рләрдән мисралар (тә'лими әсасландырмаг үчүн јарарлы олан мараглы фактлар, елми тәблиг үчүн мисаллар—(М. М.) шакирдләрә вериләси суаллар—һамысы мөвзудур. Мәсәлән, Рәсул Һәмзәтовун јарадычылығыны охујаркән «Шам кими јанан адамлар вар, шамын галығы олмаг мәчбури дејилдир» сөзләрини гејд дәфтәрчәсинә нечә јазмамаг олар, чүнки буну сонралар јухары синифләрдә инша үчүн мөвзу кими истифадә етмәк олар» (бах: 157. 12/1956). Сонра дејилир ки, фактлар, мә'луматлар гарышығындан мүәјјән бир там фикир мејдана кәлир. Дәрси нәдән башламаг, проблеми кими нәји тәклиф етмәк ајдын олур. Беләликлә, сүбут етмәк лазым кәлмир ки, дәрсә һазырлыг систематик олараг фәнн үзрә гаршыдакы дәрсләр үчүн, һәм дә нөвбәти дәрс үчүн олмалыдыр. Бу һамыја мә'лумдур, лакин тәәссүф ки, она һеч дә һәмишә әмәл етмирләр. Дәрсә һазырлыг дәрсин планынын тәртиби илә баша чатыр. Бу, мүәллимләр үчүн нә гәдәр чәтинлик төрәтсә дә, дәрсин мүтләг компонентидир, бунсуз мүәллим дәрсдә гарышыглыг јаранмасы, мәшғәләләрин сәмәрәлилијинин азалмасы тәһлүкәси гаршысында галыр. Сон вахтларда планын тәртиб едилмәси гајдасы һаггында мәтбуатда фајдалы төвсијәләр дәрч олунмушдур. Һәмин төвсијәләрдә дејиләнләрә биз һеч бир шеј әлавә етмәк истәмирик. Биз онларын белә фикринә шәрикик ки, дәрсин бүтүн компонентләри планда көстәрилмәли (гыса формада), бүтүн һазырлығын нәтичәләри гејд едилмәли вә биринчи нөвбәдә, дәрсин мөвзусундан сонра үч башлыча вәзифә: тәһсил, тәрбијә вә инкишаф вәзифәләри дәгиг, ајдын вә конкрет гејд едилмәлидир. Ј. К. Бабански бу сөзләри дејәркән һаглы олараг јазыр ки, «дәрсин вәзифәләрини мүвафиг шәкилдә сечмәк үчүн фәнн үзрә програмы, дәрсликдә мөвзунун мәзмунуну, мөвзу үзрә методик төвсијәни, синифдәки шакирдләрин характеристикасыны

3029—19

(билик, бачарыг, вәрдишләринин типик сәвијјәсини, тәһсилә мүнасибәтләрини, иш габилијјәтләрини, тә'лим әмәји вәрдишләрини, тәрбијәлиликләри) габагчадан өјрәнмәк лазымдыр (65. сәһ. 34), даһа доғрусу, билмәк лазымдыр.

Дәрсин конкрет вәзифәсинин мүәјјән едилмәси мүәллим үчүн сон дәрәчә мүһүм мәсәләдир. Лакин, јухарыда гејд едилдији кими, бу вәзифәләр дәрсин мәзмунуна әсасән мүәјјән едилир. Әдәбијјатда бу мәсәлә барәсиндә дә мүәллимләрә көмәк үчүн хејли нүмунәләр верилмишдир. Онлары бурада тәкрар етмәјә еһтијач јохдур. Чүнки мүвафиг тәһсил алмыш мүәллим дәрсин типиндән асылы олараг һәр бир дәрсин үч конкрет вәзифәсини мүәјјән етмәји бачармалыдыр. Дәрсин вәзифәләрини шакирдләрә јени дәрс материалыны јалныз изаһ етмәклә мәһдудлашдыран, јә'ни јалныз дәрсин тәһсил вәзифәсини јеринә јетирмәклә кифајәтләнән мүәллим нә гәдәр мүһүм олса да, чидди педагожи сәһвә јол верир. Дәрсин тәрбијә вә инкишаф вәзифәләрини унутмаға јол вермәк олмаз. Тәәссүф ки, бу һал мәктәб тәчрүбәсиндә, хүсусән тәчрүбәсиз мүәллимләрин дәрсләриндә аз олмур.

Биз планда дәрсин вәзифәләрини көстәрмәји тәләб едәндә, дәрсин мәзмунуна мүвафиг олараг, мәсәлән, ашағыдакылары гысача гејд етмәји нәзәрдә тутуруг.

Тәһсил вәзифәси. Планда гејд едилир ки, анлајышларын, ганунларын, нәзәријјәләрин, теоремләрин ... мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәли вә јахуд: бачарыг вә вәрдишләри өјрәтмәли, ја да билик вә бачарыглары үмумиләшдирмәли, мөһкәмләндирмәли, тәтбиг етмәји өјрәтмәли вә с. (Конкретлик мөвзуја мүвафиг олараг көстәрилир).

Тәрбијә вәзифәләри. Планда гејд олунур ки, дүнјабахышын, идејаларын, мәсәлән, тәбиәтдә вә чәмијјәтдә инкишаф, инкишафын зиддијјәтләринин мүбаризәси зәмининдә чәрәјан етмәси, дүнјанын вә онун ганунаујғунлугларынын дәрк едилә билмәси, коммунизмин планетимиз үзәриндә гәләбәсинин лабүдлүјүнүн дәрк едилмәсинин формалашмасына көмәк етмәли вә с. Шакирдләрдә совет вәтәнпәрвәрлији, социалист бејнәлмиләлчилији кими идеја-сијаси вә әхлаги кејфијјәтләрин тәрбијә едилмәсинә јардым көстәрмәли вә с.

Инкишаф вәзифәләри:

Шакирдләрдә ирадә, емосија, јаддаш, мүшаһидә, тәфәккүрүн... инкишафына, үмумиләшдирмәк, мүһакимә јүрүтмәк, мәнтиги дүшүнмәк кими габилијјәтләрин инкишафына көмәк етмәк, шакирдләрдә мүстәгиллик, чәтинликләри арадан галдырмаг бачарығыны вә с. инкишаф етдирмәк (бах: 122. 4/1979. сәһ. 104—105).

Бүтүн дәрс планларында нә әкс етдирилмәлидир? Һәтта ән гыса планда белә дәрсин тарихи, синфин нөмрәси, дәрсин сыра нөмрәси, дәрсин мөвзусу, мәгсәди, дәрсдә тәләб олунан аваданлыг әкс етдирилмәлидир. Белә үмуми мә'луматлардан сонра дәрсин кедиши көстәрилир: 1) јени материалын өјрәнилмәси заманы истинад едиләчәк биликләрин јаддашда бәрпа едилмәси; 2) мәктәблиләрин о дәрсдә өјрәнәчәкләри билијин әһәмијјәти; 3) мөвзуну билдирмәк, дәрсин вәзифәләри; 4) јени материалын изаһы јоллары; 5) онун гавранылмасы, һафизәдә мөһкәмләндирилмәси; 6) дәрсә јекун вурулмасы; 7) шакирдләрин алдыглары гијмәтин синиф журналында гејд едилмәси; 8) ев тапшырығынын е'лан едилмәси вә ону ичра етмәк үчүн тә'лимат верилмәси.

Лакин планда бу гајдалар һеч дә мүтләг дејилдир. О дәјишдирилә биләр.

Дәрсин планлашдырылмасы мәсәләси асан иш дејилдир. Бу барәдә чохлары о чүмләдән В. А. Онишшук вә Ј. К. Бабански даһа әтрафлы јазмышлар. В. А. Онишшук јухарыда адыны чәкдијимиз китабда бу барәдә чох кениш јазмыш вә хејли мисал көстәрмишдир. Онун төвсијәләри, зәннимизчә, гәбул едилә биләр. Лакин биз онун нөгсанларыны онда көрүрүк ки, әввәлән, шакирдләрин инкишафы саһәсиндә дәрсин вәзифәләриндән бәһс етмир, икинчиси исә, елә дәрс планы, схеми төвсијә едир ки, бу да әслиндә мүнасиб дејилдир. Ахы дәрс планынын кејфијјәти тәкчә онунла мүәјјән едилмир ки, орада дәрсин бүтүн үнсүрләри әкс етдирилсин. Һәм дә онунла мүәјјән едилир ки, һәмин план гыса вә истифадә едилмәк үчүн әлверишли олсун. Пландан ади мә'рузәнин мәтни кими истифадә етмәк лазым дејилдир. Чүнки мүәллимин бу чүр һәрәкәти ушагларда онун һазырлығына даир шүбһә доғура биләр. В. А. Онишшукдан фәргли олараг, Ј. К. Бабански дәрсин бүтүн үч вәзифәсини әтрафлы изаһ етмишдир. Лакин биз онда дәрс планынын

схемини, һабелә бу вә ја дикәр вәзифәнин дәрсин кедишиндә нечә һәјата кечирилдијини, мүәллимин ајдын баша дүшә билмәси үчүн мүәјјән бир дәрсин конкрет нүмунәсини тапа билмирик. Бунлара бахмајараг һәр ики мүәллифин әсәрләри гијмәтлидир, онлары өјрәнмәк лазымдыр.

Дәрс планынын тәртиби саһәсиндә тәвсијәләрдә бурахылан гүсуру дүзәлтмәјә чалышаг.

Ән әввәл дәрсин гурулушунун схеми һаггында. Сөз јохдур ки, һәр бир дәрсин өз конкрет гурулушу вардыр. Лакин онларда охшарлыг да нәзәрә чарпыр, әввәлән, она көрә ки, онларын бир сыра мәрһәләләри (мәсәлән, истинад едиләси биликләрин актуаллашдырылмасы, ева тапшырыг верилмәси вә с.) бир гајда олараг тәкрар едилир; икинчиси, галан мәрһәләләр дидактик вәзифәјә көрә бир-бириндән фәргләнирсә дә, характерчә ејнидир. Буну нәзәрә алараг мүхтәлиф тип дәрсләр ичәрисиндә даһа чох характерик олан мүрәккәб дәрсин планы схемини нүмунә көстәрмәк истәрдик.

Мүрәккәб дәрсин планына аид схем

Синиф..., Тарих..., Нөмрә...
Дәрсин мөвзусу...
Дәрсин мәгсәди 1)...; 2)...; 3)...;
Лазым олан вәсаит: ...
Истифадә едилән методлар.
Дәрсин кедиши:

I. Ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсинин јохланмасы:

а) јазылы тапшырыглар: ријазијјат, дилләр вә с. үзрә.

б) билијин јохланмасы, фәрди вә ја фронтал соргу; суаллар: 1/ ..., 2/ ... вә с.

2. **Актуаллашдырма** — истинад едилән биликләрин шакирдләрин һафизәсиндә бәрпа едилмәси: мүсаһибә, суаллар: 1) ..., 2) ... вә с.

3. Јени биликләрин шакирдләрә чатдырылмасы:

а) дәрсин мөвзусуну билдирмәк, мотивасија— өјрәнилән билијин әһәмијјәти һаггында мә'лумат.

б) материалын изаһ едилмәси, тә'лим типи.

4. Дәрсин јекунлашдырылмасы мәрһәләси.

а) өјрәдилән материалын шакирдләр тәрәфиндән дәрк едилмәсини мүәјјәнләшдирмәк.

б) шакирдләрә верилән гијмәтләрин е'лан едилмәси.

в) Ева тапшырыг верилмәси.

Планын belә тәтбиги изаһлы-репредуктив дәрс типинә аиддир. Ајдындыр ки, һәр дәрс типинин өзүнәмәхсус планы олур. Ејни заманда, тә'лим типләринин һәр бири дә өзүнәмәхсус план тәләб едир.

Дәрс планы нүмунәләри. Күндәлик дәрс планларынын тәртибинә даир, мүасир тәләбләрә ујғун олан тәклифлә таныш олдугдан сонра мәктәб практикасында дәрсин планыны тәртиб етмәк һаггында мөвчуд олан тәчрүбәјә нәзәр салмаг истәрдик. Тәәссүфлә демәлијик ки, һәлә мәктәбләримиздә дәрс планы әвәзинә, онун схемини тәртиб едәнләр, бәлкә дә һеч ону да тәртиб етмәји «артыг иш» һесаб едәнләр аз дејилдир. Буна дәрсә верилән тәләбләри кобуд бир сурәтдә позмагдан башга ајры ад вермәк олмаз. Сон заманларда республиканын педагожи мәтбуатында мүәллимләрин дәрсә һазырлашмалары, дәрс планынын тәртиби гајдаларына даир, һәтта дәрс планынын нүмунәләринә даир хејли мәгалә дәрч едилмишдир ки, бунун мүәллимләрә, хүсусән кәнч мүәллимләрә јардым етмәк үчүн көрүлән чох фајдалы тәдбир олдуғуну хүсусилә гејд етмәк истәрдик. Педагожи елмләр доктору Ә. Әфәндизадә «Дәрс планы дәрсә һазырлығын әсас шәртидир» адлы мәгаләсиндә һаглы олараг јазыр ки, «мүәллимин әсил мүстәгиллији, бачарығы, һүнәри, ишкүзарлығы, мәс'улијјәтлилији, һәтта сәлигәси планын тәртибиндә үзә чыхыр. Әкәр мүәллим тәгвим вә тематик планлары һазырламагда әсасән «үздәнкөчүрмә» үсулундан истифадә етмирсә, дәрс планынын тәртибиндә өзүнүн там мүстәгиллијинә әсасланыр. Һәмин планда бир нөв, мүәллимин дәсти-хәтти өз әксини тапыр. Буна көрәдир ки, ејни синифдә, ејни фәндән дәрс дејән бир мүәллимин күндәлик планы башга мүәлимин ишинә јарамыр. Шакирд иншалары кими биринин планы, дикәрининкинә охшаја билмир» (27. 2/1979. сәһ. 4). Бу вә бунун кими мәгаләләр бу вә башга фәннин тәдрисини методик чәһәтдән јахшылашдырмағы мәгсәд гојдуглары үчүн чох фајдалыдыр вә алимләри-

мизин бу планда вә белә мөвзуларда чыхышлары һәм педагожи фикрин республикада инкишафыны көстәрир, һәм дә, нечә дејәрләр, мүәллимләримизин «әлиндән тутур». Мәгаләнин јүксәк сәвијјәдә дәјәрини биз тәкчә елми педагожи мәсләһәтләр вермәкдә дејил, һәм дә мүәллимләрин бир гисминин, габагчылларын дәрс планы тәртиб етмәк ишиндә тәчрүбәләрини үзә чыхармагла үмумиләшдирмәкдә көрүрүк. Мәгаләнин, тә'лимин бу конкрет ишинә — дәрс планынын тәртибинә һәср едилмәси тәсадүфи һал дејилдир. Дәрси планлашдырмаг мәктәбләримиздә зәиф чәһәтләрдән биридир. Бә'зиләри буна әһәмијјәт вермир, бә'зиләри бәлкә дә бачармыр, бә'зиләри дә елә план тәртиб едирләр ки, она план демәк чәтиндир, олса-олса, планын схеми демәк олар. Унуда билмәрик ки, дәрсин планы формал бир сәнәд дејил, нөвбәти дәрси «програмлашдырмагдыр». Әкәр дәрс педагокиканын әсас һөкмләрини, педагожи һәгигәтләри башлыча олараг өзүндә әкс етдирирсә, һәр бир дәрс планы бу һәгигәтләри гыса мүддәтдә (45 д.) бир синифдә гисмән дә олса һәјата кечирилмәк үчүн мүәллимин һәрәкәт тәрзини, фәалијјәт јолуну мүәјјәнләшдирир, мәгсәдә наил олмаг үчүн она «әмәлијјат дүстуру» верир. Бүтүн бунлар сәнәтини севән һәр бир мүәллимә мә'лумдур. Мүхтәлиф дидактик вәзифәләрә һәср едилмиш һәр дәрсин өзүнәмәхсус планы олмасындан данышараг Ә. Әфәндизадә ону да дүзкүн олараг гејд едир ки, «дәрс планларынын конкретлији өзүнү онда көстәрир ки, орада дәрсин ајры-ајры елементләри /мәсәлән, дилләр үзрә грамматик тәһлил, лүғәт үзрә имла вә с./ гејд едилмәклә јанашы онларын тәчһизи дә нәзәрдә тутулур: мәсәлән, дәрсдә истифадә олуначаг тәһлил нүмунәләри (сөзләр, чүмләләр) верилир, лүғәт үзрә имланын мәтни әһатә олунур, әјани вәсаитин ады көстәрилир вә с. Мүәллимин һансы мәгсәд вә пријомлардан истифадә едәчәји дәрс планында мүтләг өз әксини тапмалыдыр» (Јенә орада, сәһ. 6).

Тәәссүф ки, мәгаләдә нүмунә үчүн көстәрилән дәрс планларында бу һаглы тәләбләрә о гәдәр дә риајәт олунмур.

Лакин, X синиф үзрә мүәллим Ш. Мәммәдованын (Бакы, 140 №-ли мәктәб) тәртиб етдији план диггәти чәлб едир. О планы там көстәрәк.

Мөвзу: С. Вурғунун «Муған» поемасынын тәһлили.
Дәрсин мәгсәди:

а) билик: мүәллим шәрһинин, һабелә дәрсликдәки мәтнин әсаслы сурәтдә мөһкәмләндирилмәси; б) тәфәккүрүн инкишафы: Сарванын гәләбәсинә сәбәб олан шәраитин мүстәгил сурәтдә мүәјјәнләшдирилмәси вә бу әсасда фактик материалын тәһлили; в) тәрбијә: совет адамларынын әмәк чәбһәсиндәки гәһрәманлығыны дәрк етмәк әсасында әмәјә мәһәббәт һисси вә кәнчләрә әмәк тәрбијәси үчүн лазым олан кејфијјәтләр ашыламаг.

Дәрсин кедиши:

1) Кечмиш дәрси (поемадан парчалары) әзбәр сорушуб шакирдләрин билијини гијмәтләндирирәм.

2) Һал-һазырда да фәал мөвге тутан С. Вурғун гәһрәманларынын — Сарван вә Манјанын фотошәкилләрини нүмајиш етдирир, онларын барәсиндә әлавә мә'луматы әдәбијјат дәфтәринә гејд етдирирәм.

3) Әсәрдәки әсас сурәтләрин тәһлили (бу заман әсәрдән нүмунәләр шакирдләрә сөјләдилир вә синифдә мәктәблиләрин фәаллығы тә'мин едилир).

4) Мөвзу суал-чавабла мөһкәмләндирилир.

5) Совет өлкәсиндә әмәк инсаны учалдыр (С. Вурғунун «Муған» поемасы үзрә) мөвзусунда јазылачаг иншанын планы тутулур.

6) Евә тапшырыг: «Муған» поемасындакы Сарван вә Манја сурәтләрини сәчијјәләндирмәк вә иншаја һазырлашмаг.

Синифдәнхарич иш: «Халг шаири Сәмәд Вурғун» тәдрис филминә бахыш (дәрсдән сонра), Сәмәд Вурғунун ев музејинә күтләви кедиш (тарих) (бах: Јенә орада, сәһ. 8).

Ш. Мәммәдованын бу планы она көрә диггәти хүсусилә чәлб едир ки, бурада әввәла, дәрсин үч мәгсәдинин һәр бири конкрет көстәрилир, онлары јеринә јетирмәк јоллары гејд олунур, ишин кедишиндә истифадә едилән тә'лим методлары билдирилир, план һәчмчә јығчам олур. Ә. Әфәндизадәнин мәгаләсиндә, тәәссүф ки, мүбаһисәли фикир дә ирәли сүрүлүр. О јазыр: «Дәрс планында дәрсин мәгсәди, тәчһизаты вә һабелә мүәллимин һансы методлардан истифадә едәчәји ајрылыгда гејд олунмалыдырмы? Тәчрүбә көстәрир ки, хүсуси олараг әкс етдирмирләр. Онлар белә һесаб едирләр ки, һәмин мәсәләләр планын өз мәзмунундан ирәли кәлмә-

лидир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу мүлаһизәдә мүәјјән һәгигәт вар. Еlә буна көрә дә дил-әдәбијјат үзрә тәтбиг олунан планда мәгсәд, тәчһизат вә ја методларын көстәрилиб-көстәрилмәмәсинә чидди нөгсан кими јанашмаг доғру дејил» (јенә орада сәһ. 10—11). Белә бир фикирлә разылашмаг чәтиндир. Әкәр дәрс планында онун үч мәгсәди, орада истифадә олунан метод вә пријомлар, истифадә едилән васит гејд олунмурса, о заман һансы пландан данышмаг олар. Планда нәинки бунлары, һәтта дәрсин тарихини вә ја нөмрәсини дә көстәрмәк лазымдыр. Әслиндә плана тәкчә методик дејил, һәм дә рәсми сәнәд кими бахмаг лазымдыр.

Габагчыл педагожи тәчрүбәјә (рус дилинин тәдриси үзрә) һәср етдији мәгаләдә әмәкдар мүәллим З. Г. Сәфәрова (Бакы, 176 №-ли мәктәб) рус дили вә әдәбијјаты мүәллими Л. М. Лүтфәлибәјованын тәчрүбәси үзәриндә дајанараг јазыр ки, онун шакирдләри дәрсдә һәм шадланыр, һәм дә фәрәһләнирләр, һәм һүсн-рәғбәт көстәрир, һәм дә гәмләнирләр, һәм һиддәтләнир, һәм дә нифрәт бәсләјирләр. Өз дәрсләриндә мүәллим ата-бабаларымызын иши уғрунда еһтирраслы мүбаризләр, рәшадәт көстәрмәјә һазыр олан кәнч вәтәндашлар тәрбијә едир» (143, 6/1979, сәһ. 45). Буна исә онун дәрсләрә әтрафлы һазырлашмасы көмәк едир. Сәфәрова онун X синифдә рус әдәбијјатындан апардығы ики дәрсин планыны нүмунә үчүн нүмајиш етдирир. Бу планлардан бири мүхтәсәр беләдир:

X синиф

Дәрсин мөвзусу: А. Т. Твардовскинин «Васили Тјоркин» поемасындан «Өлүм вә әскәр» фәсли.

Мөвзу үзрә икинчи дәрс.

Дәрсин мәгсәди: 1. Бу фәсилдә верилмиш идеоматик ифадәләрин, мүгајисәләрин вә метафораларын (мәчазларын) шакирдләрин нечә баша дүшдүкләрини јохламаг вә онлары мөһкәмләндирмәк.

2. Шакирдләрин идрак фәалијјәтини техники тә'лим васитәләри илә активләшдирмәк.

3. Совет әскәрләринин әхлаги кејфијјәтләрини шәрһ етмәк.

4. Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны мөһкәмләндирмәк.

Дәрсин тәчһизи. Вал јазылары, кодоскоп, диафилм, поемаја аид нүмајишләр.

Дәрсин кедиши планы:

1. Поеманын парчалары үзрә шакирдләрин әзбәрләдикләри јени сөз вә ифадәләри билмәләрини јохламаг;
2. Сорғу мүсаһибәси;
3. Мүәллимин кириш сөзү;
4. Сөзләр—фрозеолокија иши;
5. Мәтни охумаг — мүәллимин шәрһи;
6. Вал јазысына гулаг асмаг;
7. Мәтни шакирдләрин тәк-тәк охумасы;
8. Фәслин мәзмунуну тәһлил етмәк;
9. Коллектив олараг фәслин планыны тутмаг;
10. Шәкилләрә бахмаг вә онлара аид поеманын мәтнинә јахын чүмләләр гурмаг;
11. «Васили Тјоркин» филминин фрагментләринә бахмаг;
12. Евә верилән тапшырыға изаһат вермәк.

Дәрсин кедиши

Бурада мүәллим конкрет олараг јухарыда көстәрилән план үзрә нә кими ишләр кәрдүјүнү гејд едир, нәһајәт, евә тапшырыг верир (бах: 143. 45—51).

Көрүндүјү кими, орижинал бир сурәтдә тәртиб едилән бу дәрс планында мүәллим онун мәгсәдләрини ачыг көстәрир, дәрсин нә чүр тәчһиз едилмәсини, планда һансы гурулушда кетдијини ачыг көстәрир. Анчаг план чох узундур. Әслиндә буну дәрс планы үчүн дејил, дәрсин конспекти үчүн нүмунә кәтүрмәк олар. Һәр һалда бу план мүәллимин өз ишинә чох мәс'улијјәтлә јанашдығыны нүмајиш етдирир.

Физика мүәллими Ш. Ағајев јолдашын да бир дәрсинин ихтисаслашдырылмыш планына нәзәр салаг.

Мөвзу: Бухарланма вә конденсасија. Мајеләрин бухарланмасы заманы енержи удулмасы.

Мәгсәд: Маддәнин молекулјар гурулуш нәзәријјәсинә вә енержи анлајышына көрә бухарланма вә конденсасија просесләринин маһијјәтини ушаглара анлатмаг, бу просесләрин кедишини онлара көстәрмәк.

Тәчһизат: Термометр, ефир, бәрк чисимләрин бухар-

ланмасыны мүшаһидә етмәк үчүн чиһаз, колба, шүшә лөвһә, гыздырычы јод кристалы.

Метод вә пријомлар: Нүмајиш, гисми ахтарычылыг, мүсаһибә, мүгајисә.

Дәрсдә өјрәдиләчәк материал: Бухарланма, конденсасија, маддәнин молекулјар гурулуш нәзәријјәсинә көрә бухарланма вә конденсасијанын изаһы, бәрк чисмин јод кристалынын бухарланмасынын мүшаһидәси...

Јени дәрс. Бухарланма нәдир? Она аид мисаллар көстәрмәк; бухарланманын әкси олан просесин — конденсасијанын нүмајиши.

Чај, көл, дәниз сујунун сәтһиндә нә вахт думан олур?

Бухарланма просеси заманы дахили енержинин азалмасыны көстәрән тәчрүбә нүмајиш етдирмәк.

Нә үчүн гуру иглим шәраитиндә истијә давам кәтирмәк олур, рүтубәтли иглимдә исә јох?

Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси. Шакирдләрә ашағыдакы суаллары вермәк: мајенин темпратуру илә онун молекулларынын һәрәкәт сүр'әти арасында нә кими әлагә вар? Конденсасија просеси һансы просесә дејилир? Чалышма 10 (1,2)—синифдә һәлл етдирмәк.

Евә тапшырыг. 30, 32-§§ өјрәнмәк, 34 №-ли мәсәләләри һәлл етмәк (бах: 57, 3/1977, сәһ. 21—22).

Гејд етмәлијик ки, дәрсин мәзмуну, методлары, лазым олан васаит, дәрсин кедиши, евә тапшырыг вермәк лазым кәлән тәрздә верилмишдир; лакин бурада мәгсәдин там көстәрилмәмәси онун әсас нөгсаны кими гејд едилмәлидир. План һәм дә чох узундур, истифадә үчүн аз јарарлыдыр.

Рус дили мүәллими Е. Мәммәдованын (Бакы, 13 №-ли мәктәб) дәрсин планыны тәртиб етмәк вә ону апармагда диггәтәлајиг тәчрүбәси олдуғуну гејд етмәмәк олмаз.

Л. И. Брежневин «Хам торпаг» адлы әсәринин тәһлилинә һәср едилмиш (X синиф) ачыг дәрсин мәгсәдләрини о, үч бахымдан мүәјјәнләшдирир:

Дәрсин мәгсәди:

1. Шакирдләрин идеја-сијаси, әхлаги вә естетик тәрбијәсини кенишләндирмәк;
2. Онларын дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг чәһдләри;

3. Шакирдләрин емосионал мүтәәссир олмаларыны күчләндирмәк;
4. Әсәрин мәзмунуну мәнимсәтмәк;
5. Шакирдләрин тәсәввүр етмә фәаллыгларыны күчләндирмәк;
6. Мүстәгил олараг өз биликләрини артырмаг бачарығы ашыламаг.

Көрүндүјү кими, мүәллим һәм тәһсил, һәм тәрбијә, һәм дә инкишаф вәзифәләрини чох ајдын көстәрир. Әсәрин әтрафында шакирдләри дүшүндүрмәк вә данышдырмаг үчүн, башга сөзлә, бу вәзифәләри дәрсдә јеринә јетирмәк үчүн: «мүәллиф өлкәмизин һансы бөјүк һадисәләринин «фәал иштиракчысы олмуш?», «нә үчүн биз» хам торпаг» әсәрини гәһрәманлыг дастаны адландырырыг? «Хам торпағ»ы истифадә етмәк нәдән башланды?», «Хам торпағын илк гәһрәманлары нә кими чәтинликләрә раст кәлирдиләр?» бу сәпијјәдә верилмиш 11 суалын мүзакирәси демәк олар ки, дәрси тамамлајыр вә чох дәјәрли нәтичәләр верир (бах: 143, 10/1979, сәһ. 42—50). Е. Мәммәдова вердији һәр дәрсин планыны мүкәммәл тәртиб едир, гисмән дә дәрсин тәһсил, инкишаф вә тәрбијә мәгсәдләрини чох ајдын вә габарыг сурәтдә гејд едир.

Дәрси тәкмилләшдирмәк чәһдләри инди республикада, демәк олар ки, һәр бир мәктәб коллективинин, мәктәб рәһбәринин, һәр бир маариф органы ишчисинин әсас вәзифәси олмушдур.

Бу мәгсәдлә мәктәбин мүдиријјәтинин үзәринә дүшән вәзифә даһа вачиб вә даһа мүрәккәбдир. Мәктәбдә бүтүн дәрсләрин јүксәк кејфијјәтдә тәшкил едилмәси мәс'улијјәти билаваситә онларын үзәринә дүшүр. Дәрсләрин мәктәбләрдә тәшкилинә һәр васитә илә нәзарәт етмәк, онлары бүтүн педагожи коллективин тәчрүбәсиндә јахшылашдырмаг, бу мәгсәдлә мүхтәлиф тәдбирләр көрмәк мәктәбин илк рәһбәрлик органы олан мәктәб мүдиријјәтинин — мәктәб директору вә онун мүавинләринин, һәмчинин мәктәбин илк партија тәшкилатынын үзәринә дүшүр. Бу мәгсәдлә дәрсләрин тәшкилинә вә апарылмасына нәзарәт етмәнин ајрыча ролу вардыр. Бу чәһәтдән дә техники тә'лим васитәләри көмәјә кәлир. Бир факта нәзәр салаг.

Техники тә'лим васитәләри мәктәбләрдә кениш сурәтдә тәтбиг олунур. Бир сыра мәктәбләрдә мүәллимин

дәрсини кәнардан мүшаһидә едиб она нәзарәт етмәк мәркәзләри јарадылмышдыр. Физули рајонунун маариф мүдири әмәкдар мүәллим Һ. Һүсејнов јолдаш јазыр: «Кәлбәчәр рајону Гылынчлы кәнд орта мәктәбинин тәчрүбәси әсасында Физули рајонунда илк дәфә олараг Арајатылы кәнд вә Һорадиз гәсәбә орта мәктәбләриндә «идарәетмә вә нәзарәт» мәркәзи јарадылмышдыр. Мүәллимә хәбәрдарлыг едилмәдән дәрс просеси мәктәб рәһбәрләри, фәнн комиссијалары тәрәфиндән јазылыр, сонра мүзакирә едилир. Гурғунун көмәји илә нүмунәви дәрсләрин коллексијасыны јаратмаг мүмкүндүр. Онун тәтбиг едилмәси мүәллимин мәс'улијјәтини артырыр, тә'лим кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә сәбәб олур» (29. I/1976, сәһ. 23).

VIII ФӘСИЛ

МӘКТӘБЛӘРДӘ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФӘАЛЛЫГ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Шәхсијјәтин фәал һәјат мөвгејинин тәзаһүр формаларындан бири, јухарыда дејилдији кими, ичтимаи-сијаси фәаллыг мөвгејиндән ибарәтдир. Чохдан мә'лум олан бир һәгигәтдир ки, шәхсијјәтин малик олдуғу габилијјәтләрин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси, онун һәртәрәфли фәалијјәт көстәрмәсини, һәтта әмәк нөвләринин дәјишдирилмәсини тәләб едир.

Һаглы олараг гејд едирләр ки, «әмәли олараг, әмәјин дәјишмә гануну сосиализм шәраитиндә, бүтүн вәтәндашларын саһәси чох кениш олан вә чохчәһәтли олан ичтимаи-сијаси фәалијјәтә чәлб олунмасы јолу илә һәјата кечирилир» (63. сәһ. 132). Бу бахымдан мәктәб һәјаты истисна тәшкил едә билмәз. Шакирдләрин дә габилијјәтләрини һәртәрәфли инкишаф етдирмәк үчүн, әмәјин гејд олунан дәјишмә ганунундан истифадә етмәк биринчи дәрәчәли тәдбир олмалыдыр. Јә'ни шакирдләрин тә'лим әмәјини, идрак фәалијјәтини мәктәб һәјатында ичра едилмәси мүмкүн олан башга әмәк нөвләри илә, о чүмләдән ичтимаи-сијаси фәалијјәт, ичтимаи-фајдалы ишләри илә сых бағламаг, бу мүхтәлиф әмәк нөвләринин мүтәшәккил бир сурәтдә дәјишмәси — «коммунизми өјрәнмә» нәзәријјәси зәмининдә — шакирдләрдә фәал һәјат мөвгејинин тә'мәлини формалашдырмаг үчүн әвәз едилмәз тәрбијәви тәдбирдир.

Сосиализм шәраитиндә шәхсијјәтин әсас әмәјинин онун ичтимаи-сијаси әмәји илә әлагәләндирилмәси ганунаујғун бир һадисәдир. Елми коммунизмин банилэри көстәрирләр ки, әсас вәзифәсини ичра етдикдән сонра шәхсијјәт бош вахтыны тәкчә истираһәт етмәјә вә мәдәни инкишафы мәнафејинә чалышмаға дејил, һәм дә «ичтимаи вәзифәләрин» јеринә јетирилмәсинә сәрф етмәлидир (бах: 1. ч. 23. сәһ. 274). В. И. Ленин јазырды:

мәгсәдимиз ондан ибарәтдир ки, истеһсалат иши үзрә 8 саатлыг «дәрсини» битирдикдән сонра һәр бир зәһмәткеш тәмәннасыз олараг дөвләт вәзифәсини јеринә јетирсин, јә'ни ичтимаи ишлә мәшғул олсун (бах: 2. ч. 36. сәһ. 204).

Сов. ИКП Програмында гејд едилир ки, коммунизмә кечид дөвруңдә мә'нәви зәнкинлији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији аһәнкдар сурәтдә өзүндә бирләшдирән јени инсан тәрбијә етмәк имканы артыр. «Инсанлар асудә вахтларыны *ичтимаи фәалијјәтә* (курсив бизимдир — М. М.), мәдәни әлагәләрә, зеһни вә физики инкишафа, елми-техники вә бәдии јарадычылыға кетдикчә даһа артыг сәрф едәчәкләр» (16. сәһ. 118).

Бу бахымдан мәктәбдә олдуғу мүддәтдә һәр шакирдин ичтимаи-сијаси фәалијјәтә чәлб олунмасы зәрури тәләбдир.

Шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәаллығы мәфһумуна кәлдикдә әдәбијјатда бу, шакирдин «мәктәбдә вә ондан кәнарда ичтимаи һәјатда шүурлу иштирак етмәсиндә, өз һәјатыны халга хејирли етмәјә сә'ј көстәрмәкдә тәзаһүр олунан коммунист идејаларыны фәаллыгла дәрк етмәси» кими сәчијјәләндирилир (119. сәһ. 8). Бу фикир, зәнимизчә, доғрудур. Лакин чох үмуми шәкилдә ифадә едилир. Н. К. Крупскаја бу барәдә даһа конкрет вә даһа ајдын фикир ирәли сүрмүшдүр. О јазырды: «Ичтимаи иш (ушагларда—М. М.)) шүурлу интизам тәрбијә едир, бирлик әмәлә кәтирир, бири биринни јахшы танымағы, бири биринә јахшы көмәк етмәји, бири биринә һөрмәт етмәји өјрәдир» (92. ч. 5. сәһ. 594).

Н. К. Крупскаја әсәрләриндә дәфәләрлә ичтимаи-сијаси ишин шакирдләрин тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнадығындан данышыр, мәктәблиләри ардычыл сурәтдә, һәддән артыг јүкләмәдән үмуми манафејинә хидмәт едән ичтимаи-сијаси ишә чәлб етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәаллығы дедикдә, онларын дәрсдәнкәнар, мәктәбдә вә мәктәбдән кәнарда ичра етдикләри елә ишләр нәзәрдә тутулур ки, бу ишләр шүурлу, көнүллү, тәмәннасыз олараг мәктәбин, коллективин, үмумијјәтлә халгын мәнафејинә јарарлы олсун. Белә ишләр исә һәдсиз дәрәчәдә чохдур вә һәр бир мәктәб шакирдини, онун јаш хүсусијјәтләрини һесаба алмагла, белә ишләрә чәлб етмәк имканы да түкәнмәздир.

Һәр шејдән әввәл ону гејд едәк ки, шакирд коллективләри—ичтимаи-сијаси фәаллыг мөвгејини формалашдырмағын башлыча јолу вә васитәсидир. Елми коммунизмин баниләри шәхсијјәтин бүтүнлүкдә формалашдырылмасынын ән е'тибарлы јолунун вә васитәсинин коллективдән ибарәт олдуғуну дәфәләрлә гејд етмишләр. К. Маркс јазыр ки, фәрдин һәгиги мә'нәви зәнкинлији бүтүнлүклә онун һәгиги мүнасибәтләринин зәнкинлијиндән асылыдыр (бах: 1. ч. 3. сәһ. 36).

Ајдын мәсәләдир ки, мүнасибәтләр дедикдә бу, һеч дә мүчәррәд мәфһум дејил, ичтимаи һәјатда фәрдин ону әһатә едән һәгиги варлыға, онун әтрафында чәрәјан едән тәбии вә ичтимаи һадисәләрә, адамлара, мәнсуб олдуғу вә ја олмадығы коллективләрә, әлагәдар олдуғу әмәк објектинә вә с. олан мүнасибәтләрдән ибарәтдир.

Тәкрарән гејд едәк ки, башга бир јердә К. Маркс фәрдин инкишафы јолларыны вә васитәләрини шәрһ едәрәк көстәрир ки, фәрдин инкишафы, онунла дүзүнә вә ја билаваситә әлагәдар олан башга фәрдләрин инкишафы илә шәртләнир, белә ки, бир-бири илә әлагәјә кирән фәрдләрин мүхтәлиф нәсилләри бир-бири илә бағлы олур, сонра кәлән нәсилләрин физики варлығы онлардан әввәлкиләр тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир (бах: 1. ч. 3. сәһ. 440). Инсанын јетишмәсиндә коллективин һәлледичи ролуну даһа дәгиг гејд едәрәк К. Маркс јазыр ки, «фәрд, јалныз коллективдә өзүнүн бүтүн тәмајүлләрини һәртәрәфли инкишаф етдирмәк имканы верән васитәләр алыр вә она көрә дә, шәхси азадлыг анчаг коллективдә мүмкүндүр» (1. ч. 3. сәһ. 75).

Ичтимаи-сијаси һәјатымызда, о чүмләдән совет педагокикасы аләминдә коллективин ролуна даир јарадылмыш олан нәзәријјәнин методоложи мәнбәји мәһз бу тарихи фикирләрдәдир.

Әкәр шәхсијјәтин фәал мөвгеји бүтүнлүкдә коллективдә, онун васитәси вә тә'сири алтында формалашырса, ичтимаи-сијаси фәаллығын формалашдырылмасы бурада истисна тәшкил едә билмәз.

Ајдындыр ки, шәхсијјәтин ичтимаи-сијаси фәаллыг мөвгеји дә коллективдән, хүсусилә әмәк коллективиндән харичдә јараныб формалаша билмәз. Бу мүддәа јухарыда ады чәкилән елми-практик конфрансда хүсусилә ачыг гејд едилмишдир. Һ. Әлијев јолдашын мә'рузәсиндә көстәрилирди ки, коллектив адама «кениш мигјасда,

дөвләт мигјасында дүшүнмәји, өлкәнин бүтүн бөјүк вә кичик ишләриндә иштирак етмәји өјрәдир; өз нијјәтләринә, һәрәкәтләринә вә ичтимаи ишләрә гијмәт верәркән синфи принсипиаллыг өјрәдир» (10. сәһ. 26). Әмәк коллективи практиканын көстәрдији кими өз уғурлу вә рәшадәтли иши илә мәтинләшир вә мөһкәмләнир. Бу сонунчулар исә коллективин идеја-сијаси јеткинлији, монолитлији вә мүтәшәккиллији, инадлылығы вә гәтијјәтлији, мүвафиг әмәк вәрдишләринә малик олмасы вә ишә фәдакар мүнасибәти илә газанылыр. Әмәк коллективинин уғурлу тәшкили вә мүвәффәгијјәти хејли дәрәчәдә онун, мәктәб коллективиндә «курс» кечәрәк әмәк, идрак, ичтимаи фәаллыг, бачарыг вә вәрдишләринә јијәләнмиш кәнчләр һесабына артмасындан асылыдыр. Мәһз буна көрә дә шакирд коллективләринин јетишдирилмәсинә вә мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт верилир вә верилмәлидир.

Совет педагокикасы тарихиндә вә нәзәријјәсиндә шакирд коллективләринин ролу, әһәмијјәти, тәшкили, истигамәтләндирилмәси јоллары һаггында аз јазылмамышдыр. Она көрә дә бу мәсәлә үзәриндә әтрафлы дајанмаға еһтијач јохдур.

Бунунла белә шакирд коллективләринин ролуну хатырлатмаг үчүн бир нечә сөз демәк истәрдик.

Мәктәб коллективи һаггында, коллективин өзүнүн тәрбијәси вә онун васитәсилә ушагларын тәрбијә едилмәси һаггында А. С. Макаренконун ирәли сүрдүјү фикирләр, һәмчинин онун топламыш олдуғу тәчрүбә чохларына мә'лумдур. Коллективи тәрбијә ишләринин башлыча формасы һесаб едән А. С. Макаренко, тәрбијә мәгсәдилә мәктәб коллективинә хүсуси әһәмијјәт вермәклә јазырды: «Мәктәб коллективи, Совет ушаг чәмијјәтинин өзәји, һәр шејдән әввәл, тәрбијә ишинин објекти олмалыдыр. Ајрыча тәк бир шәхсијјәти тәрбијә едәркән, биз бүтүн коллективин тәрбијәси һаггында дүшүнмәлијик. Практикада бу ики вәзифә јалныз бир јердә вә үмуми бир планда һәлл олуначагдыр. Шәхсијјәтә бизим тә'сиримизин һәр бир анында мүтләг коллективлә тә'сир едилмәлидир. Һәм дә әксинә, бизим коллективә һәр һансы тә'сиримиз, коллективә дахил олан һәр бир шәхсијјәти дә мүтләг тәрбијә едир» (98. ч. 5. сәһ. 334).

А. С. Макаренко буну «паралел тә'сир принсипи» адландырырды. О һесаб едирди ки, мәктәблиләр коллективи, өзүнүн мүәјјән органларына малик олан шәхсијјәтләрин мәгсәдјөнлү бирлијидир. Коллектив олан јердә исә коллективин органлары, коллективин е'тибар етдији мүвәккил шәхсләр, јолдашын јолдаша мүнасибәти мәсәләси вардыр. Лакин бунларын сырасында «сәрәнчам вермәк, мүзакирә етмәк, чохлуға табе олмаг, јолдашын јолдаша табе олмасы, мәс'улијјәт дашымаг, бирлијә риајәт етмәк принсипләри ән көркәмли јер тутур» (Јенә орада, сәһ. 335).

О, мәктәб коллективинин јарадылмасыны сон мәгсәд һесаб етмирди, әсил мәсәләни онда көрүрдү ки, ушагларын коллективдә вә коллектив васитәсилә тәрбијәси асан иш дејилдир вә бу, коллективин өзүнүн һәртәрәфли фәалијјәтинә, коллективин ирәлијә доғру һәрәкәтинә истинад етмәлидир.

О һәм дә ону гејд едирди ки, коллектив о вахт өз тәрбијә наилијјәтләринә малик ола биләр ки, кәркин ишләсин, лагејдликдән узаг олсун, шадлыг, мүвәффәгијјәт, ағыллы, һәм чәмијјәт вә һәм дә онун өзү үчүн фајдалы фәалијјәтлә бағлы олан мүәјјән мәгсәдә чан атсын. Мәктәбин, бүтүн тәрбијә просесләрини бирләшдирән ваһид коллектив кими фәалијјәт көстәрмәсини лазым билән А. С. Макаренко ону да гејд едирди ки, «Әкәр коллектив гаршысында мәгсәд дурмурса ону тәшкил етмәк гајдаларыны тапмаг олмаз. Һәр бир коллектив гаршысында үмуми коллективә мәхсус мәгсәд гојмаг лазымдыр». Мәктәб һәјатында исә бу мәгсәд ајры-ајры синифләр гаршысында дејил, бүтүн мәктәб гаршысында, бүтүн шакирдләр вә мүәллимләр гаршысында гојулмалыдыр (98. сәһ. 120).

Бунунла бәрабәр А. С. Макаренко мөһкәм мәктәб коллективи јаратмаг үчүн ән'әнәнин јарадылмасынын да вачиблијини гејд едирди. О јазырды: «Коллективи, ән'әнә гәдәр һеч бир шеј мөһкәмләндирә билмәз. Ән'әнә тәрбијә едиб ону мүһафизә етмәк — фөвгәладә мүһүм тәрбијә ишидир. Ән'әнәси олмајан мәктәб јахшы мәктәб дејилдир» (Јенә орада, сәһ. 121).

Коллективи мөһкәмләндириб јарарлы тәрбијә фәалијјәтинә истигамәтләндирмәк үчүн А. С. Макаренконун бир чох башга диггәтәлајиг, тәчрүбәдә сынагдан чыхмыш муддәалары да вардыр.

А. С. Макаренко јазырды: «Инсан һәјатынын әсил стимулу сабаһын севинчидир. Бу севинч исә адамын сабаһкы иши, әлдә едәчәјинә үмид етдији наилијјәтләрлә, Макаренконун тә'бириичә десәк, перспектив јоллары илә бағлыдыр. Инсаны тәрбијә етмәк онун перспектив јолларыны тәрбијә етмәк демәкдир» (Јенә орада, сәһ. 75, 76).

Бу принсипи Макаренко «перспективли хәтләр системи» адландырмыш, бунун һәм јахын, орта вә һәм дә узаг перспективли хәтләри олдуғуну көстәрмишди.

Мәктәб коллективинин ролуну гејд етмәклә А. С. Макаренко буну тәкчә шакирдләрдән ибарәт дејил, шакирдләрлә мүәллимләрин бирлијиндән ибарәт һесаб едирди.

Коллектив һаггында, тәрбијәдә коллективин ролу һаггында Макаренконун нәзәријјәси Совет педогокикасында мөһкәм јер тутмуш вә онун гызыл фондуна дахил олмушдур.

Совет педагокикасында коллектив проблеми мә'лум олдуғу кими, тәрбијәнин һәм субјекти вә һәм дә објекти кими мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Педогокикаја аид јазылмыш елә бир китаб тапмаг чәтиндир ки, мүәллим, практикада кифајәт гәдәр сынагдан кечирилмиш бу нәзәријјәјә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ,тохунмасын. Мәрһум проф. М. Мурадханов 20 илдән артыг А. С. Макаренконун педагожи идејаларыны Азәрбајчан мәктәбләри шәраитиндә һәјата тәтбигини өјрәнмиш, нәтичәләрини монографија шәклиндә нәшр етмишдир (49). А. С. Макаренконун ирәли сүрдүјү нәзәријјәнин ән бөјүк әһәмијјәтини, һәр шејдән әввәл, белә бир һәгигәтдә көрмәк олар ки, оғлан вә гызлардан ибарәт шакирд коллективләриндән коммунизмин лајагәтли гуручулары олан чохлу әмәк коллективләри јетишдирилир вә мәтинләшир. Мәктәб коллективләриндә идрак, ичтимаи-сијаси, әмәк вә с. фәал мөвгеләрдә онларын газандыглары тәчрүбә, онлар үчүн јени шәраитдә—әмәк коллективләриндә тәшкилати вә интизам гајдаларыны сүр'әтлә мәнимсәмәјә, тәкмилләшмәјә вә бөјүк һәјатда фәал һәјат мөвгеји сәвијјәсиндә дурмаға көмәк едир. Мәһз буна көрә дә деврүмүзүн истe'дадлы педагогларынын нәзәријјә вә тәчрүбәләриндә, (В. А. Сухомлински вә б) тәдгигатларында, Совет мүәллимләринин габагчыл иш тәчрүбәсиндә һәмин нәзәријјә өз инкишафыны давам етдирир.

В. А. Сухомлински бир чох саһәләрдә вә хүсусән шакирд коллективинин тәрбијәедичи ролуна даир олан нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш вә беләликлә А. С. Макаренконун ирсини давам етдирмишдир. Онун сөзләри буна сүбутдур. «Мән онун (Макаренконун—М. М.) китабларында, сон дәрәчә еһтијач һисс етдијим һәгигәти ахтарырдым. Мәним бүтүн кичик тәчрүбәм—бу ахтарышларын нәтичәсидир. Әкәр бу һәгигәтләрлә бирликдә вахт кечдикчә А. С. Макаренконун системиндә инди артыг о гәдәр дә нөгсансыз көрүнмәјән һәр һансы јени мүддәалары көрмәк мәнә насиб олмушса, доғрудан да педагожи әмәјин диелектикасы беләдир» (53. сәһ. 191).

А.С. Макаренконун тәчрүбә вә нәзәријјәсини, һабелә өзүнүн Павлыш кәнд орта мәктәбиндә (Украјна ССР) сәмәрәли педагожи фәалијјәтини диггәтлә өјрәнмиш Василии Александрович доғрудан да тәрбијәедичи коллектив нәзәријјәсинин инкишаф етдирилмәсиндә чох иш көрдүшдүр. В. А. Сухомлински өзүнүн мә'налы вә дәрин мәзмунлу әсәриндә (154) мәктәб коллективинин әсас тәрбијә принсипләрини шәрһ едир: О дејир: «Мәктәбдә педагожи чәһәтдән јахшы дүшүнүлмүш тә'лим тәрбијә просесини бачарыгла һәјата кечирмәк үчүн һәр бир мүәллим, һәр бир тәрбијәчи...» мәктәб коллективинин әсас тәрбијә принсипләрини, јә'ни практик фәалијјәтдә рәһбәр тутулмасы зәрури олан елми әсаслары тапмалыдыр».

Чохиллик практика сүбут едир ки, мәктәб коллективинин тәрбијәси әсасында ашағыдакы принсипләр дурур:

—коммунист идејалылығы,..

—мәктәб коллективинин идеја вә тәшкилат әсасларынын вәһдәти;

—коммунист мүәллимин рәһбәр ролу;

—мүәллимлә шакирд арасында, шакирдләр арасында, мүәллимләр арасында мүнасибәтләрин зәнкинлији;

—шакирдләрин вә тәрбијәчиләрин мә'нәви һәјатында вәтәндашлыг мүһитинин парлаг ифадә олунмасы;

—өзфәалијјәт, јарадычылыг, тәшәббүс—коллективин үзвләри арасында мүхтәлиф мүнасибәтләр тәзаһүрүнүн хүсуси дәрәчәләри кими мә'нәви сәрвәтләрин, хүсусилә дә мүәллимләр арасында мүнасибәтләрин зәнкинлији; идеја-интеллектуал, сәрвәтләрин даим чохалмасы;

—јүксәк, хејирхаһ марагларын, тәләбләрин, арзуларын аһәнкдарлығы;

—ән'әнәләрин јарадылмасы вә онларын гајғыкешликлә горунмасы, мә'нәви сәрвәт кими онларын нәсилдән-нәслә верилмәси;

—мәктәб коллективләри илә җәмијјәтимизин дикәр коллективләри арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин идеја-интеллектуал, естетик зәнкинлији;

—коллектив һәјатын емосионал зәнкинлији;

—чидди интизам вә өз әмәји, давранышы үчүн шәхси мәс'улијјәт». (154, сәһ. 7—12).

В. А. Сухомлински бу принсипләрин маһијјәтини ајрылыгда шәрһ едир. Онларын садәҹә садаланмасы, белә тәрбијә мәгсәдилә мәктәб коллективинин мөһкәмләнмәсиндә нә гәдәр бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олдуғу һаггында охучуда ајдын инам јарадыр. Мәктәб практикасында, мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгејинин бүтүн формаларынын тәрбијә едилмәсиндә һәмин принсипләрин ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәсинин зәнкин сәмәрә верәҹәјини исбат етмәјә еһтијаҹ јохдур.

Классик педагогиканын мәктәб коллективи мәсәләләри үзрә бүтүн бу нәзәри мүддәаларына, һабелә мәктәбләрин габагчыл иш тәҹрүбәсинә истинад едәрәк педогожи елмләр доктору В. М. Коротов (89) шәрти олараг коллективин үч функсијасыны: тәшкилати, идеја-тәрбијә вә стимулверичи функсијаларыны гејд едәрәк јазыр: «Тәрбијәедичи коллектив јаратмаг—шакирдләрин даими ишкүзар вә достлуг мүнасибәтини гајдаја салараг онларын биркә ичтимаи-фајдалы фәалијјәтини тәшкил етмәк; шүурлу интизамы вә коммунист әхлаги нормаларыны мөһкәмләндирән ән'әнәләри инкишаф етдирмәк; шакирдләрә тәшәббүскарлыг вә гаршылыглы јардым тәзаһүрләрини өјрәтмәклә онлары өз коллективинин һәјат шәраитини јахшылашдырмаг үчүн күндәлик гајғылара ҹәлб етмәк; коллективин органларыны јаратмагла, онларын мүнтәзәм ишини тәшкил етмәк; бүтүн мәктәблиләри коллективин ишини идарә етмәјә ҹәлб етмәк ичтимаи фикри инкишаф етдирмәк демәкдир (бах: 89. сәһ. 5—6).

Мәктәбләримиздә тәрбијә мәгсәди илә тәшкил едилән шакирд коллективләри сајсыз-һесабсыздыр. Бунларын сырасында: шакирдләрин үмуммәктәб коллективини, синифләр коллективини, комсомол вә пионер коллективләрини, шакирдләрин өзүнүидарә коллективләрини һәлледичи мөвге тутдуглары үчүн ајрыча гејд етмәк лазымдыр.

Мәктәбләрдә синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин олдугча мүхтәлиф формаларда тәшкил едилдијини инди билмәјән јохдур. Ән'әнәви фәнн дәрнәкләриндән, бәдии өзфалијјәт дәрнәкләриндән башламыш сон заманларда мәктәбләримиздә күтләви һалда тәшкил едилән музејләр, клублар, мүхтәлиф шакирд бирликләри, әдәби бәдии ахшамлар, елми вә әхлаги мөвзулара һәср едилмиш диспутлар, охучулар конфрансы, шакирдләрин елми-нәзәри конфранслары, сијаси информасијаларын кечирилмәси, адлы-санлы адамларла көрүш, екскурсијалар, експедисијалар, јүрүшләр, идман сексијалары, онларын чыхышлары, Ленин зачотларынын верилмәси вә с. кими иш формалары инди аз вә ја чох, маһдуд вә ја кениш өлчүдә һәр мәктәбин иш системинә дахил едилмишдир. Бунларын да һәр бири шакирд коллективи илә әлагәдардыр. Биз һәлә мәктәбдән кәнарда: пионер вә мәктәблиләр сарајы вә евләриндә, кәнҹ техникләр, кәнҹ натуралистләр стансијаларында, идман мәктәбләриндә вә с. мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрдә апарылан јарадыҹылыг ишләрини демирик. Бунларын да һәр бириндә шакирд коллективинин фәалијјәти, онларын мүхтәлиф тәдбирләри мүәјјән јер тутур.

Үмуммәктәб, комсомол, пионер, өзүнүидарә коллективләринин маһијјәти ајдындыр. Она көрә дә синиф коллективләри үзәриндә дајанмаг истәрдик. Мә'лум олдуғу кими синиф кечмишдәки мәктәбләрдә дә, һәм дә әсрләр боју олмушдур. О вахтлар да синиф, јаш вә һазырлыг сәвијјәси нәзәрә алынмагла шакирдләрин мүәјјән «бирлији» кими тәсәввүр олунурду. Лакин бизим инди тәсәввүр етдијимиз коллектив дејилди. Һәмин синифләрин шакирдләри ичәрисиндә бир-бирилә дост олан ушагларын да олмасына бахмајараг, бүтүнлүкдә синиф өз сосиал тәркибинә, сосиал формасијанын тә'сири алтында хүсуси мүлкијјәтчилик перспективинә көрә бир-бирләриндән фәргләнән ушаглардан ибарәт иди. Онларын бир гисми варлыларын, мүлкәдарларын, дикәр гисми таҹирләрин, сәнаје саһибләринин, үчүнҹү гисми руһаниләрин, идарә гуллугчуларынын вә с. ушаглары иди. Буржуа аләминдә инди дә синифләрин тәркиби беләдир. Белә бир кәскин фәргин һөкм сүрдүјү синифдә сосиал јахынлашма бирләшмәк үчүн ваһид сосиал мејл ола билмәзди вә јох иди. Бунлардан әлавә мүәллимләрлә синиф арасында гаршылыглы инамсызлыг һөкм

сүрүрдү. Она көрә дә шакирдләрин бирлији синиф олараг галырды, синиф исә коллектив дејилди, синиф-коллектив һаггында данышмаг үчүн һеч бир әсас јох иди вә јохдур.

Совет мәктәбиндә, сосиалист бирлији өлкәләри мәктәбләриндә тамамилә башга мәнзәрә һөкм сүрүр. Доғрудур, инди дә валидејнләрин һамысы ејни мөвге тутмурлар, ејни иш саһиби дејилләр. Лакин онлар сијаси вә сосиал чәһәтдән ејни һүгуга маликдирләр. Үмуми ичбари тәһсил, еһтијачы оланлара мадди јардым көстәрилмәси, биркә тәһсил, һәгиги мәктәб демократијасы, бир тәрәфдән мүәллим, мәктәб, мүдиријјәт, дикәр тәрәфдән исә шакирдләр арасында зиддијјәт олмамасы вә с. синиф коллективини тәшкил етмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн әлверишли зәмин јарадыр. Коллектив һәм дә онларла мөһкәмләнир ки, орада шакирдләр нөвбәтчилик едир, өзүнүидарә тәшкилатынын нүмајәндәси олур, синфин шакирдләриндән пионер мангасы, јухары синифләрдә исә синиф комсомол бүросу тәшкил едилир. Онларын һамысынын өз вәзифәләри вардыр вә демәли, һәр бири синфә мүәјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрир. Синифдә мүәллимләрдән бири синиф рәһбәри вәзифәсини апарыр. Синфин тәдрис вә тәрбијә иши үзрә фәалијјәтини тәшкил етмәк үчүн онун мүәјјән һүгуг вә вәзифәләри вардыр, о ичтимаи ишдә, интизамын мөһкәмләндирилмәсиндә шакирдләрә көмәк көстәрир. Бүтүн бунлар синфин шакирдләр коллективи олмасыны тә'мин едир.

Мәктәб тәчрүбәсиндән. Шакирд коллективләринин фәалијјәтини әкс етдирән тәчрүбә мәктәбләрдә чох мәзмунлу, зәнкин вә рәнкарәнкдир. Она көрә дә бунлардан анчаг бир нечә нүмунә көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик. Мәктәб музејләриндән башлајаг.

Азәрбајчанын мәктәбләриндә һазырда (бах: 47. сәһ. 119) 286 музеј, о чүмләдән В. И. Ленин музеји (120), көркәмли партија вә дөвләт хадимләринин музеји (20), тарих (32), дијаршүнаслыг—(54); әдәбијјат вә инчәсәнәт (4), дөјүш вә әмәк шөһрәти (54) вә с. музејләр мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрир, бунларын сајы илдән-илә артыр.

Мисал үчүн ики-үч музејин ишинә нәзәр салаг. Бакы шәһәриндәки 160 №-ли мәктәбдә јарадылан В. И. Ленин музејинин фәалијјәтинә башчылыг едән шакирд коллективи Москва, Ленинград, Улјановск, Газан вә дикәр шәһәрләрдә В. И. Ленинин адыны дашыјан вә онун ады илә бағлы олан мәктәбләрлә, елми мүәссисәләрлә, музејләрлә сых әлагә јаратмышдыр. Илич идејаларынын Азәрбајчанда һәјата кечирилмәсиндә Коммунист партијасынын фәалијјәти һаггында дәрин мәзмунлу материал топланмышдыр. Музејин әтрафына бөјүк шакирд коллективи топланмыш, кениш тәрбијә иши апарылмагдадыр. Бу, музејин диггәтәлајиг тәчрүбәси Маариф Назирлијинин коллекијасында мүзакирә едилмиш вә кениш јајылмасы мәсләһәт көрүлмүшдүр.

Вәтәндаш мүһарибәсинин әфсанәви гәһрәманы, дивизија командири Чәмшид Нахчыванлынын адыны дашыјан республика интернат мәктәбиндә јарадылмыш «Кичик торпаг» музејинин шөһрәти республиканын һүдудларындан чох-чох узагларда јајылмышдыр. Новороссијскинин гәһрәман мүдафиәчиләри һаггында топланмыш парлаг експонатларда дөјүшән 18-чи Ордунун сијаси шө'бә рәиси Л. И. Брежневин мисли көрүнмәмиш тәшкилатчылыг фәалијјәти, шәхси гәһрәманлығы вә рәшадәти нүмајиш етдирилир. Бу музејин тәшәббүсчүсү вә тәшкилатчысы Новороссијск шәһәринин мүдафиәчиси, дөјүшләрин иштиракчысы М. Әлијев олмушдур. Музејин јарадылмасында мәктәблиләр фәал иштирак етмишләр. Һәр ил музејә минләрлә мәктәбли тамаша едир. Бу музејин базасында Бакыда 18-чи Ордунун музеји тәшкил едилмишдир ки, бу да 1978-чи илдә Л. И. Брежнев јолдашын Азәрбајчан пајтахтында олмасы мүнасибәтилә ачылмышдыр.

Һишкәдәрә кәнд мәктәби (Масаллы рајону) нәздиндә тәшкил едилмиш дијаршүнаслыг музејини ајрыча гејд етмәк лазымдыр.

Музејдә дијаршүнаслыға даир, халгын игтисади, мәдәни кечмишини көстәрән мүхтәлиф експонатлар топланмышдыр. Онларын сајы һәлә 1976-чы илдә 14 мини кечирди. Експонатлар топланмасы илдән-илә кенишләнир. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәт едәр ки, музејдә улу бабаларын кәнд тәсәррүфаты мәшғулијјәтләрини, мәдәнијјәтини вә мәишәтини әкс етдирән 4000-ә гәдәр әшја вар. Мүхтәлиф илләрдә топланмыш чәһрә, дараг шамдан, тунч долча, кәмәрләр, кил чајникләр, мүчрүләр, тохучу аләтләри, мусиги аләтләри, ов силаһлары вә с. халгымызын зәнкин кечмиши илә шакирдләри таныш едир.

Музејдә һәмчинин мәишәт әшјалары, кејимләр зинәт әшјалары—зәркәрлик мә'мулаты, силаһлар (дәмирдән һазырланмыш гылынчлар, хәнчәрләр вә с.), Ширваншаһлар вә Кәсраниләрин һөкмранлығы дөврүндә кәсилмиш пуллар вә с. топланмышдыр. Музејдә експонатлар дөрд шө'бә үзрә: археолокија, нумизматика, етнографија вә палеонтолокија үзрә тәнзим едилмишдир. Бу музејин бөјүк әһәмијјәтиндән бири Һишкәдәрә мәктәби үчүн зәнкин тарих «лабораторијасы» ролуну ојнамасындадыр. Диггәти хүсусилә чәлб едән одур ки, музеј Һишкәдәрә мәктәби шакирд вә мүәллимләр коллективинин биркә кәркин әмәјинин бәһрәсидир. Шакирдләрин фәал иштиракы һәр шејдән әввәл, ондан ибарәт олмушдур ки, онлар евләрдә, јашајыш мәһәлләләриндә, архларда, әкин јерләриндә, көһнә гујуларда, јарғанларда, тәпәчикләрдә тапдыглары әшјалары еһтијатла кәтириб музејә тәһвил вермишләр» (53. 1/1976, сәһ. 25—29). Музејин тәшкилиндә тарих мүәллими Р. Тағыјевин ролуну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Сајы ики миндән артыг олан (54. 47. сәһ. 119) мүхтәлиф мәгсәдли мәктәб клубларында шакирдләр бөјүк фәалијјәт көстәрирләр. Бу клублар арасында «Бејнәлмиләл достлуг» (1002), «Кәнч сәрһәдчиләр» (78), «Дөјүш шөһрәти» (272). «Милисин кәнч достлары» (58), «Атеистләр» (180» «Һәр шеји билмәк истәјәнләр» (50), «Глобус» (37), «Гырмызы галстук» (34), «Мараглы көрүшләр» (28) вә башгаларыны көстәрмәк олар. Бејнәлмиләл достлуг клублары республикада хүсуилә кениш јајылмышдыр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири республика әһалисинин гардашлыг аиләсиндә бирләшмиш чох милләтли тәркибә малик олмасы, онун вә биринчи нөвбәдә Бакы фәһлә синфинин узун тарихли бејнәлмиләл ән'әнәләридир. Бу клубларын һәр биринә мүәјјән шакрд коллективи башчылыг едир. Бејнәлмиләл достлуг клубларынын бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын хадимләри илә, бөјүк шөһрәт газанмыш совет сәркәрдәләри илә, истеһсалат габагчыллары илә, көркәмли инчәсәнәт вә мәдәнијјәт хадимләри илә, мәшһур алимләрлә јазышырлар. Миндән артыг шакирд гардаш республикалардан вә социалист бирлији өлкәләриндән олан јашыдлары илә мәктублашыр.

Сумгајыт шәһәриндәки 11 нөмрәли мәктәбин бејнәлмиләл достлуг клубу бөјүк шөһрәтә маликдир. Бу клубун үзвләри бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими Ернст Телманын гызы Ирма Телман илә мараглы јазышма апарыр. Клуб зәнкин материал топламышдыр ки, онларын да ичәрисиндә ән гијмәтли експонатлардан бири Ирма Телманын магнитафон лентинә јазылмыш мәктубудур.

Јевлах рајонунда Халдан кәнд орта мәктәбинин коллективинин, Украјна ССР Кировград вилајәтиндәки Богдановка кәнд орта мәктәби коллективи илә сых достлуғу Азәрбајчан мәктәбләринин бејнәлмиләл әлагәләринә парлаг мисалдыр. Бу достлуғун тарихи чох мараглы вә әламәтдардыр. Халдан мәктәбинин «Гырмызы ләпирчиләр» коллективи узун ахтарышлардан сонра мүәјјән етмишләр ки, мәктәбин сабиг директору Сүлејман Мәммәдов УССР Кировград вилајәтиндәки Богдановка кәнди јахынлығында алман фашистләри илә ганлы дөјүшләрдә гәһрәманчасына һәлак олмуш вә орада дәфн едилмишдир. Мәктублашма башланмыш вә Богдановка мәктәблиләринин дә'вәти илә ораја гонаг кәлмиш Халдан ушаглары чох меһрибанлыгла гаршыланмышлар. Онлар гардашлыг мәзарында онун гәбрини тапмышлар. Украјналы мәктәблиләрин дә Халдана гонаг кәлмәләри ики совет халгынын унудулмаз бајрамына чеврилди. О вахтдан башланан бу сәмими достлуг кет-кедә шахәләнир вә möhкәмләнир. Мәктәблиләр өз мүәллимләри илә бирликдә бир-бирләринә гонаг кәлир, бирликдә пионер дүшәркәләриндә истираһәт едир, истеһсалат бригадаларынын тәркибиндә, мәктәб е'малатханаларында чалышыр, идман јарышларында иштирак едир, бәдии өзфәалијјәт бахышлары кечирирләр. Бу 1966-чы илдә башланмышды. Инди Исә Украјна вә Азәрбајчан мәктәблиләринин аиләләрини гардашчасына достлуг әлагәләри бир-бирилә möhкәм бағламышдыр. Халдан вә Баганов-ка мәктәбләринин, онларын коллективләринин көзәл достлуғундан данышан сәнәдли филм чәкилмишдир. Бүтүн бу ишләрин тәшкилиндә һәмин мәктәбләрин директорлары, ССРИ халг мүәллими З. Шөјүбовун вә Социалист Әмәји Гәһрәманы И. Ткаченконун хүсуси ролу вардыр.

З. Шөјүбов мәктәбин тәчрүбәсини ишыгландыран китабчасында јазыр: «Шакирдләримизин кәркин әмәји нәтичәсиндә мәктәбимиздә бөјүк тәрбијә мәркәзи олан бејнәлмиләл достлуг музеји дә јарадылмышдыр. Һәмин

музејдә гардаш республикаларын мәктәбләриндән көндәрилмиш мәктублар, албомлар, һәдијјәләр, китаблар, лент јазылары, гардаш халгларын милли мәдәнијјәтини әкс етдирән чохлу мигдарда експонатлар топланмышдыр. Музејин бир кушәсиндә УССР Кировград вилајәтиндәки Богдановка кәнд орта мәктәбиндән алынмыш һәдијјәләр музејә кәләнләрин диггәтини хүсусилә чәлб едир. Бу бөлмә Богдановка вә Халдан кәнд орта мәктәбләринин јахындан достлуг әлагәләри нәтичәсиндә јарадылмышдыр (59. сәһ. 20). Октјебрын 60 иллији әрәфәсиндә јалныз Богдановкалылар дејил, һәм дә Москва вилајәти Балашхин шәһәр I №-ли мәктәбин вә Ставропол вилајәтинин мәшһур Григорополисс кәнд мәктәбинин шакирдләри Халдан кәндинә гонаг кәлмишдиләр. 4 мәктәбин шакирд вә мүәллимләринин достлуғу күндән-күнә мөһкәмләнмәкдәдир.

Музејләрин, клубларын вә дикәр шакирд бирликләринин ишиндә иштирак етмәк мәктәблиләрин мүһүм ичтима-сијаси һадисәләр һаггында информасијаларынын зәнкинләшмәсинә көмәк едир. Бир чох музеј вә клубларын нәздиндә сијаси информаторлар групу јарадылмышдыр.

Республиканын мәктәбләриндә кәнч нәслин тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәт һисси, совет ганунларыны позанлара, коммунист әхлагынын антиподларына вә дикәр негатив тәзаһүрләрә гаршы барышмазлыг тәрбијәси үзрә бөјүк иш апарылыр. Совет дөвләт вә һүгугунун әсаслары фәнининин тәдриси буна хејли көмәк едир. Мәктәбләримиздә кәнчләр арасында һүгуг биликләринин тәблиғи саһәсиндә кәнч һүгугчулар вә милисин кәнч достлары клублары, кино университетләр вә кино факүлтәләри, лекторијалар, педагожи биликләр јајан халг университетләри фәалијјәт көстәрир. Тәчрүбәдән мә'лум олур ки, јенијетмәләрин әһалинин јашадығы јерләрдә гајда-гануна риајәт етмәләри, мәктәб әмлакынын, јашыллыгларын мүһафизәси, чәрәкдән, судан, електрик енержисиндән гәнаәтлә истифадә едилмәси уғрунда мүбаризәдә иштирак етмәләри, бир сөзлә фәал ичтимаи фајдалы фәалијјәтә гошулмалары онлары әмәјә алышдырыр, јүксәк мә'нәви әгидәнин формалашмасына, ганунла мүәјјән едилмиш гајдаја дүзкүн јанашмаға, мәс'улијјәт вә вәтәндашлыг һиссинин ашыланмасына, һәдди-булуға чатмамышлар арасында һүгуг позғунлугларынын профилактикасына көмәк едир.

Мәктәблиләрин иншалара үмумиттифаг бахышларында иштиракы, онларын «В. И. Ленин коммунист әхлагынын әсаслары һаггында», «Азадлыг, намус вә мә'нәви лајагәт», «Сосиалист һуманизми», «Буржуа әхлагынын бөһраны», «Сән коммунист сабаһыны нечә тәсәввүр едирсән» вә с. ичтимаи-сијаси мөвзулара һәср олунмуш конфрансларын, конкурсларын, рефератларын, диспутларын кечирилмәси сон дәрәчә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Мәктәблиләрин фәал һәјат мөвгејинин, јүксәк идеја-мә'нәви кејфијјәтләринин формалашдырылмасында, онларын мејл вә габилијјәтләринин инкишаф етдирилмәсиндә, көрүш даирәсинин кенишләндирилмәсиндә мәктәбдәнкәнар мүәссисәләр мүһүм рол ојнајыр.

Мәктәблиләр мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрдә пионер дәстәләринин «Ленин јолу илә, Октјабр јолу илә кедирик» Үмумиттифаг бахышынын, јухары синиф шакирдләринин, комсомолчуларын Ленин зочотларынын, елм вә техника һәфтәләринин, бәдии өзфәалијјәт олимпиадаларынын, фестивалларын, сәркиләрин, Ленин, партија вә Вәтән һаггында мөвзуларда иншаларын, совет халгынын ингилаби, дөјүш вә әмәк шөһрәти јерләринә јүрүшләрин вә с. тәдбирләрин кечирилмәсиндә фәал иштирак едирләр.

Ушагларын техники, бәдии вә дикәр јарадычылыг исте'дадларынын инкишаф етдирилмәсиндә J. Гагарин адына Бакы пионер вә мәктәблиләр Сарајынын мәзмунлу фәалијјәтини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу сарајын шөһрәти республикадан, һәтта өлкәмизин сәрһәдләриндән чох-чох узагларда јајылмышдыр.

Сон илләрдә Кировабад вә Нахчыван шәһәрләринин пионер вә мәктәблиләр сарајлары хејли инкишаф етмиш, Сумгајыт, Ағдам, Газах, Ағдаш вә с. рајонларын пионер вә мәктәблиләр сарајларында пионер вә мәктәблиләрин бәдии өзфәалијјәтинин инкишафына хүсуси фикир верилир ки, бу да мәктәбләрдә мусигинин вә тәсвири инчәсәнәтин тәдрисини јахшылашдырмаға, јанашы, һабелә мәзмунлу вә фајдалы тәдбирләрин кечирилмәсинә хејли көмәк көстәрир.

Мунтәзәм олараг кечирилән мәктәблиләрин республика маһны вә рәгс бајрамларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. 1976-чы илдә Сов.ИКП XXV гурултајына һәср едилмиш республика маһны вә рәгс бајрамында

10 мин нәфәр мәктәбли чыхыш етмиш, стадионда 50 мин нәфәрдән артыг тамашачы олмушдур. 1980-чи илдә кечирилән мәктәблиләрин III республика маһны вә рәгс бајрамында 15 мин нәфәр пионер вә мәктәбли чыхыш етмишдир.

Республиканын мәктәбләриндә јүзләрлә хор коллективи, рәгс вә халг чалғы аләтләри ансамблы фәалијјәт көстәрир.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә 3 миндән артыг идман коллективиндә вә 65 ушаг кәнчләр идман мәктәбиндәдә, «Үфүгдә парылты» вә «Орлјонок» һәрби идман ојунларында јүз минләрлә пионер вә мәктәблинин һәрби вәтәнпәрвәрлик вә идман фәал һәјат мөвгеји формалашдырылыр.

178 нөмрәли мәктәбин (Бакы) директору И. Л. Окс өзфәалијјәт јарадычылығынын мәктәбдә кенишләндирилмәсиндән вә бу саһәдәки иш тәчрүбәсиндән данышаркән гејд едир ки, дәрсләрдә тәтбиг олунан бир чох пријомлардан әлавә, биз синифдәнхарич ишин мүхтәлиф формаларындан кениш истифадә едирик. Мәктәбдә «Һәмрәјлик», «Јашыллар», «Квант», «Тәбиәт һәвәскарлары», «Атеист» адлы клублар тәшкил едилмишдир. «Јашыллар» клубу 1973-чү илдә VIII—X синифләрин шакирдләриндән тәшкил едилмишдир вә рус дили, Азәрбајчан дили вә нәғмә мүәллимләринин ишини бирләшдирир. Клубун үзвләри рус вә Азәрбајчан поезијасына аид ашағыдакы мөвзуларда ахшамлар һазырлајыр вә кечирирләр: «Ленин бизимләдир әдәби-мусиги композисија, «Кәнч, таныш олмајан нәсл јашајыр» («Пушкин вә мүасирлик»), «Адамларын һәјаты наминә» (Нәсиминин анадан олмасынын 600 иллији мүнасибәтилә), С. Вурғунун анадан олмасынын 70 иллији илә әлагәдар олараг «Вагиф» пјесинин көстәрилмәси, Р. Һәмзәтовун поезијасы вә с.

«Квант» клубу физика вә ријазијјат мүәлимләринин фәалијјәтини бирләшдирир. Бурада шакирдләр һәмин фәнләрин програм материалы үзрә даһа дәрин билик алыр, әһатә едән аләм һаггында өз тәсәввүрләрини кенишләндирир, онлары јени фактлар вә һадисәләрлә зәнкинләшдирирләр. Клубун үзвләри мәшғәләләрә һазырлыг әрәфәсиндә төвсијә олунмуш әдәбијјатдан, «Квант», «Техника молодјожи», «Знаније сила», «Наука и жизн» вә с. б. журналларда верилән марағлы материаллардан мүстәгил сурәтдә истифадә едирләр. Бүтүн бунлар елмин һәјатла нечә әлагәләндирилдијинә аид инандырычы вә фајдалы билик әлмаға көмәк едир.

Шакирдләрин сосиал фәаллығы тәкчә ичтимаи-сијаси сәчијјә дашыјан шакирдләр бирлијиндән дејил, һәтта елми сәчијјә дашыјан шакирдләр бирлији васитәсилә һәјата кечирилир. Ики сәчијјәви мисал кәтирәк. Илк нөвбәдә бизә чох таныш олан Бозалганлы (Товуз рајону) мәктәбиндә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, кимја мүәллими М. Гулијевин рәһбәрлији алтында 19 илдән чох бир мүддәтдә фәалијјәт көстәрән «Кәнч кимјачылар» чәмијјәтини гејд едәк. Д. И. Менделејев адына Үмумиттифаг Кимја Чәмијјәтинин Низамнамәсинә ујғун олараг фәалијјәт көстәрән бу чәмијјәтдә VIII—X синиф шакирдләриндән 150 нәфәрдән чоху бирләшиб 12 група бөлүнүрләр, о чүмләдән: елми-күтләви ишләрлә мәшғул олан груп (12 нәфәр), агрокимјачылар групу (15 нәфәр), елми-тәдгигатчылар групу вә с. Бу групларын һәр бири конкрет фајдалы ишләрлә мәшғул олур. Мәсәлән, агрокимјачылар групу—кәнд тәсәррүфатынын кимјалашдырылмасы мәсәләләри илә мәшғул олурлар. Групун үзвләри совхозун (үзүмчүлүк үзрә) истифадә едилән торпағынын структуруну өјрәнир, онун тәркибиндә азот, фосфор, калиум вә дикәр үзви маддәләрин мигдарыны мүәјјән едир, «PH»-ын дәрәчәсини өјрәнир, бунлара әсасән дә торпаға вериләчәк күбрәләрин нөвүнү мүәјјәнләшдирирләр. Кимја чәмијјәти кимја үзрә олимпиадаларын тәшкилиндә вә орада чохларынын јахшы нәтичәләр газанмасында да бөјүк фәалијјәт көстәрир. Республика Маариф Назирлијинин инспектору, әмәкдар мүәллим Ә. Имамәлијев чәмијјәтин фәалијјәтини әтрафлы ишыгландыран мәгаләсинин сонунда һаглы олараг көстәрир ки, «Шакирд шәхсијјәтинин формалашмасы, онун чәмијјәт үчүн фајдалы шәхсә чеврилмәси, һәјатда өз јерини тутмасы мәктәбдә апарылан комплекс тәрбијә ишинин мүсбәт нәтичәси кими мејдана чыхыр». Шакирдләрин өзфәалијјәти әсасында јаранан бирликләрин ролу бурада инкар едилмәздир (бах: 29 3/1980, сәһ. 41—45).

М. Гулијевин зәнкин вә мәзмунлу тәчрүбәси һаггында тәкчә јерли мәтбуатда дејил, һәтта мәркәзи мәтбуатда да чох јазылыр. «Счастје шедрого человека» башлы-

ғы алтында М. Гулијевин габагчыл тәчрүбәсиндән, онун вердији диггәтәлајиг нәтичәләрдән фәрәһлә јазан «Известија» гәзети, Бозалганлы мәктәби, онун мүәллим коллективи, илк нөвбәдә М. Гулијевин ишләринин нәтичәләринә јүксәк гијмәт верилдијини, һәтта орада олимпиада кечирән алимләрдән биринин «мән бу мәктәбдә елмин кәләчәк рүшејмләрини көрүрәм» дејә гијмәт вердијини көстәрир, ахырда гејд едир ки, «мәктәбин бөјүк наилијјәтләринин әлдә едилмәсиндә М. Гулијевин вә онун һәмкарларынын бөјүк хидмәти олдуғу шүбһәсиздир» (20. 55/1980)

Диггәтәлајиг чәһәт һәм дә ондан ибарәтдир ки, М. Гулијевин һәм дәрс үзрә, һәм дә синифдәнкәнар ишләр үзрә зәнкин тәчрүбәси мүәллимләр тәрәфиндән чидди сурәтдә өјрәнилир вә тәтбиг едилир.

Һәмин рајонун Хатынлы кәнд мәктәбиндә чалышан истеʼдадлы кәнч кимја мүәллими (М. Гулијевин шакирди олмуш) Ф. Һәсәновун тәчрүбәси буна парлаг мисалдыр. Онун да мәктәбиндә «Кәнч кимјачылар коллективи» адлы чәмијјәт јарадылмыш вә чох мәзмунлу фәалијјәт көстәрир.

Чәмијјәтин 4 групу вардыр; һәр бириндә 30 нәфәр шакирд олан о групларын башында шакирдләрин өзләринин сечдији сәдр дурур. Груплар үмуми ичласда бәјәнилмиш план үзрә ишләјирләр. Онларын көрдүкләри иш конкрет вә фајдалыдыр.

1. Лаборантлар групу (VIII синиф шакирдләриндән тәшкил едилмишдир): кимја дәрсләриндә истифадә олунмаг үчүн 360 сынаг шүшәчијиндә мүвафиг мәһлуллар, 60 чәдвәл, реаксија ишләринә аид схем, сују парчаламаг үчүн чиһаз вә с. һазырламышдыр.

2. Тәблиғатчылар групу: (VIII синиф шакирдләриндән тәшкил едилмишдир): «Оксикен», «Калсиум» вә дикәр мөвзуларда 14 мәʼрузә охумуш, «Кимја дини ифша едир» мөвзусунда 16 реферат һазырламышдыр.

3. Агрокимјачылар групу (IX синиф шакирдләриндән тәшкил едилмишдир): Совхоз тарласы саһәсинин дөрддә бириндә торпағын анализини апармышдыр. Анализин нәтичәләри совхозун директорлуғуна верилмишдир. Һәмин саһәләрә күбрә верилмәсиндә шакирдләрин апардығы анализин көстәричиләриндән

истифадә олунур. Совхозун ики саһәсиндә торпагда олан гида маддәләринин мигдары өјрәнилмишдир. Мүәјјән едилмишдир ки, саһәләрин бириндә азот, дикәриндә исә фосфор чатышмыр Бу мәʼлуматлара әсасән биринчи саһәдә пахлалы биткиләр бечәрилмиш, икинчи саһәјә исә суперфосфат күбрәси верилмишдир. Груп һабелә кәнддә олан 6 гујудан су проблары ны анализ етмиш, сујун чодлуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. Лабораторија шәраитиндә апарылан анализ көстәрмишдир ки, ики гујунун сујундан гида вә мәишәтдә истифадә олуна билəр...

Бир чох кәнд мәктәбләриндә әлдә едилән белә габагчыл тәчрүбә һеч дә тәсадүф нәтичәси дејил, онларын елми-методики јүксәлишинин бәһрәсидир. Һәм дә ону гејд едәк ки, шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәаллығынын мәктәбдә формалашдырылмасы, бу саһәдә әлдә едилән наилијјәтләр өз-өзүнә мәгсәд дејил, һәм шакирдләрин бүтүнлүклә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасына, һәм дә мәктәбин бүтүн ишләринин тәрәггисинә тәʼсир көстәрир. Тәкчә бирчә мисал кәтирәк.

Бакы шәһәриндәки 116 №-ли орта мәктәбин, шакирдләрин идеја-сијаси вә мәʼнәви тәрбијәси саһәсиндә гезандығы наилијјәтләр диггәтәлајигдир (бах: 28, 3/1979, сәһ. 12—24).

Мәктәбин тәʼлим-тәрбијә ишинин мүвәффәгијјәтини әкс етдирән бәʼзи фактлара нәзәр салаг.

1977/78-чи дәрс илиндә мәктәбдә 1091 шакирд охумушдур. I синфә гәбул олунмуш ушагларын 98,4%-и VIII синфи вахтында битирмишдир. Шакирдләрин 78,5% «4» вә «5» гијмәтләрлә јухары синифләрә кечирилмиш вә ја мәктәби битирмишдир. Әлачылар 26% тәшкил етмишдир. 1978/79-чу дәрс илиндә көстәричиләр даһа јүксәк олмушдур. 1145 нәфәр шакирдин 79,6%-и дәрс илини «4» вә «5» гијмәтләрлә баша вурмуш, 5 нәфәр гызыл медалла тәлтиф едилмишдир. Сон 5 илдә VIII синфин мәзунлары бүтүнлүклә орта тәһсиллә әһатә едилмишдир. Сон 3 илдә мәктәби битирмиш 150 нәфәр мәʼзунун 60 нәфәри али мәктәбләрә, 31 нәфәри техникумлара, 30 нәфәри техники мәктәбләрә дахил олмуш, галанлары исә тохучулуг комбинатларында ишә кетмишләр. Сон 10 илдә мәктәблиләр тәрәфиндән ичтимаи асајишин позул-

масы һаллары баш вермәмиш, мәктәб бинасынын вә аваданлығынын тә'мири дөвләт вәсаити сәрф едилмәдән, шакирдләр тәрәфиндән едилмишдир. Мәктәбдә мунтәзәм фәалијјәт көстәрән «Меридиан», «Глобус», «Дүнја һәфтә әрзиндә», «Планетимиз», «Пешә» вә дикәр клубларда шакирдләр мараглы вә рәнкарәнк тәдбирләр һәјата кечирирләр. 40-дан артыг фәни дәрнәјиндә 890 нәфәр шакирд мәшғул олур, ајда бир дәфә бүллетен бурахылыр. Мәктәблиләрин фәал иштиракы вә ахтарышлары нәтичәсиндә Ленин музеји, тарих, дөјүш шөһрәти, бејнәлмиләл достлуг музејләри тәшкил едилмишдир. Бүтүн бу музејләрин дәгиг һазырланмыш иш планы вардыр вә шакирдләрин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасында мүһүм рол ојнајыр.

Мәктәблиләрин бүтүн бирликләринин ишини бачарыгла истигамәтләндирән, онларын ичтимаи фәаллығынын артмасына көмәк едән комсомол тәшкилатынын фәалијјәти тәгдирәлајигдир. Мәктәбин педагожи коллективи шакирд тәшкилатларынын мүстәгиллијинә һәр чүр шәраит јарадыр, онлара педагожи рәһбәрлији бачарыгла һәјата кечирир.

Шакирдләрлә апарылан мәгсәдјөнлү ишин нәтичәсидир ки, мә'зунларын хејли һиссәси Шаумјан рајонундакы сәнаје мүәссисәләринә чәлб олунур вә мадди не'мәтләр истеһсалында фәал иштирак едирләр. Мә'зунларын 125 нәфәри «Сосиализм јарышы галиби» дөш нишаны илә тәлтиф олунмушдур. Шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәаллығынын формалашдырылмасы үзрә белә комплекс тәдбирләр һәјата кечирән мәктәбләр аз дејил.

Ичтимаи-сијаси фәаллығы формалашдырмағын педагожи рәһбәрлији һаггында. Шакирдләрин идрак фәаллығынын формалашдырылмасына нисбәтән ичтимаи-сијаси фәаллығын формалашдырылмасы спесифик хүсусијјәт дашымагла бәрабәр мүәјјән чәтинликләрлә растлашыр. Чүнки биринчиси, һәчми мүәјјән едилмиш програм, тәдрис планы, чәдвәлдә тәнзим едилиб һәр шакирд үчүн ичбари олан вә әсасән мүәллимләр тәрәфиндән истигамәтләндирилән просес олдуғу һалда, икинчиси, ичбари дејил, һәр шакирд үчүн көнүллү олмагла, бир тәрәфдән мәктәб мүдиријјәти вә мүәллим коллективи, о бири тәрәфдән мәктәбин комсомол вә пионер

тәшкилатлары, үчүнчү тәрәфдән шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилаты, нәһајәт, дөрдүнчү тәрәфдән һәр бир шакирд коллективинин өзүнәмәхсус идарә һеј'әти тәрәфиндән истигамәтләндирилир. Белә олдуғундан проблемин еффектли олараг һәлл едилмәси үчүн бу мүхтәлиф рәһбәрлик гүвәләринин сәмәрәли суртәдә узлашдырылмасы тәләб олунур. Белә узлашма олан мәктәбдә исә шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәаллығынын формалашдырылмасы асанлашыр вә чох јахшы нәтичәләр дә верир. Јухарыда тәчрүбәсиндән сөһбәт ачмыш олдуғумуз 116№-ли мәктәбин иши буна парлаг мисалдыр. Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, мәктәбләрин бир гисминдә вәзијјәт белә дејил, рәһбәрлик едән гүввәләр узлашдырылмадығындан проблемин һәлли арзу едилән шәкилдә олмур. Даһа бөјүк кәсир ондан ибарәтдир ки, ичтимаи-сијаси фәаллығын формалашдырылмасы проблеми республика мәктәбләриндә һәлә әтрафлы өјрәнилмәмишдир.

Азәрбајчан мәктәбләриндә комсомол тәшкилатларынын ичтимаи-сијаси фәаллығыны, мәктәблиләрин тәрбијә едилмәсиндә бу тәшкилатын көстәрдији фәалијјәти тәдгиг етмәклә мәшғул олан досент С. А. Шәфијев һаглы олараг гејд едир ки, «Мәктәблиләрин ингилаби, дөјүш вә әмәк ән'әнәләри әсасында тәрбијә едилмәси мәсәләси елми-педагожи нөгтеји-нәзәрдән һәлә дә там ишләнмәмишдир. Республикамызын габагчыл мәктәб комсомол тәшкилатларынын мүсбәт иш тәчрүбәләри үмумиләшдирилиб системә салынмамышдыр. Һәмин тәчрүбә бүтүн комсомол тәшкилатларынын малы едилмәмиш, бу саһәдә олан нөгсанлар ашкара чыхарылмамыш вә онларын арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг тәдбирләр мүәјјән едилмәмиш, республиканын мәтбуат сәһифәләриндә бу мөвзу лазымынча ишыгландырылмамышдыр» (60 сәһ. 7).

Гејд етмәк истәрдик ки, республикамызда мәктәб комсомол тәшкилатынын, јухары синиф шакирдләринин фәал һәјат мөвгејинин формалашдырмаг ишиндә, хүсусилә онларын ичтимаи-сијаси фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасында ојнадығы бөјүк рол, апардығы мүһүм ишләр, топладығы зәнкин тәчрүбә дә һәлә елми бахымдан ишыгландырылмамышдыр.

Бүтүн бу тәдбирләрин тәшкили вә кечирилмәсинә рәһбәрлик етмәк вә истигамәт вермәк ишинин мәрка-

зиндә мәктәб мүдириjјәтинин, мүәллимләр коллективинин билаваситә јардымыны алмагла мәктәбин комсомол тәшкилаты вә шакирд өзүнүидарә комитәси дурур. Сөһбәт бурада ондан кедир ки, мүвафиг јашда олан бүтүн мәктәблиләр, хүсусилә јухары синиф шакирдләри ичтимаи-сијаси фәалиjјәтлә әһатә едилсинләр. Белә бир фикирлә разылашмамаг олмаз ки, «һәр һансы кәнч оғлан вә гызын ичтимаи әһәмиjјәти олан фәалиjјәтә чәлб едилмәси үчүн шәраит јаратмагла, белә фәалиjјәт просесиндә мејдана чыхан мүнасибәтләрә тә'сир көстәрмәклә, јухары синиф шакирдләринин үнсиjјәтләринин мәзмун вә характеринә тә'сир етмәклә комсомол коллективи онларда ичтимаи активлиjи формалашдырыр» (72. сәһ. 18). Лакин белә бир вәзиjјәтин һәр мәктәбдә вә һәр заман јарандығыны иддиа етмәк чәтиндир. Тәчрүбә көстәрир ки, бир вә ејни коллективин ишиндә иштирак едән шакирдләрин һамысы онларын сәрәнчамына верилән имканлардан ејни дәрәчәдә истифадә етмир, фәаллыгларыны мүхтәлиф сәвиjјәдә тәзаһүр етдирирләр. Һәтта Т. В. Фролова јолдаш (Москвалы) бу ичтимаи ишләрә чәлб едилән 324 јухары синиф шакирдини өјрәнәрәк мүәjјән етмишдир ки, бунларын анчаг 18%-и јүксәк сәвиjјәдә фәаллыг көстәрмиш, 42%-нин исә фәаллығы мәһдуд олмушдур (бах: 72. сәһ. 18). Белә бир вәзиjјәтә тәәччүб етмәјә әсас јохдур, чүнки ичтимаи фәалиjјәтә чәлб едиләнләрин фәрди-тиположи хүсусиjјәтләри, онларын һазырлыгларынын, ичтимаи тәчрүбәләринин, «дахили фәалиjјәтләринин», мәсәлән, мараг вә мејлләринин сәвиjјәси мүхтәлиф олдуғу үчүн коллективин ичтимаи фәалиjјәтинә олан мүнасибәтләри дә, орадан газандыглары фәаллығын сәвиjјәси дә мүхтәлиф олур. Белә олдугда она чалышмаг лазымдыр ки, ичтимаи фәалиjјәтә чәлб олунан шакирдләрин һәр бири имканына мүвафиг олараг максимал дәрәчәдә фәаллыға јиjәләнсин.

Тәдгигатдан мә'лум олмушдур ки, комсомол тәшкилаты үзвләринин әксәриjјәти ичтимаи иш апармаг истәдиjи һалда, бүтүн јухары синиф шакирдләрини ичтимаи фәалиjјәтә чәлб етмәк имканы олдуғу һалда, онларын бөјүк бир гисми, әмәли олараг ичтимаи ишдә иштирак етмир. Т. Н. Малковскаја јолдаш (Ленинградлы) өјрәндиjи мәктәбләрдә беләләринин 26 фаиздән 48 фаизә гәдәр (105. сәһ. 114) олдуғуну ашкар етмишдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, мәсәлә тәкчә мәктәбдә ичтимаи фәалиjјәт сәчиjјәли ишин чохлуғунда, һәр шакирдә, хүсусән јухары синифләрдә вәзифә вермәк имканында дејилдир, һәр шакирдә вәзифә вермәјә наил олмагда, онун да имканлары дахилиндә фәаллығыны тә'мин етмәкдәдир. Бу проблем үзрә тәдгигат апаранлар, тәәссүф ки, чох заман ишин бу мәркәзи һиссәсинин үзәриндән кечирләр. Шакирдләри ичтимаи-сијаси ишләрә чәлб етмәк зәрурәти инди һамыја мә'лумдур, бунун үчүн лазыми шәраитин мөвчуд олмасы да бәллидир. Лакин бурада шакирдләрин һансы мигдарда вә һансы сәвиjјәдә фәаллыға јиjәләнмәләри, ичтимаи фәаллыг мөвгејинә чатмалары барәдәки мәсәлә һәлә ишыгландырылмамышдыр. Досент С. Шәфијевин јухарыда ады чәкилән китабчасында (53) чох дәјәрли вә фајдалы ичтимаи-сијаси тәдбирләрин кечирилмә зәруриjјәтиндән вә практикасындан кениш сөһбәт ачылыр. Бу чох јахшыдыр, лакин комсомолчуларын бундан нә чүр истифадә етдикләри ишыгландырылмыр.

Шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәалиjјәтинә дүзкүн педагожи рәһбәрлиjин тә'мин едилмәси, һәр шејдән әввәл, ону тәләб едир ки, рәһбәрлик едән гүввәләрин һәр бири, өз һүгуг вә вәзифәләри даирәсини дәгиг билсин вә о даирәдә дә рәһбәрлик фәалиjјәти көстәрсин.

Мәктәбдә бүтүн тә'лим-тәрбијә ишләрини тәшкил етмәк мәс'улиjјәти мәктәб Низамнамәсинә көрә мәктәб мүдириjјәтинин үзәринә гојулмушдур. Бу бахымдан мәктәб мүдириjјәти шакирдләрин ичтимаи-сијаси фәалиjјәтинин тәшкилинә биканә ола билмәз, онун тәшкилини вә јүксәк сәвиjјәдә апарылмасыны тә'мин етмәк үчүн «Шакирдләрин тәрбијәсинин нүмунәви мәзмунуна» әсасән ишин дагиг бир суретдә планлашдырылмасына, мүхтәлиф шакирд коллективләринин тәшкилинә, һәр коллективин апармагда олдуғу ишә, һәр шакирдин ишә чәлб олунмасына, кечирилән тәдбирләрин кејфиjјәтли олмасына, ашкара чыхарылан нөгсанларын арадан галдырылмасына вә с. наил олмаға чалышмагла лазыми гајғы көстәрир. Бу мәгсәдлә, шакирд коллективләринин ишләринә көмәк етмәк вә дүзкүн истигамәтләндирмәк үчүн әлагәдар мүәллимләр шакирд коллективләринә тәһким едилир. Мәсәлән, шакирдләр

комитэсинин тэ'лим вэ интизам комиссијаларыны истигамэтлэндирмэјэ бир гајда оларағ директорун тэдрис һиссэси үзрэ мүавини, синифдэн вэ мэктэбдэнкэнар тэрбијэ ишлэри үзрэ тэшкилатчы; комсомол комитэси исэ пионер дружинасы шурасынын вэ шакирдлэр комитэсинин ишлэрини әлагэлэндирмэјэ, шакирдлэр комитэсинин санитар комиссијасына мэктэбин һэкими, эмэк штабына—эмэк мүэллими, идман комиссијасына—бэдэн тэрбијэси мүэллими вэ с. тэһким едилир; синиф рэһбэрлэри исэ синфин фэаллары илэ пионер дэстэ шурасынын вэ ја синфин комсомол тэшкилаты бүросунун ишлэрини әлагэлэндирмэклэ мэшғул олурлар.

Совет педагожи фикринин республикада јајылмасында вэ инкишафында бөјүк хидмэтлэри олан, педагожи мэтбуатымызда узун иллэр эрзиндэ фэал иштирак едэн мэрһум проф. М. Мурадханов мүэллимлэрин вэзифэлэриндэн бэһс едэркэн һаглы оларағ јазыр ки, ушаг коллективинин мүнтэзэм оларағ шакирд үзэринэ тэ'сирини гүввэтлэндирмэк, мэктэбдэ пионер, комсомол вэ шакирд өзүнүидарэ тэшкилатларынын ишлэрини чанландырмаг, онларын нөвбэнөв вэ марағлы олмасыны тэ'мин етмэклэ бүтүн шакирдлэри фэал ичтимаи ишлэрэ, һэрби ојунлара, идман јарышларына, мэдэни-күтлэви тэдбирлэрэ чэлб етмэк үчүн «мүэллимин вэзифэси бу тэшкилатлара күндэлик педагожи рэһбэрлик етмэк, өз мэслэһэтлэри илэ онлара ишлэри дүзкүн планлашдырмагда, күтлэви тэдбирлэри һэјата кечирмэкдэ көмэк көстэрмэкдэн ибарэтдир» (29. 6/1977, сэһ. 59—60).

Шүбһэсиз, бу һеч дэ о демэк дејилдир ки, мэктэбин мүдријјэти вэ ја коллективлэрэ тэһким едилэн мүэллимлэр онлары там гэјјумлуға көтүрсүнлэр, һэр хырда ишлэринэ белэ мүдахилэ етсинлэр, онлара мэслэһэт вермэк эвэзинэ, эмр версинлэр. Тээссүфлэ демэлијик ки, белэ һаллар бэ'зи мэктэблэрдэ аз олмур. Бу исэ коллективлэрин тэшэббүслэ чалышмасыны мэһдудлашдырмагла, мүстэгил гэрар гэбул едиб јеринэ јетирмэлэринэ мане олмагла нэтичэлэнэ билэр.

Мэктэбин Низамнамэсинэ эсасэн шакирдлэр комитэсинэ, өзүнүидарэ коллективлэринэ мэктэбин мүдријјэти вэ педагожи шурасы рэһбэрлик етмэлидир, лакин онларын сэрбэстлијини һэр һансы васитэ илэ инкишаф етдирмэји дэ тэ'мин етмэлидирлэр

Шакирдлэрин өзфэалијјэти, ичтимаи-сијаси тэшкилат олмагла комсомол вэ пионер коллективлэри мэктэбин нэ мүдријјэтинэ, нэ дэ педогожи шурасына табедир.

Унутмаг олмаз ки, мүстэгил тэшкилат олан мэктэбин комсомол комитэсинэ билаваситэ рајон комсомол комитэси вэ мэктэбин партија тэшкилаты рэһбэрлик едир. Комсомол коллективи комосомол тэшкилатынын низамнамэсинэ эсасэн ишлэмэклэ мэктэб мүдријјэтинэ јардым етмэјэ борчлудур, мэктэбин бүтүн шакирд коллективлэринэ, илк нөвбэдэ, шакирд өзүнүидарэ комитэсинэ өз идеја тэ'сирини нүфуз етдирмэјэ чалышмалыдыр, пионер дружинасынын ишлэринэ рэһбэрлик едиб ону тэнзим етмэлидир.

Бу коллективлэрин һэр бири мэктэбдэ мүэјјэн Низамнамэјэ эсасэн фэалијјэт көстэрир. Бурада биз о низамнамэлэри шэрһ етмэји гаршыја мэгсэд гојмуруг, дедиклэримизлэ анчаг ону хүсусилэ гејд етмэк истэјирик ки, шакирдлэрин ичтимаи-сијаси фэаллығыны формалашдырмаг үчүн онларын коллективлэринин фэалијјэтинэ этрафлы суретдэ сэрбэстлик вермэк ишин анчаг хејринэ ола билэр.

Ичтимаи-сијаси фэаллығын уғурлу формалашдырылмасы мэгсэдилэ буну көстэрэн критерилэри, јэ'ни коллективин ичтимаи-сијаси фэаллығыны сэчијјэлэндирэн критерилэри билмэк лазымдыр. Сон заманларда шакирдлэрин ичтимаи фэаллығына һэср олунмуш педагожи эдэбијјатда бу барэдэ јэ'ни шэхсијјэтин ичтимаи-сијаси фэаллыг критерилэринэ аид бир сыра вачиб тэклифлэр ирэли сүрүлүр. Онлара нэзэр салаг;

Биринчи критери — Субјектин ишкүзар вэзијјэтинин мүэјјэн едилмэсидир. Ишкүзар вэзијјэт олмадыгда фэалијјэт һүдудларындан кэнарда ичтимаи-сијаси мүнасибэтлэр саһэсиндэ фэаллыг үзэ чыхарылмаз, мүмкүн олмаз.

Икинчи критери— Адамын иш вэ һэрэкэтлэринин көнүллү вэ өзфэалијјэт характери дашымасыдыр вэ бунун да бу вэ ја дикэр дэрэчэдэ дэрк олунмасыдыр. Өзфэалијјэт характе-

ри дашымајан фәалијјәти ичтимаи-сијаси фәаллыг сајмаг олмаз.

Үчүнчү критери—Тәзаһүр едән фәаллығын коммунизм гуручулугу мәгсәдләри мәнафејинә јөнәлдилмәсидир. Әкс һалда биз чәмијјәтимиз әлејһинә фәаллыгла гаршылашырыг.

Дөрдүнчү критер—Ичтимаи-сијаси фәаллығын параметринин сәвијјәсидир, јә'ни онун тәзаһүрләринин интенсивлијини көстәрмәкдир (бах: 120. сәһ. 23).

Бу критериләрә әлавә дә олунур; мәктәблинин ичтимаи-сијаси фәалијјәтә марагла гошулмасы, орада тәшәббүскарлыг көстәрмәси, онун ишиндән алынан нәтичәнин дәјәри вә с. (бах: 119, сәһ. 9).

Бу критериләрин һамысы вачибдир. Лакин онларын ичәрисиндә икисини ајрыча гејд етмәјә дәјәр. Ичтимаи-сијаси **фәаллығын** тәрбијәедичи гүввәси, әввәла, онун **көнүллүлүјүндә,** чәмијјәтин мәнафеји хатиринә, һәтта **мә'нәви чәһәтдән белә мүкафат көзләмәдән апарылмасы, икинчиси—индивидин мүстәгилликлә бағлы олан өз-**фәалијјәтидир.

Ичтимаи-сиаси фәаллыг—фәал һәјат мөвгејинин мүһүм чәһәтидир. Она көрә ки, мәһз шакирдләрин ичтимаи иши адамлара, халга илк нөвбәдә хидмәт етмәк тәчрүбәсидир.

Мәһз она көрә дә В. А. Сухомлински вәтәндашын тәрбијәси һаггында данышаркән јазыр ки, «Вәтәндашлыг вәзифәси, вәтәндашлыг борчу адамларла хидмәт етмәјин тәчрүбәси сајәсиндә шүурлу дәрк олунур вә јенидән тәзаһүр едир. Бу тәчрүбәнин илк ушаглыг дөврүндә газанылмасы чох вачибдир» (152. сәһ. 115). Буну да мәһз шакирдләрә илк синифләрдән ичтимаи ишә һәвәс ојатмаг, ичтимаи ишә гошулмасы онлара кичик јашларындан адәт етдирмәјә башламаг кими баша дүшмәк олар.

IX ФӘСИЛ

МӘКТӘБЛИЛӘРИН ӘМӘК ФӘАЛЛЫҒЫ МӨВГЕЈИНИН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Сов. ИКП МК-нын XXVI гурултаја һесабат мә'рузәсиндә совет адамларынын әмәксеврлик руһунда тәрбијә едилмәсинә ајрыча диггәт јетирилир. Гејд едилир ки, «Совет чәмијјәти әмәк адамлары чәмијјәтидир. Партија вә дөвләт инсан әмәјини нәинки даһа мәһсулдар, һәм дә даһа мәзмунлу, мараглы, јарадычы етмәјә чевирмәк үчүн чох сә'ј **көстәрмиш** вә көстәрирләр... Бу нәинки игтисади, һәм дә чидди сосиал проблемдир. Ону һәлл етмәк, әмәји һәр бир адамын биринчи һәјаты тәләбатына» чевирмәк јолундакы мүһүм манеәләри арадан галдырмаг демәкдир (9. сәһ. 76). Бу бахымдан мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасы проблеминин һәр мәктәбдә јүксәк сәвијјәдә һәлл едилмәсинин нә гәдәр чидди актуаллыг кәсб етдијини исбат етмәјә еһтијач јохдур.

Шәхсијјәтин әмәк фәаллығы мөвгеји тә'мин едилмәдән, онун фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасына наил олмаг мүмкүн дејил. Маһијјәтчә индивидин әмәк фәаллығы мөвгеји, онун бүтүн фәал һәјат мөвгејинин өзәјини тәшкил едир. Бу, биринчиси, глобал вәзифәнин—коммунизмин һәртәрәфли инкишаф етмиш гуручуларыны тәрбијә етмәјин күтләви сурәтдә һәјата кечирилмәси зәрурилији илә изаһ олунур. Бунун үчүн зәрури олан сијаси, мадди, мә'нәви вә мәдәни шәраит вә әлверишли имканлар вардыр; икинчиси, бүтүн мәктәблиләрин орта мәктәбдә лазыми әмәк һазырлығынын, әмәк тәрбијәсинин һәјата кечирилмәси зәрурилији илә; үчүнчүсү, һамылыгла орта тәһсилә кечидин баша чатмасы илә әлагәдар олараг мигдары илдән илә артан бүтүн орта мәктәб мә'зунларынын әмәк фәалијјәтинә чәлб олунмасы зәрурилији илә изаһ олунур. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин мәктәб һаггындакы гәрарында (1977-чи ил) тәләб едилир ки, мәктәбләр ша-

кирдләрин хүсусилә мадди не'мәтләр истеһсалы саһәсиндә әмәјә һазырланмасыны, шүурлу вә әсасландырылмыш пешә ориjентасиjасыны һәјата кечирсинләр. Орта мәктәбләрин мә'зунлары, охудуглары мүддәт әрзиндә нәинки елмләрин әсасларына дәриндән јијәләнмәли, һәм дә халг тәсәррүфатында иш үчүн вәрдишләр газанмалы, дөврүн тәләби кими мүәјјән пешәләрдән биринә јијәләнмәјә һазыр олмалыдырлар. Мәһз буна көрә дә шакирдләрдә идрак, ичтимаи-сијаси фәаллыг мөвгејинин формалашдырылмасы илә јанашы, һәм дә әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасы тәләб олунур. Бу саһәдә өлкәнин, о чүмләдән республиканын мәктәбләриндә мүәјјән мүсбәт тәчрүбә топланмыш вә она әсасланараг әзмлә ирәлиләмәк үчүн шәраит јарадылмышдыр. Лакин бу проблемин дә дәриндән өјрәнилмәси вә елми әсасландырылмасы, һабелә практик ишләрин көрүлмәси зәруридир. Биз бурада гаршымызда бунун там һәлл едилмәсини гојмуруг. Республика мәктәбләринин топладығы тәчрүбәни нәзәрә алараг проблемин һәллинә аид бир нечә принсипиал чәһәтин ишыгландырылмасына чалышачағыг.

Һәр шејдән әввәл, мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгеји дедикдә нәјин нәзәрдә тутулдуғуну ајдынлашдыраг. Характерин мүһүм әламәти олан бу анлајыш әмәк һазырлығы demәк дејилдир. Әмәк һазырлығы әмәк фәаллығы мөвгејинин әсас тәркиб һиссәсидир. Мүәјјән әмәк һазырлығына малик олмаг, әмәјә аид билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһланмаг һәлә фәал мөвгејә малик олмаг дејилдир. Мүвафиг әмәк һазырлығына малик олан бир ишчи тапшырылан иши јахшы јеринә јетирә биләр. Лакин әкәр о, әһатә едән мүһитә ујғунлашмагла өз фәалијјәтини мәһдудлашдырырса, газандығы наилијјәтләрлә кифајәтләнирсә белә адамы әмәк фәаллығы мөвгејиндә дуран һесаб етмәк олмаз. Әмәк фәаллығы мөвгејинә малик олан шәхс, јалныз әмәк һазырлғы илә кифајәтләнмир, бу һазырлыгдан чәмијјәтин мәнафејинә максимум сәмәрәли истифадә етмәк чәһди илә јашајыр. Она көрә дә мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг, онларын јалныз мүәјјән әмәк һазырлығы илә силаһландырмаг дејил, онлара һәр шејдән әввәл, әмәксевәрлик ашыламаг, һабелә онларда әмәк фәалијјәтинә гошулмаг марағы вә сә'ји, әмәк әмәлијјатларындан горхмамаг, чәтинликләрин арадан галдырылмасына јарадычы јанашмаг, һәм кејфијјәт вә һәм дә кәмијјәт е'тибарилә өз зеһни вә физики әмәјинин јүксәк нормасына наил олмаг, о чүмләдән кејфијјәт нишанлы мәһсул бурахылмасыны тә'мин етмәк кими кејфијјәтләрин јарадылмасыны өдәмәкдир.

Әмәк фәаллығы мөвгејинин әсас әламәти әмәјин адамда һәјати тәләбата чеврилмәси илә шәртләнир. Истеһсалатда әмәк фәаллығы мөвгејли адам, јениликчидир, бир гајда олараг сәмәрәли тәклифләрин мүәллифидир, јалныз мадди истеһсал саһәсиндә дејил, мәктәбләрдә, хәстәханаларда, институтларда, мәдәнијјәт вә идман мүәссисәләриндә... чалышан кәнчләрә өз зәнкин истеһсалат вә интеллектуал һәјат тәчрүбәсини өјрәдән көзәл һами, хејрхаһ јолдашдыр. Белә адамлара һамы һөрмәт едир, онлары һаглы олараг гијмәтләндирирләр. Инсан характеринин бу әламәти бүтүн өмрү боју, ушаглыг, хүсусән мәктәб илләриндә тәдрис фәалијјәти просесиндә, әтрафдакылара мүнасибәтдә, шакирд коллективиндә, онларын биркә фәалијјәтиндә формалашыр.

Мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејини формалашдырмағын јоллары вә васитәләри үзәриндә дајанаг. Бу мөвге дә дикәрләри кими әсасән мәктәблиләрин тә'лим-тәрбијә иши просесиндә формалашыр. Лакин бурада апарычы ролу бир тәрәфдән әмәк тә'лими вә тәрбијәси дикәр тәрәфдән исә шакирдләрин билаваситә әмәк фәалијјәти ојнајыр.

Әмәк тә'лими. Бир тәдрис фәнни кими бу, шакирдләрин техниканын, истеһсалатын технолокијасынын, тәшкилинин вә игтисадијјатынын әсаслары илә таныш едилмәсинә доғру јөнәлдилмишдир. Әмәк тә'лими мәктәблиләрә әмәк, билик, бачарыг вә вәрдишләр системини ашыламаға, техники јарадычылығы, кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилијинин инкишаф етдирмәјә, мәктәблиләрдә әмәк мәдәнијјәтинин формалашдырылмасына вә онларда әмәјә коммунист мүнасибәтинин тәрбијә олунмасына хидмәт едир, «сәккизиллик вә ја орта мәктәби битирдикдән сонра әмәк фәалијјәтинин истигамәтини мүәјјәнләшдирмәкдә онлара көмәк көстәрир» (131. ч. 4. сәһ. 313).

Мәчбури бир фәнн кими әмәк тә'лими I синифдән башлајараг X синфәдәк өзүнүн мәзмуну, формалары вә методлары васитәсилә тә'лими мәһсулдар әмәклә бир-

ләшдирир вә политехник принсип әсасында шакирдләри техники, кәнд тәсәррүфаты вә хидмәт әмәји үзрә нәзәрдә тутулмуш һәчмдә билик, вә вәрдишләрлә силаһландырыр; онларда әмәјә мараг вә мәһәббәт јарадыр. Әмәк тә'лими, јалныз әмәк тәрбијәси илә сых әлагәләндирилдији шәраитдә мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејини формалашдырмағын һәлледичи јолу вә васитәси ола биләр. Бу, хејли дәрәчәдә әмәк тә'лиминин мәзмун, форма вә методларынын уғурлу олмасындан асылыдыр.

Онларын үзәриндә дајанмаг функсијамыза дахил олмадығындан јалныз республиканын мәктәбләриндә әмәк тә'лиминин һәјата кечирилмәси практикасына аид бир нечә сөзлә кифајәтләнәк.

Шакирдләрин әмәк һазырлығынын өзүлү ибтидаи синифләрдә гојулур. Мәктәбләрин фәалијјәти илә танышлыг көстәрди ки, бу синифләр үчүн мүвафиг тәдрис отаглары тәчһиз едилдији вә һазырлыглы мүәллимләр ајрылдығы мәктәбләрдә шакирдләрин әмәк һазырлығы програм тәләбләри сәвијјәсиндә олур, о чүмләдән онлар әмәк дәрсләриндә кағыздан, картондан, одунчагдан, мәфтилдән истифадә едәрәк ичтимаи-фајдалы әһәмијјәтә малик олан мә'лумат һазырлајырлар. Шакирдләр мараг вә диггәтлә әмәк тапшырыгларыны јеринә јетирир, һәм дә онларын кејфијјәтли олмасына чалышырлар. Тәәссүф ки, һеч дә һәр јердә вәзијјәт белә дејилдир. Чох јердә әсас диггәт анчаг орта вә јухары синиф шакирдләринин әмәк тә'лими вә тәрбијәсинә верилир.

IV—VIII синифләрдә әмәк тә'лими, хүсуси һазырлыға малик олан әмәк мүәллимләри тәрәфиндән мүвафиг е'малатханаларда (тахта вә метал е'мал етмәк үзрә)—техники әмәк үзрә, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә—кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилији үзрә, кабинетләрдә хидмәт әмәји үзәрә мүстәгил бир фәнн кими тәдрис олунараг өзүнә лајигли јер тутмушдур. Бу јалныз тәдрис планы вә програмларына көрә дејил, һәм дә мәктәбләрдә бу мәгсәд үчүн мадди база јарадылмасы вә әмәк мүәллимләри илә тә'мин едилмәси нәтичәсиндә һәјата кечирилир.

Бундан әлавә, шакирдләри халг тәсәррүфатынын саһәләри вә пешәләри илә таныш етмәк имканлары кенишләнмишдир. Сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты објектләринә

екскурсијалар, фәһлә вә колхозчуларла көрүшләр тәшкил олунур. Тә'лим просесинин ән мүһүм принсипләриндән бири тә'лими ичтимаи фајдалы вә мәһсулдар әмәклә әлагәләндирмәкдир. Шакирдләр кабинет вә лабораторијалары тәчһиз етмәк үчүн вәсаит һазырлајыр, мәктәбин инвентарыны тә'мир едир, һәми тәшкилатларын сифаришләрини јеринә јетирир, мүхтәлиф гурғуларын, ишләјән моделләрин, механизмләрин, машынларын вә с. конструксијасында вә һазырланмасында фәал иштирак едирләр. Мәсәлән, Шәки шәһәриндәки 10 №-ли мәктәбдә тахта е'малы үзрә әмәк тә'лими јахшы тәшкил едилмишдир. Тәчрүбәли әмәк мүәллими Г. Мәммәдовун рәһбәрлији алтында шакирдләр мүстәгил сурәтдә чертјож ишләрини јеринә јетирир, онлара әсасән тәдрис кабинетләри үчүн мүхтәлиф мә'мулат һазырлајырлар. Мүәллим тәдрис планыны һәндәсә вә рәсмхәтлә бачарыгла әлагәләндирир. Һәр ил мәктәбдә шакирдләрин ән јахшы ишләринин сәркиси тәшкил олунур.

Бакы шәһәринин Нәсими рајонундакы 54 №-ли мәктәбин дәзкаһ вә аләтләрлә јахшы тәчһиз едилмиш чилингәрлик вә дүлкәрлик е'малатханалары вардыр. Метал е'малы үзрә мәшғәләләри тәчрүбәли мүәллим С. Новрузов апарыр.

Һәмин рајонун 23 №-ли мәктәбиндә әмәк мүәллими И. Шеблыкин дә мәктәблиләрин әмәк тә'лими үзрә мәзмунлу иш апарыр. Шакирдләрин әмәк тә'лиминә аид кәнд мәктәбләриндә дә хејли мүсбәт иш тәчрүбәси топланмышдыр. Белә ки, Губа рајону Әмсар кәнд орта мәктәбинин IV—VIII синиф шакирдләри кәнд тәсәррүфаты әмәјинә бачарыгла јијәләнирләр. Практик мәшғәләләрә тәчрүбәли мүәллим О. Мәммәдов рәһбәрлик едир. Шакирдләр биолокија, чоғрафија, кимја дәрсләриндә алдыглары нәзәри биликләрдән биткиләрин бечәрилмәсиндә бачарыгла истифадә едирләр. Кәнд тәсәррүфатынын кәнч тәчрүбәчиләри мүхтәлиф минерал вә үзви күбрәләрин биткинин мәһсулдарлығына тә'сирини өјрәнир, дикәр тәчрүбәләр апарырлар.

Орта синифләрдә әмәк тә'лиминин дүзкүн тәшкили, әмәк тә'лими даһа дәриндән өјрәнилән, истеһсалатын технолокијасынын вә техниканын, һабелә онун иггисадијјатынын өјрәнилмәсинә, шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин тә'лимлә әлагәләндирилмәсинә даһа чох диггәт верилән јухары синифләрдә онун јүксәк сәмәрәсинин алынмасы үчүн зәрури педагожи зәмин јарадылыр.

Јухары синиф шакирдләринин әмәк тә'лимини дәриндән өјрәнмәләри билаваситә мәктәбләрдә, мәктәбләрарасы тәдрис-истеһсалат комбинатларында вә ја мүәссисәләрин тәдрис сехләриндә вә саһәләриндә һәјата кечирилир.

Шәһәр орта мәктәбләринин бир гисминдә јухары синиф шакирдләри автоиши өјрәнир, дикәриндә телеграфчы пешәсинә јијәләнир, үчүнчүсүндә јазы машынында ишләмәји вә мүасир каркүзарлығын әсасларыны, дөрдүнчүсүндә тәтбиги инчәсәнәти (халчачылыг, нахышчылыг вә с.) вә с. өјрәнирләр. Чох вахт мә'зунлар рекнонда сечдикләри пешәләр үзрә пешә дәрәчәләри алырлар.

Јухары синиф шакирдләринин дәринләшдирилмиш әмәк тә'лиминә кәнд мәктәбләриндә хүсуси диггәт верилир. Республикада сон онилликдә кәнд тәсәррүфатынын чошгун инкишафы, онун ихтисаслашдырылмасы вә комплекс механизасијасы кәндин јалныз тәһсилли адамларла дејил, һәм дә мүасир кәнд тәсәррүфатыны идарә етмәји бачаран мүтәхәссисләрлә тә'мин едилмәсини тәләб едир. Кәнд орта үмумтәһсил мәктәбинин үзәринә бурада бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Бу вәзифә бир тәрәфдән шакирдләрин кәнд тәсәррүфатынын механизасијасы үзрә дәрин һазырлығы, трактору, комбајны вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машынларыны өјрәнмәк; дикәр тәрәфдән исә автоиши өјрәнмәк јолу илә һәјата кечирилир. 1979-чу илин мә'луматына көрә бүтүн кәнд орта мәктәбләринин јарысындан чохунда әмәк тә'лиминин бу нөвү дәриндән өјрәнилир.

Бу мәктәбләрин чохунда зәрури аваданлыг, апаратлар, агрегатлар, мүхтәлиф әјани вәсаитләрлә тәчһиз едилмиш хүсуси кабинетләр јарадылмыш, онлар үчүн автомашын, кәнд тәсәррүфаты техникасы вә с. ајрылмышдыр.

Ағдам рајонундакы Хындырыстан кәнд орта мәктәбиндә тәчрүбәли механизатор Р. И. Сәлимовун рәһбәрлији алтында шакирдләрин трактору вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машынларыны өјрәнмәси үзрә фәал иш апарылыр. Јухары синиф шакирдләринин тәһсили мәһсулдар әмәклә мүвәффәгијјәтлә әлагәләндирилир. Онлар өз билик вә вәрдишләриндән практик ишдә, хүсусән кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын топланышында бачарыгла истифадә едирләр.

Күрдәмир рајонунун Көһнәбазар, Нефтчала рајонунун Гырмызыкәнд, Јевлах рајонунун Танрыгуллар, Масаллы рајонунун Чахырлы кәнд орта мәктәбләриндә шакирдләрин трактору вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машынларыны өјрәнмәси јахшы тәшкил едилмишдир. Орта мәктәб мә'зунларынын чоху аттестатла бирликдә ихтисас шәһадәтнамәси дә алыр вә газандығы ихтисас үзрә доғма кәндиндә галыб ишләјирләр. 1978/79-чу дәрс илиндә 13400 нәфәр орта мәктәб мә'зуну механизатор пешәләри үзрә шәһадәтнамә алмышдыр.

Кәнддә сәнаје әсасында ишләјән һејвандарлыг комплексләринин вә дикәр кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләринин сүр'әтлә инкишафы шакирдләрин әмәк тә'лимини, хүсусән һејвандарлыг комплексләриндә ишләмәк ишини күчләндирмәк үчүн шәраит јарадыр.

Әмәк һазырлығынын јени нөвләри дә јараныр. Ики кәнд мәктәбиндә (Шамахы рајонунун Ленинабад вә Јевлах рајонунун Халдан) инкубатор гурғусу дүзәлдилмишдир вә онлар јахын колхозлары чүчәләрлә тә'мин едирләр. Әсас ишләри јухары синиф шакирдләри јеринә јетирир. Кәнд интернат-мәктәбләриндә јардымчы тәсәррүфатларын сајы артыр.

Сон илләр мәктәбләрарасы тәдрис-истеһсалат комбинатларынын шәбәкәси сүр'әтлә кенишләнир. Он минләрлә јухары синиф шакирдләри орада, дәрин әмәк тә'лими кечир. Онларын сајы хүсусилә шәһәрләрдә чохдур. Јухары синиф шакирдләринин тә'лим-истеһсалат комбинатларында (ТИК) әмәк тә'лиминин тәмајүлү, һәр шејдән әввәл, һәмин рајонун (шәһәрин) сәнаје, кәнд тәсәррүфаты вә дикәр мүәссисәләринин фәһлә кадрларына олан еһтијачы илә мүәјјән едилир. Бурада, әлбәттә, шакирдләрин мејл вә габилијјәтләри, онларын сағламлыг вәзијјәти нәзәрә алыныр.

Республикада илк тәдрис-истеһсалат комбинаты 1973-чү илдә Бакы шәһәринин Нәриманов рајонунда јарадылмышдыр. Рајонун минләрлә мәктәблиси орада 11 пешә үзрә әмәк һазырлығы алыр. Һәмин комбинатын тәдрис сехләринин јарадылмасында рајонун бир нечә истеһсалат мүәссисәси иштирак етмишдир. 1979-чу илдә 1396 мә'зун орта тәһсил һаггында аттестатла бирликдә пешә шәһадәтнамәси алмышдыр. Һәм дә онларын 859 нәфәринә ихтисас дәрәчәси верилмишдир.

Бакы шәһәринин Нәсими рајонундакы тәдрис-истеһ-

салат комбинаты да јахшы фәалијјәт көстәрир. Демәк олар ки, рајонун бүтүн IX—X синиф шакирдләринин әмәк тә'лими орада һәјата кечирилир. ТИК-нин педагожи коллективи, А. Серкејеванын рәһбәрлији алтында, рајонун партија вә совет тәшкилатларынын јахындан гајғысы нәтичәсиндә вә база мүәссисәләринин јардымы илә нисбәтән гыса мүддәт әрзиндә тәдрис сехләри вә кабинетләрини лазыми аваданлыг вә вәсаитлә, өлчмә техникасы вә аләтләрлә тәчһиз етмишдир. Комбинатда тә'лимин илк күнләриндән башлајараг мөһкәм әмәк интизамы јаратмаг шакирдләрә гајдалара риајәт етмәји вә тәмизкарлыға мәһәббәт ашыламаг, аваданлыг вә материала гајғыкеш мүнасибәт тәрбијә етмәк, јә'ни бүтөвлүкдә әмәк мәдәнијјәти јаратмаг үзрә мәгсәдјөнлү иш апарылыр. Бурада мәшғул олан мәктәблиләрлә анкет сорғусу апарылмышдыр. Анкетин суалларындан бириндә дејилирди: Сизин газандығыныз бу ихтисас үзрә кәләчәкдә дә ишләмәк вә ја охумаг нијјәтиниз вармы? Шакирдләрин 60%-и буна мүсбәт чаваб вермишдир.

1979-чу илдә бу ТИК-ин демәк олар ки, бүтүн мә'зунлары «ә'ла» вә «јахшы» гијмәтләрлә шәһадәтнамә алмыш, онларын 288 нәфәри комбинатда алдығы ихтисас үзрә әмәк фәалијјәтинә башламыш, 183 нәфәри исә мувафиг тәмајүллү техники мәктәбә вә ја техникума дахил олмушдур.

Нахчыван шәһәриндә, Ағдамда вә дикәр јерләрдәки тәдрис истеһсалат комбинатлары да мувәффәгијјәтлә ишләјир. Һазырда республикада 60 белә комбинат вардыр вә онларын сајы кетдикчә артыр.

1979-чу илдә 140 мин нәфәр, јәни IX—X синиф шакирдләринин 70%-и дәринләшдирилмиш әмәк тә'лими кечмишдир.

Дәринләшдирилмиш әмәк тә'лими мүхтәлиф формалар үзрә белә бөлүшдүрүлмүшдүр:

Сәнаје әмәји пешәләри үзрә	—15,9%
Кәнд тәсәррүфаты әмәји пешәләри үзрә	—37,0%
Нәглијјат вә рабитә пешәләри үзрә	—9,0%
Мәишәт хидмәти пешәләри үзрә	—9,0%
Дикәр пешәләр үзрә	—2,5%

Бу бөлкү даими дејилдир, о, һәр ил дәјишилир. Тәдрис планларында I—VIII синифләр үчүн һәфтәдә 2 саат вә IX—X синифләрдә һәфтәдә 4 саат, тәдрис вахтындан әлавә V, VI вә VII синифләрдә илдә 4 күн, IX синифләрдә исә гызлар үчүн 17 күн, оғланлар үчүн 12 күн практика нәзәрдә тутулмушдур. (Әлавә олараг 5 күндә ибтидаи һәрби һазырлыг үзрә сәһра практикасы үчүн)

Мәктәбләрдә тәдрис планы вә програмларына ујғун олараг һәјата кечирилән әмәк тә'лиминин системи беләдир. Бу, кәнчләрин әмәк фәалијјәтинә һазырланмасы барәдә партијанын көстәришләринин јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәјә доғру јөнәлдилмишдир.

Сон илләр формалашмыш әмәк тә'лими системимиз, дүзкүн, сынагдан чыхмыш јолдадыр вә 60-чы илләрин биринчи јарысында тәтбиг олунан вә практикада өзүнү доғрултмајан истеһсалат тәлими илә һеч чүр мүгајисә едилә билмәз.

Инди әмәк тә'лими системи шакирдләрә әмәјин мүхтәлиф нөвләри үзрә—техники, кәнд тәсәррүфаты, хидмәт онларын габилијјәтини, мејл вә марағыны, һабелә јухарыда дејилдији кими, рекионун кадрлара олан тәләбатыны нәзәрә алараг, пешәјә гәдәрки һазырлығы, кәләчәк һәјат јолуну сечмәк үзрә пешә ориентасијасыны һәјата кечирмәјә гадирдир. Бу әмәк тә'лими системи, шакирдләр тәрәфиндән коллектив сурәтдә јеринә јетирилән көнүллү вә өзфәалијјәт характерли күтләви синифдәнхарич тәдбирләр системинин мөвчуд олмасы сајәсиндә хејли дәрәчәдә јахшылашмыш вә зәнкинләшмишдир. Һеч шүбһә јохдур ки, бу тәдбирләр мәктәблиләрин әмәјә һазырлығыны даһа да тәкмилләшдирир, әмәк тә'лиминин тәрбијә функсијаларынын сәмәрәсинин, әмәк тәрбијәсинин кејфијјәтинин, шакирдләрин әмәк фәаллығынын јүксәлмәсинә көмәк көстәрир (бах: 47. сәһ. 128—143).

Әмәк тәрбијәси. Сөз јох ки, шакирдләрин әмәк тә'лими вә тәрбијәси практикада бир-бириндән ајрылмаздыр. Онлар бир-бирләри илә сых гаршылыглы әлагәдәдир вә ваһид бир просеси тәшкил едирләр. Лакин ајрыча «Әмәк тәрбијәси» башлығы вермәкдә мәгсәд ондан ибарәтдир ки, фәал һәјат мөвгејинә, әмәк фәаллығы мөвгејинә малик олан јени инсан јетишдирилмәсиндә онун вәзифә вә ролу гејд едилсин. Һәр шејдән әввәл, «әмәк тәрбијәси» мәфһуму алтында нә нәзәрдә тутулур? Педагожи әдәбијјатда бу, мүхтәлиф тәрздә нәзәрдән кечирилир вә она мүхтәлиф тә'риф верилир. Бир јердә

гејд едилир ки, сосиализм чәмијјәтиндә әмәк тә'лими «ушаг вә кәнчләрдә әмәјә коммунист мүнасибәтини формалашдырмағын мәгсәдјөнлү процеси, бөјүмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәсинин мүһүм тәркиб һиссәләриндән биридир» (131. ч. 4, сәһ. 308—309). Башга јердә исә, лап бу јахынларда, охујуруг ки, «Әмәк тәрбијәси өз гаршысына сосиалист истеһсалаты әмәкчисини формалашдырмаг, онун ирадәсини, бачарығыны вә коммунизм гурмаға һазыр олмасыны инкишаф етдирмәк мәгсәдини гојур» (160. 4/1979, сәһ. 18). Башга тә'риф дә вардыр. Бизә елә кәлир ки, бунлардан һеч бирини әмәк тәрбијәсинин тә'рифи кими гәбул етмәк олмаз. Биринчи һалда она көрә ки, әмәк тәрбијәсинин вәзифәләри чох мәһдудлашдырылмышдыр; әмәјә коммунист мүнасибәти јаратмагдан әлавә әмәк тәрбијәсинин хејли дикәр тәрбијә вәзифәләри, о чүмләдән характерик кејфијјәтләринин тәрбијәси вәзифәси дурур. Нә үчүн бу анчаг «оғланлара», бүтүн кәнчләрә аид едилмәсин? Икинчи һалда, әмәк тәрбијәсинин вәзифәси һәддән артыг кенишләндирилмишдир. Икинчи тә'рифдә көстәрилән вәзифәләр јалныз әмәк тәрбијәсинә дејил, һәм дә бүтүнлүклә коммунист тәрбијәсинә аиддир. Бундан әлавә, бу тә'рифләрдә әмәк тәрбијәсинин спесифик чәһәтләри шәрһ едилмир. Доғрудур, бир гајда олараг, һәр һансы тә'риф нәзәрдә тутулан әшја вә ја һадисәнин спесифик чәһәтләрини там ачмыр. Лакин бурада бу гүсур хүсусилә көзә чарпыр.

Әмәк тәрбијәсинин бүтүн функсијаларыны көстәрмәјә чалышаг.

Әмәк тәрбијәсинин, сөзүн дар мә'насында вә әмәк тә'лиминдән фәргли олараг, өзүнүн мүәјјән вәзифәләри вардыр. Билавасит әмәк тәрбијәси гаршысында, әмәк тә'лиминин тәрбијәви функсијасы илә әлагәдар олараг мүһүм әһәмијјәтли вәзифәләр гојулур: мәктәблиләрдә әмәјә, сосиалист мүлкијјәтинә коммунист мүнасибәти тәрбијә етмәк, хүсусилә коллективлә әмәјә мараг вә мәһәббәт, иши ичра едән үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик олан әмәк мәдәнијјәти, мөһкәм шүурлу интизам, әмәјин сәмәрәсини јүксәлтмәјә гајғы вә и. а. формалашдырмаг. Бу кејфијјәтләр асанлыгла, јалныз әмәк үзрә тәдрис мәшғәләләри просесиндә јарадылмыр, бурада көнүллүлүк, өзфәалијјәт, коллективчилик принсипләри үзриндә тәшкил олунан әмәк мәшғәләләри дә мүһүм рол ојнајыр. Мәктәб практикасына мурачиәт едәк.

Кәнчләрин әмәк тәрбијәсиндә мәктәб әмәк коллективләри бөјүк рол ојнајыр. Л. И. Брежнев јолдаш Запорожједә мәктәблиләрин әмәк бирликләри нүмајәндәләринин Үмумиттифаг бахышы иштиракчыларына тәбрик мәктубунда јазыр: «Әмәк бирликләриндә оғлан вә гызларда характер формалашыр, мәгсәдәјөнлүлүк, вәзифә һисси тәрбијә олунур, онлара фәһлә шәрәфи, коллективизм кими анлајышлар јахын олур, чөрәјин дәјәрли олмасы дәрк олунур, инсанлара фираванлыг, сағламлыг вә шадлыг бәхш едән доғма торпағынын мүһафизәси зәрурријјәти дәрин анлашылыр. Бурада мәктәблиләр өз торпагларыны севмәји, онун даһа көзәл вә зәнкин олмасы үчүн саһиби кими гаиғы көстәрирләр» (бах: 160. 11/1979, сәһ. 2).

Республикада әмәк бирликләринә гошулан јухары синиф шакирдләринин сајы илдән-илә артыр. 1979-чу илдә 7 мин белә бирликдә 367 мин шакирд иштирак етмишдир, һалбуки, 1978-чи илдә онларын сајы 258 мин иди.

Кәнд мәктәблиләринин ичтимаи фајдалы вә мәһсулдар әмәјинин әсас формасы, мә'лум олдуғу кими, республикада илк дәфә 1965-чи илдә јаранмыш шакирд истеһсалат бригадаларыдыр. Инди онларын сајы 2,5 минә чатмышдыр вә 140 мин нәфәрдән артыг шакирди әһатә едир. Јүзләрчә шакирд истеһсалат бригадасы көстәрмәк олар ки, орада шакирдләрин мәһсулдар әмәји чох јахшы тәшкил едилмишдир вә көзләнилән педагожи вә истеһсалат функсијалары да кејфијјәтлә һәјата кечирилир. Күрдәмир рајонундакы Көһнәбазар кәнд орта мәктәбинин шакирд истеһсалат бригадасынын ишинә нәзәр салаг.

120 нәфәрдән артыг шакирди бирләшдирән бу әмәк коллективиндә 9 манга 15 *ha* колхоз саһәсинә хидмәт едир. Бригаданын ишиндәки диггәтәлајиг чәһәт, һәр шејдән әввәл, шакирд идарәетмә органынын јарадылмасыдыр: бригада шурасы, сосиализм јарышынын тәшкили үзрә комиссијалар, әмәк интизамына нәзарәт, дивар гәзети редаксијасы вә и. а. Бундан әлавә, бригада шурасы һәр ил тәрбијә иши планыны тәртиб едир вә һәјата кечирир. Орада идеја-тәрбијә иши үзрә, шакирдләрин истираһәтинин тәшкили үзрә тәдбирләр вә с. нәзәрдә тутулур. Һабелә ил үчүн малијјә-истеһсалат планы тәртиб олунур, бригада илә колхозун идарә һеј'әти ара-

сында мүгавилә бағланылыр. Һәмин мүгавиләјә үјғун олараг колхоз бригада үчүн мәһсулдар торпаг саһәси, мувафиг кәнд тәсәррүфаты техникасы ајырыр, күбрә вә тохумла тә'мин едир вә с. Бригада өз ишини јалныз әкинләрә јүксәк агротехники хидмәт көстәрмәклә мәһдудлашдырмыр, һәм дә мүхтәлиф мәгсәдли вә конкрет проблемләрлә бағлы олан тәчрүбәчилик фәалијјәти илә мәшғул олур. 1977-чи илдә бригада гојдуғу експеримент үзрә һектар һесабилә 58 сентнер памбыг мәһсулу көтүрмүшдү, һалбуки контрол саһәдә мәһсулдарлыг 29,3 *с/ha* олмушдур. Бригаданын тәчрүбәчилик үзрә нәтичәләриндән колхоз истифадә едир. Бригадаја тәчрүбәли мүәллим М. Салаһов башчылыг едир. О. өз сәмәрәли ишинә көрә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти мәктәбләриндә бу тәдбир кениш инкишафдадыр. Мәсәлән, Мартуни рајону Күнә-Чартар орта мәктәбиндә шакирдләр тәшәббүсчү мүәллим Шаген Камалјанын рәһбәрлији алтында үзүмчүлүк үзрә тәчрүбәчилик ишләри апарырлар. Тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә 15 нөв үзүм мејнәси бечәрмәклә буиларын һансынын јерли шәраитә даһа чох јарадығыны тәчрүбәдән кечирмишләр. Онлар «Бајан» вә «Хиндогни» нөвләринин даһа чох мүсаид олдуғуну тәчрүбәдә тәсбит етмишләр. Бу нөвләр үзрә һәр һектардан дәмјә јерләрдә 310 сентнер мәһсул көтүрүлмәси (рекорд) мүәјјән едилмишдир (бах: 122. 6/1980, сәһ. 16—19).

Ләнкәран рајону Ашағы Нүвәди кәнд орта мәктәби шакирд истеһсалат бригадасынын һәм кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилији, һәм дә пешә јөнүмү үзрә апардығы тәрбијә ишини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу барәдә республика елми-практик конфрансындакы чыхышында әтрафлы сөһбәт ачан Б. Шәрифов јолдаш (һәмин мәктәбин директору) гејд едир ки, «Мәктәбимиздә инди һәр бир кәнчин гаршысында «Сән ким олмалысан?» суалы дурур. Ачыг десәк, бу суалы кәнчин гаршысында һәјатын өзү гојур. Мәктәбдә пешә оријентасијасы иши дүзкүн апарылмадыгда кәнч тәрәддүд едир, арзусуна әсасән пешәјә јијәләнә билмир. Нәһајәт, ишдән бојун гачырыр вә пешәләрә гаршы һәвәси сөнүр. Ашағы Нүвәди орта мәктәбиндә пешә оријентасијасы илә мүәллимләримизин чидди мәшғул олмасы өз парлаг нәтичәсини верир. Биз, тәкчә али мәктәбләр үчүн дејил, һәм дә истеһсалатын бу вә ја дикәр саһәләриндә һәвәслә ишләјән кәнчләр јетишдирмәјә чалышырыг» (38. 3/1978, сәһ. 50).

Кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләринә аид пешәләр һаггында әтрафлы мә'лумат вермәк, кәнд тәсәррүфатынын габагчыл адамлары илә шакирдләрин көрүшләрини тәшкил етмәк вә с. кими тәдбирләрлә бәрабәр Ашағы Нүвәди мәктәби пешә оријентасијасы ишинин мәркәзи һиссәсини кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилијиндә көрүр. Бу мәгсәдлә тәчрүбәчилик ишинә кениш мејдан верир вә газандығы дәјәрли нәтичәләри нәздиндә фәалијјәт көстәрдикләри Б. Аббасов адына тәрәвәзчилик совхозунун ишинә тәтбиг едирләр.

Мәктәбин биолокија мүәллими Г. Әкбәров јолдашын рәһбәрлији алтында иш апаран бу бригада һәр ил јенијени тәчрүбәләр апарыр вә нәтичәдә бригадаја тәһким олунан саһәдә бол-бол мәһсул алмаға наил олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбин мүәллимләри ушагларда кәнд тәсәррүфатына марағы ибтидаи синифләрдән инкишаф етдирирләр. Јухары синифләрә кечдикчә бу мараг гүввәтләнир вә һәгиги арзуја чеврилир. Пешәләрә јарадылмыш һәмин мараг тә'лим-тәчрүбә саһәсиндә вә истеһсалат бригадасында даһа да инкишаф етдирилир вә формалашдырылыр.

Мәктәб рајонун ән габагчыл совхозу олан Б. Аббасов адына совхозун әразисиндә јерләшир. Совхозун мәс'ул вәзифәли шәхсләри, онун габагчыл адамлары бу мәктәбдә тәһсил алмышлар. Бу барәдә вахтлы-вахтында едилән сөһбәтләр, әмәк гәһрәманлары вә габагчыл тәрәвәзчиләрлә тәшкил олунан көрүшләр шакирдләрин кәнд тәсәррүфаты үзрә пешәләрә марағыны даһа да гүввәтләндирир. Елә бунун нәтичәсидир ки, тәрәвәзчи пешәси бу кәндин кәнчләринин доғма пешәсинә чеврилмишдир (бах: 38. 3/1978, сәһ. 51). Бригада тәһким олундуғу саһәдә бечәрдији тәрәвәздән һектар һесабилә 1000 сентнердән чох хијар, 700 сентнерәдәк помидор вә с. мәһсул алыр. Ашағы Нүвәди мәктәбинин шакирд истеһсалат бригадасынын иши әслиндә Б. Аббасов адына совхоз үчүн бир тәчрүбә мәктәбинә чеврилмишдир. Бунун даһа чанлы сүбуту, һәр шејдән әввәл, онда көрүнүр ки, совхозун бир чох габагчыл тәрәвәзчиләри мәһз бу мәктәби битирмишләр. О чүмләдән, совхозун адлы-санлы манга башчысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Сол-

маз Әлијева, Ленин орденли Һачы Әлијев, Ленин вә «Шәрәф нишаны» орденли бригадир Мәммәдрза Рәсулов, Ленин орденли бригадир Әһмәд Әлијев, Октјабр ингилабы орденли бригадир Әсәд Сајадов, Ленин орденли манга башчысы Ханәли Рзајев вә бир чох башгалары әмәк фәалијјәтинә мәктәбин шакирд истеһсалат бригадасында башламыш, илк әмәк фәаллығы мөвгејинә јүксәлтмәк тәчрүбәсини бурада газанмышлар (јенә орада, сәһ. 52—53). Бүтүн бунлар шакирдләрин әмәк фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг нүмунәсидир.

Республиканын шакирд истеһсалат бригадаларынын ишинин һәчми һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдакы рәгәмләри көстәрмәк кифајәтдир: бу бригадаларын үзвләри 25,4 мин *ha* кәнд тәсәррүфаты әкинләрини, о чүмләдән 7 мин *ha* памбыг плантасијасыны, 2,7 *ha* үзүмчүлүк саһәсини вә с. бечәрмиш, 35 мин баш чаван гарамала хидмәт етмишләр.

Кәнд мәктәблиләринин ичтимаи-фајдалы әмәјинин сәмәрәли формаларындан бири мәктәб мешәчилијидир. Республикада 333 белә мешәчилик вардыр вә онлара 12 мин шакирд чәлб олунмушдур. Мәктәб мешәчилијин үзвләри әсасән колхоз вә совхоз мешәләриндә ајрылмыш хүсуси саһәләрдә ишләјирләр. Јевлах рајонундакы Халдан кәнд орта мәктәби мешәчилијинин ишини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Мәктәблиләр өз гаршыларына мәшһур туғај мешәсини бәрпа етмәк кими шәрәфли бир мәгсәд гојмуш вә бу саһәдә артыг хејли иш көрмүшләр. Онлар ејни заманда мараглы тәчрүбәчиликлә дә мәшғулдурлар.

Шәһәр мәктәбләринин јухары синиф шакирдләринин јај практик ишләринин әсас тәшкилат формасы әмәк вә истираһәт дүшәркәләридир. Онларын бөјүк әксәријјәти кәнд тәсәррүфаты истигамәтлидир. Һәмин дүшәркәләрдә шакирдләр мәнзил, иашә вә мәдәни хидмәтлә пулсуз тә'мин олунур, кәнд тәсәррүфаты биткиләринин бечәрилмәсиндә, мәһсул топланышында вә с. иштирак едирләр. 1979-чу илдә 400 әмәк вә истираһәт дүшәркәсиндә 120 мин нәфәр јухары синиф шакирди иштирак етмишдир. Сон илләр мәктәб тә'мир бригадалары кениш јајылмагдадыр. Белә бригадалар әсасән шәһәр вә бөјүк кәнд мәктәбләриндә, бүтүн ил боју мәктәб отагларынын вә инвентарынын, идман гурғуларынын, тәдрис е'малатханаларынын тә'мириндә, әјани вәсаитләрин, китабларын вә с. гајдаја салынмасында фәал иштирак едирләр.

Јај каникулу күнләриндә шакирдләрин ичтимаи-фајдалы әмәјинин дикәр истигамәти сәнаје мүәссисәләриндә, хидмәт әмәји саһәсиндә, шәһәр вә гәсәбәләрин абадлашдырылмасы вә јашыллашдырылмасы үзрә ишдир. Бир чох мәктәбләрин педагожи коллективләри мүәссисә вә идарә рәһбәрләринин јардымы илә бу мәгсәдлә хүсуси дәстәләр тәшкил едирләр.

1978-чи илдә бу тәдбирләрдә 28 мин мәктәбли иштирак етмишди. Бакы шәһәр мәктәбләриндә бу иш даһа сәмәрәли тәшкил едилмиш, 124 әмәк дәстәсиндә 7217 нәфәр шакирд иштирак етмишдир. Бу мәгсәдлә мәктәбләрин педагожи коллективләри габагчадан шәһәрин мүвафиг мүәссисәләри илә мүгавилә бағлајырлар. Әмәк бирликләринин фәалијјәтинә габагчыл истеһсалатчы һамиләр рәһбәрлик едирләр.

Республикада техники јарадычылыг вә кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилији үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш кениш инкишаф етмишдир. Бу ишләрдә 171 мин нәфәрә јахын шакирд иштирак едир.

Кәнч техникләр јалныз моделләр, макетләр (әсасән ишләјән) һазырламагла кифајәтләнмир, истеһсалат техникасынын вә технолокијанын тәкмилләшдирилмәсиндә, тәдрис кабинетләринин, е'малатханаларын аваданлыгла тәчһиз едилмәсиндә вә б. ишләрдә күчләри чатан тапшырыглары јеринә јетирирләр. Кәнч натуралистләр мүхтәлиф истигамәтләрдә мараглы тәчрүбәләр апарыр, шәһәр вә кәндләрин јашыллашдырылмасында, тәбиәтин мүһафизәсиндә јахындан иштирак едирләр.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын топланмасында мәктәблиләр фәаллыг көстәрирләр. Кечән ил памбыг, үзүм, тәрәвәз мәһсулларынын топланмасында, гарамалын јетишдирилмәсиндә 350 миндән артыг шакирд иштирак етмишдир.

Јевлах рајонундакы Халдан орта мәктәбинин педагожи коллективи бүтүн мәктәб иши илә комплекс шәраитдә әмәк тә'лими вә тәрбијәсини һәјата кечирмәклә шакирдләрин бүтөвлүкдә фәал һәјат мөвгејинин, о чүмләдән әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасында көзәл педагожи нәтичәләр әлдә етмишдир. Мәктәбин тәшәббүскар вә јарадычы фәалијјәти илә фәргләнән директору, ССРИ Халг мүәллими З. Шејубов јазыр:

«Биздә һәр бир проблемин јүксәк сәвијјәдә һәлли иши билаваситә тә'лимин һәјатла әлагәси просесиндә јараныр, инкишаф едир. Дикәр тәрәфдән бу проблемләрин һәлли просесиндә шакирдләр фәал иштирак едирләр. Бир сөзлә, мәктәб јашы дөврүндә шакирдләр коммунизм гурмағын нәзәри әсасларыны өјрәнмәклә јанашы, ону тәчрүбәдә өз әлләри илә гурурлар» (38. 2/1978. сәһ. 37).

Сонра о әсаслы олараг гејд едир ки, тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу практикасы илә әлагәләндирилмәси проблемләри ичәрисиндә мәктәблиләрин әмәк тә'лими вә тәрбијәси хүсуси јер тутур. З. Шөјүбов буну «коммунизм проблеми» адландырараг, бу проблеми һәлл етмәк үчүн мәктәбдә јарадылмыш мүвафиг тәдрис-мадди база вә мәктәбин наил олдуғу практик әмәк ишләри үзәриндә дајаныр.

«Шакирдләр тәдрис е'малатханаларында ағач вә метал е'малына, хидмәт әмәјинә, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә кәнд тәсәррүфаты әмәјинә аид бачарыг вә вәрдишләр газаныр, физика, кимја, биолокија вә с. фәнләр үзрә өјрәндикләри нәзәри биликләри һәјата тәтбиг етмәји өјрәнирләр. Инди мәктәбимизин әразисиндә шакирдләрин көмәклији илә 2,5 һектар мејвә бағы, 2 һектардан артыг саһәдә јашыллыглар салынмыш; бир һектар әразидә исә тинклик тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Сон 10 илдә мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатындан 80 мин манатдан артыг кәлир әлдә едилмишдир». (јенә орада, сәһ. 38).

З. Шөјүбов һаглы олараг гејд едир ки, о, кәнд мәктәбини јардымчы тәсәррүфатсыз тәсәввүр етмир. Торпагда ишләмәк, ону севмәк вә она гајғыкеш јанашмаг һәр бир мәктәблидә кәләчәк әкинчинин характерини тәрбијә едир вә формалашдырыр. Индики кәнд тәсәррүфаты әмәјинин романтикасыны хыш дејил, мүасир кәнд тәсәррүфаты техникасы—тракторлар, комбајнлар вә дикәр техника јарадыр. Бу, шакирдләрин кәнд тәсәррүфаты пешәләринә мејл вә марағыны јүксәлдир. Мәктәбин јухары синиф шакирдләри мәктәбдә охудуглары müддәт әрзиндә кәнд тәсәррүфатынын механизасијасы үзрә пешәјә јијәләнмәјин һазырлыг мәрһәләсини мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирирләр.

Белә бир факт да диггәтәлајигдир ки, шакирд коллективи ичтимаи фајдалы әмәк васитәсилә сон 10—12

илдә футбол мејданчасы, су һовузу вә дикәр гурғулары олан идман комплекси, Вәтән мүһарибәси чәбһәсиндә һәлак олмуш Халданлы мәктәблиләрин хатирә мемориалы, 860 кв. м. саһәси олан исти шитиллик, атәш тири, јолалты кечид вә с. иншa едиб истифадәјә вермишдир.

Тәхмини һесабламалара көрә мәктәбин тәдрис-мадди базасыны мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә шакирдләрин гүввәси илә 200 мин манатлыг дәјәри олан әлавә вә јардымчы биналар тикилмишдир. Мәктәбин кәнч мешәчиләри Күр чајынын кәнарында 10 *ha* саһәдә шам мешәси салмыш, гушлар үчүн сүн'и јувалар дүзәлтмиш, инкубатор вә чоғрафија мејданчасы дүзәлтмишләр.

Мүәллимләр өз дәрсләрини һәјатла сых әлагәләндирирләр. Мәктәбдә програмларын бүтүн тәләбләрини өдәјән 27 тәдрис кабинети, тәдрис е'малатханалары вә с. јарадылмышдыр.

Мәктәбдә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунан телевизија мәркәзи диггәтәлајигдир. Белә мәркәз өлкәмиздә чәмиси бир нечә мәктәбдә фәалијјәт көстәрир.

Педагожи коллективин јарадычы вә фәдакар әмәјинин нәтичәси олан бүтүн бу ишләр тә'лим-тәрбијә иши сәвијјәсинин јүксәлмәсинә көмәк едир. Мәктәбин мә'зунлары кәнд әмәкчиләри сырасына дахил олур, али мәктәбләрә гәбул имтаһанларыны мүвәффәгијјәтлә верирләр. Бу мәктәби бүтүн көстәричиләринә көрә кәләчәк мәктәбин прототипи адландырмаг һеч дә сәһв олмазды.

Мәктәбләримизин бөјүк бир гисминдә «Тәбиәти мүһафизә» тәдбирләри өз али мәгсәдиндән башга әмәк тә'лими мәнафејинә дә хидмәт едир. Бу барәдә јаздығы мәгаләсиндә С. Бахшыјев јолдаш (Исмајыллы, Тәзәкәнд мәктәбинин директору) көстәрир: «Мәктәбимиздә фәалијјәт көстәрән ичтимаи тәшкилатлардан бири «Тәбиәти мүһафизә» чәмијјәтидир. 1973-чү илдә тәшкил олунан бу чәмијјәтин үзвләринин сајы јүздән чохдур вә бунлардан 30 нәфәри мүәллим, 8 нәфәри техники ишчиләр, галаны исә шакирдләрдән ибарәтдир. Чәмијјәтә үзвләр хүсуси јығынчагда, демократик әсасларла гәбул едилир. Чәмијјәтин үзвләри ајры-ајры групплара бөлүнүр, һәр група исә конкрет вәзифәләр: о чүмләдән атмосфери мүмкүн гәдәр тәмиз сахламаг, мешәни горумаг, әтрафы натәмиз туллантылардан тәмизләмәк, јашыллыг ишләринә көмәк етмәк вә с. кими вәзифәләр тапшыры-

лыр. Мәктәбдә белә бир ән'әнә јарадылмышдыр ки, һәр шакирд совхоз вә ја мәктәб бағында үч ағач әкмәли вә онлары јетишдирмәјә хидмәт етмәлидир. Мәһз бу ән'әнәнин нәтичәси олараг мәктәбин бағында 400-дән чох мејвә вә бәзәк ағачы әкилиб јетишдирилмишдир.

Мәктәбдә тәшкил едилмиш «кәнч мичуринчиләр» дәрнәјинин әмәли иши хүсусилә диггәтәлајигдир. Балача бағбанлар атмосферин, су һөвзәләринин чиркләнмәсинин зәрәрини өјрәнир, кәндин әтрафында 3 һектар саһәдә бәзәк, 9 һектар саһәдә исә мејвә бағыны һамилијә көтүрмүшләр. Онларын гајгыкеш бахымы нәтичәсиндә һәмин бағ инди әсил хијабана чеврилмишдир. «Кәнч мичуринчиләр» 0,5 саһәнин ағачларыны чана кәтирмәк үчүн ширин су кәһризини тә'мир етмишләр. Онлар чанлы кушә тәшкил етмиш мәктәбдә әсил «зоопарк» јаратмыш, орада мүхтәлиф көјәрчин нөвләринин сајыны 500-ә, ев довшанларын сајыны 20-јә, гаратојугларын сајыны 12-јә, бүлбүлләрин сајыны исә 8-ә чатдырмышлар. Дәрнәјин үзвләри гышда гушларын јахшы сахланмасы үчүн гыш јемликләри јаратмышлар. Әламәтдар тәдбирдир ки, онлар һәм дә еррозијаја гаршы мүбаризә апарыр, учгунларын гаршысыны алмаг үчүн ағачлар әкирләр.

Бүтүн бу мә'луматы вермәклә С. Бахшыјев јазыр: «Үмумијјәтлә, мәктәбимиздә истәр чәмијјәт үзвләри, истәрсә дә бүтүн шакирд вә мүәллимләримиз тәбиәтә Ленин гајғысынын нәдән ибарәт олдуғуну ачыг бир сурәтдә баша дүшмүш, ону дәрк етмишләр ки, инсан јандырмаг, дағытмаг үчүн дејил, јаратмаг, гурмаг үчүн јашамалы, харабалыгларын абадлыг ме'мары, сөзүн әсил мә'насында тәбиәтин лоғманы олмалыдыр. Тәбиәтә гајғы мә'нәви камиллик, инсан өмрүнүн узун олмасы үчүн чалышан дәрмансыз һәким олмалыдыр».

Халг шаири С. Вурғунун тәбиәти мүһафизә мәгсәдилә јазмыш олдуғу ашағыдакы өлмәз мисралар Тәзәкәнд мәктәбиндә фәалијјәт көстәрән «Тәбиәти мүһафизә чәмијјәти» вә «Кәнч мичуринчиләр» үчүн елә бил санки епиграф олмушдур:

Мешәләр, мешәләр, доғрудан да, сиз
Јајда да, гышда да бир баһарсыныз.
Ирандан Муғана таун тәк әсән
Јелин габағыны даг кими кәсән
Сизсиниз... нә гәдәр лүтфкарсыныз.

(бах: 44. 1/1978, сәһ. 71, 72, 73).

Тәзәкәнд мәктәбинин бу дәјәрли вә мә'налы тәчрүбәси нәинки тәгдирә, һәтта һәр мәктәбдә тәглидә лајигдир. Бу вә белә тәдбирләр тәкчә әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасына дејил, ејни заманда ичтимаи-сијаси фаллыг мөвгејинин дә јетишдирилмәси мәнафејинә хидмәт едә биләр.

Әмәк коллективләринин бүтүн бу мәшғәләләри нәинки мәктәблиләрин әмәк үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрини зәнкинләшдирир вә әмәк тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр, һәм дә мүхтәлиф истеһсалат пешәләрини өјрәнмәкдә вә кәләчәк һәјат јолуну сечмәкдә онлара көмәк едир. Лакин, республиканын мәктәбләриндә пешә ориjентасијасы өзбашына ахынла кетмәсә дә бу саһәдә мәктәб һаггындакы (1977) гәрарын тәләбләрилә әлагәдар көрүләси вачиб ишләр һәлә чохдур. О гәрарда дејилир: «Өлкәдә һамылыгла орта тәһсилә кечмәјин баша чатдығы мүасир шәраитдә орта мәктәб мә'зунлары тәдрис дөврүндә елмләрин әсасларыны дәриндән мәнимсәмәли вә халг тәсәррүфатында ишләмәк үчүн әмәк вәрдишләри әлдә етмәли, мүәјјән пешәјә јијәлимәјә тамамилә һазыр олмалыдырлар. Кәнчләрин мадди истеһсал саһәсиндә әмәјә, әсасландырылмыш шәкилдә пешә сечмәјә һазырланмасынын јахшылашдырылмасына доғру мәктәбин гәти дөнүш етмәсинин зәрури олдуғуну совет мүәллимләри, шакирдләр вә онларын валидејнләри дәриндән дәрк етмәлидирләр» (бах: 29. 2/1978, сәһ. 4).

Бу мәгсәдлә хүсуси планлашдырылмыш тәдбирләр системи: пешәләр вә халг тәсәррүфатынын кадрлара олан тәләбаты барәдә мүһазирә вә сөһбәтләр, јүксәк ихтисаслы пешә саһибләри, истеһсалат габагчыллары, мүһәндис,техники һеј'әтлә көрүшләр, сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатына екскурсијалар, шакирдләр вә онларын валидејнләри үчүн консултасијалар, сәркиләр вә бүллетенләр вә с. һәјата кечирилир. Бу мәгсәдлә көрүлмәкдә олан тәдбирләри тәкмилләшдирмәклә бәрабәр IX—X синифләрдә дәринләшдирилмиш әмәк тә'лиминә верилән һәфтәлик саатларын мигдарынын 2-дән дөрдә галдырылмасы, мәктәб јахынлығында јерләшән мүәссисәләрдән, колхоз вә совхозлардан кениш истифадә едилмәси, рајон ХМШ штатына әмәк тә'лими үзрә инспектор штаты әлавә едилмәси вә с. бир сыра башга тәшкилати тәдбирләрин һәјата кечирилмәси лазым билинмишдир. Бу тәдбирләрин вачиблији шүбһәсиздир. Лакин

әмәк тә'лиминдә мәркәзи јерләрдән бирини тәшкил едән пешә ориентасијасы ишинин мәктәбин өзүндә мәркәзләшдирилмәсинин әһәмијјәти инкаредилмәздир. «Мәктәбдә пешә ориентасијасы үзрә иш» адлы нәшр едилән вачиб вәсаитдә мүәллифләр (З. Гаралов, Ә. Һүсејнов, С. Сејидбәјова) һаглы олараг гејд едирләр ки, «Һәм маһијјәтинә, һәм дә һәлли методуна көрә дејә биләрик ки, пешә ориентасијасы үзрә иш мәктәблиләримизин, биринчи нөвбәдә кәнчләрин бөјүк әксәријјәтини әһатә едән орта үмумтәһсил мәктәбләринин иш системиндә кениш јер тутмалыдыр. Онун ағырлыг мәркәзи мәктәбдә олмалыдыр» (34. сәһ. 4).

Республиканын үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин әмәк тә'лими вә тәрбијәси, һабелә пешә ориентасијасы үзрә көрүлән ишләрин үмуми мәнзәрәси беләдир. Бу, мәктәблиләрин пешәләрә һазырланмасы вә пешә ориентасијасы үчүн, халг тәсәррүфатында мәһсулдар әмәјә фәал чәлб олунмасы үчүн кениш имканлар ачыр. Бүтүн бунлар бир јердә елә бир педагожи бүнөврә јарадыр ки, онун үзәриндә мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгеји формалашыр. Бу мөвге мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едир: мәктәбин әмәк тапшырыгларынын фәал ичрачылары һалында, техники јарадычылыгда, кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәчилијиндә, дөвләт кејфијјәт нишаны сәвијјәсиндә мәһсул бурахмагда, өз јашыдларынын коллектив әмәјинин фәал тәшкилатчысы олмагда вә с. Бу да өз нөвбәсиндә шакирдләрдә көнүллү коммунист әмәјинин зәрури бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылмасы үчүн үфүгләр ачыр. В. И. Ленин коммунист әмәјинин маһијјәти һаггында јазыр: «Коммунист әмәји, сөзүн даһа мәһдуд вә чидди мә'насында, чәмијјәт хејринә пулсуз әмәкдир, мүәјјән мүкәлләфијјәтин ичрасы үчүн сәрф олунан әмәк дејил, мүәјјән мәһсуллар әлдә етмәк... үчүн... әмәк дејил... үмуми хејри үчүн чалышмаг зәрурәтинә шүурлу (адәт шәкли алмыш) мүнасибәтдән доған әмәкдир, үмуми хејринә зәрури олан, сағлам организмин тәләбатындан доған әмәкдир» (4. ч. 30, сәһ. 536).

Үмумтәһсил мәктәбләринин мүасир тә'лим-тәрбијә системи, о чүмләдән әмәк тә'лими вә тәрбијәси системи шакирдләри һәјата, хүсусилә әмәк һәјатына һазырламагда фәрәһләндиричи нәтичәләр көстәрмәкдәдир.

Оператив сурәтдә топланан статистик мә'луматдан

бу да ачыг көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, Ләнкәран рајон ХМШ-си үзрә сон 10 илдә орта мәктәбләри битирән 14 085 нәфәр кәнч оғлан вә гыздан 6. 121 нәфәри тәрәвәзчилик, 1257 нәфәри һејвандарлыг, 4. 183 нәфәри чајбечәрмә, 1500-ә гәдәри сәнајенин мүхтәлиф саһәсинә, 1000 нәфәрә гәдәри али, орта ихтисас вә техники мәктәбләрдә тәһсил алмаға чәлб едилмишләр.

Астара РХМШ-си үзрә исә һәмин мүддәтдә орта мәктәби битирән 8232 нәфәр кәнчдән демәк олар ки, һамысы ичтимаи-фајдалы ишә, әксәријјәти исә мадди не'мәтләр истеһсалы саһәсиндә әмәјә чәлб едилмиш, фәдакарлыгла чалышырлар. Астара рајонунда истеһсалат әмәјинә чәлб едиләнләрин әксәријјәти (4932 нәфәри) әмәк габагчылыдыр, чохлары ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилмиш, республиканын адлы-санлы адамы олмушлар. Бу исә онларын әмәк фәаллығы мөвгејинә чатмасыны көстәрән парлаг мисалдыр. Республика үзрә орта үмумтәһсил мәктәбләри мә'зунларынын ичтимаи-фајдалы әмәјә һәвәслә чәлб олунмалары ондан көрүнүр ки, демәк олар һәр ил мә'зунларын һамысы ичтимаи-фајдалы ишә чәлб едилир (бах: 47. сәһ. 138).

Сон 15 илдә мәктәбләримиздә јарадылмыш әмәк тә'лими вә тәрбијәси системини, һәмчинин шакирдләрә пешә ориентасијасы верилмәсинин үмуми мәнзәрәси беләдир. Бу систем тәчрүбәдә јохланмыш јоллар үзәриндә гурулмушдур. Лакин ону да унутмаг олмаз ки, бир чох үстүнлүкләринә бахмајараг бу да тәкмилләшдирилмәлидир. Лакин ону да јаддан чыхармаг олмаз ки, бизим индики әмәк һазырлығы системимиз, бир чох кејфијјәт үстүнлүкләринә бахмајараг өз тәкмилләшмәсини давам етдирир, бүтүн дикәр педагожи һадисәләр кими јени мәзмунла, ишин јени форма вә методлары илә зәнкинләшир.

Бундан әлавә әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин мөвчуд системиндә биз бир сыра кадр һазырлығы, тәшкилати, нәзәри-педагожи вә методик характерли һәлл едилмәмиш проблемләрлә растлашырыг. Кәнчләримизин бир гисминин фәһлә пешәләринә јахын дүшмәјәрәк «јүнкүл» ишләрә мејл көстәрмәси кими чидди чатышмазлығы мәһз бу сәбәбин нәтичәси һесаб етмәк лазымдыр.

Сов.ИКП МК-нын «Идеоложи иши, сијаси тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында»кы гәрары бизи, кечмишин тамаһкарлыг, чәмијјәтә һеч нә вер-

мәдән даһа чох тә'минат истәмәк, тәсәррүфатсызлыг, исрафчылыг кими ејбәчәр галыгларына гаршы, сосиализмә зидд идеолокијаја гаршы тәблиғатын вә тәрбијәнин бүтүн васитәләриндән истифадә едәрәк мунтәзәм, амансыз мүбаризә апармаға чағырыр.

Мәктәб белә негатив тәзаһүрләрә гаршы мүбаризәнин өн сырасында дурмалы, шакирдләрлә апарылан бүтүн тә'лим-тәрбијә ишини, о чүмләдән әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин кејфијјәтини көкүндән јахшылашдырмаг, һәр бир мәктәблидә фәал әмәк мөвгејини формалашдырмаг үчүн мөвчуд имканлардан бачарыгла вә фәдакарчасына истифадә етмәлидир.

Әмәк тә'лими вә тәрбијәси просесинин методик чәһәтдән тәкмилләшдирилмәси јолларына даир. Бу, хүсуси мәсәләдир. Биз бу проблемә јалныз үмуми-дидактик мөвгејдән тохунмаг нијјәтиндәјик. Белә бир һәгигәт шүбһәсиздир ки, мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасы проблеминин һәлли јухарыда ады чәкилән амилләрлә јанашы, јалныз тә'лимин мәзмуну дејил, һабелә онун форма вә методлары бахымындан әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин тәкмилләшдирилмәси просеси илә әлагәдардыр вә ондан асылыдыр. Һалбуки, республиканын педагожи мәтбуатында бу мәсәләјә кифајәт гәдәр диггәт верилмир. Бу она көрә јол верилмәздир ки, IV—VIII синифләрин әмәк тә'лими мүәллимләринин хејли гисминин педгожи тәһсили јохдур вә бу вәзифәјә практик ишдән чәлб олунмушлар. IX—X синифләрдә шакирдләрә тә'лим кечән тә'лиматчы мүһәндис механизаторларын демәк олар ки, һеч биринин педагожи һазырлығы јохдур вә бу вәзијјәт әмәк мәшғәләләринин методик чәһәтдән тәкмилләшдирилмәсинә көмәк едә билмәз. Белә бир вәзијјәтдә мәсәлә, јалныз әмәк тә'лими вә тәрбијәсинин форма вә методларынын тәкмилләшдирилмәсиндән дејил, һәм дә бөјүк бир әтијјәтлә әмәк мүәллимләринин, һәми тәрбијәчиләрин өзләринин методик һазырлығынын әсаслы сурәтдә јахшылашдырылмасындан кедир. Һәлә бир чох објектләрдә әмәк тә'лими саһәсиндә топланмыш габагчыл тәчрүбәнин өјрәнилмәси вә үмумиләшдирилмәси кими тә'хирәсалынмаз вәзифәни демирик.

Јухарыда адыны чәкдијимиз Бакы шәһәри Нәриманов рајону мәктәбләрарасы тәдрис-истеһсалат комбинатында мәшғәлә апаран усталарын әмәк вә истеһсалат тә'лими үзрә мәшғәләләрин һазырланмасы, тәшкили вә кечирилмәси саһәсиндә зәнкин иш тәчрүбәси топланмышдыр. Онлар нәзәри фәнләрин тәдрис планы вә програмыны, онларын тәләбләрини вә өјрәниләчәк материалын һәчмини габагчадан һәртәрәфли өјрәнир вә мәшғәләләрә һазырлыг апарырлар. Һәм дә бу вахт әввәлчә курсу бүтөвлүкдә, сонра мөвзулары вә һәтта һәјәт, һәр бир мәшғәләни дәгиг сурәтдә дүшүнүб тәшкил едирләр. Нөвбәти мәшғәләләрә һазырлашан заман буну дидактик вәзифәләрин ајдынлашдырылмасындан башлајыр, онун кедишини планлашдырыр, истифадә едәчәкләри метод вә пријомлары, мәшғәләнин формасыны вә с. мүәјјәнләшдирирләр. Әкәр гаршыда дуран вәзифәләр, онларын јеринә јетирилмәси ардычыллығы фронтал изаһ едилирсә, шакирдләрлә иш фәрди гајдада, устанын рәһбәрлији алтында апарылыр. Ејни заманда бу вахт мә'луматларын һазырланмасына јарадычы јанашмағы тә'мин етмәк үчүн имкан јарадылыр. Комбинат директорунун муавини Ј. М. Петросјанын е'тираф етдији кими ишин белә тәшкили заманы шакирдләрин истеһсалат тә'лими үзрә мәшғәләләрә марағы һәдсиз артыр. Ј. М. Петросјан һәмин комбинатда чалышан усталарын һазырлыг вә иш гајдаларындан данышараг гејд едир ки, «Нәзәријјә илә тәчрүбәнин әлагәсини јарада билмәкдән өтрү бизим истеһсалат тә'лими усталарымыз нәзәри фәнләрин тәдрис планы вә програмларыны габагчадан өјрәнир вә онлары гаршылыглы сурәтдә мугајисә едирләр. Истеһсалат тә'лими усталарынын дәрсә һазырлашмалары әсасән үч мәрһәләдә баша чатдырылыр: тә'лим курсуна бүтөвлүкдә һазырлашмаг, ајры-ајры мөвзуларын тәдрисинә һазырлашмаг вә нөвбәти мәшғәләләрә һазырлашмаг...

Нөвбәти мәшғәләјә һазырлашдыгда исә истеһсалат тә'лими усталары ардычыл олараг ашағыдакылары ичра едирләр: мәшғәләнин мәгсәдини мүәјјәнләшдирмәк вә онун һәјата кечирилмәсинин дәгиг планыны һазырламаг; әввәлки мәшғәләнин мәзмунуну тәһлил етмәк вә кәләчәк мәшғәләләрин кедишиндә едиләчәк дәјишикликләри габагчадан ајдынлашдырмаг; техники вә тә'лимат характерли методик әдәбијјаты өјрәнмәк; изаһат вермәнин вә көстәрмәнин үсулларыны мүәјјән етмәк; мәшғәләнин тәшкили формаларыны сечмәк, дәрсин планыны вә ичмалыны тәртиб етмәк вә с. (бах: 38. 4/1977,

сəh. 70). Əмəк тə'лиминин дəрслəрдə белə hазырлыгла апарылмасынын мүвəффəгијјəтли нəтичəлəр верəчəји шүбhəсиздир. Истеhсалат тə'лими мəктəблəримизин иш мəзмунуна дахил олан јени бир фəнндир. Она көрə дə онун тə'лим методлары вə формалары hаггында həлə аз јазылыб вə аз данышылыб. Шүбhəсиз, истеhсалат тə'лиминин кејфијјəти əhəмијјəтли дəрəчəдə бундан асылыдыр, həм дə она көрə ки, бу ишə чəлб олунанларын чохунун педагожи тəhсили јохдур. Бу, тə'лим кејфијјəтиндəн, шакирдлəрин əмəк фəаллығы мөвгејинə јијəлəнмəлəриндəн чох асылыдыр. Мə'лумдур ки, əмəк тə'лими просесиндə шакирдлəрин техники тəфəккүрүнүн инкишаф етдирилмəси мүhүм тəлəблəрдəн биридир. Бу həм дə она көрə зəруридир ки, тəшəббүскар олмајан, мүстəгил фикирлəшмəји бачармајан мəктəбли үчүн фəал əмəк мөвгеји характерик ола билмəз. Мə'лум олдуғу кими техники тəфəккүрүн инкишаф етдирилмəси, əмəк дəрслəриндə буна истинад едилмəси шакирдлəрин дəрсə марағынын хејли артмасына, өз гүввə вə габилијјəтлəринə олан инам hиссинин јаранмасына көмəк едир. Белə бир чəhəт характерикдир ки, педагожи hазырлыға малик олмајан бир чох əмəк мүəллимлəри шакирдлəрлə иш просесиндə мөвчуд педагожи həгигəти јенидəн «кəшф едирлəр». Бакыдакы 18 №-ли мəктəбин əмəк мүəллими Н. Абдулкəримов өз тəчрүбəси hаггында јазыр ки, əввəл о дəрслəрдə даhа чох изаh едир, материалларын (тахта вə металын) ишлəнмəси гајдасыны ајдынлашдырыр вə өзү нүмајиш етдирирди, бир сөзлə өзү шакирдлəрдəн чох фəалијјəт көстəрирди. О hисс едир ки, дəрсин белə тəшкили, həр бир əмəлијјатын шакирдлəрə тə'лиматы хəритəдə көстəрилмəси онларын марағыны азалдыр, ишин механики јеринə јетирилмəси илə нəтичəлəнир. Өз ишинə тəнгиди јанашан мүəллим сөзүнə давам едəрəк јазыр:

«Нəдəнсə, «дəрсин бу гајда илə» апарылмасы мəндə дəрсə шүбhə доғурмаға башлады, шакирдлəрдə механики əзбəрчилијə мејл көстəрмə hалларыны hисс етдим. Јарадычы зеhни фəалијјəт, техники тəфəккүр барəдə hеч сөhбəт дə ола билмəзди (38. 3/1977, сəh. 15). Сонра мүəллим јазыр ки, «Мүвафиг əдəбијјатла танышлыг, мүəллимлəрлə кечирдијим тəчрүбə мүбадилəси мəни дəрс методумда мүəјјəн дəјишикликлəр апармаға мəчбур етди. Сонралар мəн мəшғəлə просесиндə шакирдлəри даhа чох ишлəтмəк, онларда техники тəфəккүрү инкишаф етдирмəк hаггында ардычыл дүшүнмəјə башладым, мəндəн кəркин əмəк тəлəб етсə дə, мəн həмин чəтинликдəн горхмадым». Шакирдлəрдə техники тəфəккүрү инкишаф етдирмəк үчүн нə кими үсул вə пријомлара мүрачиəт етдијиндəн данышараг мүəллим көстəрир ки, бу мəгсəдлə «техноложи хəритəлəрин тəртиби гајдаларына бир гəдəр hашијə чыхырам, техноложи просесин ардычыллығында бə'зи чəhəтлəри гејд етмирəм. Хəритəдə тапшырығын ичрасы ардычыллығында бир нөв јарымчылыг јарадырам, шакирдлəрин мүстəгил фəалијјəти үчүн «јер» сахлајырам... (јенə орада, сəh. 16). Белəликлə, е'малатханада hазырланан мə'мулатын техноложи просесинин дəгиглəшдирилмəсиндə шакирдлəр иштирак едир вə бу да шүбhəсиз онлары мүстəгил дүшүнмəјə алышдырыр, техники тəфəккүрлəрини инкишаф етдирмəк үчүн јол ачыр. Техники тəфəккүрүн инкишафы үчүн бу, əлбəттə, аздыр. Лакин бизи марагландыран мүəллимин өзүнүн бу доғру јола дүшмəсидир ки, əмəк тə'лимини тəкмиллəшдирмəк үчүн бу да диггəтəлајигдир, бу да əмəк фəаллығы мөвгејинин формалашдырылмасына хидмəт едир.

Бу ики мүсбəт мисалы көстəрмəкдə мəгсəдимиз ону гејд етмəкдир ки, мүəллимин ишə бу чүр фəал мүнасибəти əмəк тə'лими вə тəрбијəсинин просесини методик чəhəтдəн тəкмиллəшдирмəк үчүн əвəзедилмəз тəдбирдир. Мəhз она көрə дə мүəллимлəри чидди сурəтдə бу истигамəтə сөвг етмəк лазымдыр.

Партијанын директивлəрини həјата кечирмəк мəгсəдилə көрүлəн бу тəдбирлəр, топланмыш зəнкин тəчрүбəни өјрəнмəк, шүбhəсиз ки, мəктəблилəрин коммунист тəрбијəсиндə, онларын əмəк фəаллығы мөвгејинин формалашдырылмасында чох мүhүм əhəмијјəтə маликдир. Биз кəлəчəкдə дə бунлардан кениш истифадə етмəлијик. Лакин белə бир həгигəт шəксиздир ки, классик педагокиканын, хүсусилə совет педагокикасынын белə бир мүддəасыны унутмаг олмаз ки, тə'лим методлары өз-өзлүјүндə нə гəдəр јахшы олса да, шəхсијјəтин өзүнүн шүурлу дəрк етмəсинə, өзүнү мүəјјəн етмəсинə, өзүнү дəјишдирмəсинə, өз-өзүнү тəрбијə етмəсинə доғру јөнəлдилмиш шəхси фəаллыг олмадан гаршыја гојулан мəгсəдə чатмаг мүмкүн дејилдир. Бурада көркəмли совет педагогу В. А. Сухомлинскинин өзүнүтəрбијə hаг-

гында бир фикрини јада салмаг истәрдик. О јазыр: «Тәкмилләшмә јалныз өз-өзүнү тәрбијә заманы башланыр. Өз-өзүнү тәрбијә исә—фәалијјәтдә олан инсан ләјагәтидир, инсан ләјагәти чархыны һәрәкәт етдирән гүввәдир» (153. сәһ. 49).

Әмәк тә'лими вә тәрбијәси просесини тәкмилләшдирмәк үчүн ишдә олан бә'зи нөгсанларын да арадан галдырылмасы зәруридир.

Гүсурларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында. Бә'зи үмуми вә хүсуси мәсәләләр үзәриндә дајанмаг лазымдыр, чүнки онларын мүвәффәгијјәтли һәлли гојулмуш вәзифәнин бүтөвлүкдә јахшылашдырылмасына имкан верәр.

Һәр шејдән әввәл, кадрлар һазырламаг, мадди база вә әмәк тә'лиминин мәзмуну кими практик мәсәләләр һаггында бир нечә сөз дејәк.

Јухарыда көстәрилмишди ки, һәлә ибтидаи синифләрин бир гисминдә әмәк тә'лиминин гојулушуну тәләб олунан сәвијјәјә галдырмаг мүмкүн олмамышдыр.

Буну бир чох сәбәблә, һәр шејдән әввәл, ибтидаи синиф мүәллимләринин әмәк тә'лими үзрә кифајәт гәдәр һазырлығынын олмамасы вә зәрури мадди базанын јарадылмамасы илә изаһ етмәк олар. Белә вәзијјәт онун-ла нәтичәләнир ки, бә'зән әмәк дәрсләри ријазијјат вә дил фәнләринин тәдрисинә верилир, шакирдләрдә әмәк мәшғәләләринә мараг јарадылмыр, әмәк дәрсләри тә'лим вә тәрбијә просесинин тәркиб һиссәсини тәшкил етмир. Әлбәттә бу, јолверилмәз һалдыр.

Бу мәгсәдлә комплект тәдрис аваданлығы бурахмағын вә бүтүн ибтидаи синифләри мәркәзләшдирилмиш гајдада тәчһиз етмәјин вахты чатмышдыр. Әлверишли тәдрис-мадди базанын јарадылмасы ибтидаи синиф мүәллимләринин, хүсусән кәнч, тәчрүбәсиз мүәллимләрин ишини хејли јүнкүлләшдирәрди.

IV—VIII синифләрдә әмәк тә'лиминин тәшкилиндә дә гүсурлар там арадан галдырылмамышдыр ки, бу да хејли дәрәчәдә бир тәрәфдән мадди базанын зәиф олмасы, дикәр тәрәфдән исә ихтисаслы кадрларын чатышмамасы илә бағлыдыр.

Сөз јох ки, сон он илдә бу синифләрдә тәдрис-мадди базанын мөһкәмләндирилмәсиндә чидди ирәлиләјиш олмушдур.

Лакин мәктәбләрин бир гисминдә шакирдләрә тех-

ники вә кәнд тәсәррүфаты әмәјини өјрәтмәк үчүн, һәтта индики әмәк програмларынын тәләбләринә чаваб верән лазыми мадди-техники шәраит јарадылмамышдыр. Бу исә проблемин бүтөвлүкдә һәлл едилмәсинә мане олур.

Әмәк тә'лими дәрсиндән өјрәнилән јухары синифләрин вә бир чох тәдрис-истеһсалат комбинатларынын вә мәктәбләрин өзләринин мадди техники базасынын мөһкәмләндирилмәси, онларын автоиш, кәнд тәсәррүфатынын механизасијасы үзрә хүсуси кабинетләрлә, јени програмларын тәләбләринә чаваб верән хүсуси аваданлыгла тәчһиз едилмәси көһнәлмиш тәдрис техникасынын тәзәләнмәсини тәләб едир.

Әмәк тә'лиминин һәлл едилмәмиш проблемләри ичәрисиндә һәләлик ән мүрәккәби бүтүн мәктәбләрин ихтисаслы әмәк мүәллимләри илә тә'мин едилмәсидир. Фәрәһли һалдыр ки, республикада һәми тәрбијәчиләрин сајы сүр'әтлә артыр вә биз онлардан бә'зиләринин иши һаггында мә'лумат вермишдик. Онлар бөјүк руһ јүксәклији илә чалышыр, шакирдләрә мөһкәм әмәк вәрдишләри ашылајыр, онлары әмәксеверлик руһунда тәрбијә едирләр. Онларын габагчыл иш тәчрүбәси өјрәнилмәјә вә кениш тәблиғ едилмәјә лајигдир. Лакин тәәссүф ки, бир сыра әмәк тә'лими мүәллимләри өз вәзифәләринин өһдәсиндән кәлә билмир, програмын тәләбләрини јеринә јетирмәкдә чидди чәтинлик чәкирләр.

Актуал проблемләрдән бири дә IV—VIII синифләр үчүн әмәк тә'лими програмларынын тәкмилләшдирилмәсидир. 1979/80-чи тәдрис илинә гәдәр гүввәдә олан програмлар, габагчыл әмәк мүәллимләринин фикринчә, бир сыра чатышмамазлыглара малик идиләр ки, бу барәдә дә онлар дәфәләрлә јазмыш вә чыхыш етмишләр. Әмәк тә'лими үзрә һәмин програмын тәкмилләшдирилмәси баша чатмышдыр, инди һәмин програм үзрә јени вәсаитләрин, һабелә мәктәбләрдә тәтбиги һаггында методик көстәришләрин һазырланмасы үзәриндә чалышырлар.

Әмәк мүәллимләринин рә'јләри, ССРИ ПЕА әмәк тә'лими елми-тәдгигат институтунун информасијасы (бах: 148. 5/1979, сәһ. 37—44; 160. 1/1980. сәһ. 44—48) көстәрир ки, јени әмәк тә'лими програмында, көһнә програмда олан һәддән артыг јүкләнмә арадан галдырылмыш, бүтүн I—X синифләрдә тә'лимин мәһсулдар вә ичтиман-фајдалы әмәклә даһа сәмәрли бирләшмәсинә кө-

мәк едән материал кучләндирилмишдир. Әлбәттә бурада шакирдләрин јаш имканлары нәзәрә алынмыш, әмәк тә'лиминә политехник принсипин, һабелә пешә оријентасијасынын тәтбиги күчләндирилмишдир. Бу јени әмәк програмынын гаршыда дуран вәзифәләри нә гәдәр сәмәрәли һәлл етдијини, шубһәсиз ки, мәктәбләрин сонракы ишини ајдынлашдырачагдыр. Әмәк тә'лими вә тәрбијәси просесини елми сурәтдә әсаслы олараг тәкмилләшдирмәк үчүн ики принсипиал тәдбири: тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсини, бу просеси политехники принсип үзәриндә гурмагы һәјата кечирмәк лазымдыр. Бунлары мухтәсәр ишыгландырмаға чалышаг.

Әмәк тә'лимини шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк јоллары һаггында.

Бу проблем, мә'лум олдуғу кими марксизм-ленинизм педагокикасында даһа бөјүк проблеми — һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин тәрбијәсини һәлл етмәк үчүн јоллар ахтарылмасы илә әлагәдар јаранмышдыр. К. Маркс јазырды ки, бөјүк сәнаје гаршыја јени вәзифә гојур: мә'лум натамам ичтимаи функсијаны садәчә дашыјан натамам фәһләни һәртәрәфли инкишаф етмиш индивидлә әвәз етмәк лазымдыр, белә ки, онун үчүн мухтәлиф ичтимаи функсијалар бир-бирини әвәз едән һәјат фәалијјәти васитәси олсун (бах: I ч. 23. сәһ. 499).

Ушагларын тәрбијәсинә аид тәдгигатларын материалыны, о чүмләдән ушагларын сәнаје мүәссисәләриндә әмәјә чәлб едилмәсинә аид материалы тәһлил едәрәк К. Маркс белә бир нәтичәјә кәлди ки, ири сәнаједә кәләчәк дөврүн тәрбијә рүшејми чүчәрир, белә ки, мүәјјән јашдан јухары бүтүн ушаглар үчүн мәһсулдар әмәк тә'лим вә кимнастика илә бирләшдириләчәкдир. Бу бирләшдирмәни исә К. Маркс «Һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар јетишдирмәк үчүн» јеканә васитә һесаб едирди (бах: I. ч. 23. сәһ. 495).

О вахтдан бу идеја марксист-ленинчи педагокиканын гызыл фондуна дахил олмушдур. Бу барәдә В. И. Ленин узагкөрәнлијинә әсасән һәлә XIX әсрин сонунда «Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» адлы әсәриндә јазырды: «...Кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмијјәтин идеалыны тәсәввүр етмәк олмаз: нә мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар әмәк техниканын вә елми билијин мүасир вәзијјәти вә сәвијјәсинин тәләб етдији јүксәклијә галдырыла билмәз» 3. ч. 2, сәһ. 522).

Бу идејалар артыг совет чәмијјәтинин, совет мәктәбинин практикасында тәсдиг едилмишдир.

Һәм дә ушаглары һәртәрәфли инкишаф етдирмәк тәрбијәси һаггындакы, онларын тә'лиминин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси һаггындакы бу идејалар партија-дөвләт сәнәдләринә, ССРИ Конститусијасына, ССР Иттифагынын вә мүттәфиг республикаларын халг маарифи үзрә ганунун Әсасларына мөһкәм дахил олмуш вә һәјата кечирилмәкдәдир. Елми-техники ингилаб вә сосиал тәрәгги бунун үчүн өлкәдә олдугча әлверишли шәраит јаратмышдыр. Елми-техники ингилаб нәтичәсиндә халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә кет-кедә даһа мүрәккәб вә мәһсулдар машын вә агрегатлар истифадә едилир ки, онларда шәхсијјәтә, онун тәһсил вә тәрбијәсинә јени, даһа јүксәк тәләбләр ирәли сүрүрләр, һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары тәрбијә олунмасыны тәләб едирләр; онлары јетишдирмәјин башлыча јолу исә тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсидир. Белә адамларын тәрбијә едилмәси, бир даһа тәкрар едирик, биздә артыг фактдыр. Л. И. Брежнев гејд едир: Инди өлкәдә «јени типли истеһсалатчы јетишир, бу истеһсалатчыда физики әмәклә зеһни әмәк кетдикчә даһа аһәнкдар шәкилдә бирләшир. Бу, кениш профессионал дүнјакөрүшүнә вә усталыға малик, мүасир истеһсалын политехник әсасларыны дәриндән билән, ән јени машынлары вә техноложи просесләри тезликлә өјрәнмәјә габил олан бир инсандыр» (6, ч. 5. сәһ. 49).

Бүтүн бунлар фәал һәјат мөвгејиндә дуран совет адамынын әсас кејфијјәтләридир. Белә мөвгејин өзүлү исә мәктәбдә гојулур.

Шәхсијјәти һәртәрәфли инкишаф етдирмәјин мүәјјән анлајышлары педагожи әдәбијјатда верилмишдир. Бу анлајыша шәхсијјәтин мухтәлиф тәрәфләринин, физики вә мә'нәви гүввәләринин, бүтүн јарадычы габилијјәт вә исте'дадынын инкишаф етдирилмәси, физики вә зеһни әмәјә габил, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр, естетик вә мәдәни сәрвәтләр дашыјан, мә'нәви вә мадди тәләбләрә чаваб верән инсанын инкишаф етдирилмәси дахилдир. Бүтүн бунлар доғрудур. Лакин бурада башлыча бир һәлгә вардыр ки, бүтүн зәнчири о өзү илә чәкиб апара биләр. Бу, «зеһни вә һәм дә физики әмәјә габил» олмагдыр

ки, буна башлыча олараг, тә'лими мәһсулдар вә ичтиман-фајдалы әмәклә бирләшдирмәк јолу илә наил олмаг олар. Бурада шакирдләрин ичтиман-фајдалы әмәји илә мәһсулдар әмәјини ејниләшдирмәк олмаз. Педагожи елмләр намизәди, әмәкдар мүәллим И. Һәсәнов (Исмајыллы) һаглы олараг бу ики әмәк нөвләринин фәргләрини шәрһ едәрәк јазыр: «Шакирдләрин мәһсулдар әмәјини онларын ичтиман-фајдалы әмәји илә гарышдырмаг олмаз. Ичтиман-фајдалы әмәк даһа кениш мәфһумдур. Мәһсулдар әмәк ичтиман-фајдалы әмәјин бир нөвүдүр. Ичтиман-фајдалы әмәк мәһсулдар олмаја да биләр» (56. сәһ. 14).

Инсан габилијјәтләринин инкишаф етдирилмәсиндә әмәјин ролу марксист тә'лиминдә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Һәр һансы әмәк шәхсијјәтин инкишаф етдирилмәси үчүн фајдалыдыр. Һәм идрак, һәм ичтиман фәаллыг, һәм јарадычы өзфәалијјәт, һәм дә коллективдә фајдалы әмәк вәһдәтдә шәхсијјәтин тәрбијә вә инкишаф етдирилмәсиндә мүсбәт изләр гојур. Лакин онларын даһа фајдалысы физики әмәкдир вә В. И. Ленин дәфәләрлә буну гејд етмишдир. В. И. Ленин јазыр: «Јалныз фәһлә вә кәндлиләрлә биркә ишләмәклә әсил коммунист олмаг олар», «тә'лим вәзифәләрини елә гурмаг лазымдыр ки, һәр күн, һәр бир кәнддә, һәр бир шәһәрдә кәнчләр үмуми әмәк саһәсиндә бу вә ја башга вәзифәни, һәтта ән хырда вә ән садә бир вәзифәни әмәли сурәтдә јеринә јетирсинләр» (4. ч. 31, сәһ. 299, 300).

Владимир Иличин бу идејалары һазырда дә өз актуаллығыны сахлајыр. ССРИ ПЕА-нын президенти В. Н. Столетов мәһз һәмин идејалара әсасланараг, өз мә'рузәсиндә һаглы олараг көстәрир ки, «Һәр һансы әмәк шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси васитәси кими, мәктәб тәһсили курсу исә мәдәни-тарихи ирс просеси кими гијмәтләндирилмәлидир» (150, сәһ. 12).

Ајдындыр ки, «Һәр һансы әмәк» дедикдә шакирдләрин тәрбијә илә паралел кедән әмәји (А. С. Макаренко), тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан әмәк нәзәрдә тутулур.

Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, әмәјин бүтүн нөвләри ушағын әмәк тәрбијәсинә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир. «Әмәкдән кәнарда вә әмәксиз һеч бир тәрбијә јохдур вә ола билмәз, она көрә ки, әмәјин бүтүн мүрәккәблијинә вә чохчәһәтлилијинә бахмајараг, онсуз инсаны

тәрбијә етмәк олмаз» (153. сәһ. 125). Биз јенә дә јаддан чыхара билмирик ки, мәчбури әмәк јох, азад әмәк, һәјатын тәләбаты олан әмәк «мө'чүзәкар» әһәмијјәтә маликдир. Белә әмәк, јалныз әмәк тәрбијәсиндә дејил, јалныз әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијә едилмәсиндә дејил, һәм дә идеја-сијаси, мә'нәви тәрбијәдә «мө'чүзәләр» көстәрмәјә гадирдир. Биз бурада да В. Сухомлински илә мәсләһәтләширик. О дејирди: Әмәјә мүнасибәт инсанын мә'нәви һәјатынын мүһүм елементидир. Әмәксеверлијин тәкчә әмәк просесиндә тәрбијә олдуғуну күман етмәк садәлөвлүк оларды. Әхлаги кејфијјәтин мүһүм әламәти олан әмәксеверлик һәм дә мә'нәви һәјат просесиндә—интеллектуал, емосионал вә ирадә просесләрдә тәрбијә олунур. «Аз фикирләшән, аз мүтәәссир олан инсан әмәксевәр ола билмәз. Инсан нә гәдәр ағыллы исә, онун емосијасы нә гәдәр зәнкин исә, онун әмәк фәалијјәтинин мухтәлиф нөвләринә мејли о гәдәр парлаг тәзаһүр едир... Әмәксеверлији әмәк һаггында бир сөз демәклә тәрбијә етмәк мүмкүн олмадығы кими, ону тәмкинли, ағыллы сөз демәдән дә тәрбијә етмәк олмаз» (153. 127).

Белә бир мә'налы педагожи һәгигәтин габагчыл мүәллимләримиз тәрәфиндән маһарәтлә вә јарадычылыгла һәјата тәтбиг едилмәси адамда фәрәһ доғурмаја билмәз. Белә бир мисал кәтирәк. Фәал әмәк мөвгејинин формалашдырылмасыны биз анчаг әмәк дәрсләриндә, бу дәрсләр нә гәдәр мә'налы олса белә, ахтара билмәрик. Ахтара билмәрик она көрә ки, тәрбијә тәкчә хүсусилә әмәк тәрбијәси, әзәләләрин һәрәкәти нәтичәсиндә дејил, һәм дә инсанын дүшүнчә вә дујғуларынын, мә'нәвијјат вә инсан зәкасынын биркә мәһсулудур, онларын диалектик вәһдәтинин мәһсулудур. Марағын фәалијјәт үчүн стимул олмасы һәгигәти гејд едән мүәллим Һ. Һачыјева (Балакән р-ну, Тулу кәнд орта мәктәби) һаглы олараг јазыр ки, «Шакирдләрдә әмәјә мараг ибтидаи синифләрдән башламалыдыр. Јухары синифләрдә фәнләр үзрә тә'лимдә, о чүмләдән биолокија дәрсләриндә ону инкишаф етдирмәли, шакирдләри әмәјә алышдырмалыјыг... Һәр бир шакирд өзүнүн тә'лим әмәји нүмунәсиндә инкишаф етмәк, сајылмаг, һөрмәт газанмаг үчүн әмәјин һәјаты тәләбат олдуғуну дәрк етмәли вә јашлы нәслин истеһсал әмәјинин әһәмијјәтини дәриндән баша дүшмәлидир» (44. 4/1979. сәһ. 62). Бу мәг-

сәдлә һәр бир фәнн мүәллиминин үзәринә шәрәфли вәзифә дүшдүјүнү гејд етмәклә бунун үчүн дәрсә һазырлашдыгда мөвзунун әмәклә, әмәк тәрбијәси илә нечә әлагәләндирилмәси һаггында өзүнүн дүшүндүјүнү, мөвзунун тәрбијәви мәгсәдини әмәк тәрбијәси илә әлагәләндирәчәји һаггында һазырлашдығыны гејд едир. Диггәти чәлб едән чәһәт ондадыр ки, Һачыјева јолдаш тәбиијјат фәнләри үзрә мухтәлиф мөвзулары кечәркән материалы әмәк вә әмәксеварликлә, бу һагда дүнјанын мәшһур адамларынын әмәјә вердији гијмәтли мүддәаларла тәбии олараг бағлајыр вә бу јолла да әмәјин нә дәрәчәдә инсан үчүн һәјаты тәләбат олдуғуну шакирдләрә дәрк етдирир. Мәсәлән, ботаника үзрә елә илк мөвзуда «Биткиләрин тәбиәтдә, халг тәсәррүфатында вә инсанын һәјатында әһәмијјәти» мөвзусуну кечәркән о, дәрси устадыгла Л. И. Брежневин «Хам торпаг» әсәри илә әлагәләндирир, хам торпагдан истифадә олунмасында фәдакар «әмәк сәрф етмиш совет адамларынын түкәнмәз һүнәрләриндән, әмәкләри илә тәбиәти дәјишдирмәләриндән» данышыр.

Мүәллим јазыр: «Доггуз-онунчу синифләрдә охујан шакирдләрдә әмәјә мараг вә мејлин инкишафы өзүнүн јүксәк сәвијјәсинә чатмалыдыр. Белә ки, бу, шакирдләрдә әмәји севмәк, әмәјә шүурлу мунасибәтә чеврилмәли, әмәјә мараг көстәрмәк, әмәли вәрдишләрә, һәјати тәләбата чеврилмәлидир. Буна көрә онунчу синиф мөвзуларында әмәк һаггында, әмәји илә учаланлар һаггында даһа кениш сөһбәтләр ачмаг лазымдыр. Үмуми биолоkија курсунда исә бунун үчүн һәр чүр имкан вардыр. Курсда верилмиш «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» мөвзусу дүзкүн, һәјати фактларла, Ф. Енкелсин ејни адлы китабы әсасында кечиләрсә, әлин әмәјин мәһсулу олдуғу, инсанын өзүнү әмәк јаратдығы шакирдләрә диалектик материалистчәсинә баша салындыгда онларда әмәјә мараг вә мејлин инкишафы өз јүксәк сәвијјәсинә чатыр» (44. 4/1979, сәһ. 64).

Әмәјә, шакирдләрдә коммунист мунасибәти јаратмаг, тә'лими мәһсулдар әмәклә бағламаг, әмәк фәаллығыны бу јолларла мәһарәтлә формалашдырмаг мејданындан кәнән бу вә бу чүр сәсләр, адамда гаршыда дуран әзәмәтли коммунист тәрбијәси вәзифәләринин, В. И. Ленинин, партијанын бу барәдә ирәли сүрдүкләри вәзифә вә төвсијәләрин мәктәбләримиздә һәјата кечирилмәси үчүн нә гәдәр мә'налы вә дәјәрли габагчыл педагожи тәчрүбәнин «чүчәриб» ој атмагда олдуғуну инандырычы шәкилдә билдирир.

Сухомлински һаглы олараг һәм дә ону гејд едир ки, мәктәб илләриндә физики әмәјин интеллектуал әмәкдән аралы дүшмәси, схоластик тә'лим гәдәр тәһлүкәлидир. «Зеһни әмәјин физики әмәклә бирләшдирилмәси—механики, зеһни јүклә јанашы физики јүкә алудә олмаг дејил, физики әмәкдә даими зеһни сә'јләрдән истифадә етмәкдир» (153. сәһ. 130). Мәкәр буну һәјатымыз көстәрмирми? Инди истеһсалатда һәр һансы физики әмәји зеһни әмәксиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

Јени програмын мүәллифләри белә һесаб едирләр ки, тә'лимин шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирилмәсини VII синифдән башлајараг тәтбиг етмәк, I—VI синифләрдә исә ичтимаи-фајдалы әмәји һәјата кечирмәк мәгсәдәујғундур.

Бизә елә кәлир ки, буну гәбул етмәк олар. Шакирдләр VI синфә гәдәр (һәмин синиф дә дахил олмагла) мәктәбин, ушаг бағчасынын еһтијачы үчүн фајдалы шејләр һазырламағы, мәктәб һәјәтинин вә она јахын күчәләрин јашыллашдырылмасы илә мәшғул олмағы, јашыллыглара хидмәт етмәји, метал гырынтылары, дәрман биткиләри топламағы, ичтимаи фајдалы характер дашыјан дикәр ишләри јеринә јетирмәји бачарарлар.

VII—VIII синиф шакирдләри е'малатханаларда даһа мүрәккәб ишләри јеринә јетирә биләр вә јеринә јетирирләр, һәми мүәссисәләрин сифариши илә машын һиссәләри вә дикәр мә'мулат һазырлајырлар ки, бу ишләр дә мәһсулдар әмәк һесаб олунур. Габагчыл мүәллимләр бу барәдә тә'кидлә јазырлар. Мәсәлән, мүәллим И. К. Шеблыкин (Бакы шәһәри, 23 №-ли мәктәб) јазыр: «Шакирдләрин мәһсулдар әмәји мараглыдыр, лакин ибтидаи синифләрдә мәчбури гајдада ола билмәз. Белә әмәк бир чох амилләрдән, о чүмләдән мәктәб е'малатханаларынын аваданлыгла тәчһиз едилмәсиндән, мәктәбин јерләшдији әразинин, база мүәссисәсинин хүсусијјәтиндән, мадди тәчһизатдан асылыдыр».

Көрүндүјү кими о, әмәк тә'лими заманы шакирдләрин мәһсулдар әмәјини инкар етмир, лакин буну мүвафиг шәраитин јарадылмасы илә бағлајыр, һәм дә ибтидаи синифләрдә дејил, јухары синифләрдә мүмкүн һесаб едир.

С. Т. Новрузов бу барәдә даһа әтрафлы јазыр: «Бир әмәк мүәллими кими мән шакирдләрин мәһсулдар әмәјини мүдафиә едирәм, лакин онун VII—VIII синифләрдән башлајараг апарылмасына тәрәфдарам. Јаддан чыхармаг олмаз ки, тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсини һәјата кечирән заман биз бир чох чәтинликләрлә растлашырыг. Мәсәлән, бә'зән һәми мүәссисәләрдән јарымфабрикат алмаг мүмкүн олмур, елә олур ки, бизим һазырладығымыз мә'мулата онларын еһтијачы олмур вә с».

Бизчә бу чыхышларда мүәјјән һәгигәт вардыр вә онлара лагејд јанашмаг олмаз.

Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсини јухары синифләрдә кениш мигјасда, орта синифләрдә исә бир гәдәр мәһдуд һалда һәјата кечирмәк вачибдир вә лазымдыр. Јени әмәк тә'лими програмларында бу чәһәт нәзәрә алынмышдыр.

Дикәр бир мәсәлә дә ортаја чыхыр. Шакирдләрин сәрф етдикләри әмәјин һаггыны тәдрис-истеһсалат комбинатларында вә билаваситә мүәссисәнин өзүндә, сехләр јарадан мүәссисәнин васаити һесабына өдәмәк лазымдырмы? Тәдрис истеһсалат комбинатлары һаггында Әсаснамәдә бу, нәзәрә алынмамышдыр. Лакин кәнд јерләриндәки шакирд истеһсалат бригадаларынын тәчрүбәси, һабелә республиканын бә'зи тәдрис-истеһсалат комбинатында гојулан експериментләр бу суала мүсбәт чаваб үчүн әсас верир.

Мәсәлән, Кировабад шәһәриндәки 1 №-ли ТИК-дә, Бакы шәһәриндәки 7 №-ли ТИК-дә (Орчоникидзе рајону), Ханлар шәһәриндәки ТИК-дә шакирдләрин әмәји мадди чәһәтдән өдәнилир вә бу, шакирдләрин пешә сечмәјә олан мејлләрини күчләндирир, һазырланан мәһсулун кејфијјәтинә мүсбәт тә'сир едир, онларын фәал һәјат мөвгејинин сәвијјәсини јүксәлдир.

Бу тәдбир өзүнү доғрулдур вә фајдалыдыр. Она көрә дә онун шакирдләрин әмәк тә'лими, мәһсулдар әмәји һәјата кечирилән бүтүн ТИК-ләрдә вә сехләрдә тәтбиг олунмасы мәгсәдәујғундур.

Бунун үчүн бизим нәзәри әсасымыз да вардыр. К. Марксын һагғы өдәнилән ушаг әмәји һаггындакы көстәришини јада салаг. О јазырды: «Һаггы өдәнилән мәһсулдар әмәклә әгли тәрбијәнин, физики тәмринләрин вә политехники тә'лимин бирләшдирилмәси фәһлә синфини аристократија вә буржуазијанын сәвијјәсиндән хејли јүксәкләрә галдырачагдыр (1. ч. 16, сәһ. 198). Көрүндүјү кими, шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин тә'лимлә узлашдырылмасы шәраитиндә онун һаггынын өдәнилмәсинин мәгсәдәујғунлуғу, әмәк тә'лиминин һәмин принсипинин лап јарандығы вахтдан нәзәрдә тутулмушдур.

Шакирд истеһсалат бригадаларынын тәчрүбәсинә дә истинад етмәк олар. Дөврүмүзүн көркәмли педагогу, һәм практик вә һәм дә нәзәријјәчи олан В. Сухомлински бу барәдә әсасландырылмыш мәсләһәт верир. О јазыр: «Јалныз елә мәһсулдар әмәк тәрбијәедичи ола биләр ки, орада фәрди вә ичтимаи мараг аһәнкдар сурәтдә узлашсын. Әкәр ваһид мәгсәд мүмкүн гәдәр бөјүк һәчмдә иши јеринә јетирмәкдән ибарәтдирсә (чох вахт чидди билик, бачарыг вә вәрдиш тәләб олунмајан) әмәк мәһсулдарлығынын тәрбијәви тә'сири зәифләјир. Бу,... ишин нәтичәләринә марағы азалда биләр, әмәјин кејфијјәтинә лагејдлик ашылар» (153. сәһ. 137).

Лакин бу «узлашманы» елә бир вәзијјәтә чатдырмаг олмазмы ки, шакирдләр мәһсулдар әмәјин һәр бир пријому үчүн шәхси кәлир көзләсинләр? Онлар баша дүшмәлидирләр ки, онларын һәр бири дөвләтин ичтимаи фондундан газанч алыр: тәһсил үчүн, мүаличә үчүн вә с. Она көрә дә әкәр онлар «нәгд пул» алмырларса, бу о демәк дејилдир ки, әбәс јерә зәһмәт чәкирләр.

Һаггы өдәнилән әмәјә шакирдләрин белә јанашмасына наил олмадан, онларда коммунист әмәјинин бүнөврәсини, В. И. Ленинин гејд етдији кими, чәмијјәтин хејринә пулсуз әмәјин бүнөврәсини гојмаг олмаз.

Гызларын техники әмәк саһәсинә чәлб олунмасы мүһүм принсипиал әһәмијјәтә маликдир. Гүввәдә олан әмәк програмында, мә'лум олдуғу кими, бу, нәзәрә алынмырды, гызларын јалныз хидмәт әмәји үзрә техники билик вә вәрдиш алмалары илә мәһдудлашырды. Һалбуки, бир чох мүәллимләр буну нормал һал һесаб етмирдиләр. Бурада фикирләшмәли олан мәсәлә гаршыја чыхыр. Гызларын тә'лиминин јалныз хидмәт әмәји илә мәһдудлашдырылмасы кәләчәкдә онларын сәнаје әмәјинә, механизатор әмәјинә гошулмасына имкан вермәмәк демәкдир вә һәјатымызын мөвчуд практикасына зиддир. Јухары синифләрдә әмәк тә'лими үзрә мәктәб тәчрүбәси чох инандырычы сурәтдә көстәрир ки, гызлар ТИК-дә автоиши, кәнд тәсәррүфаты машынларыны

вә дикәр техниканы, техники пешәләри һәвәслә өјрәнир, тә'лими фәал суротдә мәһсулдар әмәклә узлашдырылар.

Шакирдләрин мәһсулдар әмәји бир сыра шәртләр, о чүмләдән чәмијјәтин вә шакирдләрин мәнафеләринин узлашдығы јерләрдә нәзәрә алынараг тәшкил едилдикдә онун тәрбијәви әһәмијјәти даһа кениш мигјасда өзүнү көстәрәр. Һеч шүбһә јохдур ки, мәктәблинин фәал әмәк мөвгејинин формалашдырылмасы, онларын өзләринин әмәјә олан марағыны нәзәрә алмадан уғурлу һәлл едилә билмәз. Әмәк онлар үчүн јалныз онун һаггы вериләндә дејил, һабелә она јарадычы јанашылан заман мүһүм нәтичә вердикдә, ушаглар өз гүввә вә габилијјәтләрини һисс етдикдә дә мараглы олур. Әмәксеварлик үзрә тәрбијә просеси, әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасы ушагларын әмәјә олан марағы олмадан баш тутмаз. Әмәјин өз-өзлүјүндә шакирдләрә мараглы олдуғуну күман етмәк садәлөвһлүкдүр. Ојун онлара даһа мараглыдыр. Лакин ушагларда әмәјә мараг ојатмағын да муәјјән әсаслары вә јоллары вардыр. Мәсәлән, онлар тәбиәтә тә'сир көстәрә билдикләрини көрдүкдә, биткини даһа чох мәһсул вермәјә мәчбур етмәји бачардыгда, аләти—ағача вә ја метала арзу едилән форманы вермәјә мәчбур етдикдә, әшја үзәриндә өз гүввә вә һакимијјәтләрини чох һисс етдикдә, инадла, тә'кидлә чәтинликләри арадан галдырмағы бачардыгда вә с. әмәк онлар үчүн чох мараглы олачагдыр. «Мәһз белә бир мараг сајәсиндә әмәк мәктәблиләрин мә'нәви һәјатына дахил олур» (153. сәһ. 132).

Чохлу мигдарда тәдрис-истеһсалат комбинатларынын тәчрүбәси буну ачыг сүбут едир. Мәһсулдар әмәјин бәһрәсини ајдын көстәрән һәмин комбинатларда такчә әмәјин һаггынын өдәнилмәси дејил, һәм дә гүввә вә јарадычылығын нүмајиш етдирилмәси һәлледичи стимул ролуну ојнајыр.

Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси саһәсиндә мәктәбләрин иш тәчрүбәси беләдир. Шүбһә јохдур ки, бу, проблемин һәллиндә ирәлијә доғру чидди аддымдыр вә мәктәблиләрдә әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасы үчүн әлверишли шәраит јарадылмасына көмәк көстәрир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, һәмин проблемин һәллини баша чатмыш һесаб етмәк олмаз, буну бу истигамәтдә чалышан көркәмли мүтәхәссисләр дә е'тираф едирләр. ССРИ ПЕА-нын һәгиги үзвү Д. А. Епштејн јазыр: «Әмәк тә'лими проблеминин вә тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсинин һәр һансы гәнаәтбәхш һәлли һәлә тапылмамышдыр» (бах: 134. сәһ. 7). Бизә елә кәлир ки, бу е'тирафда аз-чох һәгигәт олмасына бахмајараг, о бир гәдәр бәдбин көрүнүр. Әкәр дејилсәјди ки, мәктәбләрдә тә'лим системиндә бу мүһүм проблемин һәлли јолу тапылмышдыр, лакин тәкмилләшдирилмәји тәләб едир, һәгигәтә даһа јахын оларды. Јухары синиф шакирдләринин автоиши, кәнд тәсәррүфаты машынларыны өјрәнмәси, тәдрис-истеһсалат комбинатларынын, әмәк коллективләринин, хүсусән колхоз вә совхозларда шакирд истеһсалат бригадаларынын јарадылмасы кими әмәк тә'лими формалары, тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсинин һәјата кечирилмәсини сүбут едән дәлилләрдир. Бир даһа тәкрар едирик ки, бу формалары тәкмилләшдирмәк лазымдыр. Габагчыл тәчрүбәни нәзәрә алмагла онун һәлл едилмәси јоллары бизчә ашағыдакылар ола биләр:

Биринчиси, шакирдләрин әмәјә марағыны артырмаг, онларын фәаллыг сәвијјәсини јүксәлтмәк мәгсәдилә, истеһсал олунан мә'мулатларын мигдарыны вә кејфијјәтини нәзәрә алараг мәктәблиләрин мәһсулдар әмәјинин (әкәр бу сырф тәдрис характери дашымырса) һаггынын өдәнилмәси гајдасыны һазырламаг вә кениш планда мәктәбләрин практикасына тәтбиг етмәк лазымдыр. Шакирд истеһсалат бригадаларынын вә бә'зи ТИК-ләрин тәчрүбәси бунун үчүн тутарлы әсас верир, әлбәттә буну кениш мигјасда експериментдән кечирмәк олар.

Бизим сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләримиз һазырда елә бир мәнфәәтлә ишләјирләр ки, онлар нәинки ТИК-ләрдә сехләр, мүәссисәнин өзүндә тәдрис сехләри вә саһәләри јаратмаг вә наставникләр ајырмаг имканына маликдирләр. Һәм дә һазырланан мә'мулат үчүн шакирдләрә һагг да верә биләрләр.

Икинчиси, әмәк тә'лиминдә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин үстүнлүк тәшкил етдији формаларда курсу екстенсификасијаја дејил, интенсификасијаја доғру көтүрмәк лазымдыр. Башга сөзлә, истеһсал олунан мә'мулатын, мәһсулун кејфијјәти диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр, үстүнлүк мигдара дејил, кејфијјәтә верилмәлидир. Ајдын мәсәләдир ки, бә'зи колхоз вә совхозлар шакирд

истеһсалат бригадаларына о гәдәр бөјүк саһә ајырырлар ки, (чох вахт 70—80 *ha*) шакирдләрин агротехники приjомлары шүурлу сурәтдә мәнимсәјиб тәтбиг етмәләри, тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси, кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын интенсивләшдирилмәсиндә елмин ролуну дәрк етмәләри үчүн вахтлары вә имканлары олмур.

Товуз рајонунда шакирд истеһсалат бригадасынын һәр һектардан 250 *с* үзүм мәһсулу көтүрдүјү барәдә јухарыда дејилмишди. Бу, совхозун көстәричисиндән хејли артыгдыр вә һеч дә сон һәдд дејилдир. Белә мәһсулдарлыг исә иши елми әсаслар үзәриндә гурмаг, агротехники приjомлардан дүзкүн истифадә етмәк нәтичәсиндә мүмкүндүр. Бу гајда тәдрис-истеһсалат комбинатларына да јајылмалыдыр. Елә бир шәраит јаратмаг лазымдыр ки, мәһсулдар әмәјә чәлб едилән шакирдләр тә'лимин әмәклә бирләшдирилмәсинин әһәмијјәтини, елмин инсана етдији хидмәти, онун билавасит мәһсулдар гүввәјә чеврилдијини шакирдләр шүурлу сурәтдә вә әмәли ишдә дәрк етмәк имканына малик олсунлар, әмәк тә'лиминин усталары исә бу саһәдә шакирдләрә һәртәрәфли көмәк көстәрсинләр.

Лакин бу саһәдә наилијјәтләримизин нә гәдәр фәрәһли олмасына, бизим бүтүн әмәк тә'лими вә тәрбијәси системинин бүтөвлүкдә нә гәдәр сәмәрәли олмасына бахмајараг, бу проблеми там һәлл олунмуш һесаб етмәк үчүн әсасымыз јохдур. Бундан әлавә, биз бу системдә һәлә бир чох гүсурларла, һәм кадр вә тәшкилати чәһәтдән, һәм дә елми-педагожи характердә олан һәлл едилмәмиш проблемләрлә растлашырыг. Кәнчләримизин бир гисминин мадди истеһсалат саһәси илә бағлы олан фәһлә пешәләринә лазыми мејл көстәрмәмәси хүсусилә бу чидди чатышмамазлыгла изаһ едилмәлидир.

Үчүнчүсү, тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсини кенишләндирмәк вә тәкмилләшдирмәк мәгсәдилә бүтүн еһтијат мәнбәләриндән—сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалы мүәссисәләринин, әһалијә хидмәт мүәссисәләринин имканларындан даһа там вә сәмәрәли истифадә едилмәлидир. Тәәссүф ки, биз һәлә буна наил ола билмәмишик. Мүәссисәләрин чох аз бир гисми бу мүһүм дөвләт проблеминин һәллинә чәлб едилмишдир. Бу мүһүм сосиал проблеми, бүтүн мүәссисәләри, габагчыл әмәк адамларыны, Сосиалист Әмәји Гәһрәманларыны чәлб етмәдән нечә һәлл етмәк олар? Доғрудур, бу барәдә мүвафиг көстәришләр верилмишдир вә онларын һәјата кечирилдији јерләрдә вәзијјәт хејли јахшыдыр. Лакин һәр јердә белә дејилдир: Буну ганунилешдирмәк, мүәссисәнин истеһсалат планына дахил етмәк вә һәмин вәзифәнин һеч олмазса һамилик едилән мәктәбдә јеринә јетирилмәсини тәләб етмәк јахшы олмазмы? Мәчбури гајдада ТИК-дә сех вә ја мүәссисәнин өзүндә тәдрис сех вә ја саһәси тәшкил етмәк һәр бир мүәссисәјә верилән план тапшырығы олмалыдыр.

Дөрдүнчүсү, әмәк тә'лиминин формаларыны, хүсусән IX—X (XI) синифләрин шакирдләри үчүн дәринләшдирилмиш әмәк тә'лиминин јени формаларыны ахтармаг, тапмаг вә тәтбиг етмәк зәруридир. Шәһәрләрдәки ТИК әсаснамәләринә охшар кәнд тәсәррүфатынын спесифик хүсусијјәтини нәзәрә алараг о саһәдә дә ТИК-ләр јарадылмасы белә тәклифләрдән биридир. Буну експеримент јолу илә сынагдан чыхармаг јахшы оларды. Бу тәклифләр, әлбәттә, дәринләшдирилмиш әмәк тә'лиминин тәкмилләшдирилмәси үчүн зәрури олан бүтүн тәдбирләри әһатә етмир. Лакин мүәјјән дәрәчәдә бу тә'лимин сәвијјәсини вә демәли, мәктәблиләрин әмәк фааллығы мөвгејинин формалашдырылмасы ишинин сәвијјәсини јүксәлдә биләр.

Әмәк тә'лими просесинә политехник принсипин тәтбиг едилмәси. Мә'лум олдуғу кими, бу принсип мәктәбләрдә тә'лимин бүтүн системинин әсасыны тәшкил едир. Бу, хүсусилә әмәк тә'лиминин әсасына гојулмалыдыр ки, онун кустарчылыг тәрәфә мејл етмәси тәһлүкәси арадан галдырылсын. К. Маркс тәрәфиндән ирәли сүрүлән политехник тә'лим мүәјјән мәзмуна маликдир. О јазырды: Бу елә бир тә'лимдир ки, истеһсалатын бүтүн просесләринин әсас принсипләри илә шакирдләри таныш едир вә ејни заманда ушаға вә јенијетмәјә истеһсалатын, бүтүн садә аләтләри илә рәфтар етмәк вәрдишләри верир (бах: 1. ч. 16, сәһ. 198).

Политехник тә'лим һаггында Марксын ирәли сүрдүјү нәзәријјә В. И. Ленин тәрәфиндән, Совет мәктәбинин вә совет игтисади керчәклијин бәргәрар олдуғу дөврдә, онларын шәраитини нәзәрә алараг јарадычылыгла инкишаф етдирилмиш вә конкретләшдирилмишдир. Кәнчләрин һамылыгла орта политехник тәһсилинин партија програмларына дахил едилмәси һаггында тәклиф

В. И. Ленинә мәнсубдур. Н. К. Крупскаjанын политехнизм һаггында тезисләринә аид көркәмли гејдләриндә В. И. Ленин мәсәләнин сон дәрәчә ајдын шәрһини вермиш вә белә бир тәләб ирәли сүрмүшдүр ки, мәктәбләрдә политехник тә'лимә кечмәк һаггында тә'чили тапшырыг вермәк, јахуд даһа доғрусу, политехник тә'лимә доғру инди мүмкүн олан бир сыра аддымлары тә'чили һәјата кечирмәк лазымдыр. Ленин һәм дә көстәрмишдир ки, политехнизми мәктәблиләри елмләрин әсаслары үзрә биликләрлә силаһландырмаг әсасында һәјата кечирмәк лазымдыр, онлара мүасир сәнаје һаггында, онун енержи тәчһизаты әсаслары һаггында дәрин билик верилмәли, шакирдләрдә кениш политехник дүнјакөрүшү формалашдырылмалы, онлар ичтимаи-фајдалы, мәһсулдар әмәјә чәлб олунмалыдырлар (бах: 2. ч. 42. сәһ. 228—230).

Һәмин көстәришләрлә әлагәдар олараг политехник тә'лим совет мәктәбинин һәјатында ән актуал вәзифәләрдән биринә чеврилди. Бу мәсәлә барәдә чохлу китаблар, журнал мәгаләләри јазылмышдыр вә онлар политехнизм һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминин, үмумтәһсил системиндә онун рол вә әһәмијјәтинин кениш јајылмасында мүһүм рол ојнамыш, үмумтәһсил фәнләринин тә'лиминдә, о чүмләдән әмәк тә'лиминдә политехник тә'лимин бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әксини тапмасына көмәк көстәрмишләр. Н. К. Крупскаjанын өзү бу саһәдә мүәллимләрә хүсусилә бөјүк көмәк көстәрмишдир.

О, В. И. Ленинин көстәришләринә истинад едәрәк политехник тәһсилин мәзмунуна кениш тә'риф вермишдир. О јазырды: политехнизм елә бир там системдир ки, онун әсасында мүхтәлиф формаларда олан техниканы өјрәнмәк дурур. Бураја К. Марксын дедији кими «тәбии технолокијаны», чанлы тәбиәти, материалын технолокијасыны, истеһсалат аләтләрини, онларын механизмини, енеркетиканы өјрәнмәк дахилдир. Бураја һәм дә игтисади әлагәләрин чоғрафи әсасларыны, истеһсалын ичтимаи әмәк формаларына тә'сирини вә сонунчуларын бүтүн ичтимаи һәјат тәрзинә тә'сирини өјрәнмәк дахилдир. «Политехнизм һәр һансы хүсуси тәдрис фәнни дејилдир, о бүтүн фәнләрә нүфуз етмәли, һәм физикаја, һәм кимјаја, һәм тәбиијјата, һәм ичтимаијјата аид материалын сечилмәсиндә әкс олунмалыдыр. Бу фәнләрин

гаршылыглы әлагәләндирилмәси, һәм дә практик фәалијјәтлә әлагәләндирилмәси вә хүсусән онларын әмәк тә'лими илә әлагәләндирилмәси лазымдыр» (92. ч. 4. сәһ. 195). Шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәсиндә, мәктәбли кәнчләрин пешә оријентасијасы ишиндә, тә'лимин һәјатла, мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилмәси ишиндә политехник тә'лимин әһәмијјәти һаггында Н. К. Крупскаjа дәфәләрлә јазмышдыр. О гејд етмишдир ки, «Политехник тәһсил—јенијетмәләрин физики вә зеһни габилијјәтләрини чох јахшы ашкара чыхарыр, 16—17 јашында онларкән онлара артыг ихтисаса шүурлу сечмәјә имкан верир» (јенә орада). Бүтүн бунлар педагожи ичтимаијјәтә јахшы мә'лумдур. Лакин мәсәлә ондан ибарәтдир ки, елми-техники ингилабла әлагәдар олараг политехник тә'лим принсипинин хүсуси актуаллыг кәсб етмәси мәктәбләрдә бу истигамәтләрин күчләндирилмәси саһәсиндә ишә хүсуси диггәт верилмәсини тәләб едир.

Елми-техники ингилаб нәтичәсиндә баш вермиш нәһәнк дәјишикликләр, о чүмләдән истеһсалатын техники чәһәтдән јенидән силаһланмасы һаггында данышаркән ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзвү П. Р. Атутов гејд едир: «Бунунла әлагәдар шакирдләрин политехник һазырлығы, биринчиси, елми биликләри вә ганунлары истеһсалат практикасында тәтбиг етмәјә имкан верән билијин кифајәт гәдәр јүксәк сәвијјәси, автоматлашдырылмыш истеһсалатын, нәзарәт вә идарәетмә системинин фәалијјәтинин үмуми принсипләринин дәрк едилмәсини, икинчиси, шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшүнүн (хүсусилә әмәјә коммунист мүнасибәтинин—М. М.) вә автоматлашдырылмыш истеһсалат шәраитиндә мүвәффәгијјәтлә ишләмәјә имкан верән шәхсијјәт кејфијјәтләринин формалашдырылмасыны нәзәрдә тутан шәхсијјәт аспектини тә'мин етмәлидир (бах: 160, 1/1980, сәһ. 14).

Мәктәблиләрин нәзәри биликләрдән мүстәгил сурәтдә истифадә етмәләри тә'мин олунмадан онларын әмәк тә'лиминдә вә мәһсулдар әмәјиндә политехник принсип мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилә билмәз. «Бунсуз политехник һазырлығын башлыча вәзифәси—мәктәблиләр тәрәфиндән мүасир техниканын әсасларынын мәнимсәнилмәси, онларда техники—конструкторлуг тәфәккүрүнүн, тәдгигатчылыгла јанашманын инкишаф етдирилмәси—һәлл едилә билмәз (јенә орада. сәһ. 15). Мәһз белә политехник тә'лим кәнчләр гаршысында техники јара-

дычылыгла даһа шүурлу мәшғул олмаг, өзүнә мүасир пешәләрдән бирини сечмәк, она мүвәффәгијјәтлә јијәләнмәк, истеһсалатда өз ихтисасыны һәртәрәфли дәринләшдирмәк үчүн кениш үфүгләр ачар. Бу исә өз нөвбәсиндә онлары даһа фәал әмәк мөвгејинә кәтириб чыхарар. Кәнд тәсәррүфаты үзрә механизаторлуг ихтисасы илә әмәк вә ичтимаи фәаллыг арасындакы гаршылыглы әлагәни нүмајиш етдирән ашағыдакы чәдвәл бу фикри бир даһа тәсдиг едир (бах: 160, 1/1980, сәһ. 13).

Ихтисас сәвијјәси	Ишдә јарадычылыг елементләринин гијмәтләндирилмәси /һәмин ихтисас үзрә онларын үмуми сајына көрә %-лә				
	Ишә јарадычы мүнасибәт /истеһсалат вәзифәләрини мүстәгил һәлл едә биләр	Сосиализм јарышында фәал иштирак	Ичтимаи ишдә фәал иштирак	Истеһсалат мәсәләринин мүзакирәсиндә фәал иштирак	Сәмәрәләшдиричилик ишиндә мүнтәзәм иштирак
I дәрәчә	58	78	50	58	16
II дәрәчә	38	74	40	51	10
III дәрәчә	19	57	9	1,9	1

Чәдвәлдән ајдын көрүнүр ки, ихтисасын сәвијјәси әмәкдә, ичтимаи һәјатда фәал һәјат мөвгејинин формалашмасына күчлү тә'сир көстәрир. Республиканын һәјатындан көтүрүлмүш дикәр характерли материал да бу фикри тәсдиг едир. Орта мәктәбдә үмумтәһсил һазырлыглы (демәли, әмәк тә'лимини кечмиш) кәнчләр мадди истеһсалат саһәсиндә әмәк һәјатына даһа фәал гошулур вә онларын бир чохлары гыса мүддәт әрзиндә әмәк габагчыллары сырасына чыхырлар. Белә ки, 1978-чи илдә республиканын орта үмумтәһсил мәктәбләрини битирмиш 97,2 мин нәфәр кәнчин 33,3 мин нәфәри али мәктәбләрә, орта ихтисас мәктәбләринә вә техники мәктәбләрә дахил олмуш, 20 мин нәфәри сәнаје, нәглијјат

вә тикинтидә, 38,1 мин нәфәри—кәнд тәсәррүфатында, 5,8 мин нәфәри исә әмәјин дикәр саһәләриндә ишә кирмишләр. Беләликлә, мә'зунларын 60%-ә јахыны мадди истеһсалат саһәсиндә мәһсулдар әмәјә гошулмушдур. Диггәтәлајиг чәһәт ишин тәкчә кәмијјәт көстәричиләри дејил, һәм дә онун кејфијјәтчә јүксәк олмасыдыр.

Республика мәктәбләринин истеһсалат тә'лими практикасындан көрүнүр ки, бир чох әмәк мүәллимләри өз гүввә вә имканлары даирәсиндә әмәк дәрсләрини политехник принсиплә, техники биликләри вә практик тәдрис ишләрини шакирдләрин үмумтәһсил һазырлығы илә әлагәләндирмәк үчүн бөјүк сә'ј көстәрирләр. Бу әлбәттә, јүнкүл иш дејилдир, буна бахмајараг, онлар бу саһәдә мүәјјән мүсбәт нәтичә топламышлар. Бә'зи фактлары нәзәрдән кечирәк.

Нахчыван шәһәриндәки 2 №-ли мәктәбин директору Ә. Әскәров өз мәгаләсиндә белә бир һәгигәти гејд едир ки, кәнд тәсәррүфаты механизасијасы үзрә практикумлары апаран заман мүәллимин шакирдләрин үмумтәһсил һазырлығына истинад етдијинә, нәзәри билikләри истеһсалатла, онун техника вә технолокијасы илә әлагәләндирдији, шакирдләрин практик мәшғәләләринә кениш мејдан вердији һалларда кәнд тәсәррүфаты пешәләринә мараг хејли дәрәчәдә күчләнир. О, нүмунә олараг Неһрәм кәнд орта мәктәбинин механизасија үзрә практикум мүәллими мүһәндис-механизатор З. Тарыгулијевин ишинә истинад едир. Һәлә практикумлара башламаздан әввәл о, валидејнләрлә, IX синифләрин фәнн мүәллимләри вә синиф рәһбәрләри илә әтрафлы сөһбәт едир, һәр бир шакирдин характеристикасыны, мејл вә марағыны өјрәнир, иш просесиндә конкрет фактлар үзәриндә шакирдләрә дәрк етдирир ки, јахшы вә һазырлыглы механизатор олмағын әсас шәртләриндән бири дәрин үмумтәһсил һазырлығына малик олмагдыр. Јалныз машыны идарә етмәк кифајәт дејилдир, һәм дә иш просесиндә баш верән насазлыглары доғуран сәбәбләри билмәк вә онлары арадан галдырмағы бачармаг лазымдыр. Шакирдләрин техники билик, бачарыг вә вәрдишләрини мүвафиг елми билликләрлә сых әлагәләндирән Тарыгулијев өз шакирдләринә мүкәммәл пешәјөгәдәрки һазырлыг ашылајыр. Мәһз бунун нәтичәсиндә онларын хејли һиссәси һәлә X синифдә оларкән механизатор пешәсинә јијәләнир вә мәктәби битирдикдән

сонра өз доғма колхозунда галыб ишләјир (бах: 38. 4/1977, сәһ. 64—65). Белә мисаллар аз дејилдир.

Лакин, бүтүн бунлара бахмајараг, политехник принсипин әмәк тә'лиминә тәтбиги саһәсиндә һәм нәзәри вә һәм дә әмәли чәһәтдән һәлә хејли тәдбирләр һәјата кечирилмәлидир. Белә бир фикирлә разылашмамаг олмаз ки, хүсуси мөвзу, демонстрасија, тәчрүбәләр вә лабораторија ишләри һалында, дејәк ки, физика програмына дахил едилмиш билikләрин бөјүк һәчминә бахмајараг «шакирдләр тәдрис фәнниннин мәзмунуну мәнимсәјир, лакин мүасир сәнаје әсасларынын структуру илә үзви сурәтдә әлагәләндирмирләр, онларын бу саһәдәки биликләри систем һалында олмур» (134, сәһ. 30).

Бу гүсур республиканын мәктәбләриндә дә вардыр. Биз бу гүсурун сәбәбләри вә арадан галдырылмасы јоллары үзәриндә дајанмаг нијјәтиндә дејилик, чүнки бу һәмин проблеми ишләјән алимләрин өзләринин хүсуси тәдгигатлар апармасыны тәләб едир. Лакин республиканын әмәк мүәллимләринин рә'ј вә гејдләринә әсасән үмумдидактик характердә бир нечә сөз демәји лазым билирик.

Мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасында әхлаг тәрбијәсинин апарычы ролу һаггында. Һәмин проблемин һәлли јухарыда көстәриләнләрдән әлавә бир чох башга тәдбирләр дә тәләб едир. Шәхсијјәтин мүһүм кејфијјәти олан фәал әмәк мөвгеји јалныз әмәк вә политехник тә'лим вә тәрбијә просесиндә дејил, бүтүнлүкдә тә'лим-тәрбијә просесиндә, бүтөвлүкдә проблемин һәллинә комплекс јанашма просесиндә, идеја-сијаси, әмәк вә мә'нәви тәрбијә комплексиндә мүвәфәгијјәтлә формалашдырыла биләр. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, мә'нәви тәрбијә бурада әсас рол ојнајыр.

Әхлаг, мә'лум олдуғу кими, чохпланлы кејфијјәтдир. О инсан фәалијјәтинин бүтүн нөвләриндә, хүсусилә исә әмәк фәалијјәтиндә мејдана чыхыр.

Белә бир фикирлә разылашмамаг олмаз ки, «истеһсалат шәраитиндә әхлаг—әмәк фәалијјәтинин әсасыдыр, шәхси вә ичтимаи мәнафејин вәһдәтидир, һәм рәһбәрләрин, һәм дә коллективин мәнафеји вә вәһдәтидир. Бүтүн бунлар фәрдин әмәјә мүнасибәти илә әлагәдардыр. Әмәјә мүнасибәт—әкәр белә демәк оларса, мә'нәвијјәтин апарычы компонентидир, демәли, шәхсијјәтин фәал

һәјат мөвгејинин апарычы истигамәтидир. Мәкәр мә'лум дејилми ки, әмәји севән адам ону үрәкдән севир, чәмијјәтин мәнафејинә фәал вә мәһсулдар чалышыр, онун вә чәмијјәтин шәхси мәнафеји узлашан вә тә'мин едилән бу әмәк просесиндә онун өзү дә көлкәдә галмыр, фәал мөвгеји башгалары тәрәфиндән гејд олунур. Бүтүн мә'нәви кејфијјәтләр (аиләјә мүнасибәт, јолдашлыг вә с.) әмәјә коммунист мүнасибәти әтрафында чәмләнир. Мәктәбин вә дикәр тәрбијә мүәссисәләринин тә'хирәсалынмаз вәзифәләриндән бири бу мәсәләнин мүсбәт һәллинә наил олмагдыр. Бу барәдә В. И. Ленин дәфәләрлә гејд етмишдир. Кәнчләрә верdiји «коммунизмә өјрәнмәли» тапшырығы илә әлагәдар олараг онун бир вәсијјәтини дә јада салаг. В. И. Ленин јазырды: «Коммунизмә аид китабча вә әсәрләрдән китаб үзрә әлдә едилән коммунизм билији иш көрмәдән вә мубаризә апармадан әсла һеч бир шејә дәјмәз, чүнки бу билик нәзәријјә илә тәчрүбә арасындакы көһнә ајрылығa, көһнә буржуа чәмијјәтинин ән ијрәнч хүсусијјәтини тәшкил едән һаман көһнә ајрылығы давам етдирәрди» (4. ч. 31. сәһ. 284).

Фәал һәјат мөвгејини, үмумијјәтлә, әмәк фәаллығы мөвгејини хүсусилә әмәјә вичданла јанашма олмадан јаратмаг мүмкүн дејилдир. Истеһсалатын вә халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләринин бир чох габагчыл адамларыны, минләрлә Сосиалист Әмәји Гәһрәманларымызы мәһз бу мүнасибәт характеризә едир. Белә адамларын тәрбијә едилмәси, һәр шејдән әввәл, мәктәбин үзәринә дүшүр. Лакин бизим мәктәбләримизин бу чәһәтдән дә истеһсалатын конкрет көмәјинә еһтијачы вардыр. Магнитагорск металлуркија комбинаты бу чәһәтдән классик нүмунә ола биләр. Комбинат һамилик етдији 28 мәктәбә бөјүк мадди јардым көстәрмәклә кифајәтләнмир. О билавасит әмәк тәрбијәсиндә һәртәрәфли иштирак едир. Комбинат һамилик етдији мәктәбләрлә елә бир ишкүзар әлагә јаратмышдыр ки, онун нәтичәсиндә VII—X синифләрин һәр бир шакирди ајда бир дәфә комбината кедир, истеһсалатын технолокијасы илә, ајры-ајры пешәләрлә, истеһсалат габагчыллары илә көрүшүр, таныш олур. Һәм дә VII синиф шакирдләри үчүн бу, комбинатла, истеһсал просеси илә, ајры-ајры пешәләрлә, истеһсалат габагчыллары илә садәчә танышлыг характери дашыјыр. VIII—X синиф шакирдләри үчүн бу, артыг пешәләрлә, иш јерләри илә тәмасда олмаг, ихти-

саслы ишчиләрлә јанашы әмәк просесиндә билаваситә иштирак етмәкдир (бах: 73. сәһ. 17—19). Мәктәблә белә әлагә шакирдләрин әмәк тәрбијәси вә инкишафы үчүн кениш перспективләр ачыр. Республиканын да һәјатындан белә нүмунәләр кәтирмәк олар.

Ишин елә тәшкил едилмәсинә наил олмаг лазымдыр ки, шакирдләр истеһсалат габагчылларындан, фәал һәјат мөвгејиндә дуран шәхсләрдән јалныз пешә ориjентасијасы саһәсиндә дејил, һәм дә давраныш, әмәјә мүнасибәт чәһәтдән нүмунә көтүрә билсинләр. Азәрбајчан халгынын көркәмли оғлу, пешәкар ингилабчы, Магнитагорск металлуркија комбинатынын (30-чу илләрдә) јарадычыларындан бири Чингиз Илдырым чох көзәл демишдир: «Һәр күн јүксәк гәһрәманлыг нүмунәләри илә гаршылашаркән вичдан әзабы чәкирсән, өзүнә суал верирсән: «Бәс сән өзүн, бир рәһбәр кими, бүтүн варлығыны, һеч нә әсиркәмәдән бу ишә вермисәнми? Бә'зән вурнухманы фәалијјәт кими көстәрмәјә чалышмырсан ки, јүнкүл јол ахтармырсан ки?».

Бизим һамымыз—фәһлә гәһрәманлардан нүмунә көтүрмәлијик. Мәним вахтымын бир сааты, бир дәгигәси белә һәдәр, бош кечмәмәлидир» (бах: 73. сәһ. 2). Бах мәктәбли, истеһсалат габагчылларындан мәһз белә әмәк давранышы нүмунәләри көтүрмәлидир.

Бу мисаллар маһијјәт е'тибарилә әмәк фәаллығы мөвгејини характеризә едир.

Әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијәси бүтүн тәрбијә мүәссисәләринин вә аиләнин диггәт мәркәзиндә дурур вә дурмалыдыр. Партијанын Програмынын да тәләби беләдир. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Партија чәмијјәтин бүтүн үзвләриндә әмәјә коммунист мүнасибәтини инкишаф етдирмәји тәрбијә ишиндә әсас вәзифә һесаб едир. Чәмијјәтин хејринә ишләмәк, һәр адамын мүгәддәс вәзифәсидир. Чәмијјәтин хејринә һәр чүр әмәк, һәм физики, һәм дә зеһни әмәк һөрмәтли вә шәрәфлидир (16. сәһ. 116).

Тәсадүфи дејилдир ки, ССРИ-нин вә Азәрбајчан ССР-ин Конститусијаларында бу өз әксини тапмышдыр. Әмәјә коммунист мүнасибәтинин формалашдырылмасы, совет мәктәбиндә әмәк тәрбијәсинин әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Мәктәблиләрин әмәк фәаллығы мөвгејинин формалашдырылмасында аилә тәрбијәсинин ролу һаггында. Әмәк тәрбијәси, еләчә дә ушагларын бүтөвлүкдә тәрбијәси, мә'лум олдуғу кими аиләдә башлајыр. Һәлә ингилабдан әввәлки мүтәрәгги рус педагогикасы аилә тәрбијәси мәсәләси илә аз мәшғул олмамышдыр вә әмәк тәрбијәсиндә онун ролуну дәфәләрлә гејд етмишдир. К. Д. Ушинскинин бу барәдәки фикирләри, «Әмәк вә онун психи вә тәрбијәви әһәмијјәти» адлы мәгаләсиндә верилмишдир. Азад физики әмәји о һәм зеһни, һәм дә мә'нәви инкишафын әсасы һесаб едирди. О, һәм о вахтын тәрбијә системини, һәм дә өз ушагларыны әмәкдән тәчрид едән вә буну да «ушаглар үчүн хошбәхтлик» сајан варлы аиләләри кәскин мәзәммәт едәрәк јазырды: «Тәрбијәнин өзү, әкәр о инсана хошбәхтлик арзу едирсә, ону хошбәхтлик үчүн тәрбијә етмәк дејил, һәјат әмәјинә һазырламалыдыр... Тәрбијә инсанда әмәјә мәһәббәт вә адәт инкишаф етдирмәлидир, она һәтта өзү үчүн әмәк јолу тапмаға имкан вермәлидир» (158, ч. 2. сәһ. 348). Ушински һәтта әмәјин бөјүк әһәмијјәтини шакирдләрә вә онларын ата-аналарына баша салмағы мәсләһәт көрүр вә јазырды ки, бу вә ја башга сәбәбдән адам һәјатда шәхси һәјатдан мәһрум олдугда, о, һәгиги јолуну итирир вә онун гаршысында ејни дәрәчәдә фәлакәтли олан ики башга јол ачылыр: һәјата гаршы јох едилмәси мүмкүн олмајан наразылыг јолу, өзүнү сезмәдән мәһв етмәк јолу (бах: јенә орада, сәһ. 340). Азәрбајчанын ингилаба гәдәрки бир чох мүтәфәккирләри дә әмәк тәрбијәсинин әһәмијјәтиндән јазмышлар. Лакин онларын арзусу да, о вахткы көркәмли рус педагогларынын фикирләри кими һәјата кечирилмәди вә кечирилә дә билмәзди. Она көрә ки, әмәк, хүсусән физики әмәк һөрмәтдә дејилди, әһалинин касыб тәбәгәсинин пајына дүшүрдү, варлы синфин истисмар алəти иди.

Дөврүмүздә әмәјә мүнасибәт көкүндән дәјишилмишдир. Һәр бир кәс ишләмәлидир, онун әмәк һүгугу вардыр. Әмәк шәрәф иши, гәһрәманлыг иши олмушдур, вәтәндашы әмәк јүксәлдир. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, бизим мәктәбин өзү дә «үмумтәһсил әмәк политехник мәктәби» адланыр. «Ишләмәјән дишләмәз», «Һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә әмәјинә көрә» принсипи һөкм сүрүр. Даһа јүксәк амала һазырлашырыг: «Һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә». Мәһз буна көрә дә бир гајда олараг һәр бир аилә өз ушағынын мүәјјән бир пешә газанмасына,

чәмијјәтин әмәк һәјатында иштирак етмәсинә, әмәк вәрдишләринә јијәләнмәсинә сә'ј көстәрир. Бу барәдә мәктәблиләр өз үрәк сөзләрини сәмими ифадә едирләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, дејилдији кими «ејибсиз аилә олмаз». Биз аз да олса елә аиләләрә раст кәлирик ки, онлар өз ушагларыны әмәкдән, хүсусән физики әмәкдән чәкиндирир, физики әмәклә әлагәдар олан пешә сечмәләринә манечилик төрәдирләр; онлар дәрк етмәк истәмирләр ки, сосиал тәрәгги вә елми-техники ингилаб сајәсиндә һазырда бир чох фәһлә пешәләри хејли дәрәчәдә зеһни әмәклә бағлыдыр, фәһләдән зеһни вә физики әмәји бачарыгла узлашдырмаг габилијјәти тәләб олунур. Һәтта бә'зи, хүсусән интеллектуал әмәк саһәсиндә ишләјән валидејнләр, өз ушагларына, гејри-мәһдуд миғдарда «чиб хәрчи» вермәклә, онлара шәхси миник машынлары алмагла, түфејли һәјат тәрзинә сөвг етмәклә онларын әхлагына мәнфи тә'сир көстәрирләр. Бунунла да онлар өзләри истәмәдән фактик олараг өз өвладларыны јалныз әхлаг нормаларыны позмаға дејил, һәм дә бирбаша чинајәткарлыгла нәтичәләнән һәрәкәтләрә, сосиалист һүгуг гајдаларынын позулмасына, бәдбәхт һадисәләрә тәһрик едирләр. Биз һәлә хулиганлыг, мүфтәхорлуг, сәрхошлуг кими негатив һадисәләри, көһнә чәмијјәтин мәнфур галыглары һаггында данышмаг истәмирик.

Бах буна көрә дә классик педагогиканын белә валидејнләр һаггындакы мәзәммәти өз актуаллығыны, вачиблијини сахлајыр.

Совет дөвләти һәр бир аиләнин үзәринә, ејни заманда тәрбијә функсијасыны, өз ушагларыны сосиалист һүгуг гајдаларынын тәләбләринә ујғун тәрбијә етмәк, мәктәблә сых әлагә сахламаг вә онунла бирликдә ушаглары һәгиги совет вәтәндашы руһунда, о чүмләдән әмәксевәрлик руһунда тәрбијә етмәк вәзифәсини гојмушдур.

Л. И. Брежнев јазыр: «Јалныз о валидејнләр һәгигәтән хејирхаһ иш көрүрләр ки, онлар ушагларында ән кичик јашларындан әмәк вәрдишләри тәрбијә едирләр» (6. ч. 5, сәһ. 51).

Бурада иш јалныз ондан ибарәт дејилдир ки, валидејнләр өз ушагларына евдә мәишәт әмәјини өјрәтсинләр, һәм дә ондан ибарәтдир ки, ән илкин јашлардан башлајараг ушағын шүуруна јеритсинләр ки, хошбәхт һәјатын јолу әмәкдир, ушағын мејл, габилијјәт вә марағынын сечилмәсиндә өз ушагларына көмәк көстәрсинләр, өз ушагларыны елә тәдрис мүәссисәләринә көндәрсинләр ки, онлар да һәмин мүәссисәни битирдикдән сонра һәвәслә ишләсинләр. Тәәссүф ки, кәнчләр тәрәфиндән пешә сечилмәси һеч дә һәр јердә истәнилән кими һәјата кечирилмир вә бу да чох вахт ачыначаглы нәтичәләрә сәбәб олур. Белә һалларда мүәјјән пешәјә јијәләнмиш олса да кәнч оғлан вә гызын әмәк фәаллығы мөвгејиндән һеч данышмаға дәјмәз.

Тәрбијә саһәсиндә, бу мәгсәдлә валидејнләрин тәрбијәви тә'сириндән истифадә едилмәси ишиндә биз, тәәссүф ки, башга характерли чәтинликләрлә дә растлашырыг. Бу, мә'лум олдуғу кими, бир тәрәфдән бә'зи кәнч аиләләрин позулмасы илә бағлыдыр вә бир сыра уғурсузлуглар да мәһз бунун нәтичәсидир. ССРИ Дахили Ишләр Назирлијиндә бу мәнфи һал дәгиг өјрәнилмиш (1976-чы илдә 861 мин аиләдә никаһ позулмушдур) вә белә нәтичәјә кәлмишләр ки, «аилә-мәишәт саһәсиндә уғурсузлугларын нәтичәси бир гајда олараг һәр шејдән әввәл, кәнчләрин мә'нәви формалашмасына мәнфи тә'сир көстәрир. Сосиоложи тәдгигатларын көстәрдији кими кәнчләрдәки бу гүсурлар чох вахт аилә-мәишәт шәраитинин әлверишсиз олмасы илә әлагәдардыр. Мәншәт гајдаларынын позулмасы, јенијетмәләр тәрәфиндән төрәдилән чинајәтләр чох вахт бунунла бағлыдыр» (159. сәһ. 32—33). Бу негатив һалларла да мүбаризә, сөзүн мүәјјән мә'насында, һәм дә мәктәбин вәзифәсидир. Көрүндүјү кими, шакирдләрин әмәк фәаллығы мөвгејини формалашдырмаг әлагәдар мүхтәлиф тәрбијәви тәдбирләрин ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәсини тәләб едир. Лакин бу ағыр вәзифәни тәкчә мәктәб коллективинин үзәринә атмаг јох, бу барәдә онлара һәртәрәфли јардым көстәрмәк лазымдыр.

ИСТИФАДӘ ЕДИЛӘН ӘДӘБИЈЈАТЫН СИЈАҺЫСЫ

(РУС ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛЛӘРИНДӘ)

1. *К. Маркс* и *Ф: Энгельс.* Сочинения, изд. II.
2. *В. И. Ленин.* Полное собрание сочинений изд. V.
3. *В. И. Ленин.* Әсәрләринин там күллијјаты. Азәрнәшр.
4. *В. И. Ленин.* Әсәрләри. Азәрнәшр.
5. *В. И. Ленин:* Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, Азәрнәшр, 1969.
6. *Л. И. Брежнев:* Ленин јолу илә. Азәрнәшр.
7. *Л. И. Брежнев.* Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси һаггында. Азәрнәшр, 1975.
8. *Л. И. Брежнев.* Кичик торпаг, Дирчәлиш, Хам торпаг (хатирәләр). Б., Азәрнәшр, 1979.
9. *Л. И. Брежнев.* Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVI гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Азәрнәшр, 1981.
10. *һ. Ә. Әлијев.* Фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри, Азәрнәшр, 1979.
11. *һ. Ә. Әлијев:* Азәрбајчан партија тәшкилатынын мүбариз вәзифәләри. Бакы, 1978.
12. *һ. Ә. Әлијев:* Сов.ИКП XXV гурултајынын јекунлары вә республика партија тәшкилатынын вәзифәләри («Коммунист» гәзети, 1976, 19 март).
13. *һ. Ә. Әлијев.* Коммунизми өјрәнмәли, Азәрнәшр, Б., 1977.
14. *һ. Ә. Әлијев.* «Идеоложи иши, сијаси-тәрбијә ишини даһа да јахшылашдырмаг һаггында» Сов.ИКП МК-нын гәрарыны јеринә јетирмәк саһәсиндә республика партија тәшкилатынын вәзифәләри барәсиндә, Азәрнәшр, 1979.
15. *һ. Ә. Әлијев:* Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXX гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабат мә'рузәси.
16. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын програмы. Азәрнәшр, 1961.
17. Сов.ИКП XXIV гурултајынын метериаллары, Бакы, 1971.
18. Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Бакы, 1976.
19. «Правда» гәзети.
20. «Известија» гәзети.
21. «Бакинский рабочий» гәзети.
22. «Коммунист» гәзети.
23. «Азәрбајчан Коммунисти» журналы.
24. Народное образование в СССР. Сборник документов 1917—1973, М., 1974.

Азәрбајчан дилиндә

25. Абдуллајев Е. Габагчыл кимја мүәллимләринин тәчрүбәсиндән, Бакы, 1975.
26. Ағајев Әждәр. Мәктәблиләрдә вәтәндашлыг борчунун тәрбијә едилмәси, Бакы, 1975.

27. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» (Методик мәчмуә), «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә, Бакы.
28. «Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин әмр вә тә'лиматлары мәчмуәси». Бакы.
29. «Азәрбајчан мәктәби»—Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин елми-нәзәри педагожи журналы, Бакы.
30. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә Азәрбајчан ССР Маариф, Али мәктәб вә елми идарә ишчиләри Һәмкарлар Иттифагынын республика Комитәсинин органы.
30а. Азәрбајчан ССР мүәллимләринин VI гурултајы, Бакы, 1980.
31. Бағыров Б. Мәктәб јүксәлиш јолларында, Бакы, 1973.
32. Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, ч. 5. Бакы, 1972.
33. Сәмәд Вурғун. Поемалар. Бакы, 1959.
34. Гаралов З. И., Һүсејнов Ә. М., Сејидбәјова С. К. Мәктәбдә пешә оријентасијасы үзрә иш. Бакы, 1974.
35. Гулијев М. Тарихин тәдрисиндә проблемли тә'лим, Бакы, 1978.
36. Әфәндизадә Әзиз. Дәрс планы дәрсә һазырлығын әсас шәртидир (Бах: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» (Методик мәчмуә) 1979, № 2.
37. Әһмәдов Бәшир. Мәктәб тәчрүбәсини нечә өјрәнмәли (Бах: «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1978. № 9).
38. «Әмәк вә политехники тә'лим» (Методик мәчмуә), «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә. Бакы.
39. Әсәдов Р. Перфократ мүәллимә нә верә биләр ки о, һансы јени дидактик имканлар јарадыр (Бах: «Азәрбајчан мәктәби» 1977, № 2).
40. «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» (Методик мәчмуә) «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә. Бакы.
41. Имамәлијев Ә., Пашајев Ш. Бозалганлы кәнд орта мәктәби, Бакы, 1978.
42. Исмиханов М. Ибтидаи тә'лимдә шакирдләрин мүстәгил иши. Бакы, 1978.
43. Кәримов Ј. Ш. Дәрсә верилән муасир тәләбләр һаггында Бах: «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» (методик мәчмуә) 1976, № 1, Бакы.
44. «Кимја вә биолокија тәдриси» (методик мәчмуә). «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә. Бакы.
45. Казымов Н. Тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјин бә'зи јоллары. Бакы, 1966.
46. Крупскаја Н. К. Сечилмиш педагожи әсәрләри—I һиссә. Бакы, 1965.
47. Меһдизадә М. М., Аллаһвердијев Т. Ә., Әлијев Г. һ. Азәрбајчанда халг маарифинин сүр'әтли инкишафы. Бакы, 1980.
48. Меһдизадә М. М. Муасир дәрсә верилән тәләбләр һаггында, Бакы, 1971.
49. Мурадханов М. А. С. Макаренконун педагожи ирси; Бакы, 1965.
50. Нурушов А. Ријазијјатын тәдрисиндә проблемли тә'лим. Бакы, 1978.
51. Рәсул Рза. «Ленин» поемасы, Бакы, 1952.
52. Сабир М. Ә. «Һоп-һопнамә», Бакы, 1960.

53. «Тарих, ичтимаиjјат вә чоғрафиjа тәдриси» (Методик мәчмуә) «Азәрбаjчан мәктәби» журналына әлавә, Бакы.
54. **Талыбов J.** Тә'лим вә тәрбиjә просесиндә тәдгигатчылыг методу һаггында (бах: «Азәрбаjчан мәктәби», 1979, № 12).
55. **һәсәнбәj Зәрдаби.** Сечилмиш әсәрләри. (Тәртиб едәни З. Көjүшов) Бакы, 1960.
56. **һәсәнов И.** Кәнд мәктәбләриндә шакирдләрин мәһсулдар әмәjинин тәшкили. Бакы, 1965.
57. «Физика вә риjазиjјат тәдриси» (методик мәчмуә) «Азәрбаjчан мәктәби» журналы»на әлавә, Бакы.
58. Шәки раjону мүәллимләринин иш тәчрүбәсинә даир вәрәгәләр. Метод кабинет. Шәки, 1977.
59. **Шөjүбов З.** Халдан кәнд мәктәби. Бакы, 1978.
60. **Шәфиjев С. А.** Комсомол тәшкилаты вә мәктәблиләрин ингилаби, дөjүш вә әмәк ән'әнәләри әсасында тәрбиjәси, Бакы, 1974.

РУС ДИЛИНДӘ

61. **Ананьев Б. Г.** Человек как предмет познания, М., 1969.
62. **Антипов И. А.** Программирование. М., 1974.
63. **Ануфриев Е. А.** Социальная роль и активность личности. М., 1971.
64. **Бабанский Ю. К.** Проблемное обучение как средство повышения эффективности обучения школьников. Ростов н/Д., 1970.
65. **Бабанский Ю. К.** Как оптимизировать процесс обучения. М., 1978.
66. **Бабанский Ю. К.** Оптимизация процесса обучения. М., 1977.
67. **Байрамов А. С.** Динамика развития самостоятельности и критичности мышления у детей младшего школьного возраста. Баку, 1968.
68. **Болдырев Н. И.** Нравственное воспитание школьников. Вопросы теории. М., 1979 г.
69. Большая Советская Энциклопедия, II изд., т. 3.
70. Вопросы детской и педагогической психологии на XVIII Международном конгрессе. М., 1969.
70а. Журнал «Вопросы философии».
71. «Воспитание школьников». Журнал. Орган Минпроса СССР.
72. **Вульфов Б. З.** Комсомол — школа общественной активности старшеклассников. М., 1976.
73. **Галкин Д. П.**, Нравственные аспекты хозяйственной деятельности. Баку, 1979.
74. **Гебос А. М.** Психология познавательной активности. Кишинев, 1973.
75. **Геюшев З.** Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1968.
76. **Голант Е. Я.** Методы обучения в советской школе. М., 1957.
77. **Давыдов В. В.** Виды обобщения в обучении. М., 1972.
78. **Дайри Н. Г.** Обучение истории в старших классах. М., 1966.
79. **Данилов М. А.** Процесс обучения в советской школе. М., 1960.
80. Дидактика средней школы. Под редакцией М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. М., 1975.
80а. **Дистервег А.** Избранные педагогические сочинения. М., 1956.
81. **Есипов Б. Л.** Самостоятельная работа учащихся. М., 1961.
82. **Засимовский А. В.** Воспитание общественной активности школьников-подростков. М., 1962.
83. **Иванов С. В.** Типы и структура уроков в школе. М., 1952.
84. **Казанцев И. Н.** Урок в советской школе. М., 1956.
85. **Ковалев А. Г.** Психология личности. М., 1965.
86. **Коваленко З. В., Ященко М. И.** Формирование идейной убежденности старшеклассников в процессе общественно-политической работы. М., 1979.
87. **Коменский Я. А.** Избранные педагогические сочинения. М., 1955.
88. Газета «Комсомольская правда».
89. **Коротов В. М.** Развитие воспитательных функций коллектива. М., 1974.
90. **Костюк Г. С.** Мышление (см. Педагогическая энциклопедия, т. 2).
91. **Костюк Г. С.** Воспитание и развитие (см. Общие основы педагогики. Под редакцией Ф. Ф. Королева и В. Е. Гмурмана).

92. Крупская Н. К. Педагогические сочинения. М., 1957—1963.
93. Крупская Н. К. О библиотечном деле (Сборник). М., 1957.
94. Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников. М., 1976.
95. Кряжев П. Общество и личность. М., 1961.
96. Кряжев Н. Е. Социологические проблемы личности. М., 1971.
97. Левина М. М. К вопросу о теории методов обучения. М., 1965.
98. Лемберг Р. Г. Дидактические очерки. Алма-Ата, 1960.
99. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972.
100. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения. М., 1976.
101. Липецкий опыт организации урока (Сб. статей), М., 1963.
102. Лордкипанидзе Д. О. Принципы, организация и методы обучения. М., 1957.
103. Макаренко А. С. Сочинения, т. V. М., 1951.
104. Макаренко А. С. Избранные педагогические сочинения в 4-х томах, т. 4. 1957.
105. Мальковская Т. Н. Воспитание социальной активности школьников. Л., 1973.
106. Марчук Г. И. Наука и формирование активной жизненной позиции, Баку, 1979.
107. Матюшкин А. М. Проблемная ситуация в мышлении и обучении. М., 1972.
108. Махмутов М. И. Проблемное обучение. М., 1975.
109. Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972.
110. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе. М., 1977.
111. Межпредметные связи в учебном процессе (Тематический сборник). М., 1974.
112. Межпредметные связи в преподавании основ наук в школе. Вып. 1, Челябинск, 1973.
113. Межпредметные связи в процессе обучения (Сб. статей). Рязань, 1976.
114. Методы педагогического исследования. Под редакцией Пискунова А. И., Воробьева Г. В. М., 1979.
115. Мехти-заде М. М. Школьное образование в Азербайджанской ССР на новом подъеме. Баку, 1967.
116. Милованова С. Б., Кузнецова И. В. Организация самостоятельной работы учащихся на уроке. Баку, 1967.
117. Моносзон Э. И. Проблемы теории и методики коммунистического воспитания школьников. М., 1978.
118. Морозова Н. Г. Учителю о познавательном интересе. М., 1979.
119. Маторина О. П. Воспитание общественной активности при обучении обществоведению. М., 1974.
120. Мысливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М., 1974.
121. «Народное образование США», 1970. Спец. выпуск.
122. «Народное образование». Ежемесячный журнал Министерства просвещения СССР и Министерства просвещения РСФСР.
123. Нильсон О. А. Теория и практика самостоятельной работы учащихся. Таллин, 1976.
124. Обучение и развитие. Под редакцией Л. В. Занкова. М., 1975.
125. Общественная активность молодежи (Сб. статей). М., 1970.

126. Окон В. Основы проблемного обучения. М., 1968.
127. Онищук В. А. Типы, структура и методика урока в школе. Киев, 1976.
128. Основы дидактики. Под редакцией Б. П. Есипова, М., 1967.
129. Охитина Л. Т. Психологические основы урока. М., 1977.
130. Педагогический словарь в двух томах. И., 1960.
131. Педагогическая энциклопедия, в 4-х томах, М., 1964 — 1968.
1332. Педагогика школы. Под редакцией чл.-корр. АПН СССР Г. И. Щукиной. М., 1977.
133. Пидкасистый И. И. Самостоятельная деятельность учащихся. М., 1972.
134. Политехнический принцип в обучении основам наук в средней школе. Под редакцией Д. А. Эпштейна. М., 1978.
135. Прокофьев М. А. Наши задачи в новом учебном году. Журнал «Народное образование», № 9, 1980.
136. Прокофьев М. А. Доклад на Всесоюзном съезде учителей. «Всесоюзный съезд учителей. 1978». Документы и материалы. М., 1978.
137. Пути формирования социальной активности личности при социализме (Сборник статей). М., 1972.
138. Романюк А. И. О социальной ответственности личности (См. «Социологические проблемы личности». Сб. научных статей), Красноярск; 1973.
139. Ростовецкая Л. А. Самостоятельность личности в познании и общении .Ростов н/Д., 1975.
140. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., 1957.
141. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1946.
142. Руссо Жан Жак. Исповедь. Мысли о науке. Кишинев, 1973.
143. «Русский язык и литература в азербайджанской школе». Методический сборник до 1979 г. Журнал Минпроса Азерб. ССР с 1979.
144. Самостоятельная работа учащихся в процессе обучения. Под редакцией Б. П. Есипова. М., 1961.
145. Сафаров Ш. Т. Коммунистическое воспитание учащихся в процессе преподавания литературы. Баку, 1978.
146. Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М., 1971.
147. Смирнов Ю. А. Очерки психологии ума. М., 1962.
148. «Советская педагогика». Ежемесячный научно-теоретический журнал Академии педагогических наук СССР.
149. Сысоенко И. В. Теоретические и методические проблемы формирования коммунистического мировоззрения учащихся. М., 1979.
150. Столетов В. Н. Воспитание в труде. Материалы общего собрания АПН СССР. М., 1975.
151. Сухомлинский В. А. Формирование коммунистических убеждений молодого поколения. М., 1961.
152. Сухомлинский В. А. Воспитание личности в советской школе. Киев, 1965.
153. Сухомлинский В. А. О воспитании. М., 1979.
154. Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. М., 1975.
155. Теория и методика коммунистического воспитания в школе. Под редакцией Г. И. Щукиной.
156. Тяжельников Е. М. Союз молодых ленинцев. М., 1980.
157. «Учительская газета».
158. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. М., 1948—1952.

159. **Щелоков Н. А.** Нравственность и правопорядок в условиях развитого социализма. Баку, 1979.
160. Журнал «Школа и производство».
161. **Чернышевский Н. Г.** Полное собрание сочинений, т. 15. М., 1950.
162. **Халафов А. Т.** Руководство внеклассным чтением учащихся V—VIII классов. (Автореферат). Б., 1966.
163. **Харламов И. Ф.** Как активизировать учение школьников. Минск, 1975.
164. **Щукина Г. И.** Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. М., 1979.
165. **Щукина Г. И.** Проблема познавательного интереса в педагогике. М., 1971.

МҮНДӘРИЧАТ

Мехтизаде Мехти Мамед оглы

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

(на азербайджанском языке)

Редактору *Р. Һүсејнов*
Бәдии редактору *Е. Чәлилов*
Техники редактору *В. Сәлимова*
Корректорлары *Н. Вәлијева, Л. Һачыјева*

ИБ—1613

Јығылмаға верилмиш 8. 12. 81-чи ил. Чапа имзаланмыш 12. 11. 82-чи ил ФГ 06858. Кағыз форматы 84×108$^1/_{32}$. Мәтбәә кағызы № 3. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап. Физики чап вәрәги 12. Шәрти ч.в. 20,16. Шәрти рәнк-оттиск. 20,34. Учот нәшр. вәрәги 20,3. Тиражы 5000. Сифариш № 3029. Чилддә гијмәти 85 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин «Мaариф» нәшријјаты, Бакы 370111, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин Јени Китаб мәтбәәси, Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азербайджанское государственное издательство учебно-педагогической литературы «Маариф», г. Баку, ул .А. Тагизаде, № 4.

Новая Книжная типография, г. Баку, ул. А. Тагизаде, № 4.

85 тэп.